Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXX, 2019

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS
Butlletí

Societat Catalana d'Estudis Històrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Institut d'Estudis Catalans

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

DIRECTOR
Jaume Sobrequés i Callicó, Universitat Autònoma de Barcelona

EDITORA GENERAL
Marta Prevosti i Monclús, Institut Català d'Arqueologia Clàssica - IEC

CONSELL DE REDACCIÓ
Antoni Dalmau i Ribalta, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Montserrat Duch Plana, Universitat Rovira i Virgili
Gaspar Feliu i Montfort, Universitat de Barcelona
Josep Maria Figueres i Artigues, Universitat Autònoma de Barcelona
J. Antoni Iglesias Fonseca, Universitat Autònoma de Barcelona
Santiago Izquierdo i Ballester, Universitat Pompeu Fabra
Jordi Maluquer de Motes i Bernet, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Lluís Martín Berbois, Memorial Democràtic
Tünde Mikes Jani, Universitat de Girona
Mercè Morales i Montoya, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Joaquim Nadal i Farreras, Institut Català de Recerca en el Patrimoni Cultural - UDG
Alfred Pérez-Bastardas, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Marta Prevosti i Monclús, Institut Català d'Arqueologia Clàssica - IEC
Josep Maria Roig Rosich, Universitat Rovira i Virgili
Josep Maria Salrach Marés, Universitat Pompeu Fabra

CONSELL CIENTÍFIC
David Abulafia, Universitat de Cambridge, Gran Bretanya
Martí Aurell i Cardona, Université de Poitiers, França
Albert Balcells i González, Universitat Autònoma de Barcelona
Maria Manuela de Bastos Tavares Ribeiro, Universidade de Coimbra, Portugal
Dolors Bramon i Planas, Universitat de Barcelona
Jordi Casassas i Ymbert, Universitat de Barcelona
Aymat Catafau, Universitat de Perpinyà, França
Jordi Catalan i Vidal, Universitat de Barcelona
Martino Contu, Universitat degli Studi de Sassari, Sardenya, Itàlia
Armand de Fluvià i Escorsa, Institució Catalana de Genealogia i Heràldica
Paul Freedman, Yale University, EUA
Montserrat Galí Boadella, Universidad Autónoma de Puebla, Mèxic
Josep Guitart i Dalmau, Universitat Autònoma de Barcelona
Rosa Lluch i Bramon, Universitat de Barcelona
Marc Mayer i Olivé, Universitat de Barcelona
Tomàs de Montagut i Estragués, Universitat Pompeu Fabra
José María Murià Rouret, Universidad de Guadalajara, Mèxic
Patrice Poujade, Universitat de Perpinyà, França
Antoni Riera i Melis, Universitat de Barcelona
Santiago Riera i Tuèbols, Universitat de Barcelona
Sebastià Riera i Viader, Universitat Autònoma de Barcelona
Montserrat Santmartí i Roset, Universitat Rovira i Virgili
Sebastià Serra Busquets, Universitat de les Illes Balears
Antoni Simon i Tarrés, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep M. Solé i Sabaté, Universitat Autònoma de Barcelona
Narcís Soler i Masferrer, Universitat de Girona
Ricard Soto i Company, Universitat de Barcelona
Josep M. Torras i Ribé, Universitat de Barcelona
Patricia Vega Jiménez, Universidad de Costa Rica

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXX, 2019

*S*ocietat *C*atalana d'*E*studis *H*istòrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA

http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Redacció, subscripcions, administració:
Butlletí de la SCEH
Societat Catalana d'Estudis Històrics
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona
Tel.: 933 248 584
sceh@iec.cat
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Accessible també des de:
http://publicacions.iec.cat
http://www.raco.cat/index.php/ButlletiSCEH
Revista indexada a: CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OAIster, LATINDEX, RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR

El Butlletí de la SCEH ha estat sotmès a la valoració de PI Reviewers.

© els autors dels treballs
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Disseny de la coberta: Irene Sanz

Tiratge: 350 exemplars

Compost per Flor Edicions, SL
Carrer de Breda, 7-9. 08029 Barcelona

Imprès a Service Point FMI, SA
Carrer de Pau Casals, 161-163. 08820 El Prat de Llobregat

ISSN: 0213-6791
ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995
Dipòsit Legal: B.3081-2014

Aquesta obra és d'ús lliure, per bé que està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot redistribuir, copiar i reutilitzar, sempre que no hi hagi afany de lucre, i és obligat fer-hi constar els autors.
Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça:
http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca.

El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica de periodicitat anual que publica treballs erudits referents a la història de Catalunya des de l'antiguitat fins a l'època contemporània. Dedica una atenció especial a l'anàlisi transversal d'unes mateixes temàtiques al llarg dels segles, amb l'objectiu de constatar-ne la continuïtat o discontinuïtat, així com el possible llegat als temps presents. El *Butlletí* acull així mateix treballs científics de temàtica universal que tinguin un especial interès metodològic i puguin servir de referent per a treballs específics de l'àmbit dels Països Catalans. És una revista d'accés obert, revisada per especialistes i publicada anualment per l'IEC.

The *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* is a scientific journal published once a year with academic articles on the history of Catalonia from antiquity right up to the modern day. It pays particular attention to a diachronic analysis of the same issues throughout the centuries in order to discern their possible continuation or lack thereof, as well as their potential repercussions on today's society. The *Butlletí* also contains scientific studies of universal themes that are of particular methodological interest and can serve as a reference for specific works focusing on Catalan-speaking nations and regions. It is an open access, peer-reviewed journal published once a year by the IEC.

Le *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* est une revue scientifique de périodicité annuelle qui publie des travaux savants concernant l'histoire de la Catalogne, de l'Antiquité à l'époque contemporaine. Elle prête une attention particulière à l'analyse transversale au long des siècles de thématiques données, afin d'en établir la continuité ou la discontinuité, ainsi que leurs éventuelles retombées à l'époque actuelle. Le *Butlletí* accueille également des travaux scientifiques de thématique généraliste susceptibles, par leur intérêt méthodologique remarquable, de s'ériger en référence pour des travaux spécifiques ayant pour cadre les pays catalans. C'est une revue de libre accès, revisée par des spécialistes et publiée annuellement par l'IEC.

Història de Catalunya, una història universal

Presentació 17
per Jaume Sobrequés i Callicó

El món romà i la Hispània Tarraconense precatalana 21
per Josep M. Nolla i Brufau

El món mercantil i el comerç català a l'edat mitjana 79
per David Abulafia

La Revolució Industrial a Catalunya (1832-1935) 125
per Jordi Maluquer de Motes

Articles

Noves dades sobre la prehistòria de la vall de Sant Mateu (el Maresme, Barcelona) 183
per Ramon Coll Monteagudo i Jordi Bagà Pascual

El forçat exili de la comunitat jesuïta de Girona 219
per Francesc-Joan Monjo i Dalmau

Joaquim Miret i Sans. Els anys de formació acadèmica i les seves repercussions 243
per Jordi Vidal

Història de la premsa catalana (1966), de Joan Torrent i Rafael Tasis. Censura i ressò 257
per Francesc Foguet i Boreu

Recensions

Xavier Diez: *Una història crítica de les esquerres* 299
per Xavier Ferré

Jordi Bolòs; Víctor Hurtado: *Atles del comtat de Barcelona (801-993)* 303
per Josep M. Salrach

Joan Vernet Borràs: *Els debats polítics i socials a la premsa de Reus durant el Sexenni Democràtic (1868-1874)* 308
per Xavier Ferré

Joan Esculies: *Ernest Lluch. Biografia d'un intel·lectual agitador* 311
per Jordi Maluquer de Motes i Bernet

Jaume Guillamet Lloveras [ed.]: *El desafiament català. Un relat internacional de la transició* 315
per Xavier Ramon Vegas

Jaume Guillamet Lloveras; Marcel Mauri-Ríos; Ruth Rodríguez-Martínez; Francesc Salgado; Tobias Reckling i Christopher Tulloch: *Las sombras de la transición. El relato crítico de los corresponsales extranjeros, 1975-1978* 315
per Xavier Ramon Vegas

Jaume Guillamet Lloveras [ed.]: *La transición de la prensa. El comportamiento político de diarios y periodistas* 315
per Xavier Ramon Vegas

Jaume Guillamet Lloveras; Manuel Moreno Chacón;
Anna Teixidor Colomer i Albert Testart Guri:
Història de la premsa de Figueres (1809-1980) 319
per Carles Pont Sorribes

Ramon Arnabat; Òscar Jané i Carles Santacana [coord.]:
La Segona República. Balanç historiogràfic des dels estudis locals..... 321
per Josep Santesmases i Ollé

Gabriel Tortella; José Luis García Ruiz; Clara Eugenia Núñez i
Gloria Quiroga: *Cataluña en España. Historia y mito* 325
per Jordi Maluquer de Motes

Evocacions

Pierre Riché (1921-2019) 333
per Gaspar Feliu

Michel Vovelle (1933-2018) i Guy Bois (1934-2019):
record i homenatge 339
per Josep M. Salrach

History of Catalonia, a universal history

Introduction 17
by Jaume Sobrequés i Callicó

The Roman world and pre-Catalan Hispania Tarraconensis 21
by Josep M. Nolla i Brufau

The commercial world and Catalan trade in the Middle Ages 79
by David Abulafia

The Industrial Revolution in Catalonia (1832-1935) 125
by Jordi Maluquer de Motes

Articles

New data for the study of prehistory in the valley of Sant Mateu (El Maresme, Barcelona) 183
by Ramon Coll Monteagudo and Jordi Bagà Pascual

The forced exile of the Jesuit Community from Girona 219
by Francesc-Joan Monjo i Dalmau

Joaquim Miret i Sans. His years of academic training and their consequences 243
by Jordi Vidal

History of the Catalan press (1966), by Joan Torrent and Rafael Tasis. Censure and publicity 257
by Francesc Foguet i Boreu

Reviews

Xavier Diez: *Una història crítica de les esquerres* 299
by Xavier Ferré

Jordi Bolòs; Víctor Hurtado: *Atles del comtat de Barcelona (801-993)* 303
by Josep M. Salrach

Joan Vernet Borràs: *Els debats polítics i socials a la premsa de Reus durant el Sexenni Democràtic (1868-1874)* 308
by Xavier Ferré

Joan Esculies: *Ernest Lluch. Biografia d'un intel·lectual agitador* 311
by Jordi Maluquer de Motes i Bernet

Jaume Guillamet Lloveras [ed.]: *El desafiament català. Un relat internacional de la transició* 315
by Xavier Ramon Vegas

Jaume Guillamet Lloveras; Marcel Mauri-Ríos; Ruth Rodríguez-Martínez; Francesc Salgado; Tobias Reckling; Christopher Tulloch: *Las sombras de la transición. El relato crítico de los corresponsales extranjeros, 1975-1978* 315
by Xavier Ramon Vegas

Jaume Guillamet Lloveras [ed.]: *La transición de la prensa. El comportamiento político de diarios y periodistas* 315
by Xavier Ramon Vegas

Jaume Guillamet Lloveras; Manuel Moreno Chacón;
Anna Teixidor Colomer; Albert Testart Guri:
Història de la premsa de Figueres (1809-1980) 319
by Carles Pont Sorribes

Ramon Arnabat; Òscar Jané; Carles Santacana [coord.].
La Segona República. Balanç historiogràfic des dels estudis locals 321
by Josep Santesmases i Ollé

Gabriel Tortella; José Luis García Ruiz; Clara Eugenia Núñez;
Gloria Quiroga. *Cataluña en España. Historia y mito* 325
by Jordi Maluquer de Motes

Evocations

Pierre Riché (1921-2019) 333
by Gaspar Feliu

Michel Vovelle (1933-2018) and Guy Bois (1934-2019):
memory and homage 339
by Josep M. Salrach

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXX (2019), p. 17-20
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

LA HISTÒRIA DE CATALUNYA, UNA HISTÒRIA UNIVERSAL

Projecte de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i del Centre d'Història Contemporània
de Catalunya, de la Generalitat de Catalunya

Jaume Sobrequés i Callicó
President

En el número XXIX del Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, corresponent a l'any 2018, donava a conèixer el projecte *La història de Catalunya, una història universal*, impulsat per la mateixa SCEH i pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC) de la Generalitat de Catalunya.

En la declaració d'intencions manifestava que el projecte consistia a analitzar, per part dels especialistes en cada període o temàtica corresponent, els grans moments de la història de la humanitat, i veure quin paper hi ha acomplert Catalunya com a receptora i com a aportadora d'idees o realitzacions de tot ordre. El canvi d'orientació historiogràfic en relació amb allò que ha estat habitual en els treballs erudits catalans de sempre és radical: partir de la història universal per inserir-hi, en el sentit i l'abast que sigui, allò que coneixem del passat propi.

La proposta del projecte es fonamenta a fer de la història universal l'eix inicial de l'estudi, per tot seguit interrelacionar-hi el fet català, de manera que la història universal i la història de Catalunya es fusionin en un tot coherent i enriquidor.

En el moment present, els temes sobres els quals estem treballant són els següents:

(En negreta els capítols que incloem en el present *Butlletí*)

- **El món romà i la Hispania Tarraconense precatalana**, per Josep Maria Nolla, Universitat de Girona - Institut d'Estudis Catalans.
- L'Imperi carolingi i la pre-Catalunya de l'edat mitjana.
- Les llengües europees i el català.

- **El món mercantil mediterrani i el comerç català medieval**, per David Abulafia, Universitat de Cambridge.
- El parlamentarisme a Europa i a Catalunya a l'edat mitjana.
- Moviments artístics a l'Europa de l'edat mitjana i a Catalunya.
- Els moviments religiosos europeus i a Catalunya.
- L'impacte de la colonització americana a Europa i Catalunya.
- El conflicte europeu a l'edat moderna i la Catalunya de la Monarquia hispànica.
- Agricultura, comerç i els orígens de la industrialització, a Europa i a Catalunya (segle xviii).
- **La Revolució Industrial europea i la industrialització de Catalunya**, per Jordi Maluquer de Motes i Bernet, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Els moviments socials europeus a Catalunya.
- Interrelacions culturals dins l'Europa dels segles xix i xx.
- Els moviments feministes contemporanis a Europa i a Catalunya.
- Migracions i exilis al món i a Catalunya al segle xx.
- Les nacions sense Estat a Europa i el nacionalisme català.
- El segle xx en guerra: Europa i Catalunya.
- Noves ideologies al món contemporani i a Catalunya: comunisme, feixisme, nazisme i anarquisme.
- Corrents científics contemporanis i la seva recepció a Catalunya.

El projecte ha donat els primers fruits, que publiquem en el present número del BSCEH corresponent a aquest 2019. El primer és el de Josep Maria Nolla i Brufau, **El món romà i la Hispania Tarraconense precatalana.** Constitueix una anàlisi transversal que abasta des del 218 aC amb l'arribada d'Escipió a Empúries, fins a principis del segle viii, en la darrera etapa del món visigòtic. Les planes del treball de Nolla abasten la totalitat dels aspectes que varen ser presents en el món romà. Les temàtiques estudiades es refereixen a la conquesta del territori i la seva incorporació a Roma; a l'estructura social; a les relacions d'Hispània amb el poder central de la República i de l'Imperi; al món de les activitats econòmiques, en especial del comerç en els diversos àmbits territorials examinats; a la fundació de noves ciutats, amb Barcino i Tàrraco al capdavant, i a l'estructura urbana i les comunicacions a Hispània; al territori de la futura Catalunya com a escenari d'enfrontaments civils sovint de gran intensitat; a la substitució de les parles indígenes pel llatí com a idioma dels nous colonitzadors; dels costums i de la vida quotidiana;

de la introducció del cristianisme com a nova religió de l'imperi; i a la pervivència de la civilització, cultura i estructura social romana dins de la monarquia visigòtica. L'assaig de Nolla té un interès excepcional, tant pels fets i situacions que explica com pel poder suggeridor i els interrogants historiogràfics que planteja.

No menys rellevant, bé que referit a una època posterior, la plenitud de l'edat mitjana, ofereix l'assaig del professor David Abulafia, de la Universitat de Cambridge. Es tracta també d'un text, que, seguint l'esperit del nostre projecte, analitza d'una manera transversal i pluridisciplinària, **El món comercial i el comerç català a l'edat mitjana**. L'assaig d'Abulafia fa un recorregut suggeridor per les més plurals rutes mercantils catalanes des del segle xii fins al segle xv. Els navegants comercials catalans varen ser presents, amb intensitat diversa, arreu de la Mediterrània, fent de Catalunya una gran potència, juntament amb els mercaders italians, que tenien el seu punt de partida a Gènova, Pisa, Florència o Venècia. Però els homes de negocis catalans varen ser presents també, a l'edat mitjana, als ports del nord d'Àfrica i de l'Europa occidental, com Anglaterra, França i Flandes. Tampoc l'Atlàntic va escapar a l'acció mercantil del Principat. La competència catalana, tant econòmica com política i, en ocasions militar, va haver de fer front als interessos dels Anjou, temàtica de la qual Abulafia és un dels més rellevants estudiosos. No manquen tampoc en l'assaig d'Abulafia unes referències a les conseqüències o a la interrelació política que tingueren les activitats mercantils catalanes, barcelonines sobretot.

El tercer assaig que publiquem del projecte *La història de Catalunya, una història universal* és el del professor Jordi Maluquer de Motes, **La Revolució Industrial a Catalunya (1832-1935).** La voluntat d'inserir la història de Catalunya, en tant que va ser receptora i va assimilar els grans esdeveniments o etapes de la història universal, com en la seva contribució original a aquesta, resten ben explicitats en l'assaig de Maluquer de Motes sobre la Revolució Industrial en la doble dinàmica a la qual em refereixo. A partir de l'arrencada a la Gran Bretanya, a la darreria del segle xviii, i de la ràpida recepció que es produí a Bèlgica, Suïssa, França i Alemanya, l'autor passa a explicar la Revolució Industrial catalana, partint de la implantació de la màquina de vapor dels anys trenta del segle xix. Explica també Maluquer de Motes el procés de conversió de Barcelona en una ciutat on la indústria cotonera assolí un paper decisiu en la seva transformació. El cotó va gaudir sempre de la bona companyia de la llana, contribuint a fer de Catalunya una urbs moderna, capdavantera en la producció industrial de l'Europa mediterrània.

Els grans projectes acadèmics de recerca o científics endegats per les institucions han de tenir un termini explicitat en la realització. La voluntat del SCEH i el CHCC és que, entre el 2020 i el 2023, el nostre *Butlletí* pugui incloure la publicació de la totalitat dels temes programats: 5, el 2020; 5, el 2021 i 5 el 2022.

Prèvia una relectura dels autors respectius, l'objectiu és incloure tots els assaigs del projecte en un llibre unitari i fer-ne una edició en anglès per tal de contribuir a apaivagar el colossal desconeixement que, tret d'excepcions mereixedores d'alta consideració, té la historiografia europea i mundial sobre Catalunya. En la conjuntura nacional que travessa la Catalunya actual, això és més necessari que mai. És, doncs, el projecte de la SCEH i del CHCC, un projecte compromès amb el rigor científic i amb el futur del país que l'acull.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXX (2019), p. 21-78
DOI: 10.2436/20.1001.01.196

EL MÓN ROMÀ I LA HISPÀNIA TARRACONENSE PRECATALANA

Josep M. Nolla i Brufau[1]
Universitat de Girona
Institut d'Estudis Catalans
Article lliurat el 8 de novembre de 2018. Acceptat el 30 d'abril de 2019

Resum

En un text d'aquestes característiques hi ha sempre mancances, biaixos i tries molt personals. No pot ser d'altra manera. Hem intentat, però, dibuixar un esbós al més net possible de l'evolució d'un territori determinat durant un llarguíssim període de gairebé mil anys i que ha acabat marcant de forma tangible el que hem acabat essent després.

Deixant de banda l'etapa de conquesta, que és sempre personal en cada un dels territoris del que acabaren essent les províncies romanes, en el gruix dels esdeveniments les similituds són tan tangibles, tan pròximes, tan similars que la pertinença a un tot és un fet incontestable. Si obviem els detalls, els fets són uniformes.

I convé recordar que la història d'aquesta llarga etapa s'ha (i s'haurà) de reconstruir arqueològicament. Les dades documentals són sovint escasses i moltes vegades inexistents però tant se val. Aquestes circumstàncies asseguren matisos i nous enfocaments a partir de noves descobertes (també epigràfiques) o de noves interpretacions. I això és bo. La «història» no és mai acabada.

Paraules clau

Imperi romà, Tarraconensis, Hispània Citerior, Via Augusta.

1. E-mail: josep.nolla@udg.edu

Josep M. Nolla i Brufau

The Roman world and pre-Catalan Hispania Tarraconensis

Abstract

An article like this can always omit things, contain bias and highly personal traits. Necessarily so. However, we have attempted to provide as clear an outline as possible of the evolution of a specific region over a very long period of almost one thousand years that has ended up having a tangible effect on what we have later become.

Leaving the conquest stage to one side, which is always personal in each of the regions that would end up becoming Roman provinces, for most of the events the similarities are so evident, so familiar, so alike that they undoubtedly belong to the same whole. If we ignore the details, the facts are uniform.

And it should be noted that the history of this long period must be reconstructed archaeologically - now and in the future. Documentary data are often limited and very frequently inexistent but that doesn't matter. Such circumstances ensure nuances and new focuses based on new discoveries (also epigraphical) and new interpretations. And that's good. «History» never ends.

Keywords

Roman Empire, Tarraconensis, Hispania Citerior, Via Augusta.

El territori nord-oriental de la província Hispània Citerior, que al baix imperi s'anomenà *Tarraconensis*, va ser, d'entre totes les regions circummediterrànies, la primera d'entrar-hi en contacte (i d'integrar-s'hi), amb l'afegit extraordinari que tanca brillantment el cercle, de formar-ne part fins al final quan el que ja era *de facto* una entelèquia acabà desapareixent de manera definitiva quan el rei visigot Euric va conquerir-la aprofitant-se del fet que Odoacre havia destituït el darrer emperador i havia enviat les insígnies i els símbols del poder al *basileus* de Constantinoble (476), al qual nominalment sotmetien la seva autoritat els reis i cabdills que senyorejaven les terres que havien estat les províncies occidentals de l'Imperi romà. Un cas únic, extraordinari, que, d'alguna manera, marcà aquest país lligat en una vastíssima història comuna de 700 anys.

Aquesta és una terra notablement muntanyosa, definida per la serralada pirinenca, al nord, la mar Mediterrània, a llevant, i, a ponent, per un seguit

de sistemes muntanyosos paral·lels i les vastes planes occidentals. La Depressió Prelitoral que travessa de tramuntana a migjorn aquestes contrades ha estat un eix de comunicacions decisiu des d'època prehistòrica. Abans de l'arribada de Roma, aquell important vial era anomenat pels hel·lens Camí d'*Herakles*, en considerar que havia estat el mític fill d'Alcmena qui el fressà quan retornava devers Micenes, per portar a Euristeu els bous de Gerió. Un altre camí principal resseguia el curs del riu Segre travessant de punta a punta aquest país.

Després d'acabar controlant tot Itàlia a través d'una xarxa complexa i molt eficaç de pactes amb les ciutats i els pobles que ocupaven aquell territori, entre els quals unes quantes *poleis* gregues, la república romana mirà cap enfora. Per diverses raons entre les quals els historiadors continuen discutint quina tingué més pes, Roma entrà en disputa per Sicília amb una altra ciutat-estat que havia creat un imperi, *Carthago*, de característiques ben diferents però que aparentment tenia opcions per esdevenir un enemic perillós, difícil de batre. Tanmateix, malgrat les dificultats que expliquen la llarga durada d'aquell conflicte, la primera guerra púnica, la victòria fou per a Roma que incorporà Sicília i, de retop, Sardenya i Còrcega, tot deixant la capital africana en una delicada situació que va haver de solucionar amb la creació, a la península Ibèrica, d'un imperi, l'explotació del qual havia de servir per pagar una dura indemnització de guerra i preparar la revenja. Fou en el context d'aquestes circumstàncies que la gran potència itàlica entraria en contacte directe amb Hispània, tot marcant l'inici de la conquesta i la incorporació d'aquestes terres a la república centreitàlica, un procés lent, complicat, de llarga durada, que no finalitzà de debò fins al 19 aC, ja dins d'una nova etapa de la història de Roma, quan els territoris conquerits passaren a ser part integrant d'un imperi, amb una participació cada vegada més activa que convertí els habitants d'aquells indrets en romans provincials.

L'inici de tot hauria estat, doncs, la segona guerra púnica (218-202 aC) quan, per crear un front a la Hispània controlada pels cartaginesos i que havia de ser la sòlida plataforma de sosteniment de l'aventura d'Anníbal a Itàlia, un exèrcit expedicionari de legionaris romans i aliats itàlics desembarcà a Empúries (*Emporion*), l'antiga *polis* focea, aliada fidel de Roma. La tria no fou improvisada, sinó fruit d'una necessitat logística i d'una avaluació precisa de la situació. Una aventura d'aquelles dimensions exigia actuar amb responsabilitat i coneixement de causa. De seguida, els romans arribaren a *Tarraco* i hi establirien la que seria, des de llavors mateix, el seu *castra hiuerna*, punt d'hivernada de l'exèrcit i base principal d'operacions. Va ser en aquells moments que Roma feu conei-

xement directe dels diversos *populi* ibèrics d'allò que, anys a venir, seria Catalunya, molts dels quals seguien movent-se dins l'òrbita cartaginesa i que calgué fer canviar de bàndol, reprimir i destruir si les circumstàncies ho exigien.

Les comunitats indígenes d'aquest territori, que les fons textuals grecoromanes anomenaven *populi*, formaven part d'un grup que coneixem com a ibers, amb uns trets culturals ben definits i que ocupaven una extensa àrea geogràfica, des de la part occidental de l'actual Andalusia, resseguint tota la costa de llevant de la península, una part considerable de la vall de l'Ebre i, més enllà de la serralada pirinenca, fins a les riberes de l'Aude. Era una civilització que a partir dels contactes sovintejats amb els fenicis i púnics, primer, i amb els hellens, més endavant, havia assolit un nivell cultural considerable que, malgrat tot, no era uniforme en tota aquella extensa àrea geogràfica. Al sud i al sud-est, les comunitats havien aconseguit un grau d'organització de tipus urbà, mentre que en altres llocs es trobaven en nivells protoestatals, si bé camí, tanmateix, de formes d'organització política avançades. La cultura material era, arreu, d'una considerable sofisticació. Tots aquells *populi* tenien un sistema d'escriptura de tipus mixt, amb signes sil·làbics i signes sònics, que podem llegir però que no podem entendre si no és puntualment. No és tampoc segur que tots parlessin una mateixa llengua.

La societat era a les mans de grups aristocràtics que posseïen les terres, els ramats i que mantenien relacions de patró i client amb la resta de la comunitat. Era una aristocràcia guerrera amb una panòplia militar costosa que sovint acompanyava el difunt (i altres membres del grup) dins la seva tomba. Els vestigis de la importància del fet guerrer sovintegen entre els ibers.

Cada un d'aquests *populi* ocupava una determinada àrea geogràfica prou ben definida, amb superfícies similars a les de les comarques actuals. Només a través de les fonts, tardanes i foranes, podem fer-nos una idea un xic més detallada d'aquest conjunt, tot i que convé fer-ne un cas relatiu. La xenofòbia pròpia de grecs i romans, la impossibilitat d'entendre, des de fora, determinats aspectes d'aquelles comunitats, el menyspreu constant devers allò diferent o que no s'entén, treuen valor a aquelles recopilacions.

Cal, doncs, reconstruir aquelles societats a través de la cultura material, dels seus vestigis, de les seves restes, un material abundós, de vegades ben conservat, sòlid i tangible però, en moltíssims aspectes, completament mut. Nogensmenys, el que sabem ara mateix sobre aquella cultura, en quantitat i en qualitat, ultrapassa de molt el que sabíem fa només trenta anys.

Les relacions entre *populi* devien ser variables, canviants, i sovintejarien les topades amb el veïns, tal com sol ser característic en les societats protourbanes. Conseqüències importants tingueren els contactes amb gent vinguda de fora que acceleraren l'evolució interior d'aquestes comunitats. Molt més devastadores foren les interferències foranes. L'arribada del cartaginesos el 237 aC a *Gades*, sota el comandament d'Amílcar Barca, pare d'Anníbal, sotragà fortament bona part de la península. Aquella presència incomodà els aliats de Roma, les ciutats gregues i els ibèrics filohel·lens i, de retop, la poderosa república que no va acabar d'entendre què succeïa, potser perquè tot allò passava massa lluny de la Itàlia tirrènica, fins que es trobà Anníbal a Itàlia comandant un exèrcit eficaç i admirablement dirigit.

Amb l'ajuda emporitana, ben apostada en aquest territori des de feia uns quants segles, Roma i els seus aliats ben aviat controlaren directament o a través de pactes una bona part de l'actual Catalunya. Va caldre actuar militarment i puntualment sobre algunes d'aquelles comunitats que o bé servien els interessos de *Carthago* o bé no acceptaven la ingerència romana ni les exigències que n'emanaven. Després d'haver portat la guerra cap al sud, la derrota dels exèrcits expedicionaris romans i la mort dels seus comandants (212 aC), va significar el retorn a la seguretat de més ençà de l'Ebre i de *Tarraco.* Aquest fet significà l'arribada quasi de seguida, com a comandant en cap dels exèrcits romans a Hispània en un encàrrec extraordinari del Senat i del poble de Roma (*Senatus Populusque Romanus*), de Publi Corneli Escipió, futur Africà, una personalitat militar extraordinària que en ben poc temps capgirà la situació amb la conquesta de la capital púnica de *Carthago Nova*, amb les productives mines d'argent i plom, on treballaven, segons Polibi, 40.000 esclaus, i les brillantíssimes victòries a camp obert d'*Ilipa* i *Barcula*, a l'actual Andalusia, que portaren a la *deditio* de *Gades* i a l'acabament dels combats amb els púnics i els seus aliats (206 aC). Aquests èxits conduïren directament a la desfeta final de l'imperi nord-africà i a la fi de la segona guerra púnica.

Una part d'aquest fites s'aconseguí amb astúcia política i bon comportament. El tracte que dispensà Escipió als hostatges indígenes i, preferentment ibèrics, que els cartaginesos retenien a la ciutat fundada per Asdrúbal, motivà el canvi d'actitud de molts *populi*, fins aleshores fidels aliats dels cartaginesos, que es passaren als romans o, millor dit, es posaren sota la tutela directa del seu comandant. Entre aquests hauríem d'esmentar els poderosos ilergets, que van tenir un paper de primer ordre per assegurar la victòria itàlica.

En retornar vencedor a la ciutat del Tíber, Escipió deixava les coses prou ben organitzades. Un cop acabada la guerra amb els púnics, correspondria al Senat i al poble romà prendre una decisió final sobre aquells nous territoris que fins aleshores eren llunyans i desconeguts i que ara convenia conquerir i explotar. La marxa de l'Africà alliberava els ilergets i els seus caps, Indíbil i Mandoni, d'uns pactes que eren personals i, conseqüentment, s'alçaren en armes en contra de les exigències dels romans. Però ja no hi havia res a fer. La duresa de la resposta romana fou de tal magnitud que els ilergets, d'aleshores ençà, no s'apartaren ni un mil·límetre de les indicacions dels nous amos.

L'any 197 aC, una comissió delegada del Senat fou enviada a Hispània per fixar les fronteres entre les dues noves províncies que s'havien creat, la més allunyada de Roma o Ulterior, i la més propera o Citerior. Les terres de l'actual Catalunya, des de les Alberes, formaven part d'aquesta última, amb capital a *Tarraco*, la primera fundació romana a Hispània, tal com recordava Plini el Vell dos segles i mig més tard (*Tarraco Scipionum opus*).

Aquest fet significà l'inici de la gran revolta indígena generalitzada contra Roma que feu tremolar els fonaments de la presència colonial en aquestes contrades i exigí (195 aC) la intervenció del cònsol Marc Porci Cató —que va comptar amb el suport de Publi Manli, recentment nomenat pretor de la Hispània Citerior i enviat com a ajudant del cònsol—, que reconduí la situació amb contundència però també amb intel·ligència i mà esquerra. L'actual Catalunya, deixant de banda algun fet esporàdic, no tornà a intentar revoltes contra el domini romà. S'obria una nova etapa (segle II aC) que progressivament aniria marcant un canvi d'actitud de l'aristocràcia indígena devers els romans. Aquests anys d'enorme importància, unes tres generacions, s'han de contemplar des d'òptiques diverses, el conjunt de les quals acabà dibuixant la transformació pautada de la societat indígena, que iniciava el camí de la romanització a través del qual aquells antics ibers acabarien esdevenint romans provincials, una senda que marcaren i seguiren inicialment les elits i, darrere seu, la resta de la comunitat.

La revolta i la repressió immediata significaren la desaparició de les antigues aristocràcies principesques, compromeses amb l'alçament, substituïdes per unes de noves, imposades i protegides per Roma, que li devien el nou lloc principal que ocupaven en la piràmide social i que no s'hi mantingueren només fidels, sinó que serviren de pont eficaç vers la integració de tota la comunitat. Es tracta d'un procés inicialment invisible que se'ns fa palès arqueològicament a partir del

darrer terç / darrer quart del segle II aC, amb l'aparició, en els *oppida* on habitaven i es relacionaven els ibers, de construccions arquitectòniques de tota mena que ennoblien l'espai urbà a base d'edificis notables de caràcter plenament itàlic o que refeien les defenses urbanes tot bastint torres, portes i baluards propis de la sofisticada poliorcètica hel·lenístico-romana, ben lluny de les muralles antigues d'escàs valor militar i sense bellesa.

Aquells anys estigueren marcats altrament per una intensificació geomètrica del comerç entre, sobretot, la Itàlia tirrènica i Hispània, a través de grans vaixells curulls d'àmfores de vi itàlic, produït en les vil·les esclavistes de la península centremediterrània que explotaven immensos *fundi* amb vista a produir vi excedentari que es venia a bons preus al llunyà Occident (i a l'exòtic Orient). Els nombrosos derelictes localitzats i explorats arqueològicament a la zona del cap de Creus o a les costes balears, conjuntament amb la presència de grans quantitat de padellassos en els jaciments ibèrics d'aquestes contrades, en són una sòlida prova. *Emporion*, sobretot, i *Tarraco* actuaren de port d'arribada d'aquelles naus que amb les àmfores portaven altres productes complementaris i gent i contactes que facilitaven l'arribada, la difusió i la penetració de noves idees. S'havien bastit uns ponts transmarins, intensament fressats, que continuaren fluint durant molts segles. La consolidació i expansió de l'ús de la moneda s'ha de considerar una conseqüència de la conquesta. Una multitud considerable d'*oppida* i de *populi* encunyaren moneda de bronze amb anversos i reversos de tradició indígena i textos en signes ibèrics que circulaven al costat de la moneda romana de plata (denaris) i de bronze.

Fins al 133 aC, data de la conquesta de Numància i de la fi de l'etapa més sagnant de les guerres celtibèriques, la presència romana en les noves províncies, i especialment a la Citerior, va ser quasi exclusivament militar. Aquests darrers anys, l'arqueologia ha aconseguit visualitzar aquest fenomen a partir de la identificació de jaciments molt determinats que cal posar en relació amb l'exèrcit romà on, no ho oblidéssim pas, hi havia importants contingents indígenes a través dels pactes de la *deditio* o com a mercenaris, a sou de la república. La tipologia i les característiques són tan diverses i tan complexes que caldran, encara, uns quants anys i l'exploració exhaustiva de molts d'aquells jaciments, per poder veure diferències i fixar de manera més ferma la seva cronologia per entendre-ho millor.

En una altra direcció, treballs recents han permès reconèixer a Cabrera de Mar, als peus del gran *oppidum* de Burriac, *Ilturo* versemblantment, capital dels

laietans, un dels *populi* ibèrics d'aquest territori, un jaciment arqueològic de tipus urbà amb una cronologia inicial alta, de segon quart / mitjan segle II aC i que s'hauria abandonat en el decurs del primer quart del segle primer abans del canvi d'era, probablement en el context de la fundació d'*Iluro* (Mataró). No és un cas únic, certament, però, ara per ara, continua essent sensacional, amb molts pocs paral·lels descoberts no fa pas tant i en procés d'excavació i interpretació (per exemple, la Cabañeta, a la vall de l'Ebre, a l'Aragó). Era un hàbitat obert, no pas ortogonal però prou regular, que ocupava una àrea considerable i que s'ordenava a partir d'alguna riera i de camins antics. Destaquen la presència d'edificis públics com un *balneum* amb tots els elements que el definien, possibles *domus*, amb sòls d'*opus signinum* decorats amb tessel·les, cobertura a base de *tegulae* i *imbrices*, sense paral·lels en els establiments indígenes del moment, i amb un marcat i indiscutible caràcter itàlic. Sovint, a partir d'aquestes característiques tan pregones, s'ha considerat un establiment d'itàlics i per a itàlics que hauria tingut un paper central en el control del territori durant el segle II aC, entre altres dos punts de domini ben coneguts, Empúries, al nord, i *Tarraco*, a migdia. Altres estudiosos no ho veuen tan clar. Convé tenir present que un treball recent que analitzà els grafits sobre *instrumenta domestica* procedents d'aquest jaciment, un conjunt gens negligible, posà de manifest l'ús exclusiu de signes ibèrics. Mancats de referències i essent mudes les fonts, tindrem dificultats per encaixar fundacions d'aquesta mena fins que no les coneguem millor. Sigui com sigui, fa la sensació que es podria tractar d'un barri relacionat d'alguna manera amb *Ilturo*, en un lloc més funcional, sobre el camí i a tocar del mar, amb una presència d'itàlics indiscutible, difícil de quantificar, però també d'indígenes que mostraven una fèrria voluntat de romanitzar-se. Més que militar, hi veuríem un paper econòmic, lligat al comerç i a la distribució de productes itàlics.

L'any 133 aC marca un punt d'inflexió que el registre arqueològic remarca amb claredat i que, en bona part, és una conseqüència de l'evolució interna de la societat, sota la direcció de les elits locals que, oblidant les ferides de la repressió militar, s'obria a una metamorfosi que la portaria a ser tota una altra cosa. La presència d'una comissió senatorial registrada a les fonts avalaria aquestes suposicions. En aquells anys i amb una intensificació com més ens acostem a l'any 100 aC, hom reconeix, aquí i allí, petites granges indígenes que explotaven agrícolament el territori amb una ampliació de l'àrea conreada i que seria el resultat de la pau imposada per Roma, on observem puntualment indicis ferms del conreu extensiu de la vinya per obtenir vi, inicialment per al consum propi.

Aquells anys, recordem-ho, entre el 133 i el 123 aC, Roma i Itàlia es veieren sotragades pels intents de reforma agrària del germans Grac, uns fets que assenyalen l'inici d'uns conflictes interns que desembocarien en les guerres civils successives que no finalitzarien fins al 31 aC, quan Octavi esclafà Marc Antoni a *Actium.* Aquells fets van ajudar a moure una quantitat important de persones des d'Itàlia a les províncies més consolidades.

Dins d'aquest conjunt de consideracions hi ha un fet d'una importància enorme per a la consolidació de les províncies occidentals i com a plataforma vers la incorporació de nous territoris a Roma, que no fou altre que la conquesta d'allò que els textos llatins anomenaren la Gàl·lia transalpina que més endavant esdevingué la *Narbonensis*, que va permetre connectar directament per terra Itàlia (i Roma) amb Hispània. D'aleshores ençà, a través del vell i mític camí d'Hèracles, les relacions i els contactes foren més fluids i intensos. Aquest fet (123-121 aC) consolidà un procés que venia d'antic i que la cultura material d'un costat i altre dels Pirineus no fa altra cosa que confirmar. Per a moments un xic més avançats (època d'August i Tiberi), l'epigrafia certifica aquestes relacions intenses de manera inqüestionable.

Han de ser, fins a cert punt, conseqüència d'aquella intervenció, els vestigis epigràfics i arqueològics d'una certa magnitud sobre la creació i/o recreació d'una xarxa viària més enllà del vell Camí d'Hèracles, que abastava la Catalunya interior i que facilitava la circulació a través de la serralada pirinenca tot fent servir, amb certa comoditat, nous ports de muntanya. Pel coll d'Ares, de nom suggeridor, travessava la barrera muntanyosa la via creada per M. Sergi a través d'Osona. Si inicialment havien de tenir un objectiu militar, de seguida s'obriria a moltes altres possibilitats. Altres mil·liaris certifiquen la creació de camins transversals cap a *Ilerda,* vers les planes de ponent.

El daltabaix que significaren les migracions de cimbres i teutons afectà directament els territoris acabats de pacificar de la Transalpina i, de retruc i puntualment, la Hispània Citerior (104-103 aC). Les dades documentals són clares en relació amb aquest daltabaix que finalment solucionaren els celtibers. En canvi, les arqueològiques són inexistents o difícils d'interpretar. Pensem com a ruta més probable que haguessin penetrat pel coll de la Perxa, la vall del Segre i de l'Ebre fins que, aturats i vençuts, retornaren a la Transalpina per intentar l'aventura itàlica que els fou fatal.

Les guerres civils entre *optimates* i *populares* s'acabaren fent sentir amb més o menys intensitat en totes les províncies que governava la república. L'anar i venir

d'exèrcits i, darrere seu, de publicans, aventurers, tractants d'esclaus, venedors i tanta altra gent que vivia i s'enriquia de la guerra, significà relacions continuades i intenses amb gent vinguda de la metròpoli o de les regions immediates, circumstàncies que serviren per accelerar el procés d'integració dels habitants d'aquestes contrades. En aquests conflictes, la participació dels indígenes, al costat d'itàlics i ciutadans romans de ple dret, fou numèricament molt important, a favor dels dos bàndols. Ara els *hispani* intervenien en un conflicte que també era el seu, amb una total dedicació. La guerra de Sertori (82-71 aC) significà un abans i un després de la relació de Roma amb Hispània. La implicació dels *hispani* en aquell conflicte, que capitanejà Sertori, un excel·lent militar i organitzador que acabà exigint la presència dels millors *imperatores* d'entre els *optimates* per aconseguir imposar-se, va ser absoluta. Convé destacar, entre els seus adversaris, Metel i, sobretot, Gneu Pompeu Magne que aprofità l'avinentesa per definir una nova política en relació amb les províncies. El nivell de compromís entre els hispans era altíssim i semblava raonable canviar les regles del joc. Fou en aquell moment que el territori que ens ocupa va ser organitzat globalment a partir de *ciuitates* que es distribuïren sobre tot el territori, que foren fundades a partir d'un *oppidum* indígena anterior o clarament *ex nouo*. Va ser especialment durant la tercera dècada del segle I aC que verifiquem l'aparició de nous nuclis urbans bastits a la manera italiromana, amb carrers paral·lels i perpendiculars els uns als altres, amb les *insulae* regulars i ben definides, espais dissenyats per rebre la plaça foral, i ben protegides darrere sòlides muralles. Els llocs triats varien d'un lloc a un altre, sempre, però, en funció d'un extraordinari coneixement de causa: la ciutat regular d'Empúries, *Gerunda*, *Aquae Calidae*, *Blandae*, *Iluro*, *Baetulo*, *Tarraco*, *Dertosa*, *Ilerda*, *Auso*, *Iesso*, *Sigarra*, *Aesso*. En la majoria dels casos aquests nuclis urbans s'establien en nous espais no ocupats, tot incorporant els habitants dels vells *oppida* que aleshores s'abandonaren. Només un xic més endavant, i en ordre diferent, assoliren categoria jurídica de tipus romà. Les colònies, dues úniques en el nostre territori, *Tarraco* i *Barcino*, van ser creades més tard, en època triumviral, la primera, i durant el principat d'August, la segona.

L'aparició d'aquelles noves ciutats, la major part de les quals continuen existint en l'actual Catalunya, significà el començament real d'una nova situació que en altres ocasions hem anomenat el Gran Canvi perquè fou el punt de partida de noves realitats, on allò més propi de la cultura indígena era substituït per aspectes essencials de la itàlico-romana. No es vivia només en ciutats regulars, ben dreçades, monumentals, amb un marc físic de referència completament

diferent, sinó que també amb nous espais i noves necessitats que fins aleshores eren inexistents. Foren canvis inicialment imperceptibles, però de llarg abast. Aquest nou marc urbà, propi del món mediterrani, era per a Roma no sols desitjable, sinó imprescindible per poder posar les bases d'una provincialització d'aquells territoris, amb voluntat, a mig termini, de convertir uns estranys en ciutadans, en *ciues.* L'aparició de la *ciuitas* comportà la de les vil·les, aleshores la manera pròpia d'explotar l'*ager* per part dels romans i dels itàlics. La vil·la esdevingué el centre d'un *fundus*, d'una explotació agrària de dimensions variables que, en aquestes contrades, mai arribaren a ser grans latifundis, sinó propietats petites o mitjanes. Les vil·les republicanes més ben conservades ens diuen que no eren massa grans ni massa luxoses i no mostraven una diferenciació clara entre la *pars urbana* i la *pars fructuaria*, amb ús tant de maneres de fer foranes com locals però amb característiques arquitectòniques ben diferents dels establiments indígenes, que eren tota una altra cosa. *Otium* i *negotium*, les dues cares d'una mateixa moneda que assenyalen allò que era característic d'una manera diferent de relacionar-se amb el camp. A partir d'aquells anys i fins a la seva desaparició, en el segle v, aquella va ser la manera principal d'explotar agrícolament el territori. Paral·lelament, hi hagué altres realitats que canviaven en el pas del temps. En aquesta etapa coexistiren amb les *uillae* alguns *oppida* que continuaren ocupats fins a la segona meitat del segle i aC o, puntualment, un xic més enllà, unes poques aglomeracions de segon ordre, alguns *uici*, molt estranys i mal documentats fins ara en aquest país nostre, i els assentaments indígenes tipus granja que acabaren desapareixent amb rapidesa o bé es transformaren en establiments de tipus romà. També, relacionades amb els camins, *mansiones, mutationes* i *stationes.*

En aquells anys, la presència itàlica se'ns fa més evident. Establerts en les ciutats de nova creació, ja fossin pocs o molts, jugaren un paper cabdal en el procés romanitzador. Eren el model de comportament per als indígenes alhora que, convé no oblidar-ho, serviren per llatinitzar l'element itàlic, els *socii*, que tenien, certament, una cultura similar però que posseïen la seva llengua i les seves peculiaritats pròpies. Pot semblar una paradoxa però la romanització d'Itàlia i dels itàlics fou simultània a la del territori que ens interessa.

Una dada interessant que confirma aquestes impressions i que posa de manifest l'antigor de la dependència d'aquestes contrades respecte de Roma és la presència, un xic arreu, de cases senyorials unifamiliars, de model itàlic ben definit, que només s'expliquen per ser obra d'itàlics (romans o aliats) o de membres

de l'aristocràcia indígena fortament romanitzats i delerosos de mostrar-ho. En efecte, les *domus* a les quals en referim, ben representades i, sovint, admirablement conservades, adaptaven la planta característica de la casa itàlica tardorepublicana, amb *fauces*, *atrium*, *tablinum* i *hortus* com a estances principals i més representatives. Fins i tot, quan l'edifici fundacional es troba suficientment conservat, constatem que aquest model, propi de la casa urbana, també es feia servir per bastir una vil·la, una casa de camp. L'atri esdevingué un espai amb un altíssim valor simbòlic que explicaria la seva supervivència i el seu ús en cronologies més avançades quan, certament, ja era passat de moda i arquitectònicament innecessari.

Tal com passa en alguns jaciments itàlics, en alguns llocs podem observar admirablement bé l'evolució natural de la *domus* romana afectada per la influència de la casa senyorial hel·lenística que acabà imposant una planta nova que ben aviat —segle I— esdevindria la casa romana per excel·lència, organitzada a l'entorn d'un (o més d'un) peristil el centre del qual, més enllà del pòrtic, l'ocupava un jardí. El pas intermedi correspongué a les cases d'atri i peristil (o casa pompeiana), que mantenien l'element antic i autòcton tot incorporant el nou espai, el nou epicentre, cridat a un èxit ràpid i esclatant. El següent pas va ser la desaparició de l'atri que, tanmateix, el podem veure reaparèixer de manera puntual en cronologies avançades i, sempre, més enllà d'una determinada funció arquitectònica escassa, com una mostra de romanitat, pel prestigi que atresorava i per l'alt valor simbòlic que l'espai havia tingut en el seu origen i durant dècades.

El que hem anomenat el Gran Canvi significà una intensificació de l'explotació agrícola i ramadera, feta amb més eficiència i beneficiada per la introducció de noves pràctiques que milloraren ben aviat l'eix central de l'economia d'aquestes contrades que s'aprofitaren d'un intens comerç que es movia en dues direccions. Els grans vaixells de càrrega retornaven als ports d'origen, a la Itàlia tirrènica, curulls de cereal, mineral, esclaus i tot allò que fos possible comercialitzar. Aquestes circumstàncies que els episodis bèl·lics de la guerra sertoriana només distraurien, van consolidar, incrementant-lo, el conreu de la vinya. El vi, els cereals i l'oli d'oliva conformaven l'essència bàsica de l'alimentació al món antic. No cal veure el diví regal de *Bacus* com un luxe o una beguda que no era a l'abast de tothom, sinó, sobretot, com una necessitat diària i inexcusable per cobrir les necessitats alimentàries mínimes d'homes, dones i infants. Lluny dels costosos beuratges de qualitat, a l'abast d'un grup reduït de la societat, n'hi havia molts d'altres, menys sofisticats, molt més abundants i de preus assequibles que constituïen la major part del vi que es produïa al món mediterrani. A partir d'aquells

anys, a grans trets la tercera dècada del segle I aC, una part significativa de la Catalunya actual i, especialment, la zona costanera i la Depressió Prelitoral, dedicaren bona part dels seus esforços a plantar vinyes i a produir vi, en un procés que se'ns fa palès i que podem resseguir a través del registre arqueològic i epigràfic, d'una gran riquesa i ben representat. Primer es conquerí el mercat local i ben aviat els internacionals, amb la Gàl·lia Narbonesa, la zona de *limes* germànic i Roma, en primer lloc, fins al punt de substituir, segons on i durant un temps, les prestigioses produccions itàliques que havien estat afectades per les guerres civils, per les proscripcions, per la inseguretat i, probablement també, pels preus tan competitius dels productes provincials.

Curiosament, o potser no tant, la topada inicial entre Gai Juli Cèsar i Gneu Pompeu Magne, l'any 49 aC, va tenir lloc en aquest territori i no només a *Ilerda* que, tanmateix, serveix d'eficaç resum del conflicte. Havent fugit de Roma per retirar-se a les províncies orientals des d'on preparar la guerra eficaçment amb moltes possibilitats de guanyar-la, Pompeu i els seus seguidors deixaren la capital en mans del conqueridor de les Gàl·lies, que no podia permetre's deixar a la seva rereguarda les províncies hispanes controlades per magistrats fidels al Senat i a l'*imperator* i amb una solvent presència militar. Cèsar resolgué en persona magistralment el conflicte, imposant-se pràcticament sense combatre. La seva curta estada significà prendre decisions importants: reuní, a *Tarraco*, representants de les ciutats hispanes, reorganitzà el territori i feu bastir, tot retornant a Itàlia —als peus i davant dels imponents trofeus que Pompeu alçà el 71 aC per commemorar la victòria sobre els *Populares*, a Panissars, mostra d'una certa megalomania que no l'afavorí mai—, unes modestes ares, no localitzades en part per la seva simplicitat, que recordaven el tarannà de dos gegants davant de l'opinió púbica. Encara tornà a passar per aquestes terres el 45 aC, abans i després de la batalla de *Munda* que marcaria, momentàniament, la fi del conflicte. Tal com havia fet abans Pompeu, Cèsar propicià la concessió del dret de ciutadania a diversos grups d'hispans i l'establiment de veterans en diverses ciutats que llavors o poc després esdevingueren municipis i colònies de ciutadans. Era el camí cap a la plena integració que es clouria definitivament quan Vespasià i els seus fills concediren a tots els *hispani peregrini*, homes lliures però no pas ciutadans romans, el *ius latii*. Totes les *ciuitates* que no tenien un estatus jurídic de tipus romà eren promocionades a municipis de dret llatí, primer pas cap a la integració plena. Recordem que aquesta concessió comportava per a les elits urbanes i per a llurs famílies el dret ple de ciutadania.

L'assassinat de Cèsar (44 aC) propicià i consolidà canvis importants que s'estaven covant des de la guerra d'Anníbal (218-202 aC) i ens mostra l'aparició d'una personalitat abassegadora, el futur Octavi August, que tot i ser poc més que un adolescent quan va saber que segons el testament del seu oncle-avi, havia estat adoptat i era el beneficiari de la seva immensa fortuna i del seu enorme prestigi, va saber moure's amb habilitat en un terreny relliscós i perillosíssim. Superà, no sense dificultats, l'etapa triumviral, la complicada guerra marítima amb Sext Pompeu, que tant castigà la costa itàlica, i els moviments de Marc Antoni i Cleòpatra, per acabar esdevenint amo incontestable de la vella i desgastada república. No hi comptà només la seva enorme capacitat política, sinó també haver sabut escollir com a col·laboradors amics de diferent tarannà però sempre d'un enorme talent, fidels i efectivíssims (Marc Vipsani Agripa i Mecenes, principalment).

Instaurat el nou règim, a partir del mes de gener del 27 aC August i els seus assessors es dedicaren a incorporar, tot pacificant-los, diversos territoris que eren independents del poder romà, entre els quals les regions on vivien càntabres i asturs, al nord d'Hispània, davant del mar Cantàbric. Durant part d'aquest temps (26-24 aC), el *princeps*, molt malalt, residí a *Tarraco*, que fou durant uns mesos capital d'un enorme imperi. Les notícies circulaven, ràpides, entre Roma i el Senat i Tarragona i August, tant per mar com per terra.

Entre el 15 i el 14 aC, ja de retorn a aquestes terres, que travessà completament, va promocionar ciutats, organitzà les províncies i va refer *a fundamentis* l'antiga Via Heraklea, fins al punt que, d'aleshores ençà, s'anomenaria Via Augusta, una tasca gegantina però necessària on van treballar les legions que havien vençut càntabres i asturs, en una guerra dura, difícil i llarga i on s'aconseguia poc botí però molta glòria. D'aquells anys és la fundació *ex nouo* de la colònia *Iulia Augusta Paterna Barcino*, en un lloc molt ben triat i que acabaria essent, anys a venir, la capital de Catalunya. Des d'aquells moments, l'enorme província Hispània Citerior, la més gran en extensió de tot l'imperi, fou dividida en *conuentus*, circumscripcions judicials que facilitaven l'accés dels ciutadans d'aquelles contrades a aquesta activitat primordial. Bona part de la Catalunya actual formava part del *conuentus tarraconensis*. Les terres de ponent, el *territorium* d'*Ilerda*, una part del qual ultrapassa les fronteres actuals del Principat, pertanyien al *caeasaraugustanus*, amb capital a l'actual Saragossa.

Des de mitjan segle I aC, deixant de banda episodis perifèrics i no pas fàcils de valorar, aquestes terres iniciaren una llarguíssima etapa de pau, la més extensa que certifica la història, de poc més de tres segles de durada i que de fet

podríem perllongar encara cent anys més, tota la quarta centúria. Un fet d'aquesta magnitud que van viure, potser amb menys intensitat, moltes altres regions de l'imperi, serví per consolidar l'explotació del camp, per convertir les vil·les repartides pels conreus, sovint ben comunicades amb la xarxa viària principal o secundària, amb els rius i amb el mar, en petites (o grans) *domus*, on el propietari i la seva família gaudien dels plaers de la cultura urbana al camp, tot practicant allò que defineix la vil·la romana d'un vulgar establiment rural que és l'*otium*, una activitat intel·lectual pròpia de les classes benestants romanes i que s'oposava al *negotium*, que n'era la negació, però que no es podia defugir. És paradoxal constatar que la vil·la romana és simultàniament centre de l'*otium* dels seus propietaris i del *negotium,* en ser el punt central de l'explotació del *fundus*, font d'ingressos principal de la família i de prestigi davant la comunitat. El poeta Marcial ho definí a la perfecció; la vil·la esdevenia *urbs in rure.*

Fou en aquests anys i durant bona part del segle I (dinastia Júlio-Clàudia i Flàvia 27 aC - 96 dC), que l'explotació del camp a través de les vil·les es consolidà plenament. Les més antigues foren objecte de reformes i ampliacions amb una marcada voluntat d'incorporar estances luxoses i comoditats (*otium*); altres de noves van fer la seva aparició. En aquests anys van desaparèixer definitivament els antics *oppida* de tipus ibèric i els senzills establiments agrícoles de tipus indígena, uns i altres derelictes d'un temps superat.

Aquest tombant del canvi d'era, una mica amunt o avall, ens deixa veure a través del registre arqueològic i/o epigràfic tres qüestions de tipus cultural i sociològic d'un gran interès i que lamentem no poder tractar amb més profunditat mancats de dades de més gruix. Per una banda, la llatinització de la religió mitjançant la *interpretatio* romana, acció a través de la qual una divinitat indígena era assimilada per les grans (o no tant) semblances entre una i l'altra, a una de romana. Era un procés senzill, fàcil i poc conflictiu que va tenir com a conseqüència, en aquest nostre territori, la desaparició quasi completa del nom i les característiques de les velles divinitats locals que en altres llocs (a la Gàl·lia, per exemple) van perdurar. Podria ser el cas d'Apol·lo, mencionat en l'epigrafia d'*Aquae Calidae* (Caldes de Malavella), el pas pel sedàs d'una divinitat juvenil i guaridora que era fàcil d'assimilar al déu de Delfos. A les províncies gal·les, una part considerable de les fonts termals eren dedicades, a través de la *interpretatio*, a aquesta divinitat, remarcant, no cal dir-ho, el seu vessant guaridor. *Seitundus* és una de les poques divinitats documentades en aquestes contrades que mantingué el seu nom en zona muntanyosa i feréstega.

La segona qüestió que voldríem remarcar és la desaparició de la llengua pròpia del país, substituïda pel llatí. El material que ens permet reconstruir aquest procés es limita a fonts epigràfiques menors, aportades per l'arqueologia: els *grafitti* inscrits, preferentment, damunt de ceràmica. Fora del nostre abast queda resseguir la història de la llengua parlada que pogué viure bastant més enllà, com semblen confirmar algunes dades de cronologia tardoantiga i alt medieval. Verifiquem que durant el principat d'August desapareixen els textos, sempre curts i funcionals, gravats damunt de la terrissa, escrits amb signes ibèrics, substituïts per inscripcions llatines. Abans era a l'inrevés, amb una majoria d'inscripcions ibèriques i, només de manera extraordinària, en lletres llatines. Hauríem de deduir que l'ensenyament de l'escriptura entre els autòctons hauria desaparegut mentre que el llatí s'havia imposat com a llengua culta i de relació, com a llengua franca. S'hauria pogut mantenir un cert temps en l'àmbit familiar, però un idioma que no s'escriu està condemnat a desaparèixer. Ja ho hem insinuat, la romanització s'imposà un xic arreu durant els principats d'August i de Tiberi.

La tercera té a veure amb el *funus*, el tractament i la relació entre vius i morts. És sorprenent constatar les poquíssimes dades que tenim sobre necròpolis indígenes durant els segles II i I aC. No els trobem enlloc, semblaria que no existeixen. El registre arqueològic, en aquest camp, que sempre sol ser d'una considerable generositat, és, per a aquesta etapa, d'una incongruent gasiveria fins al punt d'arribar-nos a plantejar si no s'enterraven o ho feien d'una manera tan subtil que se'ns escapa, que ens defuig. El cert és que no en sabem res. Recordem que, per a l'etapa immediatament anterior, l'ibèric ple, coneixem prou bé algunes necròpolis de tipus senyorial, sempre poc nombroses, que ens obliguen a preguntar-nos on s'enterraven aquells que no eren incinerats en aquells cementiris aristocràtics. Però en les dues centúries posteriors (II-I aC), les dades són tan primes, tan escadusseres, que no deixa de sorprendre'ns. I, de cop, a partir del darrer terç / darrer quart del segle I aC, tornem a trobar cementiris, tant urbans com rurals, amb enterraments de tota mena que abasten tot el ventall social. Eren tombes de cremació molt senzilles o d'una considerable sofisticació que mostren fefaentment l'enorme diversitat social dels seus usuaris. I sorprèn constatar que es tracta d'un ritual plenament romà, on no observem detalls ni indicis de la tradició indígena anterior. En un aspecte cultural tan arrelat, tan personal, on semblaria que els costums només haurien de canviar al llarg d'unes quantes generacions, allò que observem és una assumpció completa del ritual romà, com si mancats d'una tradició pròpia, n'haguessin acceptat, amb els

braços oberts, una de forana que es devia adaptar prou bé a les pròpies creences i necessitats.

D'ençà d'època d'August i, per a tot Hispània sobretot des d'època flàvia (concessió del *ius latii* a tots els homes lliures de la península), totes les ciutats occidentals s'assemblaven fins al punt de fer possible dibuixar esquemàticament un prototip que es podria aplicar sense forçar les coses, a totes i cadascuna. És una conseqüència d'uns models antics, que s'havien anat polint amb el pas del temps i, també, d'una organització política i social uniforme, general a tot l'imperi o, almenys, a la part occidental.

Aquests nuclis urbans constaven d'un *pomerium* que per regla general definia les muralles de la ciutat, la importància i el paper de les quals va bastant més enllà del defensiu. Una bona part de la *dignitas* urbana es concentrava a les muralles i, sobretot, a les portes. Podien ser esplèndides i imponents. Regularment, les defenses urbanes s'adaptaven a l'orografia del lloc, defugint la regularitat absoluta. Interiorment, l'espai era de disseny ortogonal a partir de dos eixos principals i perpendiculars que, per comoditat, anomenem *cardo maximus* (nord-sud) i *decumanus maximus* (est-oest), paral·lels als quals se'n traçaven d'altres (*cardines* i *decumani minores*), tot creant una quadrícula d'*insulae* que podien ser iguals o amb superfícies diverses. En un punt adequat es disposava el fòrum, la gran plaça central que era un conjunt d'edificis i d'espais que configuraven una unitat. El fòrum era el centre polític, econòmic i religiós de la *ciuitas*. Hi havia una plaça a cel obert, enllosada (*area*), envoltada per un pòrtic per tres dels quatre cantons. El temple, embolcallat també per pòrtics, ocupava un dels costats curts del rectangle i definia l'àrea sagrada. Sovint contraposades, hi havia la basílica i la cúria, on, respectivament, s'administrava justícia i des d'on els *decuriones*, els més rics, governaven. No era possible l'existència d'una comunitat jurídicament reconeguda sense fòrum. Havia de posseir també un (o més d'un) conjunt termal i, si era possible, edificis d'esbarjo (teatre, amfiteatre, circ, odèons..). Les altres *insulae* eren ocupades per *domus*, negocis, *tabernae, cauponae*, *thermopolia*.… Només la ciutat de *Tarraco*, capital provincial, posseïa edificis propis de la seva categoria com el palau del governador, les oficines corresponents i, des d'època flàvia, el fòrum provincial, ben conegut i d'unes dimensions i d'una potència que aclaparen. Grans o petits, colònies o municipis, la immensa majoria responien a aquest model que, altrament, era ben present arreu de l'imperi.

El segle I, amb les dinasties Júlio-Clàudia i Flàvia, s'ha de considerar una etapa expansiva, de consolidació i creixement a partir de l'explotació eficient del

terreny i d'un comerç ben estructurat que podia abastar territoris amplíssims. Des de la concessió del *ius latii* a tots els homes lliures d'Hispània, aplegats en *ciuitates*, totes les comunitats urbanes s'organitzaven i es governaven de la mateixa manera. Els sistema de vida urbà d'aquests territoris era, ara, idèntic al de qualsevol altra província, cosa que implicava activament les classes dirigents, les famílies més riques d'una comunitat, que competien amb els seus iguals per acaparar càrrecs, reconeixement i honors, a canvi de litúrgies de tota mena, en benefici dels seus conciutadans. De les ciutats més grans a les més petites, com en qualsevol altra regió de l'imperi, aquells més afavorits econòmicament utilitzaven la seva riquesa per aconseguir, mitjançant promeses electorals que calia complir, la victòria en les conteses o, com a membres vitalicis de l'*ordo decurionum*, obsequiar la comunitat amb edificis públics, banquets, ajudes i dispenses de tota mena. A canvi, govern, administració de justícia, honors i representació quedaven a les seves mans. El *populus*, la resta de la població, tenia el dret d'elegir cada any els magistrats municipals (*duouiri* o *quattuoruiri, aediles*) i beneficiar-se dels *munera* dels curials. Aquest sistema que des de la llunyania ens pot sorprendre, va funcionar prou bé durant un temps considerablement llarg. Nogensmenys, per raons òbvies, s'acabà exhaurint, deixant pel camí la ruïna de molts curials i la crisi de les ciutats. Però no avancem coses, ja tindrem ocasió d'anar-ho veient.

Les inscripcions epigràfiques, tan nombroses durant aquesta etapa, són, sobretot, honorífiques i commemoratives, posades convenientment als *fora* de les ciutats, el punt central i neuràlgic de la *ciuitas* i autèntica memòria històrica de la comunitat, on s'honoraven els seus prohoms i, conjuntament, l'emperador i llur família, la casa del Cèsar. Només eren superades numèricament pels epitafis, lligats al record necessari dels difunts.

Recordem que l'imperi era un trencaclosques immens on cada *ciuitas* era una peça que encaixava perfectament amb les de l'entorn. Unes quantes constituïen les províncies; totes juntes, l'*orbis romanus*.

Val la pena que ens aturem un instant per veure, damunt del mapa del que és avui Catalunya, la distribució de *ciuitates* que abastaven i es repartien tot el territori. De nord a sud i de llevant a ponent, tindríem *Emporiae* (Empúries), *Gerunda* (Girona), *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella), *Blandae* (Blanes), *Iluro* (Mataró), *Baetulo* (Badalona), *Barcino* (Barcelona), *Tarraco* (Tarragona), *Dertosa* (Tortosa), *Iulia Lybica* (Llívia), *Auso* (Vic), *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui), *Egara* (Terrassa), *Municipium Sigarrensium* (els Prats del Rei), *Iesso* (Guissona), *Aeso* (Isona) i *Ilerda* (Lleida), 17 *ciuitates* que es repartien un ter-

ritori considerable. Seria una bona sorpresa el descobriment i la identificació d'alguna de nova. En general ens trobaríem davant de ciutats amb un nucli urbà petit o molt petit, entre 5 i 10 o 12 ha. Només la capital provincial, *Tarraco*, ocupava una extensió més gran, considerable, a l'entorn de les 40 ha que, però, és ben lluny de la superfície urbana de la major part de ciutats gal·les o itàliques, on sovintegen les grans *urbes.* Convé, però, tenir ben present que aquest fet té una importància relativa. Hi ha altres aspectes de més pes a l'hora de valorar la importància d'una ciutat. Tinguem present també que la reducció del perímetre urbà durant la crisi del segle III, que fou a les províncies septentrionals una constant, és extraordinària, fins allí on sabem, al nostre país.

De l'observació d'aquest mapa podem treure'n unes quantes consideracions que caldrà avaluar i ponderar.

Hauríem de convenir que a diferència d'altres territoris amb una forta implantació urbana —on les *ciuitates* molt pròximes les unes amb les altres podien arribar a tenir *territoria* esquifits—, aquí l'extensió de l'*ager* podia ser considerablement gran. Només la faixa costanera i part de la Depressió Prelitoral ens mostren una concentració que tingué conseqüències més endavant. Entre *Blandae* i *Barcino*, a uns 50 km una de l'altra, n'existiren quatre, i dues més en el rerepaís immediat (Caldes de Montbui i *Egara*). En la immensa majoria (i potser en totes), hi ha, al darrere, un establiment indígena d'una certa entitat que sovint cal cercar en la proximitat. Potser només en les *Aquae Calidae*, que no s'acabaren de consolidar, el precedent ibèric era inexistent o molt migrat. I deixant de banda aquests dos municipis, tots els altres establiments porten un nom preromà, adaptat a les peculiaritats d'una altra llengua ben diferent. Moltes vegades coneixem perfectament el nom ibèric (*Ilturo*, *Baitolo*, *Barkenon, Tarrakon…*). En el cas d'Empúries, la procedència toponímica venia del grec. A la Catalunya central i occidental, hi hagué poques *ciuitates* que ocuparien un vast *territorium*.

Aquest repartiment no fou immutable i, tal com passà arreu de l'imperi, l'evolució de cada un d'aquests centres urbans, les dificultats pròpies de cada cas, l'excessiva proximitat, de vegades, d'unes amb les altres que per si mateix no havia de representar un problema, però que podia ser-ho dins d'un cúmul de circumstàncies negatives, va portar a una reordenació que comportà la desaparició d'algunes *ciuitates* que s'integraren en unes altres, i l'aparició puntual, extraordinària, d'alguna de nova per reequilibrar el país. Cal esperar a l'antiguitat tardana per poder observar un nou mapa urbà a Catalunya. En aquella etapa històrica

la categoria jurídica privilegiada va lligada a l'existència d'un bisbe. Així doncs, el panorama per a època visigoda és el següent: *Emporiae* (Empúries), *Gerunda* (Girona), *Barcinona* (Barcelona), *Tarraco* (Tarragona), *Dertosa* (Tortosa), *Auso* (Vic), i *Ilerda*, a les quals caldria afegir-hi *Egara* (Terrassa) que fou recreada a l'entorn de l'any 450 pel bisbe Nundinari, que decidí ressuscitar una vella entitat urbana fagocitada per *Barcino* en un moment indeterminat entre la darreria del segle II i el IV, per aconseguir dues diòcesis més petites i governables i ho va fer a partir d'una realitat que ja havia existit fins no feia pas tants anys, i *Urgellum* (la Seu d'Urgell), de nova creació. Novament, la faixa costanera continuava concentrant el nombre principal de *ciuitates* durant l'antiguitat tardana.

Convé recordar, també, que no totes aquestes ciutats mostraven el mateix model urbà. En efecte, les dues *Aquae Calidae* i *Egara* fan l'efecte de ser *ciuitates* sense un nucli urbà potent des d'un punt de vista constructiu i demogràfic. Pel que sabem —i convé recordar que són dades arqueològiques no pas definitives— dominaven els grans balnearis que aprofitaven les aigües salutíferes, en el cas de Caldes de Malavella i de Montbui, i que devien tenir un fòrum urbà mínim, amb una demografia poc consistent. *Egara*, per a aquesta etapa, ens és pràcticament desconeguda però no sembla altra cosa que un petit nucli central, amb un territori dinàmic. La seva desaparició s'explica fàcilment per aquesta debilitat urbana. En aquest cas però —i és un bon indici per valorar la força demogràfica i econòmica d'aquell territori— va renéixer tal com hem vist, als volts del 450.

Les províncies, com la nostra, vivien lluny dels comportaments poc assenyats d'alguns dels emperadors d'aquella època. Els abusos, crims i prevaricacions de tota mena no afectaven, si no era de retruc, el dia a dia d'aquest territori. Els governadors, amb el seu seguici, arribaven a *Tarraco* des d'on vetllaven pel bon funcionament de les *ciuitates*, entitats amb una considerable autonomia que només calia controlar i estar a punt per resoldre conflictes entre ciutats i per administrar justícia equitativament. La província Hispània Citerior, amb presència armada, depenia directament del *princeps* que nomenava i cessava el seu governador (*legatus Augusti propraetore*) triat entre membres de l'ordre senatorial de tota confiança.

Va ser a *Tarraco* on casualment va néixer el primer indici del culte imperial quan una delegació de prohoms de la colònia van comunicar a August el naixement d'un margalló sobre l'altar dels sacrificis que se li tributaven. Des d'aquell moment i, sobretot, després de la mort d'Octavi, hom institucionalitzà el culte

a l'emperador, que anà adquirint importància i que durant la dinastia Flàvia es va organitzar racionalment, com tindrem ocasió de comentar. Un imperi d'aquelles característiques, amb distàncies brutals entre el centre i la perifèria, amb centenars de llengües parlades simultàniament, amb un panteó ingent, inabastable i, sovint, ben divers, havia de trobar un element de cohesió, una referència senzilla i que servís per reunir al seu voltant totes les comunitats: l'emperador. El culte imperial que cadascú interpretava a la seva manera no podia ser igual entre els orientals, els africans o els hispans. En aquest punt, la divinitat de l'emperador i, sovint, de la seva família, era acceptable per tothom de manera diferent. Va ser, però, una eficaç eina de cohesió que serví per a unir gent molt diversa en un projecte global, únic.

Es van crear *flamines* i *flaminicae* a cada *ciuitas*, sacerdocis d'immens prestigi que dirigien i representaven la comunitat en les celebracions i els sacrificis, càrrecs anuals, no col·legiats, que les famílies curials es delien per ocupar. La presència de dones posa de manifest la voluntat d'aprofitar la riquesa d'algunes famílies que havien perdut els membres masculins per defuncions prematures o per altres causes. La creació dels *seuiri augustales* serví per afalagar els lliberts més rics, un grup notable i d'un gran dinamisme, en benefici de tota la comunitat urbana, a través d'esplèndides litúrgies, saltant-se la restrictiva legislació que els marginava a l'hora de fer-se veure, socialment parlant. Calia treure profit de tothom que podia aportar alguna cosa.

La societat de l'època era ben compartimentada, amb un seguit de grans divisions que, en cada cas, se subdividien en altres. La primera a considerar seria la de lliures i esclaus (*seruii*) que no estem en condicions de quantificar tot i que, ben probablement, el nombre d'esclaves i esclaus era considerable, tant a ciutat com al camp i, en determinats llocs, el principal de la mà d'obra (mines, pedreres, propietats imperials..). Els *seruii* eren legalment *instrumentum uocale,* tot i que, a partir de l'imperi hi havia un control de l'autoritat que fiscalitzaven algunes de les decisions que els amos poguessin prendre. Majoritàriament, en l'horitzó vital dels esclaus hi havia la *manumissio*, l'obtenció de la llibertat, circumstància que apaivagà les tensions que havien existit en moments determinats i que havien conduït cap a guerres servils plenes de dificultats i de violència. De manera extraordinària, una característica ben pròpia de la civilització romana, un cop manumès, l'antic esclau, una «cosa», esdevenia ciutadà romà en la categoria de llibert que d'ençà del principat d'August i, sobretot, del de Tiberi, significava una situació intermèdia segons la qual veia limitades determinades possibilitats. Els seus

descendents directes, nascuts després d'obtenir la llibertat, eren, ja, ciutadans de ple dret. Si eren rics, podien aspirar als honors i a les prerrogatives d'una societat plutocràtica. El món dels lliberts, ben documentat a través de la rica epigrafia d'aquestes contrades, és un reflex de la societat del moment. Alguns van assolir prestigi i reconeixement com els *Licini* de *Barcino*, lligats per les estretes relacions entre amos i lliberts, a personatges de primer nivell, amb carreres privilegiades al centre del poder, a la mateixa Roma. Altres formarien part d'allò que podríem anomenar les classes mitjanes, capaços de bastir-se monuments funeraris d'una certa dignitat i, molts més, serien membres de la *plebs* urbana.

Entre els lliures, fins a la concessió del *ius latii* als hispans per part de Vespasià, calia distingir entre els ciutadans romans de ple dret, al cim de tot, i els *peregrini*, els lliures no ciutadans. D'ençà del tombant del 100 aC, la concessió de ciutadania per part dels magistrats romans s'anà intensificant, una eina usada com una eficaç moneda de canvi per pagar serveis i per crear clienteles tan necessàries quan en plena disgregació del funcionament tradicional de la república, el poder dels generals era personal i depenia més dels seus èxits i de la relació que mantenien amb les tropes que combatien a les seves ordres que de cap altra cosa. Juli Cèsar, els triumvirs i, sobretot, August, foren generosos, tot posant de manifest una perspicaç visió de futur i preparant la conversió de les antigues províncies en regions ben integrades i habitades majoritàriament per ciutadans romans o homes lliures que aspiraven a ser-ho.

Entre els ciutadans de ple dret, la piràmide social s'ordenava a partir de les rendes. A dalt de tot, l'*ordo* senatorial, per sota, l'*ordo* eqüestre, i més enllà, classificada segons la seva riquesa, la resta de la població. A cada *ciuitas* es repetia el model i el govern de la ciutat era en mans de l'*ordo decurionum*, que aplegava els membres de les famílies més riques. En determinades ocasions, aquells més afavorits econòmicament i amb afany de fer carrera política, després d'un *cursus honorum* municipal complet (*omnibus honoribus in re publica sua functo*), entraven en el govern de l'imperi a través de càrrecs i magistratures pròpies de les dues classes superiors. Els exemples sovintegen.

Vespasià i els seus fills donaren forma al culte imperial que, aleshores, esdevingué una peça central de l'ordre polític i religiós de l'imperi. L'emperador i els seus, situats per damunt de la resta dels mortals, eren la clau de volta que unia una comunitat immensa i diversa. I va funcionar. Cada ciutat tenia les seves pròpies celebracions i cerimònies en dates determinades que presidien el *flamen* i/o, si era el cas, la *flaminica* i, en una posició secundària però de considerable dignitat, els

seuiri augustales, però va semblar oportú, per valoritzar aquell culte que aplegava les comunitats d'arreu a l'entorn del seu mandatari, crear a cada una de les províncies una gran cerimònia anual que aplegava a la capital, en aquest cas a *Tarraco* —on es reunien amb el *legatus*—, el governador, representats de totes les *ciuitates* i *populi*. Presidia un únic *flamen prouinciae*, que era elegit pel *concilium* provincial i que ho era durant un any, amb residència obligada a la capital. Era, no cal dir-ho, un honor extraordinari, no pas fàcil d'assolir, que exigia riquesa, una alta posició social, bones relacions i contactes. Calia fer promeses i complir-les i llogar o adquirir una residència urbana adequada al personatge. En acabar l'any sacerdotal, el *concilium* li oferia una estàtua i un pedestal que recordava aquesta fita i que feia possible a qui així ho desitjava un accés directe a les magistratures de govern de l'imperi.

A partir de l'època flàvia, com posa de manifest l'arqueologia, la part alta de la ciutat de *Tarraco* fou ocupada per un conjunt imponent, ben conservat malgrat tot, que era el marc urbà on es desenvolupaven les reunions, celebracions, *pompae* i els sacrificis que el *concilium* provincial realitzava en honor de l'emperador i llur família. Com sempre que es podia, s'aprofitava, per treure'n un rendiment arquitectònic impactant, la complexa orografia natural d'aquelles ciutats, per disposar teatralment els diferents espais, amb el temple, gegantí, dalt de tot, emmarcat per enormes porticats, la plaça de representació, un xic per sota d'una superfície corprenedora, i el circ, que no separava només aquest sector dedicat a la província de la colònia pròpiament dita, sinó que representava un paper protagonista en el conjunt d'aquells actes que tenien lloc en ple estiu, al mes d'agost. Aquestes reunions eren també punt de trobada entre el governador i la seva oficina i els representants de les ciutats que presentaven greuges, queixes o propostes que ajudaven a copsar opinions i tendències. No sembla que el *concilium*, almenys tal com l'hem descrit, sobrepassés els inicis del segle III, amb l'arribada de la dinastia instaurada per l'africà Septimi Sever.

Una part important del segle II, amb la dinastia adopcionista i el govern d'alguns dels emperadors més reconeguts i admirats, hauria estat un moment esplendorós de pau, bon govern i equilibri. Les dades que tenim no semblen desmentir-ho. En aquesta etapa, la presència de personatges de primera fila originaris de la província és una constant, un fet que degué fer-se sentir, poc o molt, al territori. Algun dels emperadors, Adrià en concret, amb la voluntat de fer-se present a totes les províncies, de conèixer des de dins la realitat de cada una d'elles, residí un temps a *Tarraco*, tot recorrent aquest territori. De vegades

s'ha proposat relacionar la presència del *princeps* amb alguna construcció o reforma d'algun edifici públic.

Des d'August i durant l'alt imperi tenim dades abundoses i territorialment esparses de l'èxit dels *munera*, els *ludi scaeni* i les curses de carros al circ, entre les comunitats provincials, entre les quals, no caldria dir-ho, les que habitaven les *ciuitates* de la Hispània Citerior. Certament, el nombre d'edificis monumentals i costosíssims, bastits per aplegar determinats espectacles —teatres, amfiteatres, circs—, són, en aquestes contrades, més aviat escassos els que s'han pogut identificar amb tota seguretat. N'hi degué haver més que fins ara han passat desapercebuts i, no cal dir-ho, sempre podem ser sorpresos per recuperacions completament inesperades. Només a la capital, a *Tarraco*, identifiquem els tres grans edificis, cadascun amb la seva història i que foren abandonats en moments diferents. Tanmateix, ni la manca d'aquestes infraestructures ni el seu abandonament molt primerenc en determinades ocasions, no significa que no se celebressin els *munera*. Es feien servir envelats muntats en espais adequats, el fòrum cívic un cop arranjat per a l'ocasió, o s'aprofitava un espai suburbial amb bones condicions topogràfiques. Uns més que els altres continuaren acaparant el fervor de les masses fins al baix imperi i més enllà, tot i la dura i continuada persecució de què foren objecte per part de l'Església, una força preeminent d'ençà el segle IV. En la seva desaparició hi tingué molt més a veure, però, l'enorme augment de costos, ruïnosos, i el profunds canvis de la societat urbana, que modificà el comportament de les elits econòmiques, que no pas les prèdiques i els sermons de la jerarquia eclesial que sovint no era escoltada en aspectes molt arrelats i que formaven part consubstancial d'una cultura i d'una manera de fer pròpia de les vastíssimes comunitats que habitaven l'imperi.

Encara més arrelat era el costum, antic, dels banys públics calents, els *balnea*, una activitat tan valorada que, millor que cap altra cosa, serviria per definir aquella societat. D'origen hel·lè, la possibilitat a l'abast i a molt baix preu de visitar amb freqüència uns banys, inicialment privats i ben aviat públics, on gaudir d'unes estances luxoses amb una temperatura elevada i de prendre un bany amb l'aigua ben calenta, se'ns fa present a la Itàlia tirrènica i, molt possiblement al Laci i a la mateixa Roma, a partir d'edificis que oferien un nou disseny que s'apartà ràpidament dels models grecs i que tingué un enorme èxit popular que els feu necessaris arreu fins al punt d'esdevenir un element d'identitat sense el qual era difícil organitzar un grup social que hi estava acostumat i que el

considerava tan indispensable com l'existència d'unes muralles cíviques, d'un fòrum o d'uns edificis de govern. Des d'aquest punt de vista, la seva presència en contextos de la primera meitat / mitjan segle II aC, a la Hispània Citerior, esdevé un document diàfan del seu èxit, que era ja una necessitat. El descobriment i l'expansió del sistema d'escalfament de les sales calentes dels *balnea*, *caldarium* i *tepidarium* va significar un salt tècnic endavant a l'hora de bastir edificis més eficients, més grans i més luxosos (*hypocausta*). A partir del regnat d'August, no seria factible imaginar un nucli urbà o una aglomeració de segon ordre que no posés a l'abast d'aquells que l'habitaven, ciutadans, peregrins, lliures o esclaus, homes i dones, grans i petits, com a mínim unes termes públiques que aleshores havien incorporat una sala freda, *frigidarium*, que acabava definint un circuit complex amb altres dependències complementàries. La cerca, per part de les grans famílies urbanes, d'aspectes que tinguessin assegurada una àmplia popularitat entre la *plebs* urbana de cara a aconseguir càrrecs i honors, tenia l'èxit assegurat en aquelles inversions relacionades amb el món termal (nous edificis, aqüeductes, combustible, accés gratuït, oli gratuït, ornamentació…). Paral·lelament a les termes públiques, es van anar popularitzant els banys privats, tant en *domus* urbanes com en vil·les rurals. No podia ser de cap altra manera atesa la importància que tenien en la gestió de l'*otium* dels més rics, però també com a mostra d'autorepresentació. És interessant constatar que la intensificació d'aquelles estances de luxe en residències privades i rurals coincidiria amb el lent abandonament dels actes d'evergetisme que havien tingut com a objectiu quasi únic la ciutat i els seus habitants.

L'ús continuat dels *balnea*, sovint també objecte de dures diatribes per part de les jerarquies més il·lustrades de l'Església cristiana, es pot resseguir fins al baix imperi i, puntualment, més enllà. Convindria assumir que la seva desaparició fou, tal com havia passat amb els *munera* i les curses de circ, més una qüestió de costos que cap altra cosa. Eren, malgrat tot, infraestructures delicades que exigien una cura i unes atencions que, a partir d'un moment donat, les ciutats no pogueren assumir. A nivell privat i puntualment, les trobem funcionant encara durant l'antiguitat tardana.

El gran comerç, a l'antiguitat, es realitzava a través del mar i, sempre que era possible, fent servir els rius, còmoda i ràpida via de penetració. Els vaixells feien possible traslladar d'un lloc a l'altre grans quantitats de béns a un preu raonable. Com posa de manifest l'*edictum de pretiis rerum uenalium* proclamat per Dioclecià (301), tot allò que calia transportar per terra s'encaria enormement.

Convé tenir present que el comerç antic es basava en els productes alimentaris (cereal, vi, oli, salaons…), els metalls i la pedra de qualitat, i que existien grans port de sortida i d'arribada de naus curulles d'àmfores i una segona escala amb diversos nivells que comportava la distribució cap a ports secundaris, fondejadors i punts d'ancoratge o, decididament, riu amunt quan era possible. Cal assumir també que un sistema comercial ben organitzat exigeix el retorn ple dels vaixells que portaven un producte d'un lloc a un altre. Si no hi havia càrrega, calia omplir de llast. Un vaixell de transport no podia navegar buit.

A l'època republicana, fins a mitjan segle I aC, aquest territori era punt d'arribada, sobretot, d'àmfores de vi procedents d'Itàlia a les quals acompanyaven complementàriament altres productes (sobretot ceràmica de taula i de cuina). Aquelles naus, que podien ser enormes, carregaven als ports hispans cereal, metall i esclaus per retornar cap als ports de sortida, tot tancant el cercle.

A partir de mitjan segle I aC i amb un increment considerable des d'època augustal, les grans direccions del comerç mediterrani van ser modificades. Algunes províncies, amb la Citerior al capdavant, produïen tal quantitat de vi a preus competitius que començaren a exportar cap a les Gàl·lies, cap al *limes*, cap a Itàlia i, de fet, un xic arreu. Calia carregar als ports mediterranis altres productes per omplir la nau i arrodonir el viatge. Aquests altres productes bàsics (metall i pedra) continuaven abastint les necessitats del territori. Només la pedra tan vistosa de *Dertosa*, el *brocatello*, va ser objecte d'un comerç d'una certa entitat. Es troba un xic arreu i sabem que fou molt apreciada pels constructors antics.

L'existència d'un conjunt de cementiris marins a la costa catalana, que es concentren en punts difícils per a la navegació, permet fer-se una idea molt precisa d'aquest comerç, de les naus utilitzades, de les seves característiques, fins al punt de permetre adquirir coneixements profundíssims que no complementen només les dades que proporciona una bona excavació terrestre, sinó que les il·luminen de manera que fan possible anar molt més enllà.

La *pax romana*, aquell estat suposadament idíl·lic, es va trencar durant el govern de l'emperador filòsof Marc Aureli, quan les fronteres es van veure pressionades per pobles bàrbars, cosa que exigí llargues guerres i notables esforços per redreçar la situació. Aquells fets marcaven un canvi de rumb en la navegació pacífica de l'imperi que, d'aleshores ençà, esdevindria un fet recurrent amb moments cada cop més compromesos.

Per acabar-ho d'adobar, en aquells anys finals de la segona centúria, la pesta afectà amb virulència el conjunt de l'imperi. I tanmateix, resseguir i quantificar

aquell brot epidèmic des d'un punt de vista territorial a través del registre arqueològic se'ns fa quasi impossible, tot i saber-ne l'extensió i la gravetat. Som de l'opinió que també va fer-se sentir en aquest territori i que va ser causa, potser una de les principals, d'allò que anomenem la crisi del segle III, que efectivament es feu notar a bona part de les províncies imperials i que es podria haver fet sentir uns anys després del punt àlgid de la passa. Una forta davallada demogràfica hauria exigit una reorganització profunda de la situació, especialment al camp, on era necessària molta mà d'obra.

També és segur, tal com recorden les fonts històriques i algunes dades epigràfiques, que la guerra civil que afectà l'imperi després de l'assassinat de Còmode, i que acabà amb la victòria de Septimi Sever, va tenir conseqüències tràgiques per a bona part de l'aristocràcia hispana atès el suport que donaren a Clodi Albí i que comportà condemnes i expropiacions que es feren sentir amb força.

El registre arqueològic no pot, de cap de les maneres, detectar aquestes subtileses, amb la qual cosa ens quedem a mig camí. De tant en tant, alguna notícia ens permet veure detalls desacostumats que podrien ser reflex d'una situació d'estrès.

L'agricultura i la ramaderia eren, com abans i com després, el pal de paller de l'economia d'aquestes contrades. Durant molt de temps, assumida la importància que van tenir en el conjunt de l'activitat econòmica el conreu de la vinya i l'obtenció de vi en quantitats considerables, enfocats cap a la comercialització exterior, i a partir del registre arqueològic que de vegades no és fàcil d'interpretar correctament, semblava que aquesta efervescència s'havia enfonsat per diverses raons entre les quals la competència d'altres territoris que també en produïen a bastament i/o per imperatiu polític. Ara, no ho podem acceptar de cap de les maneres. Si bé és certa la desaparició de bòbiles i terrisseries i la disminució d'àmfores obrades en tallers locals a finals del segle I o molt poc després, també ho és que les vil·les ben excavades i conegudes amb cronologies dels segles II, III, IV i V, continuen mostrant un predomini de la producció de vi, de manera general i en quantitats importants, de tal manera que els hectolitres aconseguits anirien molt més enllà del consum propi i del comerç immediat. No hi ha contradicció, sinó canvi de recipients d'emmagatzematge que no deixen rastre o el que deixen és molt més subtil (botes, preferentment). El vi continuà essent el puntal de l'economia d'aquestes latituds. I recordem que el líquid diví de Bacus tenia, tal com deien els experts, una altíssima rendibilitat.

La presència de cultes orientals, salvífics, continuà creixent durant l'alt imperi. Dins d'un món religiós disposat a incorporar noves creences, noves

divinitats sense restriccions, és interessant observar la importància que els cultes mistèrics de tota mena anaren assolint. En part caldria considerar-ho com una contestació a una religió ritualista, distant i que oferia poques respostes a les grans qüestions que es planteja l'ésser humà des dels orígens del temps. Isis, cultes òrfics, *Zeus Dolichenus*, Mitra i molts altres tenien seguidors que s'aplegaven en llocs determinats per complir amb les exigències d'aquelles creences. És més que probable que entre aquella nòmina extensíssima, hi fossin els cristians dels quals, però, no en tindrem dades inqüestionables fins a mitjan segle III, tal com s'anirà veient.

Pel que fa al *funus* i la relació amb els difunts, la segona centúria marca la desaparició sense deixar rastre del costum de cremar el cadàver, que havia estat majoritària, quasi exclusiva, en aquest territori des d'època augustal (*romanus mos*, com escrivia Tàcit). Sebollir les despulles del difunt s'imposà diligentment al llarg del segle II. De fet, si analitzem amb més cura i més atenció les dades obtingudes, podríem concretar que a mitjan segle, vers el 150, tothom inhumava, mentre que cap al 100, gairebé tothom cremava els seus morts.

Pel que podem observar a través de cementiris alt imperials ben excavats, aquest canvi es feu sense traumes i amb celeritat entre el 100 i el 150, en poc més d'una generació. Durant una època, la historiografia presentava aquesta modificació del costum com un fet traumàtic, ben difícil d'explicar. Ara, quan sabem que cremar o inhumar no era sinó una de les dues cares d'una mateixa moneda, el problema se centra a intentar explicar per què, en tan poc temps, hom passà de cremar a inhumar. Respondre de manera absoluta no és senzill perquè hi podrien haver coincidit diverses circumstàncies, però apunta amb força una raó econòmica important, el preu del combustible necessari per fer una cremació intensa i la seva obtenció. I per acabar-ho d'adobar, sebollir el difunt tampoc no limitava la voluntat d'autoafirmació dels més poderoses, que podien manar fer un embolcall imponent, molt costós.

El segle III esdevé una xarnera que remarca canvis importants que van afectar pregonament la societat del moment. No serà fàcil, tanmateix, definir quines coses s'anaren modificant progressivament, al llarg d'una, dues o tres generacions i quines altres ho van fer de cop. La historiografia, amb certa uniformitat de criteris, accepta la crisi del segle III tot i que, com intentarem explicar, potser no va ser ni tan general ni tan mancada de matisos ni tan global. Podem parlar de crisi per a bona part del nord d'Àfrica quan aquell segle se'ns fa palès com una etapa de consolidació i de creixement?

És important recordar la concessió per part de l'emperador Caracal·la, fill de Septimi Sever, de la *constitutio Antoniniana*, l'any 212, a través de la qual tots els homes lliures de l'imperi esdevenien automàticament ciutadans romans. Aquest decret tancava convenientment un cercle i, tot i que potser no va afectar molta gent, s'ha de considerar una fita simbòlica d'altíssim valor. Des d'aquell moment, les subtils divisions jurídiques entre ciutats perdien importància, no deixaven de ser una anècdota. L'imperi esdevenia un lloc habitat per homes lliures, ciutadans romans de ple dret, i *serui* que tenien la seguretat de promocionar-se a través de la *manumitio*. Comptem-hi també els estrangers, vinguts de més enllà de les fronteres, que es delien per esdevenir romans.

Hi hagué, certament, una crisi política i sobretot militar, indiscutible i de conseqüències inimaginables que fou més tangible segons on i, molt més subtil, imprecisa en altres províncies. Possiblement, però, fets que es feien sentir molt en indrets determinats, acabaven afectant, potser d'una altra manera, territoris més allunyats. La pressió dels bàrbars es va intensificar i va exigir una militarització de la societat i dels seus governants. Els generals van acaparar un protagonisme molt superior al d'etapes anteriors. La lluita pel poder suprem va esdevenir un fet constant. Recordem que alguns emperadors de l'època de l'anarquia militar, ho foren uns pocs dies i que només de manera extraordinària van morir al llit. Aquell desgavell, algunes derrotes doloroses davant l'enemic, la fragilitat de les províncies interiors afectades, pacificades de feia anys, i que no podien aturar aquelles forces enemigues que travessaven el *limes*, la tendència recurrent a la secessió de diversos sectors de l'imperi, es van fer notar amb força amb conseqüències de llarg abast. Va caldre reformar l'exèrcit i replantejar-se globalment la societat. En acabar, quan Dioclecià va estabilitzar la situació i pogué endegar accions profundes devers l'equilibri, continuades pels tetrarques i, després, per Constantí i el seus successors, el món romà, l'imperi, era tota una altra cosa i, de retruc, havíem passat del principat al dominat. Les coses ja no eren com abans i encara canviarien més. En el si de la societat s'estava covant una metamorfosi que acabaria certificant la fi de la ciutat clàssica que afectà la forma de govern, la relació entre l'aristocràcia urbana i la *plebs* i els canvis profundíssims en l'aspecte exterior de la ciutat. L'autorepresentació de les classes dirigents, que s'havien abocat vers els nuclis urbans i vers els ciutadans, deixà pas a nous interessos, ben diferents, que moltes vegades tenien com a objectiu final les seves *domus*, les seves *uillae*, els seus monuments funeraris.

Aquesta centúria assenyala una reordenació global del territori que va veure desaparèixer una sèrie de *ciuitates* que per determinades raons, de vegades no pas fàcils de descriure, van arribar al col·lapse i van desaparèixer engolides per *ciuitates* veïnes que havien trampejat més hàbilment una situació delicada, d'origen molt variat i molt embullada. Aquest procés ens porta a una llista més reduïda de *ciuitates* que van haver de controlar un *ager* més gran. No s'ha de considerar un daltabaix ni com la fi del món. Era una possibilitat sempre present i que actuava de vàlvula de seguretat per consolidar la continuïtat d'un projecte de govern general que Eli Arístides, al segle II, assimilava a un mosaic immens que era tot l'imperi, on cada tessel·la era una *ciuitas.*

L'arqueologia ens permet resseguir abandonaments de sectors, de cases, de barris, durant aquesta centúria o la transformació d'espais residencials en artesanals. Com cal interpretar aquests vestigis?

És cert que en alguns nuclis urbans aquests indicis es multipliquen fins a l'abandonament definitiu del lloc o la seva transformació en alguna cosa diferent a la que havia estat i que significà la fi de la seva autonomia municipal. A nivell de l'actual Principat, unes quantes *ciuitates* desaparegueren com a tals, esdevingudes tota una altra cosa atès que, sovint, continuaren essent espais freqüentats i puntualment habitats. *Aquae Calidae*, *Iluro*, *Baetulo, Egara, municipium Sigarrensium*, *Aesso*, potser *Iesso*, van passar per aquesta situació. Altres en van sortir reforçades. És el joc dels vasos comunicants. Cal convenir que les coses podien anar en les dues direccions, tal com ens mostra el cas d'*Egara* (*supra*).

Pel que fa al camp, constatem aquí i allí i amb fortes diferències territorials, l'abandonament d'alguns establiments rurals, d'algunes vil·les, un fet que tradicionalment s'ha posat en relació amb la inabastable, esmunyedissa crisi del segle III. ¿Com ho hauríem de valorar atès que a l'entorn del 200 i més enllà, són nombrosos els establiments que reformaren la seva *pars urbana*, dotant-la d'unes comoditats i d'un luxe que fins aleshores era propi de les *domus* urbanes? Va ser conseqüència de les confiscacions de Septimi Sever? És el reflex d'una forta davallada demogràfica que exigí una reestructuració del camp? És més que possible que aquestes circumstàncies afectessin el territori. N'hi ha d'haver d'altres que ens defugen, que mai no podrem rastrejar.

No fa pas tants anys, una quarantena, la historiografia del nostre país insistia, dins del relat de la por i de la crisi, profunda, de la tercera centúria, en el significat, en la importància que calia donar a una ràtzia puntual dels francs

que va tenir lloc a l'entorn de l'any 260 i que, segons el comú dels arqueòlegs i historiadors del moment, hauria significat un abans i un després en la història d'aquesta província. Les fonts que s'hi refereixen són puntuals i, en general, bastant allunyades temporalment dels fets. Ens narren que després de superar les defenses de la frontera, francs i alamans saquejaren les Gàl·lies. Més tard, uns es dirigiren cap a Itàlia i els altres, els francs, cap a Hispània i es feren presents a *Tarraco*, on capturaren vaixells al seu port, tot iniciant un recorregut com a pirates per la Mediterrània.

En aquells anys s'acumulà una immensa quantitat de notícies arqueològiques que posaven de manifest una dedicació admirable a la destrucció i el saqueig d'arreu del territori per part dels francs, digna de consideració, una activitat que s'havia concentrat en un moment molt curt però que semblava haver deixat un rastre intens i extens. Molts dels experts, aclaparats pel cúmul de dades, no s'estaven de definir, amb descripcions apocalíptiques, aquell instant que, per acabar-ho d'adobar, hauria trencat tres-cents anys de pau d'una manera inesperada, cruel i brutal. Quedava clar que aquella experiència havia estat traumàtica fins al punt de marcar una nova etapa de la història del país decidida a protegir-se i a no passar, sense fer-hi front, per un tràngol semblant. Una conseqüència d'aquella atzagaiada haurien estat les noves defenses urbanes bastides a *Barcino* i a *Gerunda*, la desaparició d'*Emporiae* (?) i la ruïna del camp (?). Algú anava més enllà; la capitalitat futura de Barcelona tenia com a plataforma de sortida el nou recinte emmurallat, certament magnífic i d'una solvència absoluta.

Ara ningú no accepta aquelles històries que es basaven en ben poca cosa i que no han resistit un coneixement més precís de l'estudi de les ceràmiques i de l'observació del registre arqueològic, molt més subtil i molt més segur. Sembla que, efectivament, hi podrien haver alguns indicis a la zona portuària de Tarragona i en els entorns immediats, que caldria posar en relació amb el cop de mà bàrbar. Ben poca cosa. Més enllà, les dades són inexistents. Sigui com sigui, aquell «invent» historiogràfic ha desaparegut sense deixar rastre. Si succeí, i sembla que sí pel que fa a Tarragona, fou un fet puntual que no deixà senyals tangibles més enllà del barri del port, fora murs, i en alguna vil·la de l'*ager tarraconensis*.

Algú ben informat podria adduir que, malgrat tot, com a mínim *Gerunda* i *Barcino* referen a consciència les seves muralles urbanes. I és ben cert però no pas a l'entorn del 260 sinó 40 anys més tard, el 300, durant la tetrarquia de Dioclecià, Galeri, Maximià i Constanci Clor.

És ben cert i caldrà parlar-ne perquè aquella construcció hauria estat, tant per a *Gerunda* com per a *Barcino*, punt de partida d'una situació diferent que feu créixer notablement el paper polític d'ambdues ciutats.

Sabem que Dioclecià i, immediatament, la tetrarquia, dedicaren molts esforços per adaptar l'exèrcit romà a una nova situació. La crisi militar (i política) del segle III havia mostrat la inoperància del model defensiu de l'alt imperi. Una vegada i una altra es constatava que si un enemic travessava la frontera podia moure's per les províncies sense cap dificultat, atesa la inexistència d'exèrcits interiors si deixem de banda les forces pretorianes de Roma, amb una tasca molt determinada i relativament poc nombroses. Calia innovar, adaptar-se a una situació diferent i donar ràpida resposta a les noves demandes. S'imposà allò que es coneix amb el nom de defensa en profunditat, que significà la divisió dels legionaris en dos exèrcits ben diferents, els *limitatenses*, més mal pagats i de menys valor militar, assentats a les fronteres i en llocs fixos, i els *comitatenses*, exèrcit mòbil, d'alt valor combatiu, més ben pagats i disposats a l'interior de l'imperi, en llocs ben situats, per poder moure's amb rapidesa i destruir aquelles partides, aquells cossos d'exèrcit que, passada la frontera, pretenien saquejar ciutats i territoris.

Per fer-ho més eficaç, calia construir castells, fortificacions i fer o refer, on convenia, les muralles urbanes per crear una complexa xarxa d'espais emmurallats que preferentment calia situar sobre cruïlles de camins, ponts, guals, ports, llocs estratègics per aturar els bàrbars, desconeixedors de la ciència de la poliorcètica i incapaços d'assaltar unes bones muralles, tot esperant l'arribada dels *comitatenses* que havien de finalitzar la tasca, destruint-los o fent-los tornar al punt de partida.

Seria en el marc d'aquest panorama global que caldria emmarcar la construcció de les muralles urbanes de *Gerunda* i *Barcino*, una i altra situades sobre un camí d'importància primordial que era la Via Augusta. Eren, certament, dos nuclis urbans de superfície reduïda, d'entre 5 i 10 ha, respectivament, amb tots els avantatges que això comportava pel que feia a costos i rapidesa constructiva, però també per assegurar, en cas de necessitat, la defensa davant d'un setge. Una i altra tenien muralles fundacionals que devien estar en mal estat o eren clarament obsoletes. El resultat fou magnífic, especialment pel que fa a *Barcino*, que fou dotada d'unes defenses imponents, amb moltíssimes torres, fins al punt d'esdevenir un dels conjunts urbans fortificats més potents del baix imperi de tot l'occident romà.

Ara com ara no sembla —de fet, de moltes *ciuitates* no tenim cap dada—, que altres nuclis urbans d'aquestes contrades actuessin en aquesta direcció. *Tarraco*, ben coneguda, posseïa unes excel·lents fortificacions que no calgué remodelar en profunditat. Potser Sant Martí d'Empúries s'emmurallà en aquells mateixos anys, tot i que s'ha de considerar més una fortalesa que no pas una muralla urbana.

Tot fa suposar que foren les elits urbanes, amb el consens de la ciutadania, les que decidiren emprendre una obra costosa que acabà implicant tota la comunitat. És possible, també, que l'autoritat imperial, a través del governador provincial, hagués pressionat i afavorit d'alguna manera aquella iniciativa. Sigui com sigui, a partir d'aquell moment, el paper de les dues ciutats, des d'aquest punt de vista, va créixer i ho continuà fent més endavant. En molts aspectes, l'eix *Barcino-Gerunda* esdevingué fonamental de cara al control del camí i, per extensió, del territori o, almenys, de la zona costanera i de Depressió Prelitoral, amb l'afegitó de la capital provincial, *Tarraco*, situades a distàncies fixes. Més endavant, a partir de mitjan segle IV, com s'anirà veient, va caldre ampliar i millorar aquell sistema defensiu en mostrar-se insuficient.

Un altre fet que convé ressaltar d'aquesta tercera centúria de l'era és la confirmació documental de l'existència de, com a mínim, una comunitat cristiana plenament organitzada, d'una estructura episcopal ben consolidada. En efecte, sabem gràcies a una excel·lent documentació reunida molt poc temps després dels fets per algú que els presencià o que conegué testimonis directes del cas, que uns soldats del governador procediren a la detenció del bisbe Fructuós de *Tarraco* i de dos dels seus diaques, Eulogi i Auguri. Seguien, no cal dir-ho, les ordres dictades per l'emperador Valerià (258), que pretenia atacar i destruir la jerarquia de l'Església arreu de l'imperi, tot imaginant que d'aquella manera podria anihilar aquelles creences que es veien com a enemigues de l'Estat. Aquell relat, la *passio*, mostra l'existència d'una comunitat ben estructurada, ben organitzada, complexa i prou nombrosa i com l'autoritat pretenia fer abjurar de la pròpia fe els detinguts o, si no ho acceptaven, tal com va ser, castigar-los amb la mort, cremats a l'amfiteatre (21 de gener de 259). Mentre esperaven l'execució pública, els condemnats rebien visites i, fins i tot, el bisbe va batejar algun neòfit; després de la brutal condemna, les despulles foren recollides pels fidels i sebollides convenientment.

Aquest excel·lent document és, només, un flaix, un cop de llum que il·lumina un moment concret, que ens informa d'una comunitat ben assentada, amb una tradició. Cal suposar que a la capital —i potser en alguns altres llocs— el

cristians hi eren presents des de molt abans, sense que sigui possible fixar el moment inicial. *Tarraco* acomplia tot un seguit de característiques que defineixen, teòricament, aquells nuclis urbans amb potencial per haver tingut una comunitat cristiana des d'antic, com a mínim d'ençà la segona meitat del segle II: ciutat portuària important, cruïlla de vies de primer ordre (Via Augusta i camí d'*Ilerda*, *Osca* i la vall de l'Ebre), capital provincial i ciutat dinàmica. Però és ben difícil poder-ho provar. Només cal recordar que els primers vestigis arqueològics segurs del cristianisme en aquest territori no són, per ara, anteriors als inicis del segle IV. En aquest cas, els textos van per davant.

Cal esperar als moments finals de la primera tetrarquia, l'any 30 i, potser millor, el 304, per tornar a tenir noves dades textuals sobre el fet cristià en aquest territori. La gran persecució, la darrera, general i molt dura en determinats territoris, deixà dos màrtirs, suposadament d'origen africà, a *Gerunda* i a *Barcino*, Fèlix o Feliu i Cugat (*Cucufas*), dels quals en deixà memòria Prudenci al *Persistephanon*, devers el 400. Sobretot Feliu, la tomba del qual, situada just un xic més enllà de la porta nord de Girona (Sobreportes), esdevingué pol activíssim de devoció i espai de pelegrinatge d'ampli abast, amb reconeixement a tot Hispània però també a les Gàl·lies i no sols a Narbona, on el metropolità Rústic, a mitjan segle IV, li bastí una basílica on se'n conservaven relíquies que assolí prestigi i reconeixement. El bisbe de Tours, Gregori, ens mostra aspectes del prestigi del màrtir, durant el segle VI, a la llunyana ciutat on era sebollit Martí, confessor i bisbe.

El segle IV, gràcies a l'actuació de Dioclecià, de la tetrarquia i dels seus successors, va ser, en la part més occidental d'aquesta província, aleshores la *Tarraconensis*, després de les reformes d'aquell emperador, més petita i més equilibrada, una etapa d'estabilitat i, possiblement, d'una certa esplendor, almenys pel que fa a les famílies més ben situades de la societat. Algunes ciutats ens mostren l'existència de noves *domus* que modificaren, ampliaren i transformaren habitatges anteriors, extenses i luxoses, que s'organitzaven a l'entorn de grans jardins interiors (peristils). Al camp, les vil·les ampliaren sovint l'activitat econòmica, fent créixer la *pars fructuaria*, i bastint, puntualment, noves sales d'aparat i de representació que mostraven fefaentment el nou paper dels grans senyors en el món del baix imperi.

La nova fiscalitat general (*iugatio/capitatio*), fonamental per poder fer front a les ingents necessitats econòmiques d'un imperi complex on les despeses militars, imprescindibles, s'enduien la part del lleó, exigí la participació dels propietaris ru-

rals en el cobrament del tribut als pagesos dels seus *fundi* o d'aquells independents que cercaven la seva protecció davant dels abusos dels recaptadors. Des de la vil·la principal i des d'una sala de representació especialment dissenyada per mostrar poder, autoritat i jerarquia, els rebia tot actuant, salvant les distàncies, com l'emperador, assegut a la càtedra, sovint en posició enlairada i embolcallat per una estructura en forma d'absis. És un document excepcional i molt ben conservat, el mosaic que ornamentava una d'aquestes estances a la vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar, que il·lustra a la perfecció i en tots els seus matisos, la situació que acabem de descriure. Representa en un requadre central al bell mig d'un tapís geomètric, la personificació del *fundus*, la vall de Tossa, com una dama ben guarnida i enjoiada sota d'un arc sostingut per dues columnes salomòniques al damunt del qual una inscripció diàfana defineix les intencions del *dominus*: SALVO / VITALE FELIX TURISSA (Si Vidal va bé, Túrissa és feliç), tot remarcant la posició de l'amo i recordant la seva preeminència absoluta, la seva posició en el vèrtex superior del petit món que era *Turissa*. A sota, fent *pendant* amb aquell text, la signatura del cap de l'oficina que realitzà el mosaic (EX OF/FICINA FELICES). Aquesta peça forma part de la reconstrucció de l'establiment rural en el darrer quart del segle IV i malgrat la voluntat de fer conèixer la seva posició a través de la inscripció musiva, l'habitació era molt senzilla, poc imponent i el sòl, d'*opus tessellatum*, d'una senzillesa aclaparadora, més aviat vulgar. Potser això fa encara més paradigmàtic aquest exemple que posa de manifest la situació de la classe dirigent que s'ordenava a la seva vegada de dalt a baix, dels més rics als no tan rics, sempre, però, molt per damunt de la immensa majoria de la població.

A un altre nivell, però posant de manifest la riquesa i la voluntat d'autorepresentació dels grans senyors, caldria esmentar la vil·la de Centcelles, a Constantí, que conserva unes imponents estructures cobertes amb volta, una de les quals era decorada amb un mosaic de qualitat excepcional, àulic. D'ençà del seu descobriment i de la seva recuperació, ha estat objecte d'anàlisis i d'interpretacions variades sense que s'hagi arribat a un consens. La seva funció, acceptada durant anys, com a mausoleu és ara qüestionada amb bons arguments. S'han presentat diverses hipòtesis que, sempre, tenen algun punt feble. Fins a cert punt és igual. És una mostra preciosa per il·lustrar la voluntat, la cultura i la riquesa dels grans senyors d'una nova època.

Pel que fa al segle IV, les guerres, principalment civils, que afectaren l'imperi reservaren la península Ibèrica. Nogensmenys, aquells conflictes que anaren erosionant la societat i les institucions acabaren fent-se sentir almenys sobre

la part oriental de la *Tarraconensis* i mostren les interrelacions profundes entre les diferents províncies. Com a conseqüència de la tendència, per part de l'exèrcit de les Gàl·lies, de revoltar-se per entronitzar un nou emperador o, com a mínim, amb la voluntat de controlar els territoris més occidentals de l'*oikumene* romana, una tendència ben documentada d'ençà mitjan segle III a mitjan segle IV, Magnenci deposà i feu assassinar l'emperador legítim Constant, fill de Constantí. Constanci II, venint d'orient, venjà son germà i tornà a unificar l'imperi. I degué ser, en aquell moment, que determinà fer més difícil la consolidació d'aquests intents secessionistes protegint les Hispànies, almenys la *Tarraconensis*. Calia aturar per permetre una resposta diligent i impedir el control de territoris que no era convenient deixar en mans dels rebels. La recerca arqueològica ha permès, aquests darrers anys, identificar part d'un sistema sofisticat de defensa de la part septentrional de la Via Augusta, el camí més eficaç, més planer per penetrar a Hispània. A partir de dos nuclis urbans ben fortificats, *Gerunda* i *Barcino*, s'edificaren unes *clausurae* sobre l'accés, des del Rosselló, devers els colls de Panissars i del Pertús. Era una manera de fer efectiva i ben provada en la poliorcètica romana d'aquells anys, que exigí la construcció de dues fortaleses que dominaven el vell camí des de dalt, en un punt complicat i molt estret; a llevant, la Clusa Alta, i a ponent, el Castell dels Moros, que, en aquest cas, es perllongava tancant directament la via amb una porta-torre que es posà directament al seu damunt. Sobre la plataforma occidental, desmantellada, del trofeu de Pompeu, fou bastida una torre de comunicacions que posava en contacte les clausures amb les defenses més meridionals i amb *Gerunda.* Manquen, de ben segur, altres baules de la cadena però sabem que el flanc nord de Girona i el control directe del Congost quedà en mans d'un castell que es bastí sobre la muntanya de Sant Julià de Ramis aprofitant fins on fou possible les ruïnes de l'antic *oppidum*. El *castellum*, ben protegit per una muralla eficaç, era format per una sèrie d'edificis i per àmplies zones no construïdes que permetien allotjar i avituallar tropes mòbils i, si convenia, aguantar un setge o dificultar l'aproximació cap a *Gerunda.* Hem de suposar que altres torres i fortaleses completarien les peces conegudes d'aquella línia defensiva.

Si bé el registre arqueològic no permet identificar amb tota garantia edificis cristians del segle IV, les dades textuals en informen de l'existència de ciutats episcopals a través de la figura dels seus bisbes, que eren presents en els concilis que es convocaven per intentar resoldre conflictes que emmetzinaven la convivència de les comunitats o per adaptar disposicions comunes per al bon

govern de les diverses assemblees que s'expandien per tot l'*oikumene.* Se'ns fa present el paper, com a metropolità, dels bisbes de *Tarraco* que representaren, en aquestes províncies, l'autoritat del bisbe de Roma i, altres vegades, la categoria intel·lectual d'algun d'aquests prelats, autors d'escrits de mèrit reconegut, com Pacià de Barcelona que hagué de lluitar per erradicar costums pagans profundament arrelats enmig de comunitats en procés de conversió i molt aferrades a tradicions antigues poc edificants. Altres vegades ens aporten valuoses dades d'enorme valor. Recordem la carta que Concenci escriví al bisbe d'Hipona, Agustí, descoberta i publicada no fa pas tants anys, que ens permet saber moltes coses noves de la topografia de *Tarraco* en aquells primers anys del segle v, sobre la presència d'elements bàrbars movent-se perillosament pel territori o la importància del problema priscil·lianista, un corrent herètic rigorista, que constituí un problema a la *Tarraconensis* malgrat els esforços de la jerarquia eclesial ortodoxa per erradicar-lo. Convé fer memòria de l'èxit de l'activitat propugnada per Priscil·lià, que fou bisbe d'Àvila, que predicava amb èxit entre famílies cultes i benestants una visió rígida de l'evangeli que va entrar en conflicte amb la jerarquia diocesana hispana. Malgrat la politització de l'afer, que comportà la intervenció de l'emperador Màxim i l'ajusticiament del prelat a Trèveris, el 385, aquell corrent arrelà i tingué un èxit considerable en bona part d'Hispània malgrat els intents continuats d'extirpar-lo. El document que acabem d'esmentar i altres referències en escrits papals de principis del segle v posen de manifest l'existència d'un problema mal resolt, ben present en els territoris del que és, avui, Catalunya.

La figura del bisbe es consolidà aquells anys fins al punt de tenir, cada vegada més, un paper protagonista en el context de les velles *ciuitates*, en un moment en què el paper dels curials minvà o desaparegué. Eren, no cal dir-ho, membres de famílies benestants, gent cultivada, amb relacions, amb contactes que eren primordials per poder interactuar amb els seus iguals, amb la burocràcia imperial, amb l'òrbita del poder. Una estructura diocesana exigia una catedral, l'església mare, un baptisteri associat i un casal on residia el bisbe i, sovint, part del clergat, amb dependències de representació, llocs d'emmagatzematge i espais d'acollida. Fora murs es disposava una (o més d'una) basílica funerària i de vegades un *xenodochium* o hospital per a pelegrins, malalts, pobres i desvalguts. A partir, sobretot, del segle v i, més encara, del vi, l'*episcopium*, el conjunt episcopal, esdevindria un dels pols principals, si no el més important, de la ciutat i, el bisbe, la figura preeminent i representant de la comunitat. Amb la desaparició

de les litúrgies dels curials que embellien, engrandien i mantenien la ciutat, va ser l'Església, amb el bisbe al capdavant, qui reclamà el paper de constructor, emprenedor, jutge, director i protector de la comunitat.

Conservem una notícia històrica d'un gran interès i que esdevé, als nostres ulls, paradigmàtica a l'hora de veure com, en aquells anys, l'assemblea dels fidels, l'*ekklesia*, actuava, quan semblava oportú, en benefici de la comunitat i, globalment, de l'Església. L'any 393 Paulí i la seva muller Teràsia van arribar a *Barcino* procedents de *Complutum* (Alcalá de Henares) on acabaven de sebollir el seu fill, infant, prop de la tomba dels màrtirs Just i Pastor. Eren membres, ell i ella, de la classe senatorial, riquíssims, amb propietats arreu de l'imperi (també a Hispània), gent d'altíssima cultura i cristians que havien decidit renunciar al món, als privilegis i dedicar-se a la contemplació, a l'oració i a les bones obres. A *Barcino*, per la pressió popular Paulí fou consagrat prevere pel bisbe Lampi. Potser pensaven que si restava a la ciutat seria allí on gastaria la seva immensa fortuna. Passà a Itàlia on, més endavant, fou consagrat bisbe de Nola. Bona part d'aquella riquesa serví per ennoblir i monumentalitzar el *martyrium* de Sant Fèlix prop de la ciutat campaniana (*Cimitile*). Els seus escrits, les seves epístoles posen de manifest la sensibilitat i la cultura d'un membre important de l'ordre senatorial, la riquesa dels quals no pot ser fàcilment imaginada.

El cas de Paulí no és únic. Ambròs, Agustí, Elpidi i tants altres van accedir al sacerdoci i, alguns, directament a l'episcopat, per voluntat dels fidels que volien algú ben posicionat, culte, ric i amb contactes, convençuts, amb raó, que era més eficaç tenir com a bisbe un igual als que de debò manaven.

El segle v, ja des de la segona dècada, va veure l'arribada del pobles bàrbars que, des d'aleshores, formarien part del paisatge humà de l'època. Van arribar per quedar-se. A diferència d'altres zones de la península Ibèrica que d'ençà el 409 es veieren afectades per la presència d'alans, vàndals i sueus, l'actual Principat, la part més oriental de la *Tarraconensis*, es va estalviar aquella primera sotragada. El 414, els visigots que havien saquejat Roma quatre anys abans —tot causant un enorme estupor que es feu sentir profundament entre la gent culta del seu temps, fins al punt d'arribar a pensar que havia arribat la fi del món quan no era sinó la d'un món que canviava ràpidament i a batzegades—, penetraren pels ports de les Alberes i s'establiren puntualment a *Barcino* i al seu entorn immediat. Sabem ben poques coses d'aquesta arribada que es va fer en contra de la voluntat de Roma, que vigilava i impedia l'arribada d'aliments, tot intentant arribar a un pacte que els fos favorable. Allí va morir Teodosi, fill del

rei Ataulf i de Gal·la Placídia, germana de l'emperador Honori i, de seguida, el monarca, assassinat per altres faccions. Immediatament s'aconseguí la signatura d'un *foedus* a través del qual els saquejadors de Roma actuarien militarment a les ordres de l'imperi i s'establirien a Tolosa del Llenguadoc i els seus entorns. La primera arribada dels visigots fou, per tant, de molt curta durada i, potser, d'efectes superficials. Altres fonts ens informen de la inestabilitat d'alguns territoris, més cap a ponent, on les partides bàrbares es movien amb certa facilitat mentre les forces romanes, formades preferentment per tropes germàniques, s'aplegaven a *Tarraco* per atacar les poblacions bàrbares establertes cap a migdia i cap a ponent.

Aquest territori continuà sota l'autoritat de l'imperi, cada vegada més feble, fins a la desaparició *de facto* de la *pars occidentis*, l'any 476 quan Odoacre, rei dels èruls, destituí Ròmul August i lliurà els símbols del poder a l'emperador oriental, a la capital, a Constantinoble.

En aquells anys, els canvis importants en tot ordre de coses anaven afectant l'aspecte físic de les ciutats que s'hagueren d'adaptar a situacions noves. Fou un procés que degué començar un xic abans però que se'ns fa evident de manera tangible, a través del registre arqueològic, en aquells moments i que comportaria la transformació de la plaça foral que havia perdut la seva raó de ser i que, ocupant sempre un espai privilegiat, anava mudant amb l'ocupació i reconversió de l'espai públic. Les antigues construccions en desús o bé esdevingueren altres coses o van servir de pedrera. El material d'aprofitament (*spolia*) se'ns fa avinent en múltiples construccions, públiques i privades de l'època, i no s'ha de veure com un símptoma de decadència sinó com un senyal dels temps.

Paral·lelament, al camp constatem, al llarg d'una etapa d'aproximadament dues generacions, la desaparició de la vil·la, el gran establiment agrari a través dels qual s'havia estructurat i explotat el territori durant sis-cents anys. Les dades arqueològiques són concloents, amb molt poques excepcions. Entre mitjan i finals del segle v, s'abandonaren la major part d'aquells edificis. Algunes ja ho havien estat un xic abans, altres molt poc després. I l'abandonament, que de vegades era progressiu, no afectà només la *pars urbana*, la zona residencial, sovint amb dependències molt luxoses, sinó també les *partes fructuariae* i *rusticae*, magatzems i àrees de transformació i espais on residia la mà d'obra del *fundus*.

Aquest fet, tan acotat en el temps i tan general, no ha deixat de sorprendre. Quedava clar que no es podia tractar de casos puntuals, lligats a l'evolució pròpia de cada indret, sinó a causes més generals. No hi ha gaires dubtes, entre els

experts, de posar en relació aquell daltabaix amb la fi d'una civilització, d'una manera de fer i de viure que, de cop, va quedar obsoleta, fora de joc. L'equilibri entre *otium* i *negotium* s'havia trencat; aquell motor de la classe dirigent havia desaparegut. La civilització clàssica romana havia arribat a la seva fi i invertir en la vil·la no era ni desitjable ni possible. Els temps havien mutat i l'antiga classe terratinent que havia convertit els seus establiments rurals en autèntics palaus on vivia d'acord amb els paràmetres propis de l'època, per múltiples raons ja no considerava ni convenient, ni interessant ni rendible, encara que fos només socialment parlant, aquelles velles fórmules d'autorepresentació. Tanmateix, aquest fet general i omnipresent, fàcilment identificable arqueològicament, no ens ha d'enganyar a l'hora de respondre a una segona pregunta lligada a la contemplació de la vil·la: què succeí amb l'explotació agropecuària del territori?

Aquesta qüestió ha estat i continua essent objecte d'hipòtesis enfrontades entre diferents corrents historiogràfics. Segons alguns, almenys en determinats territoris, l'enfonsament del sistema de les vil·les hauria significat l'aparició d'una classe pagesa de camperols lliures, no lligats a ningú, que haurien conreat, a partir de petits establiments habitats per unes poques famílies, terres abandonades. És possible, però sembla poc probable acceptar-ho globalment. En molts llocs, i el territori de l'actual Principat en seria un bon exemple, tot fa pensar que la terra continuà majoritàriament en mans del antics propietaris que la feien conrear per colons, assalariats o *serui*, tal com abans, però de manera diferent, prescindint del gran edifici central, costós de mantenir i, en aquells moments, absolutament ineficaç des de tots els punts de vista.

La desaparició de les vil·les significà l'aparició de nous models d'assentament, ben diferents, molt senzills, modestos però ben adaptats a les necessitats dels seus habitants. Aquells nous habitatges, d'una o d'unes poques cases, que durant molt temps han restat invisibles i que de fa uns anys es van trobant constantment un xic arreu, són, segons pensem, el punt de partida d'una nova ocupació del territori que portà al poblament actual, almenys pel que fa a la Catalunya Vella, i que trobem perfectament definit en el segle ix. És tracta de petites agrupacions camperoles d'una o dues cabanes fins a llogarets de més entitat, sempre, però, d'unes dimensions contingudes que consten d'uns habitatges molt senzills, de superfície reduïda, amb funció residencial ben assenyalada per la presència d'una o dues llars. Són construccions amb sòcol de pedruscall lligat amb fang, parets de terra i sostre, preferentment, de brancatge, palla i argila i, només excepcionalment, de *tegulae* i *imbrices.* A l'entorn, espais de transformació, amb *lacus* recoberts d'*opus*

signinum, modestes premses i petits espais d'emmagatzematge de líquid i sitges per a cereals. Algunes vegades existeixen cabanes semisoterrades, algunes de dimensions considerables, que servirien, sobretot, d'espais d'emmagatzematge, de treball o d'ús comunal, amb la identificació puntual de forns de pa domèstics. La presència immediata d'abocadors és una constant i, no gaire lluny del cementiri de la comunitat, ben cuidat i organitzat, amb una senzilla tipologia sepulcral on els difunts eren sebollits, per regla general, sense cap mena d'acompanyament. No s'associaven, si no són casos comptats, a edificis de culte.

On apareixen aquests senzills establiments rurals? Un xic arreu, prop dels conreus, cercant unes determinades condicions d'habitabilitat (bona comunicació, seguretat, aigua…) i, sovint, damunt o al costat mateix d'una vil·la romana abandonada. I no ens ha d'estranyar, atès que aquells llocs havien estat triats amb molta cura i oferien la possibilitat d'un aprofitament integral que facilitava el procés d'adaptació. En aquests casos, amb moltes variacions formals, podem constatar la construcció de les cabanes damunt mateix dels sòlids paviments romans d'*opus signinum* o d'*opus tessellatum*, o la transformació de velles habitacions d'aparat, amb sòls fastuosos, en magatzems de *dolia* que els perforaven, o la utilització d'antics espais d'habitació o de treball, en zones d'enterrament. Moltes vegades, la nova ocupació senyoreja puntualment un sector de l'antiga vil·la, expandint-se per zones no construïdes o perifèriques. Altres vegades es disposava en la proximitat. En ocasions, els habitatges s'alçaven en espais pròxims i el cementiri de la comunitat es disposava sobre les velles ruïnes.

Un altre model significà bastir el nou hàbitat *ex nouo*, en zones no ocupades anteriorment. No són, majoritàriament, construccions regulars, sinó disposades de manera aparentment anàrquica però deixant espais de circulació i de treball de tipus comunal i concentrant les àrees industrials que cal imaginar al servei de tot el grup. Els cementiris no se situen gaire lluny però si ben separats del món dels vius i, en general, quan ha estat possible una excavació en extensions, mostren una comunitat petita d'homes, dones i infants, que visqué en aquell lloc durant unes quantes generacions.

Convé recordar que els jaciments localitzats i explorats són d'aquells que per raons que se'ns escapen, no es van consolidar i s'abandonaren. Altres, sense cap mena de dubte, han continuat ocupats fins ara mateix amb la qual cosa accedir a la fase inicial només és possible amb molta sort i a partir d'excavacions molt complexes. Adduiríem, també, que el ritme de fundació d'aquests establiments no respon a un únic moment sinó que s'anà renovant amb el pas dels anys i dels

segles. Moltes vegades, l'abandonament d'un lloc només ens indicaria un desplaçament cap a un altre que semblaria millor o que algú va imposar per alguna raó inabastable. Hi ha qüestions que l'estudi de la cultura material no pot resoldre.

Com hem insinuat anteriorment (*supra*), a partir del 400, *grosso modo*, documentem els primers edificis cristians que majoritàriament s'han de posar en relació amb el culte funerari i en contextos urbans.

Seguint la vellíssima tradició recollida a la llei de les XII Taules (450 aC), entre els romans i en general entre tots el pobles antics calia sebollir els difunts més enllà del *pomerium* de la ciutat que normalment definia el perímetre emmurallat. Era, però, convenient que aquelles tombes no es trobessin gaire lluny del recinte urbà, ateses les atencions que els vius tenien compromeses amb els avantpassats i que exigien la seva presència a la sepultura, en dates determinades, per recordar-los, honorar-los, i per banquetejar conjuntament i, no cal dir, simbòlicament. Cal retenir la importància que els romans donaven al fet de no ser oblidats. Mentre se't recordava, vivies. Aquestes dues circumstàncies expliquen la voluntat de disposar la tomba i bastir el monument funerari protector al costat d'un camí i al més a la vora possible de les portes urbanes. Un *titulus* ben visible, llegit pels vianants i viatgers en veu alta, servia per mantenir viva la memòria dels difunts.

Els cristians s'enterraren des del principi en cementiris que ja existien, pagans, per tant. Tipològicament no hi havia diferències. Només més endavant, les inscripcions o la decoració del sepulcre amb indicis clars, permeten la distinció religiosa dels sebollits. Majoritàriament, la manca d'un o altre element no permet anar més enllà de suposicions raonables. A *Tarraco*, *Barcino, Emporiae, Gerunda, Egara…* s'han identificat cementiris valuosos amb mausoleus notabilíssims que cal considerar plenament cristians. Fa l'efecte que a finals del segle IV, el nostre món urbà era majoritàriament cristià. A partir d'aquell moment sí que aquests cementiris acabaren generant una basílica funerària i uns espais ben gestionats que devien dependre de la comunitat.

Pel que fa als edificis i a la tipologia sepulcral, els models eren els mateixos, amb molt poques variacions, arreu de la part occidental de l'imperi. Les idees, les modes, el models es movien seguint les grans rutes marítimes que cosien eficaçment el *Mare Nostrum.*

El visigots, assentats a l'entorn de Tolosa i fidels servidors de l'imperi a través del *foedus* signat en època de Vàlia, havien participat sovint en combats a Hispània contra vàndals, alans i sueus i contra els *bagaudae*, àmplies capes de

desheretats autòctons que s'enfrontaven a l'ordre establert. Per tant, coneixien el territori, les seves característiques i possibilitats. Convé recordar la participació decidida i important a les ordres de Flavi Aeci als Camps Catalàunics (451), on van aconseguir aturar brillantment els huns d'Àtila que havien fet tremolar les bases de l'imperi. Més endavant, conforme l'imperi occidental perdia pistonada, a mesura que la seva autoritat minvava, que els emperadors eren titelles dels generals i reis bàrbars, van anar consolidant la seva posició i expandint el seu domini entre el Loira i els Pirineus, amb control sobre bona part de l'actual Provença i el Llenguadoc. Molt poc abans del 476, potser el 472 o un xic després, el rei Euric prengué la decisió d'ocupar la *Tarraconensis* per incorporar-la al seu regne, un procés en què va aconseguir la col·laboració d'alts funcionaris de l'imperi moribund. No en sabem gran cosa d'aquest procés que, tanmateix, va comportar revoltes, càstigs, expropiacions que afectaren sobretot, per no dir exclusivament, l'aristocràcia local. Aquesta arribada també jugà un paper en la desaparició de la vil·la i, potser més encara, de les propietats que explotaven i que en més d'una ocasió degueren canviar de mà.

Aquest fet, tan mal documentat en els relats històrics coetanis, marca una fita important que probablement no fou especialment sentida entre aquells que la van viure. Acabava, políticament, una llarga etapa que va marcar aquestes terres d'una manera profunda fins al punt de convertir aquells que l'habitaven en fidels membres d'un imperi ingent. El llatí era, des d'època d'August, la seva llengua i la cultura clàssica grecoromana, la seva cultura. El llatí esdevindria català, puntualment diferent de les altres llengües que n'eixiren com a conseqüència de l'acció del substrat, diferent d'uns llocs a uns altres.

Van canviar molt les coses sota el domini visigot? No ho sembla pas, tot i que això devia estar en relació amb la classe social a la qual es pertanyia. Una certa presència militar que devia fer-se visible sobretot a les ciutats ben situades en cruïlles de camins o amb port marítim o fluvial. Aquesta ocupació degué comportar canvis en la fiscalitat que no estem en condicions de copsar atès el paper dels *domini* en el cobrament dels impostos dels camperols.

En aquell moment inicial, tanmateix, Hispània no era per a la monarquia visigoda l'objectiu principal, que no era altre que el conjunt de la Gàl·lia, on havia d'enfrontar-se amb altres pretendents, el regne dels francs i el dels burgundis, cada un dels quals tenia el seu propi territori, fronterer amb el dels visigots.

Un dels efectes amb més recorregut del domini de la *Tarraconensis* per part dels gots fou l'entrada d'un cristianisme d'arrel arriana que, entre els germànics

era un element d'identitat molt ben fixat. En efecte, en un grup feble demogràficament parlant i que inicialment pretenia mantenir-se completament separat dels habitants del territori, unes creences pròpies esdevenien un poderós escut davant la possibilitat de desaparèixer com a poble i com a comunitat. En canvi, per als autòctons, cristians catòlics, l'arrianisme era una heretgia que ja havia causat molts problemes sobretot durant el segle IV i havia exigit la celebració de diversos concilis i pactes per fer-lo desaparèixer. De cop, tornava a mostrar-se i si bé durant llargues etapes la situació s'anà trampejant, en altres moments suposà malestar i violència amb totes les conseqüències que aquesta realitat comportava.

Les circumstàncies van fer un tomb radical molt a principis del segle VI quan, en el context, per part dels diversos pobles bàrbars assentats a la Gàl·lia d'imposar el seu domini en aquell ric i equilibrat territori, Alaric, el monarca visigot, es va veure enfrontat als francs de Clodoveu, catòlics des de feia poc temps, i als burgundis. A Vouillé (507) els gots patiren una desfeta contundent, dolorosa, al bell mig de la qual el rei va perdre la vida.

Aquesta derrota certificà l'ensorrament del regne de Tolosa i, per un moment, semblà que podia comportar la desaparició del *regnum Gothorum*. Teodoric el Gran, monarca dels ostrogots i d'Itàlia, aleshores la primera potència de l'occident mediterrani, avi del fill d'Alaric, Amalaric, intervingué amb un doble objectiu: la preservació dels interessos del seu net i aturar i reduir la influència franca, sobretot, i burgúndia en el context europeu. El seus exèrcits ocuparen la Provença i la Septimània, un territori que anava des del Roine a les Alberes, amb les ciutats principals de Narbona, Carcassona i Nimes com a centres urbans de primer nivell i, no cal dir, les terres transpirinenques que els visigots senyorejaven, entre les quals la *Tarraconensis* oriental. S'obria una etapa no pas gaire extensa en el temps però que tingué repercussions positives en la consolidació del regne visigot posterior, el qual desplaçà el centre d'equilibri cap a Hispània, on calgué anar incorporant territoris i lleialtats en un procés llarg que duraria gairebé tot un segle.

Aquesta etapa que alguns autors eficaçment denominen l'interregne ostrogot, significà l'aplicació d'unes maneres de fer que Teodoric havia experimentat amb èxit a Itàlia i que es basaven en una actitud d'absoluta tolerància pel que fa a la pràctica religiosa entre catòlics, la immensa majoria, i arrians, una minoria, i la separació administrativa entre romans i ostrogots, amb la creació d'un *praefectus Hispaniarum* que, a les ordres del monarca, governava directament els autòctons.

Aquella magistratura perdurà fins a l'any 533 quan Teudis, al *concilium* celebrat a *Gerunda*, la suprimí i destituí el prefecte Esteve.

Tenim documentació esparsa, de vegades de considerable valor —les *Uariae* de Cassiodor, per exemple—, que ens permet concloure que fou una època estable, de bon govern, i que serví per refer el poble visigot del brutal trauma que significà la fi del somni gal i per cercar nous objectius factibles, com la consolidació del domini a la península Ibèrica.

És útil remarcar que fou en aquella etapa que va prendre embranzida la convocatòria sovintejada de concilis provincials, celebrats en diverses seus episcopals del territori, que servien per resoldre problemes de bon funcionament i prendre determinis útils per al bon govern de les esglésies d'un territori ben definit sota la tutela del bisbe metropolità, amb seu a *Tarraco.* El d'aquesta ciutat (516) i el de *Gerunda*, l'any següent, en són bons exemples.

Un dels resultats més tangibles de l'ensulsiada de Vouillé va ser la consolidació de la Septimània, territori que acabem de definir, que esdevingué la província transpirinenca del *regnum Gothorum*. Durant molt temps tingué un prestigi especial i una certa preeminència en el conjunt del regne. Sovint es veié pressionada pels francs, els seus veïns, que en diverses ocasions intentaren, amb més o menys força, ocupar-la. I no se'n sortiren. Ben fortificada, ben relligada a l'actual Catalunya, i defensada amb decisió i èxit per la monarquia, va romandre formant part del regne fins al final de tot, quan fou ocupada el 719-720 pels àrabs. Conseqüència d'aquest fet fou la incorporació d'aquelles terres al regne franc a partir de l'activitat militar i expansiva de Carles Martell i, sobretot, de Pipí el Breu que conquerí Narbona als agarens l'any 759 i, molt probablement, totes les terres que s'estenien fins a les Alberes.

Durant l'interregne ostrogot, primer Narbona i, de seguida, Barcelona, tingueren un paper protagonista. L'actual capital de Catalunya, que ja havia estat triada per Ataülf com a *sedes regia*, tornà a representar aquest paper per diverses raons, entre les quals la proximitat a la Septimània que calia defensar de les pressions i pretensions franques des de ben a la vora i, després, perquè oferia unes bones condicions per assumir aquest paper protagonista. Posseïa unes esplèndides muralles, unes infraestructures eficients, hereves de la tradició romana, sortida al mar i un territori generós. Aquesta tria explica que la ciutat esdevingués seu episcopal arriana, l'únic cas amb l'afegit de *Dertosa*, que de retruc ens informa d'una presència nombrosa (i de qualitat) de gots als quals calia donar servei en un aspecte tan essencial com era la pràctica religiosa. És també un

bon baròmetre per avaluar la importància que els nous senyors donaven a aquests dos centres urbans.

L'etapa històrica del domini visigot d'un xic menys de 250 anys de recorregut, és, en molts aspectes, una continuació de l'època baix imperial romana. En altres, no.

Convé tenir present que els nous amos eren, d'ençà de mitjan segle IV, un poble nòmada que empès pel moviment dels huns s'havia vist foragitat i havia cercat refugi dins les fronteres de l'imperi. La ineficàcia i la mala voluntat de la burocràcia romana els va empènyer a combatre, saquejar i moure's en funció del moment i de les necessitats. Al llarg d'aquest recorregut, fins al *foedus* a través del qual s'assentaren a Tolosa i al seu entorn, estigueren en contacte amb la cultura i civilització romanes, unes relacions intenses i profundes que venien de molt abans. Els visigots, com molts altres pobles bàrbars, estaven profundament romanitzats i pretenien establir-se i governar seguint l'estela de la potentíssima tradició romana. Tenien, no cal dir-ho, la seva pròpia llengua i eren cristians arrians atesa la feina del bisbe Úlfila, que els convertí durant la quarta centúria i que traduí a la seva llengua les Sagrades Escriptures. Tenien, com podem suposar, costums i rituals propis que eren percebuts estranys pels altres però que, curiosament, són ben difícils de reconèixer a través del registre arqueològic, fins al punt que algú es podria plantejar la pregunta, retòrica, de si realment van existir.

No és fàcil, amb el material historiogràfic a l'abast, intentar saber quants eren. Tanmateix, els càlculs que semblen més afinats, menys fantàstics, més equilibrats, situarien el nombre entre 80.000 i 100.000 (homes, dones, infants i gent gran). Davant d'uns quants milions de romans provincials, ja fos a la Gàl·lia o a Hispània, la relació era tan brutal que explica, en bona part, la seva manera d'actuar. Calia anar amb peus de plom, amb cura per no desaparèixer enmig d'una innombrable munió.

Aquesta etapa d'uns dos segles i mig de durada i que finalitzà contundentment el 711, s'ha de dividir en dos moments ben diferents, el primer dels quals abastaria fins a la darrera dècada del segle VI i l'altre, fins als inicis del segle VIII. El canvi se situa en el 589, any de celebració del III Concili de Toledo que presidí Leandre d'*Hispalis*, futur sant de l'Església catòlica, i que significà la renúncia, per part dels gots, de la fe arriana per abraçar la fe catòlica, un cop de teatre que propicià el rei Recared i que, no sense dificultats, acabà aconseguint la unitat religiosa que fins aleshores havia estat un problema sempre present i que difi-

cultava la governabilitat del regne. A partir d'aleshores, l'Església hispana i la monarquia anaren de bracet en benefici d'uns i altres. Aquest pas facilitava, fins a cert punt, la fusió entre gots i romans provincials, mentre que l'etapa anterior havia estat marcada per les diferències entre les dues poblacions, que s'havien mantingut separades.

No és fàcil resseguir arqueològicament aquest procés ja que, des d'aquesta òptica, els visigots són invisibles. Tanmateix, de manera inesperada, descobriments recents permeten entreveure detalls que fan possible fer-se una idea més precisa de com s'haurien pogut distribuir pel territori amb eficàcia i sense diluir-se del tot. Calia un equilibri que fou delicat de trobar.

Associada a la vil·la del Pla de l'Horta, a Sarrià de Ter, a uns 3 km de Girona, es va localitzar i excavar una necròpolis amb 58 sepultures que se situava just al costat, però separada, d'una de romana que hauria perdurat fins a mitjan segle v. Aquell conjunt de tombes més modernes presentava una tipologia convencional, pròpia de l'antiguitat tardana d'aquestes contrades, amb una orientació constant de ponent (cap) a llevant (peus), exactament com totes les altres de la mateixa època i que se suposa raonablement que cercava la voluntat de «mirar» devers Jerusalem on tindrà lloc la *Parusia*, la segona i definitiva vinguda del Crist, i el Judici Universal. Es tractava d'enterraments individuals, d'homes, dones i infants, posats decúbit supí, dins de la tradició general. Allò que feia aquestes sepultures diferents és que més de la meitat dels enterraments mostraven el costum d'haver sebollit els difunts vestits i no nus i amortallats. Fíbules, fermalls de cinturó, ornaments metàl·lics, collarets, arracades i ganivets petits d'aparat, amb una cronologia molt precisa entre la darreria del segle v i finals del vi. Des d'aquest punt de vista, era un cementiri diferent de tots els altres del territori, cosa que va fer pensar en una necròpolis goda. Les anàlisis d'ADN han confirmat aquesta suposició. Per la cronologia del conjunt hauríem de concloure que eren cristians arrians.

Aquest cementiri s'ha de posar en relació amb l'ocupació final de la vil·la que hauria perdurat fins a l'últim terç del segle vi, amb el *castellum* militar de Sant Julià de Ramis i amb l'estatge del *comes ciuitatis*, màxima autoritat política de l'època. En aquests tres llocs, molt pròxims uns dels altres i ben comunicats, es concentrarien els germànics que tenien al seu càrrec el control del territori. Això ens permet imaginar com actuarien, concentrant grups no gaire nombrosos en ciutats emmurallades i fortaleses que dominaven els camins i els passos naturals més importants. No hem d'imaginar grans quantitats de

gent que, tanmateix, serien diferents en funció de les necessitats i d'allò que calia vigilar.

I per què tot això ho constatem a Girona i el seu entorn? En aquest cas, no és altra cosa que la resposta a la voluntat de controlar un nòdul excepcional de comunicacions i la proximitat de la Septimània. La defensa d'aquella província més exposada depenia en bona part d'una bona connexió amb el migdia i de la possibilitat d'intervenir ràpidament si les circumstàncies ho requerien.

Semblantment passaria a Barcelona, amb la petita diferència que el nombre de gots seria un xic més elevat. El cementiri que es desenvolupà a l'entorn de l'església de planta en forma de creu del conjunt episcopal barceloní, més simple i explorada d'antic, podria tenir, salvant les distàncies, una lectura similar al de Sarrià de Ter.

L'interregne ostrogot se'ns fa palès arqueològicament des d'altres perspectives. Recordarem (*supra*) l'existència d'un sofisticat sistema de defensa de la Via Augusta que començava justament als peus de l'Albera en els confins fronterers de les províncies *Narbonensis* i *Tarraconensis*. Dins de la situació remoguda i crítica posterior al desgavell de Vouillé, l'autoritat ostrogoda hauria copsat la necessitat absoluta no sols d'aprofitar aquella realitat, sinó de perfeccionar-la. Calia assegurar la protecció de la *Tarraconensis* per si fallaven les defenses més avançades, davant de francs i burgundis però, sobretot, si es pretenia assegurar el domini de la Septimània, mantenir aquelles infraestructures, tot modernitzant-les. S'havien de cosir militarment aquells territoris. El lluït paper —tal com posa de manifest l'encunyació de moneda visigoda durant el segle VII, que se sol posar en relació amb la presència militar— de *Barcino* i *Gerunda* no s'explicaria sense aquell protagonisme en la defensa de la Septimània que, cal dir, representaren amb dignitat.

La *Historia Wambae regis*, redactada per Julià de Toledo i que explica en detall la reacció d'aquell monarca contra els intents secessionistes del *dux* Paulus, l'any 673, descriu aquesta línia defensiva que aleshores era, encara, més complexa que durant el baix imperi, amb castells sobre passos secundaris (*Vultuaria*, *Caucoliberi*) i el paper del la fortalesa de *castrum Libiae*, a Llívia, sobre el camí del Segre i del Coll de la Perxa, que portava al Rosselló.

Coneixem prou bé els vestigis del palau urbà del *comes ciuitatis* a *Gerunda*, que es pot datar arqueològicament en el primer quart del segle VI. És un edifici gran, obrat *ex nouo* sobre la part occidental del fòrum de la ciutat, de, com a mínim dos pisos, molt ben fet a base de material d'aprofitament (*spolia*),

amb sòls eficients d'*opus signinum* i amb parets prou gruixudes per sostenir, com a mínim, un pis. Ben aviat la planta baixa esdevingué un sitjar on s'emmagatzemaven cereals procedents de terres fiscals que servien per cobrir les necessitats del comte i els seus fidels. La situació era excel·lent, accessible amb carros o corrues de mules, sobre el carrer principal que era també el tram *intra muros* de la Via Augusta, a una desena de metres de la porta urbana septentrional. A *Barcinona* es localitzava també a redós de la muralles i, en aquest cas, de l'*episcopium*, l'altre gran centre de poder. A Empúries es trobava dins dels murs de Sant Martí, un lloc convenient per a un edifici lligat al poder militar i polític. En tots aquests casos, aquells edificis continuaren essent seu de l'autoritat pública fins ben entrada l'edat mitjana.

L'interregne ostrogot estricte durà fins a la mort de Teodoric i la majoria d'edat del seu net Amalaric. Nogensmenys, la pressió franca i l'assassinat del monarca portà el general ostrogot Teudis al tron. Aquests anys s'han de considerar l'etapa final de la influència directa ostrogoda en l'àmbit visigot. En aquell moment, el centre geopolític del *regnum Gothorum* s'anava desplaçant cap a migdia, tot cercant un lloc convenient, equidistant i cèntric per disposar-hi la capital. Finalment, es va triar *Toletum*, que ho seria fins a la caiguda en mans agarenes l'any 711. Aquest territori esdevenia perifèria, de valor militar i estratègic pel lligam que suposava amb la Septimània transpirinenca que continuà gaudint d'un prestigi que s'ha d'entendre en el context global de l'evolució d'un regne, l'origen del qual no es trobava a la península sinó a les Gàl·lies.

La part central del segle VI va veure la lluita per la consolidació del domini peninsular per part dels visigots contra el poder dels grans senyors hispanoromans de la Bètica i de l'actual Extremadura i contra els sueus que havien creat un regne dinàmic i ben establert a la *Gallaecia*, amb capital a l'actual Braga (*Braccara Augusta*). Va caldre esforçar-se per acabar incorporant-lo durant el regnat de Leovigild, que va treballar per consolidar i prestigiar la monarquia, per eixamplar-ne les fronteres i per modernitzar-la, en un intent, no pas del tot reeixit, d'assegurar una successió familiar en contra de la tradició electiva pròpia dels gots i causa d'innombrables problemes.

L'any 552, en el context d'unes lluites civils entre pretendents a la monarquia, desembarcaren tropes imperials a *Spania*. La seva intervenció fou decisiva en favor d'un dels pretendents, que hagué de cedir una part significativa del territori del sud i del sud-est peninsular. Cal veure aquesta acció dins del marc més ampli de la *restitutio imperii* que va endegar Justinià i que va permetre als

imperials recuperar el nord d'Àfrica, Itàlia, les illes de la Mediterrània occidental i una part significativa de la península. *Carthago Spartaria*, l'actual Cartagena, la prestigiosa ciutat que fundà el 227 aC Asdrúbal, en fou la capital i l'últim reducte. Durant dues generacions la monarquia goda va lluitar per intentar expulsar els *romanoi* del sòl hispà. Fou una tasca llarga i complicada que acabà reeixint més per les dificultats dels bizantins que no pas per capacitat pròpia. Més cap al sud i el sud-est, els vestigis arqueològics d'aquesta lluita de posicions es poden resseguir. La zona que ens interessa quedava massa lluny i, per tant, no ha deixat cap rastre.

Durant el brillant regnat de Leovigild (572-586), el rei intentà solucionar un dels problemes principals que arrossegava el regne i que significava plom a les ales de cara a enfrontar-se a altres reptes. La separació religiosa entre arrians i catòlics constituïa un problema major, de fons, i que calia resoldre. Deixada de banda la tolerància propiciada per Teodoric, hom va intentar el que era absolutament impossible: la conversió de la massa catòlica a l'arrianisme. Va haver-hi, no cal dir-ho, èxits puntuals, violència, màrtirs i confessors, exiliats, però, en realitat, ben poca cosa. El fill de Leovigild, Recared, bon polític, canvià els factors de l'operació. Els que havien de cedir eren els visigots, que ho van exemplificar perfectament en el decurs del III Concili de Toledo (589). És ben cert que la decisió no va plaure tothom i que hi hagué malestar, revoltes i una certa violència. Ben mirat, poca cosa. Ben aviat el fet s'assumí, cosa que va permetre concloure la unitat religiosa i integrar l'aristocràcia goda, romana i eclesial en una mateixa barca que remava en una sola direcció. A partir d'aquell moment, l'Església es posà al costat de la monarquia i, sovint, a les ordres dels reis, a canvi d'influència, prestigi i riquesa. La imbricació entre poder polític i Església se'ns fa palesa en el document intitulat *Epistula de fisco Barcinonensi*, en què es recorda el protagonisme dels bisbes d'un territori fiscal amb seu central a Barcelona, a l'hora de recaptar els tributs.

Arqueològicament parlant, aquesta etapa se'ns mostra amb la construcció de temples urbans i rurals que denoten una activitat important del poder episcopal i dels senyors a l'hora de fer bastir edificis que donaven prestigi i beneficis.

A l'amfiteatre de Tarragona, sense un ús determinat des de feia molts anys, hom edificà sobre l'arena un *martyrium*, una basílica que es disposava damunt mateix del lloc on foren cremats i moriren Fructuós, Auguri i Eulogi, que acabà generant un cementiri *ad sanctos*, un edifici prestigiós que juntament amb el lloc on es conservaven les despulles dels benaurats màrtirs constituïa un pols

dinàmic d'atracció de viatgers i peregrins, tal com passava també a *Gerunda*, a la basílica del màrtir Feliu, damunt de la qual el rei Recared col·locà, complint un vot, una corona d'or com era costum d'oferir en el context de la monarquia goda.

Entre les grans personalitats culturals de l'època cal esmentar uns quants bisbes, figures senyeres i culturalment potents. Recordem Joan de Bíclarum, que fou bisbe de Girona entre 591 i 621. Nascut a *Scalabis* (avui Santarem), de família goda, participà activament en la lluita contra l'arrianisme, la qual cosa li comportà el desterrament. Visità Constantinoble i hi visqué un temps (570-578) i fundà, quan retornà, un cenobi a Bíclarum, no localitzat, que dotà d'una regla pròpia i fou autor d'una crònica històrica universal, molt valuosa, que continuava la de sant Jeroni. Durant la seva prelatura, l'església de Girona assolí un prestigi i un predicament que mantingué el seu successor Nonnit, autor d'escrits i cants que o bé no s'han conservat o no se li han atribuït.

Com en tota l'època antiga, la riquesa continuava lligada a l'explotació dels recursos naturals. Mancats de metall, eren el conreu del camp i l'explotació ramadera les activitats principals a les quals es dedicava una immensa majoria de la població. Les dades aplegades assenyalen, com en les etapes anteriors, un domini del vi i dels cereals i, en una situació molt menor, de l'oli. Hi hauria, no cal dir-ho, explotació d'arbres fruiters, d'hortalisses i verdures, molt més difícils de rastrejar però amb algun indici ferm. Els llocs des d'on s'explotava eren les ciutats mateixes, algunes agrupacions de segon ordre, *castella* i *castra*, establiments enlairats i fortificats dels quals el Puig de les Muralles, a Puig Rom (Roses) n'és el paradigma i, de fet, un exemple únic amb tots els problemes que això representa. Altres vegades aquestes agrupacions no posseïen muralla i es disposaven a l'entorn d'una església com al Bovalar, a Serós, damunt mateix del Segre i que continua plantejant moltes preguntes encara sense resposta. Afegim-hi també els modestos establiments i llogarrets dispersos sobre el territori. Els que coneixem, de vegades amb una vida molt curta d'una sola generació i altres d'una vida més llarga, són els que acabaren desapareixent per múltiples raons que caldria estudiar individualment. Aparició, desaparició, noves fundacions. Es tractaria d'un procés enrevessat, entre molt a finals del segle V i els segles VIII/IX, que hauria acabat dibuixant el panorama que se'ns fa present en reviure la documentació carolíngia. Estem convençuts, atès que és un recorregut lògic que corroboren les dades arqueològiques i toponímiques que posseïm, que en la major part de vil·les i vilars esmentats al segle IX i X (i més enllà), hi ha un precedent anterior, un senzill establiment rural bastit entre el 500 i el 800.

Quan tenim dades precises sobre aquells habitatges, observem la modèstia dels materials emprats i una enorme capacitat d'adaptació a situacions noves. Pocs metres quadrats, llars que servien de cuina, de punt d'il·luminació i per escalfar, coberta simple de branques, fang i palla, i presència immediata d'un modest estable.

És interessant ressenyar la importància que assolí la ramaderia a l'antiguitat tardana, tal com posen de manifest el registre arqueològic i els estudis especialitzats però també dades més generals, pròpies dels estudis de paisatge que, per a aquestes etapes, mostren de manera explícita un procés de desforestació considerable a base d'incendis controlats, encaminats a l'obtenció de noves pastures per alimentar una cabana en creixement. Val la pena assenyalar que els acurats estudis endegats per especialistes sobre les restes òssies d'animals en diversos jaciments proven que el cavall, tan estrany en etapes anteriors, esdevé un taxó significatiu durant l'antiguitat tardana, potser un reflex de la importància dels èquids en aquells moments.

Els recursos marins haurien constituït una altra activitat econòmica d'una relativa importància en llocs d'habitació costaners. En aquest cas, les dades documentals i les arqueològiques es complementen. Tot i haver-hi precedents alt imperials, fou durant el baix imperi i posteriorment quan tenim més informació i de més qualitat. Recordem la prestigiosa *muria* de *Barcino* celebrada pel poeta Ausoni, la factoria de salaons identificada en aquesta mateixa ciutat que molt probablement fou propietat de l'Església, o la ben coneguda i explorada a Roses, en el context d'un *uicus* amb un excel·lent port. Altres vestigis més dispersos, ben repartits pel territori, van en aquesta mateixa direcció.

I com en les etapes anteriors, el mar era el camí natural per moure càrregues de tota mena i per traslladar viatgers. Els contactes van sovintejar sense cesures de llarga durada. D'arreu de la Mediterrània arribaven productes alimentaris, manufactures, metall i pedra de qualitat. I gent, tal com confirmen les referències textuals i epigràfiques, amb procedències exòtiques i llunyanes, de Síria o d'Egipte.

El port més important, el principal d'aquest territori i que devia alimentar una xarxa de redistribució ben definida, fou el de *Tarraco.* Les excavacions intenses i en extensió d'aquests darrers anys, retraten les característiques d'un sector portuari i la vitalitat d'un barri fora murs, el dia abans de la invasió agarena. Caldria esmentar, també, el de *Dertosa*, porta oberta a la navegació marítima i fluvial i a les capacitats productives de la vall de l'Ebre. La constatació epigràfica

d'hebreus serveix per insistir en el valor d'un lloc tan ben situat. També tindrien el seu paper *Barcino* i Empúries, ports potser de segon ordre però que eren clau en l'abastiment del territori circumdant i en la sortida de l'excedent agrícola. Caldria, en relació amb aquestes consideracions, esmentar el paper de Narbona i del seu port, que tingué un pes considerable en l'economia del sector més septentrional del territori que estudiem, tal com ens fan saber multitud de dades. En aquest cas, la interdependència amb Empúries no fou només antiga, sinó continuada.

La revolta del *dux Paulus*, que intentà crear un regne independent amb la Septimània com a nucli central, durant els primers moments del regnat de Vamba (673), ha estat sovint un paradigma, un miratge de bona part de la historiografia catalana. Segons la nostra opinió, no hauria estat altra cosa que un fet que passava repetidament però que les circumstàncies han fet créixer exponencialment. En efecte, l'èxit historiogràfic d'aquell fet s'explica perquè es conserva un escrit monogràfic que l'ha preservat i l'ha magnificat. És, tanmateix, simptomàtic d'una situació que afectà, amb més o menys intensitat, la monarquia, qüestionada i discutida per les principals famílies godes que aspiraven a fer-se amb el poder. Crims, deposicions, cops d'estat, l'anomenat *morbus gothicus*, que van erosionar la institució monàrquica tant com la situació de submissió d'una part important de la població, sense drets o amb drets molt disminuïts, que l'anava allunyant. El nombre i la importància dels esclaus és objecte de referències continuades en textos jurídics i històrics. Els monarques, l'aristocràcia, l'Església eren grandíssims propietaris rurals amb les terres explotades preferentment per esclaus i semilliures lligats a la terra.

Cada província, que reproduí sense canvis el model baix imperial, era governada per un *dux* que residia a la capital, a *Tarraco* pel que ens interessa. A cada *ciuitas* corresponia un *comes*, cap polític i militar. Paral·lelament, i amb un poder i un prestigi immens, el bisbe metropolità, pastor dels prelats de les diòcesis que definien la seva província i, a cada ciutat, un bisbe. Poder polític i poder eclesiàstic es complementaven. L'un es recolzava en l'altre però era preeminent l'autoritat del rei, que triava i imposava la successió episcopal.

A l'actual Catalunya, el coneixement que posseïm dels conjunts episcopals és desigual malgrat els avenços que s'han fet en aquests darrers anys. És ben poc el que sabem sobre la capital metropolitana, fins al punt que només podem bastir teories i suposicions feblement ancorades. Més desconeguts són, encara, els casos de *Dertosa, Ilerda*, *Urgellum, Auso.* Pel que fa a *Gerunda*, les dades són

puntuals, més aviat tardanes i no exemptes de polèmica. Comencem a reconèixer l'*episcopium* emporità, amb un baptisteri interessantíssim, i són prou ben coneguts els de *Barcino/Barcinona* i d'*Egara.* És, precisament aquest darrer un conjunt digne de consideració que ha estat objecte d'una exemplar excavació en extensió, seguida d'una consolidació i musealització proactiva que ha recuperat un monument únic que permet fer-se una idea molt aproximada d'un conjunt que va néixer abans de ser seu episcopal i que consolidà, després, un model molt ben encaixat. Casal del bisbe, baptisteris (subsegüents en el temps), església catedral (Santa Maria) i parroquial (Sant Pere), mausoleu martirial (Sant Miquel), entre les dues, i un extens cementiri, de llarg recorregut, que posa de manifest una llarguíssima utilització.

Pel que fa a Barcelona, els inspirats treballs d'aquests darrers anys han permès identificar el palau del bisbe, la sala d'audiències, el baptisteri i una capella episcopal de planta en forma de creu a la qual es lligà, puntualment, una petita necròpolis. La situació de l'església mare és ben clara, sota l'edifici romànic i actual. Es pot observar la ubicació del conjunt en un dels angles que definien les muralles urbanes i el domini episcopal d'estructures pròximes, com la petita factoria de salaons i un celler.

En relació amb aquesta ciutat convé referir-se a unes troballes realitzades fa ben poc, que caldrà ampliar i que s'han interpretat hipotèticament com un segon conjunt episcopal que sabem que existí almenys durant el segle VI. Les excavacions endegades a l'església parroquial de Sant Just i Pastor haurien posat al descobert un temple notable, només parcialment conegut, i un baptisteri, entre altres coses, que s'ha interpretat com els vestigis de la catedral catòlica durant la sisena centúria. Recordem (*supra*) el lluïdíssim paper de *Barcino* com a *sedes regia* i com a punt nodal del control visigot d'aquestes contrades i, també, la confirmació documental de l'existència d'un bisbe arrià que només determinades ciutats tingueren. S'ha suposat que el poder polític s'hauria quedat amb l'*episcopium* tradicional, cosa que hauria desplaçat els catòlics. És una troballa important que caldrà confirmar.

Tot i que sabem que existí, se'ns escapen de les mans la importància i les característiques del monaquisme tardoantic a Catalunya. S'ha proposat —i cal considerar-ho— que el Bovalar fou un cenobi destruït en els primers moments de la invasió àrab. En aquest cas, l'església i el baptisteri actuarien de punt central d'una comunitat que s'hauria instal·lat a l'entorn. Hi ha, però, dades que permeten altres interpretacions tant o més factibles.

Altres llocs conserven topònims d'allò més precisos (*monasteriolum*) que recorden l'existència d'un petit monestir anterior a l'arribada dels agarens. Les fonts carolíngies esmenten eremitoris i petites comunitats monàstiques molt antigues i les fonts tardoantigues es refereixen amb certa freqüència a l'existència de cenobis tant femenins com masculins. Tanmateix, no ha estat possible, fins ara, fer-ne coneixença arqueològica.

Dades molt recents, que caldrà ampliar i acabar de perfilar, ens mostren, a redós del vell camí d'Empúries, la presència d'un seguit de castells que no sembla que puguin atribuir-se a privats i que fan l'efecte de definir una línia de control d'una via important que, en aquest cas, relligava *Emporiae* i *Gerunda* (el mar amb la Via Augusta). No ens sembla adient considerar-ho un fet extraordinari i exclusiu d'aquelles comarques, sinó una mostra general de la voluntat de vigilar i controlar militarment la xarxa viària principal del territori. Per què? Què podia haver motivat una inversió considerable? No ho sabem i no podem respondre a cap d'aquestes qüestions. De moment caldrà investigar l'abast d'aquest descobriment, cosa que pot ajudar-nos a percebre'n la importància i l'extensió.

Quan morí Vítiza, l'any 710, el *regnum Gothorum* s'enfrontà a una situació de guerra civil. Roderic no fou mai monarca de la *Tarraconensis*, que elegí com a rei Àkhila II, potser fill o parent directe del rei difunt. El desembarcament de Tàriq ibn Ziyad s'ha de veure novament com la resposta a una petició d'ajuda militar per part d'un dels bàndols enfrontats. Els nouvinguts van aprofitar l'ocasió facilitada per les posicions radicalment enfrontades de l'aristocràcia del regne i el desencant de la immensa majoria de la població, que acceptà la nova situació amb una certa il·lusió. La minoria jueva, que en algunes províncies era nombrosa, activa i emprenedora, degué jugar, decidida, la carta àrab ja que eren, des de feia unes dècades, l'ase dels cops per part de la monarquia a través d'una legislació d'una enorme duresa i ben poc cristiana.

Àkhila pacta cap al 714 amb els àrabs però les fonts assenyalen, encara, un nou monarca, Ardó, el darrer a governar en la part nord-oriental de la província. L'ocupació del nord de la *Tarraconensis* i, immediatament, de la Septimània posà en contacte els agarens amb el francs. Aquella topada va tenir conseqüències importants per al que després seria Catalunya.

Bibliografia selecta

Com a obra general de context esmentaré quatre volums de la monumental, innovadora i creativa història de Roma que dirigí fa uns quants anys A. Schiavoni. Deixo de costat el primer volum, que queda fora del marc històric en què ens movem.

Schiavone, A. [dir.] (1991-1991). *Storia di Roma. 2. L'impero mediterraneo*. Torí: Giuglio Einaudi editore. 2 vol.

— (1993). *Storia de Roma. 3. L'età tardoantica*. Torí: Giuglio Einaudi editore. 2 vol.

— [dir.] (1989). *Storia de Roma. 4. Caratteri e morfologia*. Torí: Giuglio Einaudi editore,

Pel que fa a les fonts escrites, continua essent bàsic:

Bosch Gimpera, P.; Pericot, L., i Schulten, A. [ed.] (1922-1987). *Fontes Hispaniae Antiquae*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Una col·lecció que necessità molts anys per fer-se realitat però que honora els editors i la Universitat de Barcelona.

Pel que fa a l'epigrafia, un dels peus bàsics per reconstruir el nostre passat romà però també per adonar-nos de la uniformitat, els lligams i les relacions d'aquell món:

Fabre, G.; Mayer, M., i Rodà, I. (1984-2002). *Inscriptions romaines de Catalogne*. París: Diffusion de Boccard.

Amb l'afegitó —que no va necessitar revisió per part de Fabre, Mayer i Rodà i que, així, cobreix tot el país— de:

Alföldy, G. (1975). *Dia römischen Inscriften von Tarraco*. Berlín: Madrider Forschungen 10.

L'època que hem analitzat té uns precedents que, poc o molt, convé conèixer:

Sanmartí, J.; Santacana, J. (2005). *Els ibers del nord*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.

Sobre la xarxa viària, un tema a bastament treballat, citaré el llibre següent, que aplegava col·laboracions valuoses:

Castellví, G.; Comps, J.-P.; Kotarba, J., i Pezin, A. [cur.] (1997). «Voies romaines du Rhône à l'Èbre: Via Domitia et Via Augusta». *Documents d'Archéologie Française*, núm. 61. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Una contribució global al tema amb un llarg recorregut cronològic i amb una nodrida i amplíssima bibliografia:

Revilla, V.; Santacana, J. (2015). *Catalunya romana*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.

Específic i global sobre el baix imperi i l'antiguitat tardana, cal continuar consultant:

Palol, P. de; Pladevall, A. [cur.] (1999). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV-X. Catalunya romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

Que caldria posar al dia amb nombroses monografies aparegudes amb posterioritat.

M'hauria agradat referir, com a mínim, una monografia per a cada una de les *ciuitas* romanes de l'actual Catalunya però no és possible. Fem servir el següent, que se centra en l'etapa inicial:

Abad, L.; Keay S. J.; Ramallo, S. [cur.] (2006). *Early towns in Hispania Tarraconensis*. Portsmouth-Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series, núm. 62.

Sobre el món rural, les aportacions són nombroses, recents i de qualitat:

Casas, J.; Castanyer, P.; Nolla, J. M., i Tremoleda, J. (1995). «El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est». *Girona*, sèrie monogràfica, núm. 15. Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Chavarría, A. (2007), «El final de las villas en Hispania (siglos iv-vii dC)». Bibliothèque *de l'Antiquité tardive*, núm. 7. Turnhout: Brepols Publisher.

Prevosti, M. (2005). *L'època romana*. A: Giralt, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. I. *Antiguitat*. Barcelona: Universitats dels Països Catalans i Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació, p. 293-480.

Revilla, V.; González, J. R., i Prevosti, M. [cur.] (2008-2011). *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*. Barcelona. 2 vol.

En aquest darrer cas per l'enfoc i el tarannà, que el fa molt llegidor sense perdre rigor.

Sobre el complex món de la numismàtica pot ser útil:

Villaronga, L.; Benages, J. (2011). *Les monedes de l'edat antiga a la península Ibèrica*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics - Institut d'Estudis Catalans.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXX (2019), p. 79-123
DOI: 10.2436/20.1001.01.197

EL MÓN MERCANTIL I EL COMERÇ CATALÀ A L'EDAT MITJANA

David Abulafia[1]
Universitat de Cambridge
Article lliurat el 8 de novembre de 2018. Acceptat el 15 de juny de 2019

Resum

Recorregut per les diverses rutes del comerç català, tant a la Mediterrània (Gènova, Pisa, Florència, Venècia), com al nord d'Àfrica, Europa (Anglaterra, França, Flandes) i l'Atlàntic. L'autor relaciona aquestes activitats en el context de la política europea (Anjou, Orient, països musulmans). Estudia les conseqüències econòmiques d'aquest comerç i de la política seguida pels monarques catalans en l'àmbit d'aquest mercat comú mediterrani en els darrers segles de l'edat mitjana i en els segles precedents.

Paraules clau

Edat mitjana, comerç català, rutes mercantils, Itàlia, Europa, Mediterrani, Atlàntic.

The commercial world and Catalan trade in the Middle Ages

Abstract

A journey along the different Catalan trading routes, both in the Mediterranean (Genoa, Pisa, Florence, Venice) and also North Africa, Europe (England, France, Flanders) and the Atlantic. The paper describes these activities within the context of European politics (Anjou, the East, Muslim countries),

1. E-mail: dsa1000@cam.ac.uk

examining the economic consequences of this trade and of the policy employed by Catalan monarchs in the area of this Mediterranean common market in the last few centuries of the Middle Ages and the preceding centuries.

Keywords

Middle Ages, Catalan trade, trade routes, Italy, Europe, Mediterranean, Atlantic.

1. La història de la presència catalana en les rutes comercials del món medieval no és únicament una crònica de la penetració en els mercats estrangers de terres cristianes i musulmanes a càrrec de mercaders emprenedors de Barcelona, Perpinyà, València, Mallorca i altres indrets adscrits a l'*oikoumené* català; és també la història d'un grup de persones que van aconseguir fer-se un lloc en uns espais marítims que ja havien estat ocupats en gran mesura per mercaders cristians d'altres procedències, en particular genovesos, pisans i venecians. És també la història de com es van inserir en un món comercial en el qual la competència entre els comerciants italians era ferotge, i van establir una posició dominant en molts mercats englobats en el marc de la Mediterrània occidental. L'«auge dels catalans», per anomenar aquest fenomen d'una manera breu i pràctica, posseeix per tant un bon nombre de trets distintius si es compara amb els èxits anteriors dels mercaders italians. Així, per tal de començar a comprendre la forma en què els catalans es van establir en primera instància arreu de la Mediterrània i posteriorment van fer notar la seva presència també a l'Atlàntic, cal estudiar l'economia mediterrània en els segles x, xi i xii, abans de l'expansió de Barcelona. També és essencial parar atenció als notables canvis polítics que van tenir lloc a Catalunya i rodalies del segle xi en endavant, i que van ajudar a formar el caràcter del comerç català dintre i més enllà de la Mediterrània, ja que aquest «auge dels catalans» no pot ser només una enumeració d'èxits comercials sinó també una crònica de l'ús de la força marítima contra els diversos enemics, primer musulmans i més tard genovesos, angevins de Nàpols i d'altres.

La Mediterrània, incloses les aigües més pròximes a la península Ibèrica, va experimentar una transformació fonamental durant la segona part del segle xi i

al llarg del segle XII. En el segle X, quan el sud de la península es trobava governat pels califes omeies que tenien la capital a Còrdova i controlaven també la ciutat dels palaus de Madínat al-Zahrà, les cadenes de subministrament que connectaven la península Ibèrica amb la resta de la Mediterrània es concentraven al sud de la península, que també gaudia de relacions comercials i sovint polítiques molt estretes amb el Marroc. Els omeies es consideraven successors per llinatge dels primers califes que havien governat des de Damasc, per bé que confinats als dominis situats a l'extrem occidental del món conegut. Els luxes de la cort de Còrdova eren un mirall llunyà dels luxes de la cort de Damasc en èpoques passades, i la utilització de creadors de mosaics bizantins per decorar la mesquita de Còrdova recordava l'ús d'artesans bizantins a la gran mesquita de Damasc. Des de la perspectiva de Còrdova, els territoris catalans eren marginals, tot i que la presència de jueus andalusins a la Barcelona i la Catalunya dels segles X i XI suggereix que els contactes comercials es mantenien. No obstant, la rica documentació trobada a Egipte, els anomenats documents de la *geniza* del Caire, explica moltes coses sobre el comerç dels mercaders jueus entre Egipte i Sicília o Tunísia, però no tantes sobre el comerç amb la península Ibèrica. Una de les formes que van adoptar aquests contactes va ser l'arribada de gran quantitat d'esclaus procedents de l'Europa oriental, els *saqaliba*, els més joves i forts dels quals van esdevenir membres de la guàrdia de palau i, en alguns casos, petits reis (taifes) quan el califat es va començar a desintegrar a començaments del segle XI.

Si hi havia una ciutat ibèrica a les costes de la Mediterrània que semblava, en el segle XI, a punt per entrar en una era de prosperitat, era la Barcelona cristiana. Governada per uns comtes enèrgics i bel·licosos, que gaudien d'amenaçar i assaltar els regnes musulmans dispersats arreu del sud de la península, Barcelona rebia enormes quantitats de tributs, que aportaven or a l'economia i encoratjaven negociants pròspers com Ricard Guillem a invertir en vinyes, horts i altres propietats al límit occidental de Barcelona (prop de la Rambla actual). Ricard, fill de castlà, era un personatge emergent a Barcelona, havia lluitat contra el problemàtic mercenari el Cid l'any 1090 i havia viatjat a la Saragossa musulmana per intercanviar plata per or. Però aquesta primera puixança de Barcelona va ser breu i va estar seguida per un llarg hivern, ja que els pagaments de tributs van minvar a les acaballes del segle XI després que els almoràvits s'establissin al sud de la península.

A finals del segle XII, Barcelona continuava essent encara «una ciutat petita i bonica», en paraules del viatger jueu Benjamí de Tudela, que va passar per la

ciutat pels volts de 1160. Tot i així, Benjamí insisteix que era visitada per mercaders d'Itàlia i d'arreu de la Mediterrània. El seu text diu així: «Els mercaders arriben de totes direccions amb les seves mercaderies, de Grècia, de Pisa, de Gènova, de Sicília, de l'Alexandria egípcia, de les terres d'Israel, d'Àfrica i totes les seves costes». De tota manera, és possible que alguns d'aquests noms, lletrejats de manera diferent en diferents manuscrits, fossin afegits més endavant. Les proves d'un comerç de llarga distància des de Barcelona en aquesta època són escasses; si bé era cert que hi arribaven mercaders d'Alexandria, el més probable és que fossin en realitat genovesos i pisans que, com passava sovint, s'haguessin embarcat en una gran gira mediterrània, venent i comprant productes en territoris cristians i islàmics que cobrien des de l'Acre de Terra Santa a la Ceuta del Marroc. Perquè els veritables pioners en la conversió de la Mediterrània d'un mar predominantment musulmà a un de principalment cristià van ser els ciutadans de Pisa, Gènova i Venècia. Les flotes d'aquestes dues primeres ciutats van estar actives des dels inicis del segle xi amb el propòsit d'aturar els invasors musulmans, comandats per Mujahid, rei de taifa de Dénia i de Mallorca, salpant des de Sardenya. Els pisans van atacar Palerm el 1063; els pisans i els genovesos van atacar Mahdia, a l'actual Tunísia, el 1087, en una expedició que presentava algunes de les característiques d'una croada contra els infidels.

Aquestes guerres contra els musulmans van culminar en la Primera Croada, en la qual van participar activament ambdues ciutats, que van rebre com a recompensa bons privilegis comercials a Acre i a Jaffa, dos dels ports més importants al llarg de la costa del regne llatí de Jerusalem establert pels croats l'any 1099. Per bé que havien enviat ocasionalment vaixells a indrets tan llunyans com Alexandria durant el segle xi, com també ho havien fet els mercaders d'Amalfi, les noves oportunitats creades per l'adquisició de privilegis a Terra Santa van esperonar el desenvolupament d'un animat comerç oriental que connectava Acre, Alexandria i les ciutats marítimes italianes, en el qual els catalans van començar a participar de manera lenta. No va ser fins a l'any 1187 que els mercaders catalans i provençals van rebre conjuntament alguns privilegis comercials en el tercer port més important d'aquella costa, Tir; i és molt probable que els principals beneficiaris en aquesta etapa concreta fossin els mercaders de la Provença i del Llenguadoc, en particular de Montpeller i Marsella, mentre que Barcelona hauria tingut encara un paper secundari. Les raons són comprensibles: les principals rutes comercials que connectaven el nord d'Itàlia i la Provença amb el sud de la península Ibèrica tenien tendència a passar de llarg

de Barcelona, per bé que, com es veurà més endavant, la Mallorca musulmana (*Mayurqa*) era una de les escales favorites dels vaixells italians. Això reflecteix les realitats econòmiques de la Mediterrània occidental en aquesta època: Barcelona no era tan gran com per dependre en bona mesura de les grans quantitats de gra importades d'ultramar, com ho esdevindria de finals del segle XIII en endavant; i els productes que cercaven els italians estaven localitzats al sud de la península Ibèrica, no pas al nord, i al Marroc: objectes de cuir, seda, fruita seca i, per damunt de tot, or africà.

La darrera part del segle XII va ser un punt baix en la sort econòmica de Barcelona, també per raons polítiques. En l'època de Benjamí de Tudela, la divisió aguda entre els almohades radicals i els estats cristians del centre i el nord de la península Ibèrica dificultaven el contacte comercial. És ben sabut que els mercaders pisans i genovesos van establir tractats amb els almohades a finals del segle XII, i d'aquesta manera van poder comerciar en ciutats nord-africanes com Bejaïa; en canvi, els catalans no van assolir èxits similars en aquesta època. La situació es va complicar encara més a causa del paper de Mallorca, que va ser l'últim territori del món ibèric a romandre sota el domini de la dinastia almoràvit després del triomf dels almohades. A la dècada de 1180, els almohades es van oposar als Banu Ghàniya almoràvits, que també havien conquerit Bejaïa, amb la mateixa passió amb què s'oposaven als dominadors cristians a la península Ibèrica. Això no va evitar que els genovesos i els pisans signessin un tractat amb els Banu Ghàniya que els va atorgar valuosos drets comercials a Ciutat de Mallorca, incloent magatzems per a les seves mercaderies. Tot i així, la relació amb Mallorca no es limitava al comerç. Els mercaders italians van estudiar la Mediterrània occidental i van prendre nota dels moviments de les marines de guerra; els Banu Ghàniya amenaçaven les ciutats del nord d'Àfrica; i el rei de Sicília, Guillem II, amenaçava Mallorca (el 1182); també van percebre la intensa amenaça de la pirateria, i el que cercaven no eren únicament drets comercials sinó un pas franc per les aigües perilloses que conduïen cap a Ceuta en particular, on carregaven el gra i el cuir marroquins.

Un document mostra que hi va haver alguns contactes entre la Mallorca musulmana i la costa catalana en aquest període; el 1187 Bertran Català de Tarragona declarava que devia a un cert Bernat una quantitat molt substancial de monedes d'or de l'Àndalus o l'Àfrica del Nord, 100 *massamutini* i 10 *morabetini*, que havia de fer efectiva a Mallorca. Només podem especular sobre quants documents d'aquesta índole es poden haver perdut, però entre les activitats

comercials de Pere Martell, un altre mercader de Tarragona, hi havia el comerç amb Mallorca en vigília de la conquesta de l'illa a càrrec de Jaume I, i per tant és comprensible, i gens sorprenent, que aquestes persones viatgessin constantment de la península Ibèrica cristiana a les Illes Balears musulmanes durant aquest període. No obstant, el fet que Bertran tingués un deute en or fa pensar. L'or es canalitzava des dels ports del nord d'Àfrica en direcció a Mallorca i (per bé que en quantitats limitades en aquesta època) a les ciutats marítimes italianes; però ocasionalment penetrava també al cor d'Europa, arribant fins i tot a Londres. Per descomptat, es feia servir no solament com a moneda, sinó com a matèria bruta per a una gran quantitat d'objectes sagrats i seculars. Procedia de molt al sud, a l'Àfrica subsahariana, i era transportat a través del Sàhara en caravanes de camells. La recerca d'aquest or va esdevenir una obsessió per als mercaders europeus al llarg de molts segles.

Des de la perspectiva catalana, els italians eren uns aliats ideals per llançar els seus atacs contra les Illes Balears o les ciutats musulmanes al llarg de la costa de la península Ibèrica: els pisans ja havien esclafat Mallorca i Eivissa entre els anys 1113 i 1115, per bé que van ser incapaços de conservar les illes de manera permanent, mentre que els genovesos van llançar un atac sobre Menorca el 1146. Tanmateix, el 1148, quan els monarques ibèrics van respondre a la crida del papa per organitzar una gran croada paneuropea contra els infidels, els genovesos es van unir a l'assalt català contra Tortosa, que esdevindria un dels seus ports comercials més importants durant el segle següent.

Amb l'auge de Gènova i Pisa, Barcelona va quedar arraconada, perquè s'apartava una mica de les rutes que escollien els vaixells italians per dirigir-se a refugis tan cobejats com Ceuta i Bejaïa: preferien baixar passant per Mallorca i Eivissa, i contactar amb la costa ibèrica a Dénia, per prendre impuls des d'allà cap al sud. Barcelona no gaudia aleshores d'un bon port, ja que l'excel·lent port actual és una creació moderna, i durant molts segles els vaixells es van veure obligats a romandre davant de les platges de la ciutat o a ser remolcats cap a la costa. Però els catalans van començar a fabricar algunes flotes petites, tot instal·lant una drassana a la porta de Regomir de Barcelona, el portal sud de la ciutat en el qual el camí que baixava de la catedral desembocava a la platja (aquest punt es troba actualment ben bé a l'interior de la ciutat, al límit sud del Barri Gòtic).

Barcelona era una capital en la qual el palau del comte-rei dominava el barri nord-est de la ciutat. Perquè, tot i que Barcelona acabaria desenvolupant un sistema ben regulat de govern ciutadà, mai no va ser una república lliure, i els

regidors de la ciutat no tenien la llibertat de maniobra que posseïen en canvi els pisans i els genovesos. No obstant, aquesta va ser, en realitat, una de les raons de l'èxit de la ciutat. Al segle XIII, els interessos dels patricis barcelonins i del comte-rei havien esdevingut cada cop més convergents. Les dues parts començaven a comprendre els beneficis del comerç d'ultramar i de les campanyes navals arreu de la Mediterrània. Això es va anar fent més evident després dels canvis de composició en el lideratge de la ciutat de Barcelona. A mitjans del segle XIII, la vella generació d'oficials i patricis havia estat desbancada per una generació més nova de líders, la riquesa dels quals derivava del comerç i dels negocis. (De manera prou interessant, aquesta transformació va tenir lloc no solament entre la majoria cristiana, sinó també dins de la considerable comunitat jueva, de la qual parlarem més endavant).

Uns altres canvis polítics en el marc de la Mediterrània van ajudar també a obrir una finestra per als mercaders de Catalunya. L'imperi fatimita, radicat a Egipte, va ser escombrat pels sultans sunnites, el més exitós dels quals va ser Saladí; i Saladí va estar a punt de destruir el regne croat de Jerusalem el 1187. Menys de vint anys més tard, el 1204, l'antigament poderós Imperi bizantí, hereu directe de les antigues Grècia i Roma, ja havia sucumbit als exèrcits de la Quarta Croada i s'havia fragmentat. El regne de Sicília, que havia estat la major potència naval de la Mediterrània a mitjans del segle XII, va quedar desmantellat per les disputes dinàstiques i les invasions alemanyes de 1194 i 1197; i a continuació va arribar la llarga minoria del futur emperador Frederic II, durant la qual el regne va ser incapaç d'exercir una influència real dins de la Mediterrània. El col·lapse dels imperis de la Mediterrània central i oriental va coincidir a l'extrem occidental amb la desintegració del poder dels almohades. Els califes van perdre l'entusiasme per les doctrines extremistes dels almohades i van ser acusats de trair els principis del moviment. Segons sembla, després de la derrota militar a mans dels reis cristians a Las Navas de Tolosa l'any 1212, el califa va ser estrangulat per un dels seus esclaus.

Els territoris almohades a la península Ibèrica i a Tunísia van caure a les mans d'una nova generació de reis locals que amb prou feines rendia comptes a la religió almohade; això va significar que territoris com Mallorca, València i Múrcia hagueren de cercar la seva pròpia defensa i ja no varen haver de dependre del suport d'exèrcits agressius que travessaven l'estret de Gibraltar des del cor almohade del Magrib. D'aquesta manera, el procés de desintegració oferia una oportunitat d'or als catalans, i també als castellans i els portuguesos, per

escombrar els territoris musulmans del sud de la península, i avançar així la frontera cristiana en una nova fase del conflicte entre cristians i musulmans. A més, els governants hàfsides que havien assolit el control de Tunis es van proclamar successors del califat almohade, per bé que més com a pretext per imposar la seva legitimitat que per un compromís profund envers les creences almohades; i van atreure a la seva cort els mercenaris catalans. Els marínides berbers van derrocar el poder almohade al Marroc a mitjans del segle xiii, després d'una llarga lluita. Al mateix temps, la dinastia nassarita que es va establir a Granada, on va perdurar fins a l'any 1492, s'adheria estrictament a l'islam sunnita, no pas a l'almohade. Tots aquests esdeveniments van proporcionar noves oportunitats als mercaders catalans emprenedors i, com es veurà clarament a continuació, al seu enèrgic governant.

En examinar el món comercial català als voltants de 1200, és important recordar una ciutat, amb prou feines fundada el 985, que queda fora de les terres catalanes però que durant un segle i mig va estar fortament connectada políticament i comercialment amb el món català: Montpeller. Va ser aquí on un dels reis catalans més importants, Jaume el Conqueridor, va néixer, i en l'època del seu naixement ja era un centre predominant del comerç tèxtil. A començaments del segle xiii, les teles del nord produïdes en indrets tan llunyans com Flandes, i també les teles franceses del sud, es canalitzaven a través de Barcelona via Montpeller i la seva veïna catalana, Perpinyà. Els lligams amb Marsella també van ser importants, en especial durant el segle xii i començaments del xiii, quan els comtes de Provença eren d'origen catalanoaragonès. Tots aquests factors van contribuir a l'augment de la preeminència de Barcelona en el comerç mediterrani. Cap d'aquestes condicions era suficient, però algunes eren necessàries, per a l'entrada dels catalans en les aigües ferotgement disputades de la Mediterrània occidental i, poc després, també orientals.

2. Durant la llarga absència de Jaume I per la seva minoria d'edat, en què residia a Montsó, els grans senyors catalans es van barallar entre ells; tot i així, els drets reials no van acabar de soscavar-se, perquè els partidaris de Jaume incloïen personalitats com el comte de Rosselló, que sabia que la defensa de l'autoritat reial realçaria la seva posició. En arribar la dècada de 1220 el jove rei ja

anhelava establir les seves credencials com a heroi de les croades. Va ressuscitar antics plans per a la conquesta de la Mallorca musulmana, breument governada pel seu avantpassat Ramon Berenguer III el 1114, gràcies al suport naval dels pisans. En aquesta ocasió, tanmateix, el comte va proposar atacar Mallorca fent servir una flota composta per vaixells pertanyents als seus súbdits mateixos. En realitat, els genovesos i els pisans estaven fermament arrelats a Mallorca, on disposaven de punts de comerç, per la qual cosa no simpatitzaven amb les ambicions de Jaume. El primer que va fer el rei Jaume va ser consultar els seus súbdits en un gran banquet a Tarragona, ofert en honor seu per un important constructor naval del qual ja hem parlat anteriorment, Pere Martell. Martell va elogiar l'empresa, titllant-la de justa i beneficiosa:

> Feu-ho, doncs, trobem correcte que conqueriu aquesta illa per dues raons: la primera, que vós i nosaltres augmentarem d'aquesta manera el nostre poder; l'altra, que qui senti parlar de la conquesta es meravellarà de veure com sou capaç de prendre terres i un regne al mig del mar, allà on Déu va tenir el desig de posar-los.

D'aquell moment en endavant va quedar clar que els interessos del rei i dels mercaders coincidien.

A més dels vaixells catalans, Jaume també podia recórrer als recursos de Marsella, perquè el comtes de la Provença eren membres d'una jove branca de la casa de Barcelona. El maig de 1229 va reunir 129 vaixells de gran mida, a més d'un gran nombre de vaixells més petits. En el *Llibre dels feyts*, Jaume afirmava que «el mar sencer semblava blanc de veles, de tan extensa que era la flota». Després d'una travessia plena de problemes, els catalans i els seus aliats van tocar terra, i a finals d'any ja havien capturat la capital, Madina Mayurqa, l'actual Ciutat de Mallorca. Les ciutats catalanes, així com Marsella i Montpeller, van veure recompensada la seva ajuda en forma de propietats urbanes i terres fora del perímetre dels murs de la ciutat. Per no ferir la sensibilitat dels genovesos i dels pisans, el rei va concedir privilegis de comerç als mercaders italians a Mallorca, encara que aquests s'havien oposat a la seva gran empresa.

Aquestes accions van posar els fonaments a la ràpida expansió comercial de Ciutat de Mallorca. Tanmateix, van ser necessaris molts mesos més per dominar la resta de l'illa. El 1231 Jaume va atemorir Menorca fins a la rendició mitjançant un engany: va reunir les seves tropes a l'est de Mallorca, a simple vista de

la costa de Menorca, i en caure la nit cada soldat va encendre dues torxes; quan els musulmans de Menorca van veure les bengales en la distància es van convèncer que un enorme exèrcit era a punt d'atacar-los, i van enviar un missatge de submissió. Així, van passar a pagar un tribut anual a canvi d'una garantia pel dret a governar-se a si mateixos i a practicar l'islam. Eivissa va ser capturada l'any 1235 per part d'una expedició privada aprovada pel rei però organitzada per l'arquebisbe de Tarragona. El resultat de tot plegat va ser que l'esfera comercial catalana es va ampliar significativament: en primer lloc, les Illes Balears deixaven de funcionar com a base per als pirates musulmans decidits a atacar els vaixells catalans o les costes indefenses de Catalunya; en segon lloc, els catalans passaven a controlar l'illa pont que connectava Europa amb Àfrica. Com es veurà a continuació, van aprofitar ràpidament aquesta oportunitat.

Com suggereix la conquesta d'Eivissa, Jaume no va dedicar un interès gaire directe als afers d'aquestes illes. Va deixar alegrement el govern de Mallorca en mans d'un príncep ibèric, Pere de Portugal, a canvi dels territoris estratègicament valuosos dels Pirineus als quals Pere tenia dret. Els interessos de Jaume encara estaven més adreçats terra endins que mar enfora. Però la seva campanya mallorquina havia fet que les Illes Balears esdevinguessin de sobte una posició capdavantera per a les armades cristianes, i Jaume va celebrar la victòria tot deixant constància de les seves proeses en la seva autobiografia, el *Llibre dels feyts*, la primera d'aquesta mena d'obres que ha sobreviscut de mans d'un monarca medieval. Estava escrita en català, una llengua que els mercaders i els conqueridors exportaven a l'altra banda del mar i per tota la costa de la península Ibèrica, a Mallorca i després, quan Jaume va conquerir València el 1238, també a un nou domini cristià. Al final de la seva vida, amb dos fills que el sobreviurien, va creure convenient recompensar el seu fill gran, Pere, amb Aragó, Catalunya i València, però va crear un regne ampliat de Mallorca per al seu fill petit, Jaume. Aquest nou regne, que va perdurar entre 1276 i 1343, incloïa terres molt valuoses que Jaume dominava a la banda nord dels Pirineus: el Rosselló, la Cerdanya i Montpeller, l'important centre comercial que connectava la Mediterrània amb el nord de França. Intencionadament o no, havia creat un regne que viuria del mar. En menys d'una dècada, Jaume va respondre a les exigències de la noblesa i va envair el regne musulmà de València. Per bé que els territoris valencians van resultar difícils de dominar, l'adquisició d'un altre port important, el de la ciutat de València, a més del de Ciutat de Mallorca, va estimular encara més el comerç català.

Un dels problemes de les seves conquestes era què calia fer amb la població musulmana. Jaume veia els musulmans com un actiu econòmic. A Mallorca, alguns d'ells van romandre al territori, com a súbdits de senyors cristians. La comunitat musulmana es va anar filtrant lentament, alguns van emigrar, d'altres es van convertir. Això no va buidar pas el territori: els cristians van migrar des de l'altra banda del mar, tant de Catalunya com de la Provença, i el caràcter de la població de l'illa va canviar ràpidament, de tal manera que cap al 1300 els musulmans ja eren una minoria assetjada. A València, d'altra banda, el rei va intentar presentar-se com a rei cristià en un regne musulmà: per bé que el centre de la ciutat de València va quedar despoblat de musulmans, es va desenvolupar un florent suburbi musulmà, i arreu de l'antic regne musulmà de València les comunitats musulmanes van veure garantit el dret a practicar les seves lleis i la seva religió, i fins i tot (com va passar també a Menorca) a prohibir que els cristians i els jueus s'instal·lessin en les seves petites ciutats i pobles. Aquests pobles i ciutats eren centres de producció importants, i sovint s'especialitzaven en els cultius i els oficis que els àrabs havien traslladat a l'oest en els primers dies de les conquestes islàmiques: la ceràmica, el gra (incloent-hi l'arròs de l'Albufera valenciana), la fruita seca, la roba fina, tots estaven disponibles i aportaven al rei i als senyors de la noblesa uns ingressos substanciosos a través dels impostos sobre el comerç, per terra o a través de la Mediterrània, un comerç en el qual els musulmans conquerits (mudèjars) participaven activament. Els acords de rendició que van ser oferts als musulmans amb prou feines indicaven de vegades que havien estat derrotats; es llegien gairebé com a tractats entre iguals. Però aquesta semblava una bona manera d'assegurar l'estabilitat, com a mínim fins que els musulmans valencians es van rebel·lar i es van imposar condicions més dures a la dècada de 1260. La tolerància del rei era real, però també fràgil i condicional.

Jaume percebia un potencial especial en els jueus, per bé que la gran comunitat jueva de Barcelona no estava gaire interessada a involucrar-se en el comerç marítim (i tampoc, contràriament als fàcils estereotips, s'especialitzava de manera aclaparadora en els préstecs monetaris). A Barcelona, la zona del Call, o barri jueu, es va anar desenvolupant a la vora de la catedral i del palau reial, sempre dins dels murs de la ciutat romana. Jaume va convidar jueus de Catalunya, la Provença i el nord d'Àfrica a establir-se a Mallorca. S'havia fixat en un jueu en particular de Sigilmasa, la ciutat de l'extrem nord del Sàhara on arribaven moltes de les caravanes que transportaven l'or de la banya del Níger. Es tractava de

Salomó ben Ammar, actiu en el camp del comerç i les finances al voltant de 1240, i que havia adquirit propietats a Ciutat de Mallorca. Una figura com ell podia penetrar amb facilitat en els mercats del nord d'Àfrica, tot convertint Mallorca en un pont entre Catalunya i la Mediterrània islàmica. Com molts dels jueus de la península Ibèrica, tenia l'avantatge de parlar un àrab fluid.

No és pas una coincidència, doncs, que durant el segle següent els jueus i conversos del judaisme establerts a Mallorca duguessin a terme uns estudis cartogràfics que aprofitaven els coneixements geogràfics exactes tant de fonts musulmanes com cristianes, i produïssin les famoses cartes navals que encara avui meravellen pel seu detallisme en traçar les costes de la Mediterrània i d'ultramar. Els primers mapes mallorquins que es conserven daten de la primera meitat del segle xiv; generalment són més elaborats que els mapes contemporanis de les ciutats italianes, i és probable que molts o tots ells fossin confeccionats com a còpies de presentació, més que no pas per ser utilitzats al mar. Si s'haguessin fet servir al mar, haurien patit un deteriorament sever a causa de l'aigua, el vent, el doblegament, les agulles i altres danys. D'altra banda, però, mostren un coneixement detallat de cada petita badia, cada poble de la costa, cada petita illa, al llarg de les ribes de la Mediterrània, però que s'amplia també més enllà de l'estret de Gibraltar (a finals del segle xiv aquests mapes incloïen illes tan llunyanes com les Açores, encara deshabitades). El cim d'aquests assoliments va ser el famós Atles Català produït per al rei de França el 1375, que inclou nombrosos detalls referents a territoris molt allunyats de la Mediterrània, amb la imatge de Mansa Musa, rei de la rica en or Mali, i el retrat dels camells en les profunditats de l'Àsia. Però per sota d'aquesta grandesa podem identificar quelcom més permanent: el coneixement cada vegada més profund que s'estava adquirint al territori català sobre pobles i indrets d'arreu del món.

3. El compromís català amb el mar anava més enllà del coneixement científic: una parcel·la important de les aptituds catalanes va ser la navegació. A finals del segle xiii els vaixells catalans tenien reputació de ser segurs i fiables; si un mercader cercava un vaixell, per exemple a Palerm, per carregar les seves mercaderies, sabia que una bona opció era escollir-ne un de català, com per exemple el sòlid *Sanctus Franciscus*, propietat de Mateu Oliverdar, que hi va estar ancorat

durant el 1298. Mentre que als genovesos els agradava dividir la propietat dels seus vaixells, els catalans sovint adquirien directament un vaixell de grans dimensions. Llogaven espai a mercaders de blat toscans o tractants d'esclaus, i cercaven mercaders rics que estiguessin disposats a arrendar la totalitat o part del vaixell. Els propietaris de vaixells i els mercaders de Barcelona i Mallorca es van anar introduint en uns indrets que havien estat llargament dominats pels italians, ben endinsats en la Mediterrània oriental. El 1270, la vídua de classe mitjana Maria de Malla, de Barcelona, que comerciava amb Constantinoble i amb el mar Egeu, va enviar els seus fills a cercar màstec (molt valorat com a goma de mastegar); també exportava teles fines a Orient, i fins i tot lli de Châlons, al nord de França. La gran especialitat de la família Malla era el comerç de pells, incloses les de llop i guineu.

Els catalans van obtenir una concessió per establir alfòndecs regentats pels seus cònsols a Tunis, Bejaïa i altres ciutats del nord de l'Àfrica. No es tractava únicament de magatzems i fondes, sinó de bases en les quals els representants del rei i de la ciutat de Barcelona cobraven impostos als mercaders catalans, hi exercien els seus tribunals comercials, i fins i tot tenien cellers de vi, que oficialment, en qualsevol cas, eren d'ús reservat als cristians. Amb els consolats d'ultramar se'n podria treure un gran profit. Jaume I, que sempre estava cercant més diners per als seus nombrosos projectes, es va indignar en descobrir l'any 1259 com era de baixa la renda que li pagava el cònsol català a Tunis. De seguida la va triplicar. La presència catalana a la costa del nord d'Àfrica es va eixamplar encara més amb l'arribada de mercaders catalans a la cort dels governants hàfsides i marínides, raó per la qual, una vegada més, es va pagar una mena de renda al monarca català. L'espectacle dels cavallers cristians al servei de governants musulmans durant l'era de les croades pot semblar sorprenent; de la mateixa manera que també hi havia mercenaris musulmans al servei dels reis ibèrics cristians. Però es tractava d'una manera molt efectiva de connectar ciutats i corts al llarg de la costa nord-africana en una xarxa catalana d'interessos, fins i tot quan hi havia freqüents períodes de tensió entre Catalunya i els estats del nord d'Àfrica (en especial en les proximitats de l'estret de Gibraltar a les acaballes del segle XIII i a començaments del segle XIV). Juntament amb els mercaders i els mercenaris, hi havia també els missioners; durant un temps hi va haver a Tunis una escola per a l'estudi de l'àrab, per bé que és poc probable que els seus membres, frares dominics, tinguessin permís per evangelitzar, i el més segur és que la seva tasca principal fos servir les necessitats de la comunitat cristiana ja existent i continuar amb

l'estudi de la llengua i la literatura àrabs, amb vista a tornar posteriorment a casa i tractar amb els musulmans que romanien als territoris peninsulars cristians.

Naturalment, l'objectiu dels catalans era desafiar el monopoli italià al llarg de la ruta de les espècies, cap a Orient. Però la seva veritable força radicava en la xarxa que havien creat a la Mediterrània occidental. Catalans, pisans i genovesos es barrejaven als carrers de l'espaiós barri estranger de Tunis, una zona franca plena d'alfòndecs, tavernes i esglésies. L'accés als ports de l'Àfrica del Nord equivalia a l'accés a les rutes de l'or que travessaven el Sàhara; a aquests territoris els catalans transportaven lli i draps de llana de Flandes i del nord de França i, a mesura que la indústria tèxtil pròpia va anar creixent després de 1300, tela fina de Barcelona i Lleida. També hi duien sal, que abundava a l'Eivissa catalana, i al sud de Sardenya i a l'oest de Sicília, però que faltava en els deserts del sud, i que de vegades es feia servir com a moneda de canvi a dreta llei. Quan la Barcelona del segle xiii va començar a fer eclosió, els mercaders catalans van assegurar que hi hagués provisions d'aliments suficients per a una ciutat en creixement: Sicília va esdevenir al començament el focus del comerç del blat, que era transportat en coques, vaixells rodons i voluminosos, i l'èxit va ser tan rotund que ja el 1260 van començar a proveir blat sicilià a altres parts de la Mediterrània: Tunis, que mai no s'havia recuperat de la devastació del camp nord-africà per part de les tribus àrabs al segle xi; Gènova i Pisa, que en teoria haurien d'haver-se proveït elles mateixes; les ciutats de la Provença. Un contracte de negocis de finals de la dècada de 1280 exigia simplement que el vaixell *Bonaventura*, recentment ancorat al port de Palerm, navegués fins a Agrigent on hauria de ser omplert «amb la màxima quantitat de blat que el vaixell pugi allotjar i transportar».

Els catalans es van especialitzar també en un altre carregament important: els esclaus. Aquests es descrivien com a *negres*, *olivats* o *blancs* i, en general, eren musulmans captius del nord d'Àfrica. Eren posats a la venda a Mallorca, Palerm i València, i enviats a fer feines domèstiques a les llars dels seus propietaris catalans o italians. El 1287 el rei Alfons el Franc va decidir que els menorquins eren culpables de traïdoria i va declarar sense validesa el tractat de rendició de 1231 que els havia deixat un gran grau d'autonomia; va envair l'illa i en va esclavitzar tota la població, que es va dispersar arreu de la Mediterrània. Durant un temps hi va haver una superabundància en el mercat d'esclaus. Els esclaus més afortunats i amb millors connexions podien ser rescatats per correligionaris (musulmans, jueus i cristians separaven fons per al rescat dels seus), i els dos

ordes religiosos dels trinitaris i els mercedaris, ben representats a Catalunya i la Provença, s'especialitzaren a rescatar cristians que havien caigut a mans musulmanes. La imatge de la dona jove arrabassada de les costes del sud d'Europa per assaltants sarraïns era un tema recorrent en els romanços medievals, però els catalans estaven perfectament preparats per respondre amb escreix, i imposaven la seva força en les xarxes comercials mediterrànies mitjançant la pirateria, a més de les transaccions honestes.

Ceuta, Bejaïa i Tunis eren punts d'un valor comercial enorme per als catalans, però un altre focus de la penetració catalana era Alexandria, al sultanat mameluc d'Egipte. A finals del segle XIII, la presència catalana a Orient estava ben establerta, per bé que mai no arribarien a rivalitzar amb els genovesos, que d'altra banda es van veure eclipsats pels venecians. El 1262 els súbdits de Jaume I van comprar un magatzem a Alexandria, i el rei va confiar en un mercader de Montpeller, súbdit seu, per negociar l'acord amb el sultà d'Egipte. Dos anys més tard, Guillem de Montcada va ser nomenat cònsol català a Alexandria. El col·lapse final de la dominació croada a Terra Santa, el 1291, quan Acre va caure a mans dels mamelucs, no va significar de cap manera el final del comerç oriental per als mercaders europeus. A la dècada de 1290 els Malla cercaven oli de llinosa i pebre a l'Alexandria mameluca. Cada vegada més, els mercaders europeus es van radicar a Famagusta, a l'illa de Xipre, que romania sota el domini d'una dinastia llatinocristiana, els Lusignan; allà, els genovesos, els catalans, els florentins, els provençals i molts altres negociaven entre ells i amb les costes properes de Síria, Egipte i el regne d'Armènia cilícia, un petit regne cristià situat en el que avui és el sud-est de Turquia (hi ha documents que parlen d'un consolat català que abraçava Xipre i Armènia de 1347 en endavant).

Al segle XIV, el rei Jaume II va provar de convèncer el sultà d'Egipte perquè li concedís autoritat de protecció sobre alguns dels llocs sagrats cristians a Palestina, i el sultà li va prometre unes relíquies de la Passió de Jesucrist si el rei li enviava «vaixells grans amb mercaderies a dojo». El papat, amb el suport exterior del rei, va provar de prohibir l'animat comerç dels catalans i italians a Egipte; aquells que comerciessin amb l'enemic musulmà serien excomunicats. Però Jaume II es va assegurar de tenir sempre a mà dos abats catalans per absoldre els mercaders que comerciessin amb Egipte, previ pagament d'una multa severa. Aquestes multes van donar pas a un impost sobre el comerç, i van produir bons rèdits: a començaments del segle XIV el valor de les mercaderies enviades a Egipte havia arribat a les 30.000 lliures en un any ordinari, que representaven el

carregament d'entre dos i quatre vaixells. Tot i així, el rei va donar suport públic a una prohibició papal sobre el comerç amb els infidels el 1302 i el 1305. Lluny de suprimir el comerç, els reis aragonesos van esdevenir-ne còmplices.

Mentrestant, els vaixells mallorquins mantenien un flux de trànsit constant cap a l'Àfrica del Nord musulmana i els ports cristians de la península. La seva reivindicació era que sense la llibertat per comerciar amb els territoris musulmans la seva economia decauria i moriria. Perquè Mallorca era una paradoxa comercial. D'una banda, Ciutat de Mallorca havia esdevingut un centre comercial molt pròsper una dotzena d'anys després de la conquesta de l'illa per part de Jaume I, tal com demostren clarament els contractes comercials que es conserven de 1240 en endavant. Al voltant de 1240 els destins preferits per als vaixells que sortien de Mallorca eren aparentment València, de la qual Jaume tot just acabava d'apoderar-se, i Ceuta. A mesura que passava el temps, també Sicília va esdevenir un soci comercial favorit. La raó radica en l'altre aspecte d'aquesta paradoxa comercial. Prop de la meitat de la població de Mallorca vivia a la capital, i l'illa no disposava d'unes zones extenses i adequades per plantar-hi blat i altres comestibles bàsics, per bé que era una font excel·lent de figues i ametlles, que anaven molt buscades entre la gent benestant de l'Europa cristiana i també dels territoris musulmans. D'aquesta manera, la importació de gra del Marroc, via Ceuta, des de Sicília, via Palerm i altres ports, i finalment des de Sardenya va esdevenir una necessitat absoluta.

Una sèrie remarcable de llicències concedides a navegants que tenien la intenció de sortir de Mallorca l'any 1284 revela que hi havia vaixells que deixaven l'illa gairebé cada dia de l'any, fins i tot en els dies més freds del mes de gener, i que no hi havia temporada de tancament, per bé que el negoci era major durant els mesos més càlids. Algunes d'aquestes embarcacions eren barques petites, amb una tripulació de menys de dotze homes, capaces de lliscar veloçment fins al continent en repetides ocasions. Més habitual era el lleny, literalment *fusta*; els llenys, de més envergadura, eren ideals per a la travessia lleugerament més llarga per mar obert cap al nord d'Àfrica. Mallorca tampoc no estava sola en aquest dèficit de gra; Barcelona també va desenvolupar lligams comercials cada cop més forts amb els mateixos territoris productors de blat, ja que el subministrament des de Catalunya ja no era suficient per alimentar una ciutat que no parava de créixer.

Com era previsible, els mercaders mallorquins, súbdits d'un rei propi a partir de 1276, van decidir que volien tenir també els seus cònsols i alfòndecs.

Aquesta va ser una de les moltes fonts de tensió entre els dos germans, Pere el Gran i Jaume II de Mallorca, que s'havien repartit els reialmes de Jaume I quan aquest va assignar l'Aragó, Catalunya i València al seu fill gran Pere i les Illes Balears, el Rosselló, la Cerdanya i Montpeller al seu segon fill Jaume. Les expectatives de Jaume I que els seus fills convisquessin en harmonia fraternal van resultar ser un error de càlcul greu; els reis de la Corona d'Aragó van seguir insistint que els reis de Mallorca eren vassalls seus, i els reis de Mallorca van establir aliances perilloses, principalment amb els reis francesos i angevins, durant la guerra de les Vespres Sicilianes, que va començar amb la invasió reeixida de Sicília a càrrec de Pere el 1282. Els navegants i els mercaders van reaccionar amb rapidesa per aprofitar aquestes tensions. El 1299, un malfactor anomenat Pere de Grau, propietari d'un vaixell, va ser acusat de robar una caixa d'eines d'un fuster genovès al port sicilià de Trapani. Per contraatacar, Pere va insistir que havia estat el fuster qui li havia robat l'embarcació. L'afer va ser dut davant el cònsol català, però Pere va declarar mordaçment: «Aquest cònsol no té cap jurisdicció sobre els ciutadans de Mallorca, només sobre els que estan sota el domini del regne d'Aragó». Just en el moment en què els catalans havien ampliat la seva xarxa comercial a tota la Mediterrània, aquesta amenaçava de fragmentar-se en mil bocins.

Els mallorquins van ser pioners. El 1281, dos vaixells genovesos i un de mallorquí van fondejar al port de Londres, on el vaixell mallorquí va carregar 267 sacs de llana fina anglesa, i els mallorquins van continuar comerciant de manera regular amb Anglaterra fins ben entrat el segle XIV. Els fenicis mai no havien tingut gaires dificultats per escolar-se per l'estret de Gibraltar en direcció a la rica en plata Tartessos, en algun indret pròxim a Huelva, però els vaixells medievals lluitaven penosament amb el corrent que entrava des de l'Atlàntic i contra la boira i els vents contraris entre Gibraltar i Ceuta. També van batallar, literalment, contra els governants de les costes oposades, berbers marínides del Marroc i governants nassarites de Granada al sud de la península. No eren aigües acollidores, i l'obertura d'una ruta marítima per sortir a l'Atlàntic era a la vegada un triomf tècnic i diplomàtic. Ara, la llana en brut i els tèxtils flamencs es podien enviar directament i de manera relativament barata des del nord a la Mediterrània, en direcció als tallers de Florència, Barcelona i altres ciutats on la llana era processada i es feien els acabats dels teixits.

L'alum, un fixador que s'obtenia amb major facilitat a Focea, a la costa d'Àsia Menor, es podia transportar per mar fins als tallers tèxtils de Bruges,

Gent i Ieper, tot evitant la tediosa excursió per camins i rius a través de l'est de França o Alemanya. És més, l'alum també es podia lliurar als nous tallers tèxtils de Barcelona, que es van multiplicar a començaments del segle xiv després dels intents francesos per imposar un embargament comercial a Catalunya durant la guerra de les Vespres Sicilianes. No pas per primer cop a la història, un embargament comercial va tenir l'efecte oposat al qual estava destinat: els catalans van establir una indústria pròpia per substituir el proveïment de teles que prèviament s'havia filtrat des de França per ser enllestit després a les ciutats catalanes. A començaments del segle xiv, els catalans disposaven de productes propis que podien oferir per a la seva venda arreu de la Mediterrània, per bé que la qualitat de les teles catalanes no podia rivalitzar amb les millors teles florentines o flamenques.

La navegació per la Mediterrània i l'Atlàntic es va anar assentant progressivament, tot i que va haver-hi crisis constants, i que les flotes de guerra catalanes patrullaven sovint per l'estret. A començaments del segle xiv, els constructors navals mediterranis van començar a imitar la forma ampla i arrodonida de les embarcacions del nord, grans vaixells de càrrega que recorrien pesadament el Bàltic i el mar del Nord, i fins i tot van adaptar-ne el nom, *cocka*, que va donar lloc a la coca catalana. Per la costa del Marroc, també, els vaixells catalans i genovesos van trobar mercats plens del gra que tant anhelaven, i en els quals els habitants autòctons adquirien amb gust els productes tèxtils italians i catalans; en arribar la dècada de 1340 aquests vaixells havien penetrat fins i tot a les Illes Canàries, que els mallorquins van intentar conquerir, sense aconseguir-ho. El rei Jaume III de Mallorca, cosí del rei de la Corona d'Aragó, havia decidit que no estava satisfet amb el seu petit regne; però el seu somni de conquerir les grans ciutadelles paganes de les Canàries es va evaporar en descobrir que els seus habitants duien vides senzilles i que no hi havia ciutats, no feien servir metalls i desconeixien la navegació. Tot i així, Pere el Cerimoniós, que es va apoderar del regne de Jaume el 1343, va seguir enviant vaixells a les Canàries, que van esdevenir una font notable d'esclaus capturats a les costes de les illes.

Un aspecte important d'algunes expedicions per la costa d'Àfrica era la recerca de rutes noves per aconseguir la pols d'or que, segons es tenia coneixement, es recollia al llarg de les ribes dels rius al sud del Sàhara. Una d'aquestes expedicions, la de Jaume Ferrer el 1346, va desaparèixer per art de màgia, però al segle xv encara hi havia registres en els mapes catalans que en parlaven. L'assumpció de l'existència d'un riu d'or que conduïa de l'Atlàntic al cor de

les regions auríferes seguiria actuant com un imant per a altres expedicionaris, notablement els portuguesos durant el segle xv. Però aquest anhel per l'or no es devia solament a l'avarícia. Un dels objectius era desviar l'or que arribava a territoris islàmics cap a territoris cristians, per etzibar d'aquesta manera un greu cop econòmic a l'islam. La recerca de l'or era, per tant, una part de l'estratègia més àmplia de boicots i multes que volia ofegar l'economia dels territoris islàmics. Lluny de reeixir en aquest objectiu, els catalans van ajudar a sostenir l'economia d'una bona part de les ciutats del nord d'Àfrica i (juntament amb els genovesos i els florentins) van comerciar de manera intensa amb el darrer regne musulmà de la península Ibèrica, el de la Granada nassarita, i van ajudar així a assegurar-ne la supervivència al llarg de gairebé tot el segle xv.

4. A mitjan segle xiii, els dramàtics canvis polítics que es van produir van tornar a alterar l'equilibri del poder regional a la Mediterrània. L'adquisició de Sicília i el sud d'Itàlia per part del defensor papal Carles d'Anjou el 1266 i la destrucció de la dinastia Hohenstaufen que havia governat l'illa durant la primera meitat del segle van tenir conseqüències importants per a la Corona d'Aragó. Carles ja havia lluitat per mantenir el control sobre Provença i tenia ambicions a Sardenya, Terra Santa i el nord d'Àfrica (va acompanyar el seu germà Lluís IX, rei de França, en la desastrosa croada de Sant Lluís a Tunis el 1270). Ara controlava un regne poderós que s'assentava en la Mediterrània central, tot construint flotes de guerra i fomentant ambicions per a la conquesta de Constantinoble en aliança amb els venecians.

El pla va quedar frustrat quan els sicilians es van rebel·lar el març de 1282, en la revolta de les Vespres Sicilianes. Mentrestant, el rei Pere va aprofitar el buit de poder que va seguir a l'expulsió dels exèrcits de Carles de Sicília i es va apoderar de l'illa amb el suport de la major part dels rebels. La invasió es va produir en nom de la seva esposa Constança de Hohenstaufen, neta de l'emperador Frederic II, tot presentant-se com a últim defensor de la dinastia Hohenstaufen, desposseïda i pràcticament anihilada. Pere no va aconseguir fer-se amb el control dels territoris continentals del sud d'Itàlia, que van romandre com a regne rival angeví de Sicília amb capital a Nàpols (i que sovint s'ha anomenat «regne de Nàpols»); però durant vint anys ambdós bàndols van restar travats en un conflicte

molt cru, que es va complicar encara més pel comportament aparentment traïdor del rei de Mallorca. En efecte, aquesta no va ser una guerra de vint anys, sinó de dos-cents, ja que el conflicte entre els reis de la Corona d'Aragó i la casa d'Anjou (posteriorment, els reis de França) va continuar fins i tot després d'acabar-se el segle xv.

Les hostilitats es van produir tant per terra com per mar. És probable que Carles d'Anjou veiés la flota catalana, menor en efectius, com un rival de poca importància. Això va ser un error, en especial després que el rei Pere nomenés Roger de Llúria, un noble de Calàbria, com a almirall de la flota, el 1283. Roger va ser un dels comandants navals més importants de la història de la Mediterrània, un nou Lisandre. En contrast amb la compacta i ben dirigida flota catalana, la flota de Carles posseïa uns equipaments impressionants però li mancava cohesió; era un assortiment multicolor d'italians del sud, pisans i provençals. L'octubre de 1282 Roger de Llúria va superar la flota de Carles a les costes de Calàbria, a Nicotera, tot capturant vint galeres angevines i dues de pisanes, i obligant Carles a passar a la defensiva al sud continental d'Itàlia. Els catalans no eren solament una potència comercial; eren una potència naval.

Tanmateix, si la intenció de Carles era recuperar Sicília, necessitava també controlar l'estret de Sicília que separava l'illa de l'Àfrica. En aquest cas també va ser destorbat per Roger de Llúria, i el lloc de la batalla van ser les aigües que envoltaven l'illa de Malta, disputades entre una guarnició angevina i les forces invasores catalanes. El juny de 1283, una flota provençal de divuit galeres va arribar al que més tard esdevindria el gran port de Malta, però la flota de Llúria, formada per vint-i-una galeres, la va perseguir fins allà. Les dues marines de guerra van combatre al llarg d'un dia sencer, i al capvespre els angevins es van veure obligats a lliurar molts dels seus vaixells i a fugir amb la resta. Igual de greu va ser el capítol de baixes: és possible que morissin fins a 3.500 membres de les tropes angevines, i els catalans van fer diversos centenars de presoners, inclosos alguns nobles. La majoria de les víctimes procedien probablement de Marsella, que podria haver perdut una cinquena part de la població en la batalla. Quan els francesos van llançar la seva invasió de Catalunya el 1283, les flotes catalanes també van reaccionar, capturant la meitat de la flota francesa a les costes de Roses. Com va afirmar el cronista Bernat Desclot: «Ne encara no solament galera, ne leny, mas no creu que nengun peix se gos alçar sobre mar, si o porta hun escut o senyal del rey d'Arago en la coha, per mostrar guiatge de aquell noble senyor, lo rey d'Aragó e de Cecília».

Els angevins s'havien mostrat incapaços de defensar les costes del sud d'Itàlia dels constants atacs catalans, i aquesta pèrdua del control sobre la mar Mediterrània es va confirmar el juny de 1284, quan el fill de Carles I, Carles, príncep de Salern, va cometre la temeritat de comandar una flota angevina contra els vaixells de Roger de Llúria a les costes de Nàpols. Molts mariners napolitans sabien que no era prudent desafiar els catalans, i van ser obligats a embarcar a punta d'espasa. Aquesta vegada, el desastre va adoptar una forma diferent. La flota napolitana no va quedar destruïda, però diverses galeres provençals van ser capturades, i a bord d'una d'elles viatjava Carles de Salern. El príncep va romandre com a captiu dels catalans fins a l'any 1289, tot i que el seu pare havia mort el 1285 i (almenys sota el punt de vista dels angevins) havia esdevingut en aquell moment rei de Sicília i comte de Provença. En els anys següents, la flota catalana va eixamplar sense contemplacions les seves operacions arreu de la Mediterrània, tot atacant Cefalònia (una possessió napolitana), les Cíclades i Quios; Gerba i les illes dels Quèrquens, a la costa de Tunísia, van tornar al control sicilià. Ningú no semblava capaç de parar els peus a Roger de Llúria. La seva ratxa invencible de victòries navals va fer que Sicília romangués a mans catalanes.

El problema de Mallorca era diferent. Des del començament, Pere el Gran havia lamentat que el seu pare Jaume I hagués dividit els seus regnes entre els seus fills, atorgant a Pere els estats peninsulars (Aragó, Catalunya i València) i creant per a l'altre fill, Jaume, el regne de Mallorca, que comprenia el Rosselló i la Cerdanya. Quan el seu germà petit, Jaume II de Mallorca, el va trair per posar-se a favor de la causa angevina, Pere va envair el Rosselló, va entrar al palau reial de Perpinyà, i, en trobar que el dormitori del seu germà estava tancat amb clau, va martellejar la porta, ple de frustració, mentre el seu germà s'escapava per una claveguera i fugia camp a través. Jaume només va recuperar la seva corona el 1298, mitjançant la mediació papal. Però Pere va prendre una decisió similar a la del seu pare quan va separar l'illa de Sicília, acabada de conquerir, de les seves altres possessions, tot lliurant-la al seu segon fill com a entitat separada. D'aquesta manera reconeixia un fet difícil de resoldre: els sicilians no havien estat lluitant per la casa de Barcelona sinó per la de Hohenstaufen. És més, Sicília quedava molt lluny de casa i era difícil o impossible de controlar des de Barcelona. Però tot i així l'illa era enormement desitjable. Molt abans de les Vespres, els mercaders catalans acudien en massa a Palerm, Trapani i altres ports, a la recerca de gra i cotó. La intenció de Pere era, tanmateix, redimir les reivindicacions dinàstiques

de la seva esposa, i no pas defensar els interessos dels seus mercaders. Després de la mort de Pere, les oportunitats per als mercaders van quedar en suspens a causa dels conflictes entre els reis d'Aragó, Catalunya, Mallorca i Sicília.

Malgrat les divisions polítiques, i malgrat els embargaments ocasionals dins del món catalanoaragonès, els catalans s'havien forjat una bona posició al costat dels italians. Havien entrat en la pugna pel control de la Mediterrània en el moment adequat: els genovesos, els pisans i els venecians encara no havien assolit el control absolut sobre les rutes marítimes quan Barcelona va començar a competir per l'accés a Àfrica, Sicília i l'Orient. Els catalans posseïen una destresa imponent en les arts de la navegació, inclosa la cartografia. Però també tenien un avantatge que mancava completament als seus rivals: sota la protecció dels reis d'Aragó, disposaven d'un fàcil accés a les corts dels governants de Tunis, Tlemcen i Alexandria. Les generacions posteriors contemplarien l'era de Jaume el Conqueridor i Pere el Gran com una època heroica per a Catalunya.

5. A començaments del segle xiv, els mercaders catalans gaudien dels seus èxits. El final oficial de la guerra de les Vespres el 1302 va reobrir les rutes comercials que connectaven Sicília, Mallorca i Barcelona. Encara més important, el rei d'Aragó va decidir justificar el dret a reclamar Sardenya, que el papa havia cedit a Jaume II el 1297, a canvi, esperava el pontífex, de Sicília. El germà de Jaume, Frederic, va respondre agressivament aferrant-se a Sicília com a monarca independent, i no va ser fins al 1323 que Jaume II va escometre la invasió de Sardenya. Per bé que els seus motius eren principalment dinàstics, la comunitat de mercaders catalans va considerar que podia beneficiar-se substancialment de la conquesta d'una illa tan rica en gra, sal, formatge, cuir i (el més important) la plata que s'extreia de les mines d'Iglesias. Els futurs invasors no van tenir en compte l'eterna reticència dels sards natius a acceptar un govern exterior. Els catalans es van fer forts a les poblacions, principalment al llarg de la costa (els seus descendents de parla catalana continuen vivint a l'Alguer), i van mantenir els sards fora dels murs de les ciutats. Mentrestant, els genovesos i els pisans van interpretar la invasió catalana com una infracció dels seus drets de senyoriu. Finalment, els pisans van rebre el permís per conservar finques al sud de Sardenya, però Pisa era una força esgotada després de la seva derrota marítima a mans dels

genovesos en la batalla de Meloria el 1284. La ciutat es va plantejar fins i tot una rendició voluntària a Jaume II. Els genovesos representaven un problema més seriós. La seva resposta va consistir a atacar amb crueltat les embarcacions catalanes, igualant la brutalitat dels catalans. Els mars que rodejaven Sardenya van esdevenir perillosos. Era una illa disputada, entre els que aspiraven a conquerir-la i els seus antics habitants, entre un aspirant a governar-la i el seu rival. A finals del segle XIV la resistència nativa va culminar en la creació d'un regne dinàmic amb base a Arborea, al centre-oest de l'illa; la seva reina, Elionor, es va guanyar una gran reputació de legisladora.

Després de l'ascensió de l'ambiciós rei conegut com a Pere el Cerimoniós al tron de la Corona Aragó el 1336, la cort aragonesa va començar a desenvolupar el que hom podria anomenar una estratègia imperial. Als inicis del seu regnat es va proposar solucionar el problema del comportament del seu cosí a Mallorca. Tot indica que el rei Jaume III de Mallorca era una persona mentalment inestable. Era incapaç de suportar la insistència de Pere el Cerimoniós en el sentit que el rei de Mallorca era vassall seu, i va viatjar a Barcelona per discutir sobre la seva tensa relació. El seu vaixell va atracar al costat dels murs d'un palau a la vora del mar, i a petició seva es va construir un pont cobert que connectava el vaixell amb el palau; a continuació va intentar atreure Pere a bord del seu vaixell, i va córrer la brama que tot això responia a un pla demencial per segrestar-lo. Per a la comunitat de negocis mallorquina, tot plegat era molt difícil. Volien i necessitaven mantenir uns contactes propers amb els seus competidors a Barcelona. Va ser un alleujament que el rei Pere acusés Jaume d'insubordinació i s'apoderés de Mallorca el 1343; la flota catalana estava dotada de 116 vaixells, incloses 22 galeres. Jaume va morir poc després, en l'intent de recuperar el seu territori.

A les acaballes de la seva llarga vida (va regnar durant cinquanta anys), Pere va provar de negociar una aliança de matrimoni que retornés Sicília a la cleda. El seu somni imperial començava a fer-se realitat: per fi prenia forma un *imperi* catalanoaragonès, del qual els mercaders catalans esperaven treure grans beneficis. El 1380 Pere explicava la importància d'aquestes connexions transmediterrànies alhora que ponderava la necessitat de conservar el control de l'illa de Sardenya, assotada per les guerres:

> Perduda Sardenya, pot fer compte que així mateix li tolrà Mallorques, car les vitualles que Mallorques sol haver de Sicília e de Serdenya cessaran e per consegüent la terra se haurà a desebitar e perdre.

S'estava teixint una xarxa que lligaria Sicília, Sardenya, Mallorca i Catalunya, i en la qual les illes italianes proporcionarien amb regularitat provisions d'aliments bàsics a Mallorca i Barcelona.

Mantenir la flota era un maldecap. Durant el segle xiii, es va construir un gran arsenal a Barcelona, l'esquelet del qual és avui el Museu Marítim. Aquí, els constructors de vaixells treballaven sota cobert, amb unes enormes argolles de ferro que penjaven dels arcs i que els permetien fer servir politges per elevar el casc. Però el cost de construir un arsenal per allotjar 25 galeres, segons l'estimació d'un conseller reial, arribava a les 2.000 unces d'or, que era més del que es podien permetre els reis d'Aragó. Això no incloïa el cost de mantenir els vaixells en bon estat i de proporcionar als mariners aliments, armaments i altres equipaments. La dieta dels mariners a bord de les galeres catalanes era monòtona i consistia en bescuit dur, carn salada, formatge, mongetes, oli i vi, a més de faves i cigrons; la diferència principal respecte a la dieta dels mariners genovesos, venecians i napolitans era l'equilibri dels elements, ja que els venecians rebien menys bescuit i formatge i molta més carn salada, mentre que la flota napolitana gaudia de vi gratuït en abundància (potser això explicaria els pobres resultats que obtenien en la batalla?). Amb l'ajut de l'all, la ceba i les espècies, era possible barrejar un amanit raonablement saborós per al bescuit, i era ben sabut que l'all i la ceba protegien contra malalties com l'escorbut. El bescuit era exactament el que indicava el seu nom, *biscoctus*, «dues vegades cuit», cosa que volia dir que era dur però lleuger, es conservava fàcilment i era nutritiu. La manca de peix salat resulta força sorprenent. El peix salat era una part important de la dieta de Barcelona; hi havia abundància d'anxoves de la zona, i també s'importava peix de l'Atlàntic, en particular durant la Quaresma, quan el consum de carn quedava prohibit als cristians. D'altra banda, no hi havia raons perquè la corona pagués pel peix quan n'hi havia en abundància sota la quilla del vaixell. Els aliments salats incrementaven la demanda d'aigua, i això era un problema constant. Cada home necessitava com a mínim vuit litres al dia, especialment quan remaven en els mesos de calor. Els vaixells transportaven més de 5.000 litres d'aigua, que es corrompia fàcilment i havia de purificar-se i condimentar-se amb vinagre. Però les provisions s'havien de reomplir i, com s'havia fet antigament, la solució eren els desembarcaments freqüents. Controlar aquests problemes de proveïment era una de les tasques que havia de dur a terme l'almirall. Era molt més que el comandant de la nau.

Algunes zones occidentals de la Mediterrània quedaven vetades. Pels volts de 1340, el control sobre l'estret de Gibraltar se'l disputaven els genovesos, els catalans i els marínides del Marroc. El problema es complicava pel temor a una invasió marroquina del sud de la península, en una reedició de les invasions del Marroc que tant havien amenaçat els regnes cristians de la península Ibèrica en els segles XI i XII. Afortunadament per a les potències cristianes, els reis musulmans de Granada anhelaven evitar la dominació marínida tant com els cristians, però a finals de la dècada de 1330 aquests es van aliar amb els marroquins, posant en gran perill el passatge per l'estret. No per primer cop, el rei de Castella va provar d'assolir el control de l'estret posant setge a Gibraltar, però ell mateix va patir el setge de les forces musulmanes i va haver de recular. El 1340 la flota castellana va ser derrotada per una renascuda flota marroquina en aigües de Gibraltar, tot perdent 32 vaixells.

La commoció causada per aquesta derrota va provocar que els catalanoaragonesos fessin les paus amb els castellans, amb els quals feia molt temps que es barallaven. El rei d'Aragó Pere el Cerimoniós tenia l'esperança d'equipar com a mínim 60 galeres, però va haver de demanar fons a les seves corts; les corts valencianes van oferir 20 galeres i fins i tot el problemàtic rei de Mallorca (que poc després perdria el seu tron en benefici de Pere) en va oferir 15. Mentrestant, els marroquins van trobar la via lliure per entrar a la península, però els castellans, aquesta vegada amb l'ajut portuguès, van esclafar l'exèrcit marroquí a la batalla de Salado, al sud de la península, l'octubre de 1340. Els estendards de batalla dels marínides capturats encara es poden contemplar en el tresor de la catedral de Toledo. Tanmateix, la victòria no va posar fi a la guerra, i en repetides ocasions es van enviar esquadrons de deu o vint galeres a l'estret. Era una xifra força baixa comparada amb la dels marroquins, que d'alguna manera havien aconseguit fer noliejar 250 vaixells, incloses 60 galeres, el 1340. La guerra es va acabar el 1344 quan el rei Alfons XI de Castella va entrar a Algesires, de tal manera que un rei cristià va passar a dominar la part nord de l'estret, per bé que la molt propera Gibraltar romania sense conquerir. El pas de l'estret per part de les embarcacions catalanes i italianes quedava garantit per la creixent dependència dels sultans de Granada del comerç exterior, per bé que l'estret va romandre durant molt temps com un problema delicat, que es va complicar encara més quan els portuguesos van sorprendre els seus veïns cristians i musulmans amb la captura de Ceuta el 1415.

Aproximadament durant aquesta època hi va haver també dificultats a la Mediterrània oriental. El regne armeni, amb el qual no solament els catalans sinó també els italians havien gaudit d'un comerç fluid, va caure en mans dels musulmans, i Famagusta, a Xipre, va esdevenir colònia genovesa a tots els efectes durant la dècada de 1370. Tot i així, els mercaders catalans van seguir penetrant a la Síria mameluca, perquè Beirut havia pres el lloc a la ciutat en ruïnes d'Acre com a port favorit per als mercaders occidentals que volien comprar cotó, sucre i altres productes orientals, i els catalans també es van establir a Damasc, la capital de la regió. La seva presència en aquestes ciutats mai va igualar la dels venecians, però tanmateix van aconseguir crear quelcom especial i molt important, una sèrie transmediterrània de rutes comercials que anava de l'extrem oriental de la Mediterrània al seu extrem occidental, i que connectava a més amb les rutes comercials que sortien de la Mediterrània cap a Flandes i Anglaterra.

6. Les vicissituds dels reis de la Corona d'Aragó, i dels nombrosos regnes que dominaven, proporcionen una guia excel·lent per comprendre el desenvolupament global de la Mediterrània durant l'última part del segle xiv i el segle xv. La influència catalana s'estenia arreu de la Mediterrània, fins a llocs tan llunyans com els mercats d'Alexandria i Rodes; i, a finals del segle xv, el rei catalanoaragonès era una figura dominant tant a la península Ibèrica com en la política europea en general. Les arrels d'aquests èxits es poden buscar a les acaballes del segle xiv, quan Martí el Jove, fill i hereu del rei Martí I l'Humà, es va casar amb l'hereva de Sicília després que aquesta fos segrestada i enviada a la península, la qual cosa l'havia carregat de raons per envair l'illa el 1392. Al segle xv, l'illa de Sicília estava governada per virreis que passaven comptes amb els parlaments illencs, i el llinatge independent de reis de Sicília, cada cop menys efectiu, va acabar per desaparèixer. Era evident que la pau beneficiava els sicilians, i també els que volien comprar el seu gra. Els nobles catalans van començar a adquirir grans finques a Sicília i a establir-s'hi. La fita definitiva de Martí el Jove, abans de caure malalt de malària a Sardenya, va ser la recuperació del control catalanoaragonès sobre grans extensions també d'aquella illa, raó per la qual la influència cultural catalana va ser dominant, per exemple, en el camp de les arts.

Aquests esdeveniments van tenir un impacte molt important en la manera en què Catalunya va interactuar amb la resta dels territoris de la Corona d'Aragó. Hi ha divisió d'opinions sobre l'estat de l'economia siciliana en aquest període: per a alguns historiadors, notablement l'erudit francès Henri Bresc, el control que els catalans i els genovesos exercien sobre el comerç de l'illa (particularment el comerç de gra) era equivalent, en efecte, a una relació colonial, mentre que altres historiadors, liderats per Stephan Epstein, han posat l'èmfasi en les xarxes comercials internes de l'illa, i les oportunitats que van sorgir per a la promoció de les fires locals i per als intercanvis dintre de l'illa (per exemple, de productes tèxtils en contraposició als alimentaris). Aquesta darrera posició subestima greument, tanmateix, la importància del camp de l'exportació de blat sicilià cap a Catalunya i Mallorca. El que sembla clar és que els catalans van continuar tenint una presència comercial formidable a Sicília; si al segle XIII la seva base més important havia estat la capital, Palerm, a mitjans del segle XV ja estaven ben establerts en indrets que no havien estat significatius en temps anteriors, com per exemple Siracusa, la posició de la qual a l'est de Sicília la convertia en un punt evident d'accés als béns que arribaven de més a l'est, com la cera i el vi dolç del sud de Grècia i les espècies que arribaven des de territoris islàmics.

Com és natural, els catalans tenien rivals. Els mercaders toscans van romandre actius en algunes parts del món català a començaments del segle XV, malgrat els intents de limitar les seves activitats bancàries a Barcelona. El cas més ben documentat d'un italià amb interessos importants a les terres de la Corona d'Aragó és el de Francesco Datini, natural de Prato, prop de Florència, les inversions del qual en el comerç de llana des de Menorca, i la seva implicació més general en el comerç de Mallorca, van quedar enregistrades en l'enorme massa de documents que va deixar en morir, un arxiu personal obsessivament quantiós que encara es conserva. Datini feia servir Eivissa com a punt d'escolta des del qual podia resseguir els moviments dels vaixells rivals (per exemple, les galeres venecianes que havien començat a fer travessies regulars a Flandes). Mallorca li donava accés al comerç amb les ciutats del nord d'Àfrica i a les provisions de cera i altres productes cobejats. Els seus agents eren ben actius a Sant Mateu, a la costa catalana, on adquirien llana i teles, part de les quals havien estat transportades des de Castella.

Al segle XV hi va haver un comerç molt intens de teles catalanes en direcció a Sicília, en el qual eminents mercaders com Joan Torralba (actiu a la dècada de

1430) van estar fortament involucrats, i, d'altra banda, l'exportació de gra cap a Barcelona i Mallorca va seguir sent una connexió vital per als territoris catalans. Sicília era el millor mercat per a les teles catalanes a començaments del segle xv, quan els catalans dominaven completament els carregaments de productes enviats a l'illa. Tanmateix, el patró de les exportacions era més complex, i a més del gra incloïa el sucre, que en aquesta època es tornava a cultivar activament a Sicília, després d'haver-se'n interromput la producció regular al segle xiii. A Sicília també se seguien adquirint esclaus, com havia succeït al segle xiii. No obstant, la direcció del tràfic d'esclaus s'acabaria alterant, quan els esclaus negres de l'Àfrica subsahariana van començar a arribar a la península Ibèrica, via Portugal, en el segle xv.

Tot plegat reflectia els importants canvis polítics i econòmics que en aquella època s'estaven esdevenint a la Mediterrània. Les dificultats per comerciar en terres musulmanes feien que l'aparició de noves fons de proveïment de productes *orientals* fos una bona opció. La producció de sucre es va estendre no solament a Sicília sinó també a la península Ibèrica, arribant fins a València. Granada, que ja s'ha mencionat anteriorment, va esdevenir una font més atractiva de sedes i fruita seca que la Mediterrània oriental, sobretot perquè els vaixells que passaven per Almeria i Màlaga per recollir els productes de Granada podien travessar després l'estret de Gibraltar en direcció als pròspers mercats de Bruges, Londres i altres ports del nord. Granada també es va convertir en una font important, juntament amb Manises, al regne de València, de ceràmica envernissada d'alta qualitat, l'anomenada ceràmica hispanomorisca, de la qual existia una gran demanda a Flandes, així com a Florència.

D'aquesta manera, al voltant de la dècada de 1400 van sorgir noves oportunitats per als mercaders catalans. És cert que d'altra banda va ser una època difícil en altres aspectes. A mitjans del segle xiv, fins a la meitat de la població europea i mediterrània havia perdut la vida en el primer esclat de la pesta negra, però el bacil de la plaga no havia desaparegut, i tornaria de manera periòdica cada pocs anys, tot bloquejant la possibilitat d'una recuperació demogràfica fins al segle xv. Tot i així, el descens de la població no va tenir com a resultat la gran davallada econòmica que sovint es pensa que es va esdevenir. La pressió sobre les terres es va reduir, i això va possibilitar el cultiu d'un varietat més àmplia d'aliments; les terres estaven més ràpidament disponibles per a la pastura, cosa que va provocar un increment en la producció de llana en zones com la Meseta castellana, Mallorca, Menorca i el Tavoliere, a la regió coneguda com Apúlia, al

sud d'Itàlia. L'economia europea va passar per una reestructuració fonamental. Les rutes de comerç locals van esdevenir més importants, ja que les regions es van especialitzar en els productes per als quals estaven més ben dotades i en l'intercanvi amb els veïns; el nivell de vida dels supervivents de la plaga era significativament més alt, a tots els estaments de la població, que el nivell depressiu de l'Europa superpoblada dels voltants de 1300. Era palès que un dels beneficiaris d'aquesta especialització era València, on es va fomentar el cultiu de sucre i on entre els inversors en finques sucreres hi havia fins i tot els mercaders de la Gran Companyia de Comerç de Ravensburg (Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft) de la llunyana Alemanya del sud.

Aquests canvis econòmics estaven íntimament relacionats amb els canvis polítics. La notorietat dels governants de la Corona d'Aragó va quedar demostrada de la manera més enèrgica per Alfons el Magnànim, el successor del tron l'any 1416, que esdevindria un dels grans monarques del segle xv. El llinatge masculí de la casa de Barcelona s'havia extingit i Alfons provenia de Castella; no obstant això, els seus interessos estaven enfocats en la Mediterrània, i els seus plans abraçaven el mar sencer. Com tots els reis de la Corona d'Aragó va tenir un sobrenom, i Alfons el Magnànim expressa a la perfecció el seu desig de ser un patró generós, dotat de les qualitats principesques sobre les quals havia llegit en les obres de Sèneca, el filòsof dels antics emperadors romans, ja que era un estudiós apassionat dels textos clàssics, amb un gran interès pels relats heroics de les guerres de l'antiguitat. Sabia que dos dels emperadors romans més reeixits, Trajà i Adrià, eren hispànics. Alfons aspirava a recuperar un Imperi romà a la Mediterrània, davant de l'amenaça creixent dels turcs. Al començament del seu regnat va atacar Còrsega, que el papat havia ofert als reis d'Aragó al mateix temps que Sardenya, pels volts de 1297. No va aconseguir anar gaire més enllà del baluard de Calvi, però aquesta campanya revela que les seves ambicions no es limitaven en cap cas als territoris que havia heretat a la península Ibèrica. Seguint amb els seus somnis imperials, va posar l'ull en Itàlia, i va oferir els seus serveis a la confusa reina de Nàpols, Joana II, fins al punt d'arrencar-li la promesa de nomenar-lo el seu hereu. Malauradament, Joana havia promès també deixar el seu regne, cada cop més turbulent, a l'ambiciós i culte duc d'Anjou i comte de Provença, Renat d'Anjou. La batalla intermitent amb René pel control del sud d'Itàlia es va allargar durant vint anys, i va consumir les forces reials, perquè mantenir una flota poderosa era extraordinàriament costós. Les reserves financeres de la monarquia estaven perillosament esgotades, i d'aquesta manera Alfons es va veure obligat a

acudir humilment als seus parlaments per demanar ajuda, concedint-los a canvi una oportunitat d'aconseguir els privilegis que més valoraven. Per sort, Renat d'Anjou era encara més pobre, per bé que va aconseguir mobilitzar la flota genovesa: l'hostilitat genovesa envers els catalans no havia minvat des de la invasió catalana de Sardenya, més d'un segle abans.

Alfons va afrontar moments d'intens perill. El 1435 va comandar la seva flota contra els genovesos a les costes de l'illa de Ponça; allà va ser derrotat, capturat i dut a Gènova. Però aleshores els genovesos es van veure obligats a lliurar el presoner al seu senyor, el duc de Milà, Filippo Maria Visconti, que va quedar encantat amb Alfons i va capgirar els esdeveniments en decidir abandonar la casa d'Anjou i aliar-se amb ell. El duc de Milà es va plantejar fins i tot llegar el seu ducat a Alfons, a qui els plans de dominació italiana distreien dels seus afers a la península Ibèrica.

La llarga i costosa guerra contra Renat va culminar amb la captura de Nàpols per part d'Alfons en una operació en la qual va cavar uns túnels per sota dels murs, el 1442. Fins i tot després de ser expulsat del que ell sempre va considerar el seu regne de Nàpols, Renat va mantenir la pressió sobre els conqueridors aragonesos, i Gènova va romandre com a base d'expedicions hostils al sud d'Itàlia fins ben entrada la dècada de 1460. Aquestes campanyes italianes tampoc no van cessar amb la caiguda de Nàpols. El 1448 Alfons trucava a les portes de la petita però estratègicament valuosa ciutat-estat de Piombino, que s'havia annexionat l'illa d'Elba, rica en ferro, i que posseïa una flota pròpia que comerciava i havia fet incursions bèl·liques fins i tot a Tunis. Des de Piombino podria exercir el control sobre el moviment de vaixells entre Gènova i Nàpols, i a més la ciutat proporcionava també un trampolí per a la invasió de la Toscana. Piombino va ser un os massa dur de rosegar, per bé que el senyor de la ciutat, sàviament, va començar a rendir un tribut anual, en forma de copa d'or, per assegurar-se la bona voluntat d'Alfons, i durant anys les bases situades al llarg de les dues costes d'Elba van recaure sota el control de la Corona d'Aragó i, al segle xvi, espanyol. A mitjans del segle xv la major part d'Itàlia estava dividida en cinc grans potències, Milà, Florència, Venècia, el papat i el rei de la Corona d'Aragó. Per bé que aquest darrer sobirà controlava el territori més gran (que encara era més vast si comptem les dues illes italianes), es va veure obligat a abandonar el seu somni de dominar la península quan les altres quatre potències es van adherir a la Pau de Lodi el 1454, a la qual Alfons va afegir la signatura a començaments de l'any següent. Aquest tractat va garantir la pau (amb algunes interrupcions notables) durant el mig segle

següent, i un dels seus objectius era dirigir les energies dels signants cap a la tasca urgent de combatre els turcs.

Constantinoble havia caigut a mans de Mehmet el Conqueridor un any abans de l'acord de pau. Tantes converses sobre la resistència contra els turcs no havien servit de res; de fet, avançaven amb més força encara pels Balcans. L'any 1447, Alfons ja havia promès ajuda a l'assetjat rei d'Hongria, Joan Hunyadi. Després de reunir les tropes promeses, Alfons les va enviar a canvi de combatre a la seva guerra de la Toscana. Tanmateix, la raó no era només que es prengués amb cinisme la croada contra els turcs. Alfons gaudia de la seva imatge de rei redemptor i guerrer de Crist, es considerava un nou Galaaz, tema que apareix en les magnífiques escultures del seu arc de triomf a Nàpols. Havia ofert un càlid suport a Scanderbeg, el gran rebel albanès contra els turcs, perquè la pèrdua d'Albània davant els otomans havia de portar les flotes i els exèrcits enemics a poca distància del sud d'Itàlia. Les ambicions d'Alfons s'estenien fins a indrets tan llunyans com Castellroig, una petita illa a l'est de Rodes, que va esdevenir la base de les seves operacions navals a l'interior de la Mediterrània oriental (actualment és la possessió grega més allunyada). Poc després de la caiguda de Constantinoble, ell i el príncep grec Demetri Paleòleg van fer plans per arrabassar el poder de Constantinoble a l'últim emperador bizantí, Constantí XI, i Alfons tenia ja el seu propi virrei al Peloponès.

Aquests objectius grandiosos de derrotar els turcs i recuperar les terres de la Mediterrània oriental van ser commemorats després de la mort d'Alfons en l'emocionant novel·la de Joanot Martorell *Tirant lo Blanc*. En molts aspectes, Tirant, l'heroi intrèpid, era una figura que representava Alfons, o més aviat la figura que el rei hauria volgut arribar a ser, i (enmig d'escenes amoroses sovint explícites) el llibre era ple de consells sobre la millor manera de derrotar l'exèrcit turc, així com els genovesos, a qui Alfons considerava aliats secrets dels otomans. A *Tirant lo Blanc*, els genovesos proven d'aturar l'exèrcit de l'orde de Sant Joan de Jerusalem que defensava Rodes dels turcs:

> Sa Senyoria hauria de saber que dos frares genovesos de la nostra orde ens han traït, ja que per consell seu els malvats genovesos van enviar tots aquells vaixells amb molts soldats però poc carregament. Els traïdors del nostre castell han jugat brut, traient les osques dels nostres arcs i substituint-les per sabó i formatge.

Tot això deixa molt clar que hom no pot comprendre els èxits comercials dels catalans sense tenir en compte també la lluita pel control de les rutes comercials, les illes i les costes de la Mediterrània, i els plans extraordinàriament ambiciosos d'Alfons el Magnànim, que es presentava al mateix temps com a successor de l'antic Imperi romà i com a croat que lideraria la batalla per recuperar Jerusalem dels mamelucs egipcis i Constantinoble del turcs otomans. Fins i tot va arribar a plantejar-se una aliança matrimonial amb l'emperador cristià d'Etiòpia per tal d'assolir aquests objectius.

7. Alfons el Magnànim va deixar un llegat complex quan va morir a Nàpols l'any 1458. Durant tot el segle xv, tant Castella com la Corona d'Aragó havien experimentat períodes d'intenses lluites internes, que van culminar, durant la dècada de 1470, en una disputa entre Isabel i el rei de Portugal pel control de la Corona de Castella. Aleshores, Isabel ja s'havia casat amb Ferran, rei de Sicília i futur rei de la Corona d'Aragó. Catalunya, com Castella, acabava de sortir d'una llarga guerra civil. Alfons el Magnànim considerava que el seu regne del sud d'Itàlia era una possessió prescindible i el va llegar al seu fill il·legítim Ferran; la resta dels territoris (els que es trobaven al continent hispànic, les Illes Balears, Sardenya i Sicília) van passar al germà d'Alfons, Joan, que per matrimoni ja era rei de Navarra. Joan es va negar a cedir Navarra al seu hereu Carles, príncep de Viana i personalitat molt popular, els simpatitzants del qual a Navarra i després a Catalunya el consideraven un heroi, i encara més quan va morir en circumstàncies sospitoses, possiblement enverinat. La guerra civil a Navarra va ser el preludi de la guerra civil a Catalunya. Les causes d'aquest conflicte radicaven en les tensions socials a les ciutats i al camp que tenien l'arrel en les grans transformacions econòmiques que havia provocat la pesta negra.

A Barcelona, la facció més popular, coneguda com la Busca, exigia impostos més baixos, participació en el govern de la ciutat, límits més rigorosos sobre les tarifes que cobraven els advocats i els metges, i límits sobre la importació de teles estrangeres i l'ús de vaixells estrangers. El seu missatge (que resultava atractiu per a una monarquia empobrida) es resumia en una sola paraula, redreç, que es pot interpretar com a «recuperació econòmica». La Busca va guanyar poder al Consell ciutadà, però es va mostrar incapaç de resoldre els problemes de

Barcelona. En arribar el regnat d'Alfons el Magnànim, la Busca disputava constantment el poder a la Biga, un partit format per antigues famílies patrícies; en produir-se l'esclat de la guerra civil catalana el 1462, la ciutat encara era una comunitat dividida. Mallorca també era una societat dividida. Durant el segle xv hi havia hagut repetides explosions polítiques, expressades en la rivalitat entre els habitants de la capital i els forenses que vivien a la resta de l'illa. Amb l'absència d'Alfons dels territoris de la península Ibèrica i les Illes Balears, el conflicte es va intensificar; Ciutat de Mallorca va ser assetjada pels forenses. A més, la pesta no va deixar d'afectar l'illa al llarg de la segona meitat del segle xv, en els anys 1467, 1481 i 1493.

Tot i així, la situació no era tan negra com aquests esdeveniments suggereixen. A Mallorca, els mecenes rics encarregaven obres d'art impressionants. Aquest va ser el període en el qual els ciutadans de Mallorca, València, Barcelona i Perpinyà van erigir les impressionants llotges que actuaven com a tribunals comercials coneguts com a consolats de Mar, en els quals es duia a terme tota mena d'activitats mercantils, com l'enregistrament d'assegurances per a viatges a ultramar, la venda d'accions, el canvi de moneda. La llotja de Mallorca, construïda a la dècada de 1430, va ser obra de l'eminent arquitecte català Guillem Sagrera, que també va dissenyar per a Alfons la gran sala de l'enorme fortalesa de Castell Nou a Nàpols, tot exportant els estils gòtics de la península Ibèrica arreu de la Mediterrània. El seu imponent disseny per a la llotja, amb columnes altíssimes, va ser imitat en part quan Pere Compte va fer construir la no menys impressionant llotja de València entre el 1483 i el 1498. Una notable inscripció llatina que ressegueix la part superior dels murs interiors de la llotja de València especifica:

> Soc una casa il·lustre construïda en quinze anys. Conciutadans, alegreu-vos i vegeu com són de bons els negocis, quan no provoquen mentides en la parla, quan mantenen la fe en el veí i no l'enganyen, quan no dediquen diners a la usura. El mercader que així actuï prosperarà en abundància i gaudirà al capdavall de la vida eterna.

Es tractava d'un intent de respondre a les crítiques d'aquells que (com molts frares franciscans) condemnaven la recerca de la riquesa, tot traçant una línia entre els beneficis injustos generats pels tipus d'interès severs i les pràctiques econòmiques honestes. La visió llargament establerta que la recerca sense escrúpols de la

riquesa posava en perill l'ànima i condemnava el pecador a una damnació eterna a l'infern, o com a mínim a segles de tortura al purgatori, quedava explícitament desafiada pel punt de vista que l'honestedat en els negocis era en canvi un mitjà per guanyar-se l'accés al paradís.

A primera vista, no sembla que aquesta fos una època en què els territoris de la Corona d'Aragó poguessin «prosperar en abundància». Les fallides bancàries de la dècada de 1380 havien ofegat les iniciatives financeres, i el capital italià, que en dècades anteriors s'havia intentat evitar, va començar a dominar el comerç del litoral peninsular. L'elit de negocis de Barcelona s'havia cansat del comerç, amb tots els perills que implicava, i cada vegada preferia més invertir en accions amb rendiments raonablement segurs; això es va estimular encara més quan un nou banc públic, la Taula de Canvi, es va establir a la llotja de Barcelona, just davant del moll, el 1401. A més a més, les exigències econòmiques de la corona, per tal de poder sostenir les campanyes mediterrànies d'Alfons, havien fet desaparèixer els fons destinats als territoris de la península Ibèrica i les Illes Balears.

I tanmateix també hi havia bones notícies. Les xarxes comercials de la Corona d'Aragó no es van desintegrar; en tot cas, van experimentar una nova vitalitat. Cada any, entre el 1404 i el 1464, van sortir del port de Barcelona vaixells cap a la Mediterrània oriental, i la majoria d'aquests vaixells eren catalans, no estrangers. L'any 1411 onze vaixells catalans van salpar cap a Llevant, set el 1432, vuit el 1453. Les xifres poden semblar petites, però es tractava de vaixells que eren enviats a recollir productes de molt valor com les espècies, que es comerciaven en quantitats petites. Després d'haver edificat amb gran cura el comerç oriental durant moltes dècades, els catalans ocupaven el tercer lloc en el gran comerç de Llevant, darrere dels venecians i els genovesos; comerciaven amb espècies a Beirut i mantenien un consolat a Damasc. Al segle xv tenien una base especialment forta a Rodes, que havia esdevingut la seu de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, set anys després que els cavallers fossin expulsats d'Acre. També hi havia sortides regulars des de Barcelona (principalment de vaixells estrangers) cap a Flandes i Anglaterra, com es veurà més endavant.

Aquestes eren les rutes de prestigi que seguien les grans galeres, però hi havia un comerç especialment actiu amb embarcacions sòlides i rodones que transportaven gra, fruita seca, oli, sal i esclaus. Es conserven registres de contractes d'assegurança de prop de 2.000 viatges des de Barcelona entre el 1428 i el 1493, una quarta part amb destí a Sicília, un 15% a Sardenya i més d'un 10% al sud

d'Itàlia, en altres paraules, a les possessions italianes de la Corona d'Aragó. Rodes també era visitada per una xifra important de vaixells catalans (129 en aquest període), perquè no actuava únicament com a baluard dels cavallers de l'orde de Sant Joan de Jerusalem: també servia com a nucli d'una xarxa de distribució que donava accés a Turquia, Egipte i Síria. El control català sobre el comerç tèxtil del sud d'Itàlia devia molt al patrocini del rei Alfons. Després de capturar Nàpols l'any 1442, va expulsar els mercaders florentins que havien dominat els negocis de la ciutat en l'època dels reis angevins. Els catalans van aprofitar de seguida l'ocasió de substituir els seus rivals. En arribar l'any 1457, el Nàpols d'Alfons el Magnànim era ple de mercaders catalans, que superaven en nombre tota la resta. Van tenir tant d'èxit en aquesta inundació del sud d'Itàlia a base de roba de llana barata que el fill i hereu d'Alfons (només a Nàpols), el rei Ferran, tot i ser nebot de Joan II, sobirà de la Corona d'Aragó, va intentar prohibir la seva importació el 1465, però una dotzena d'anys més tard la gran fira de Salern, de la qual es conserven registres detallats, encara era plena de teixits catalans, inclosos alguns de Perpinyà.

També va haver-hi altres canvis subtils però significatius en el caràcter del comerç català durant el segle xv. Les xarxes locals de comerç ben integrades van esdevenir cada cop més importants; generalment els vaixells viatjaven menys lluny, tot cercant els proveïments en destinacions que estiguessin convenientment ubicades. Hi havia un trànsit constant entre el petit poble de Tossa (de no més de 300 habitants) i Barcelona, que transportava grans quantitats de fusta dels boscos catalans a la ciutat. Una font encara més important de fusta era Mataró, l'església de la qual exhibia un notable model a escala de nau rodona, que actualment es conserva a Rotterdam; ofereix un testimoni únic de les habilitats com a constructors de vaixells dels catalans en el segle xv. Hi ha cert debat sobre quina classe de vaixell era, però certament s'inclou en la categoria general de vaixells de mercaderies construïts per transportar un carregament voluminós.

Una altra línia de comerç activa, humil però important, era el transport de peix. Els registres d'impostos de 1434 mostren que es transportaven sardines salades en quantitats enormes del golf de Biscaia a Barcelona durant la Quaresma; els barcelonins també eren àvids consumidors de lluç, tonyina i anguiles. De les costes de la península Ibèrica arribava oli, mel, fusta, metalls, cuir, pells, tints, tota una varietat de productes locals que van proporcionar la base de la recuperació econòmica després de l'assot de la pesta. Aquests productes

demostren fins a quin punt va millorar la dieta després de la forta mortalitat de la pesta negra; amb menys boques per alimentar, els productors d'aliments es podien diversificar, tot allunyant-se de la monocultura del gra i adoptant una producció molt més variada que estimulava el comerç de curta distància de tots aquests productes.

Les relacions amb Nàpols van esdevenir especialment importants, tant políticament com econòmicament, durant el regnat d'Alfons el Magnànim. Dominat des de feia molt temps pels mercaders italians, especialment florentins, el comerç del sud d'Itàlia havia atret relativament els catalans abans que Alfons conquerís el regne el 1442. Les seves atencions en aquella part de la Mediterrània estaven centrades en Sicília i Sardenya, malgrat un interès creixent pels vins del sud d'Itàlia. Els intents persistents que va fer Alfons per conquerir el regne de Nàpols implicaven que en alguns moments els seus súbdits catalans van haver de desallotjar els ports del sud d'Itàlia. Però la conquesta de Nàpols va comportar l'oportunitat d'estudiar en profunditat els mercats del sud d'Itàlia, per desplaçar els rivals i fer-los servir com un punt intermedi en les rutes a Rodes i Alexandria. La marginació dels florentins, per ordre d'Alfons, va donar als catalans via lliure per penetrar en el pròsper mercat de la roba estrangera al regne de Nàpols. Importants financers i mercaders catalans i aragonesos, com Felip de la Cavalleria (d'origen convers) van aprofitar l'ocasió per invertir en negocis amb Nàpols. Els catalans no venien únicament roba (catalana, francesa, flamenca, anglesa, del nord d'Itàlia, castellana), sinó cera, cuir, espècies, esclaus, sucre i arròs al sud d'Itàlia, i compraven lli, formatge i més vi. Aquesta relació intensa i profitosa va ajudar a restaurar la fortuna de Barcelona després de les crisis financeres i polítiques de finals del segle xiv i començaments del xv.

L'eminent historiador italià Mario del Treppo, escriví en els primers temps de la Comunitat Econòmica Europea que veia el projecte d'Alfons com la creació d'un Mercat Comú mediterrani que connectava els territoris sota el control catalanoaragonès, des de Castellroig a l'est fins a València i Aragó a l'oest, en una xarxa de comerç harmoniosa i interdependent. Aquesta interpretació més positiva de la salut econòmica dels territoris de la Corona d'Aragó desafiava els punts de vista de Jaume Vicens i Vives, Pierre Vilar, Claude Carrère i John Elliott. Basant-nos en una lectura atenta de la documentació de Barcelona, seguirem aquí els punts de vista de Del Treppo, amb el comentari addicional que la seva imatge relativament positiva del comerç de Barcelona a mitjans del segle xv es

pot amplificar tenint en compte el sorprenent èxit econòmic de València en el mateix període.

Certament, el comerç que sortia de Barcelona cap a l'Atlàntic mai no va arribar als nivells del comerç llevantí, però si estudiem el món catalanoparlant en el seu conjunt, emergeix una imatge més complexa. En primer lloc, la presència d'italians a Barcelona, en particular florentins, va facilitar el comerç en direcció a Flandes i Anglaterra a la dècada de 1420; alguns dels vaixells que salpaven de Barcelona cap a l'Atlàntic eren de propietat italiana. En segon lloc, les galeres genoveses i florentines que viatjaven a Flandes fondejaven en altres ports de la Corona d'Aragó: les naus que salpaven del nord d'Itàlia anaven de dret a Mallorca, on els mercaders podien recollir cera, cuir i altres productes del Magrib que s'hi acumulaven. Eivissa era una font important de sal de bona qualitat. Un altre port on feien escala era València, on era possible comprar la fruita seca, el sucre, l'arròs i altres productes agrícoles especialitzats de la regió, i carregar la ceràmica hispanomorisca que sovint duia la insígnia de compradors de territoris llunyans que l'havien encarregat per avançat, com el rei Eduard IV d'Anglaterra. Alacant era un altre punt important d'escala dins de les terres de la Corona d'Aragó. Com va demostrar José Hinojosa Montalvo, va sorgir una «ruta de la fruita» que intercanviava aquests i altres productes per les teles de Flandes i altres béns del nord, una ruta comercial en la qual els italians estaven fortament implicats.

Al final de la línia, que passava per Lisboa, hi havia Bruges, el consolat català de la qual es va fundar al voltant de 1330. Els catalans tenien una vida social organitzada a Bruges; assistien a una església carmelita. L'any 1396 ja posseïen una bona llotja a la ciutat. Però al segle xv la seva posició va deixar lloc gradualment als competidors ibèrics de Castella i Portugal; menys vaixells catalans (i mallorquins) feien el viatge fins a Flandes, i el declivi de la comunitat va forçar el rei Alfons el Magnànim a escriure una carta al cònsol el 1455, tot demanant que els catalans fessin un esforç més gran per treballar junts. L'Església estava en decadència, en part perquè els mercaders catalans es negaven a oferir el suport econòmic al qual s'havien compromès. Però la realitat era que el comerç al llarg d'aquesta ruta es duia a terme cada vegada més per fases, amb mercaders de diferents països, com els càntabres i els bascos, transportant els productes una part del camí, i altres, com els portuguesos, rellevant-los per a la següent etapa del viatge. Més endavant, com ha demostrat Iván Armenteros, els catalans radicats a Sevilla van aprofitar altres oportunitats a l'Atlàntic, treballant al costat dels genovesos per establir les plantacions de sucre a les Illes Canàries,

i més endavant encara van tenir un paper, de vegades com a traficants d'esclaus, en el comerç amb les illes del Carib acabades de descobrir (que, contràriament a les assumpcions generalitzades, no estaven tancades als catalans i obertes només als castellans). L'Atlàntic, igual que la Mediterrània, formava part del món comercial català, un fet que reflecteixen els mapes dibuixats pels cartògrafs mallorquins a finals del segle xiv i durant el segle xv.

Mallorca també va seguir sent sorprenentment puixant, malgrat les crisis internes. De l'illa sortien naus en direcció al nord d'Àfrica, Barcelona, València, Nàpols, Sardenya i fins i tot, de tant en tant, Rodes i Alexandria. Dels gairebé 400 viatges entre Mallorca i el nord d'Àfrica registrats en la primera meitat del segle xv, el 80% dels vaixells eren mallorquins. Com en segles anteriors, Mallorca era un punt central per al comerç català amb el nord d'Àfrica, un mercat altament cobejat a causa del seu accés al proveïment d'or. A Mallorca, l'home de negocis jueu Astruch Xibili dirigia un pròsper negoci com a corredor d'assegurances amb el continent ibèric, el sud de França i el nord d'Àfrica. Aquí, com a Barcelona, les assegurances marítimes, cada vegada més esteses, reflectien les realitats de l'època: la pirateria musulmana que assetjava els vaixells cristians, els conflictes entre els estats cristians, l'agitació dins de les ciutats. Però el més sorprenent és la resistència, i de fet l'optimisme, d'aquells que feien negocis marítims en aquest període.

Una de les ciutats de la Corona d'Aragó que estava passant per un veritable *boom* era València. John Elliott ha escrit que «per a València, el segle xv va ser una mena d'edat d'or», un terme apropiat si tenim en compte l'encunyament d'or que s'hi duia a terme i que va romandre «ferm com un giroscopi» al llarg de tot el segle xv. La ciutat era la residència favorita d'Alfons V abans que abandonés la península per anar a viure a Itàlia, i això es reflecteix en el gran nombre d'obres d'art que s'hi produïren i en els ambiciosos programes de construcció. València va representar un paper important en el desenvolupament de les institucions comercials. En una esplèndida sala del pis superior de la magnífica llotja, els cònsols de Mar, que tenien estatus de jutges reials, es reunien per determinar casos de dret marítim i comercial. S'escollien entre els membres «més capaços, més competents i més experimentats» de la comunitat mercantil, i tenien la missió d'emetre els seus judicis ràpidament i sense cerimònies pomposes, fent justícia de manera imparcial per als rics i els pobres. No obstant, preferien els acords extrajudicials, perquè l'objectiu era promoure l'harmonia en la comunitat, més que no pas encoratjar la confrontació. El consolat valencià es

va fer especialment famós per un codi legal molt complet, imprès a la ciutat el 1494, i que es va difondre a bastament.

El codi abordava qüestions de llei marítima que tenien segles d'antiguitat:

> Si alguna propietat o mercaderia resulta danyada per les rates mentre es troba a bord d'una nau, i el patró no ha subministrat un gat per protegir-la de les rates, pagarà els danys [tanmateix, no s'explica què passarà si hi havia gats a bord de la nau mentre aquesta estava essent carregada, i durant el viatge aquests gats haguessin mort i les rates danyessin el carregament abans que el vaixell arribés a un port on el patró de la nau pogués comprar altres gats]. Si el patró de la nau compra i fa pujar gats a bord en el primer port on aquests gats es puguin comprar, no serà considerat responsable dels danys ja que això no haurà passat degut a cap negligència per part seva.

Durant una tempesta, l'obligació del capità d'un vaixell era reunir tots els mercaders que hi viatjaven si estava convençut que la nau s'enfonsaria si una part del carregament no es llançava per la borda. Havia de proclamar:

> «Senyors, mercaders, si no alleugerim la nau ens trobarem en perill i exposarem tots els que viatgem a bord, a més del carregament i altres mercaderies i possessions, a una pèrdua total. Si vosaltres, cavallers mercaders, consentiu a reduir la càrrega que portem a bord, podrem, amb l'ajuda de Déu, salvar totes les persones a bord a més de la major part del carregament…». Evidentment, és més sensat desfer-se de part del carregament que sacrificar la vida humana, la nau i tot el carregament.

El principi fonamental que s'extreu de la sovint meticulosa legislació del Consolat de Mar és que les responsabilitats s'han de reconèixer i que totes les parts d'un acord s'han de protegir. Així, si el capità d'un vaixell diu a un possible passatger que marxarà en una data posterior a la que en efecte succeeix, l'import complet del trajecte haurà de ser retornat, juntament amb una compensació per danys col·laterals. Els passatgers també tenien responsabilitats, principalment el compliment d'aquests costums i regulacions. Donat que, com s'ha vist, València exportava ceràmica d'alta qualitat, no és sorprenent que es parés una atenció especial a la contractació d'estibadors qualificats que sabien com calia carregar la ceràmica a bord. Si els estibadors feien una bona feina, i tot i així

hi havia trencadissa, els mercaders, i no pas el propietari del vaixell, n'eren els responsables. Els mariners tenien la carn garantida els diumenges, els dimarts i els dijous, amb un estofat la resta de dies; cada vespre els pertocava una ració de bescuit amb formatge, ceba, sardines i altres peixos. Hi havia també una ració de vi, que podia procedir del vi manufacturat a bord a partir de panses o fins i tot de figues (remullades en aigua, per produir un beuratge dolç i de color fang).

València es va beneficiar de les dificultats de Barcelona, les crisis bancàries, la lluita política entre la Biga i la Busca, de l'enfrontament civil a Catalunya i, per damunt de tot, dels intents freqüents per part del patriarcat barceloní d'excloure els banquers estrangers de la ciutat. També es va beneficiar de la seva posició més avantatjosa en les rutes comercials que connectaven Itàlia amb l'Atlàntic. Les galeres genoveses i florentines resseguien les costes d'Eivissa, passant de llarg de Barcelona. En fer escala a València, podien carregar el producte agrícola de qualitat que era l'especialitat de l'encara substanciosa població musulmana de l'horta valenciana. De finals del segle xiv en endavant, els vaixells castellans i portuguesos van ser molt actius a la Mediterrània occidental, tot canalitzant productes, inclosa la fruita seca de València, cap a l'Atlàntic. El capital estranger dominava València, estimulava l'economia i incrementava l'avantatge de la ciutat sobre la més xenòfoba Barcelona. Hi havia comunitats molt actives de genovesos, milanesos, venecians, toscans, flamencs i alemanys que feien servir València com a base d'operacions a la Mediterrània occidental. Els milanesos importaven armes i altres productes de metall. Els mercaders del Llenguadoc s'interessaven per les grans quantitats de llana que es baixaven des de la Meseta castellana, un comerç dut a terme en gran part per Gentino Abulafia i altres jueus de Toledo. Els mercaders musulmans de València comerciaven per terra i mar amb el regne nassarita de Granada. Com ha apuntat Ernest Belenguer, els intents cobdiciosos del rei Ferran per extraure impostos més alts de la ciutat van alentir el seu creixement a finals del segle xv. Tot i així, el balanç de la Corona d'Aragó és notablement positiu, encara més si tenim en compte les possessions italianes: Sicília, rica en blat i sucre, Sardenya, rica en blat i sal. El mercat comú catalanoaragonès va prosperar, i es va beneficiar de la reestructuració radical de l'economia que va seguir a la pesta negra.

8. Els deu anys posteriors al 1462 van ser testimonis de com el comerç barceloní quedava paralitzat per la guerra civil catalana, però a partir de 1472 es va demostrar que la recuperació era possible, per bé que encara resten moltes coses per esbrinar d'aquest període. Distreta pels èxits evidents dels castellans en l'objectiu d'obrir el comerç transatlàntic, la historiografia catalana ha passat per alt l'economia del segle xvi en comparació amb els més *gloriosos* segles medievals. Fins i tot aquells que prefereixen adoptar un punt de vista negatiu dels anys al voltant de 1500 han de reconèixer que durant la dècada de 1470 es van continuar nomenant cònsols per tenir cura dels afers catalans a ports grans i petits d'arreu de la Mediterrània, incloent Ragusa, l'actual Dubrovnik, i Venècia a l'Adriàtic, i Trapani, Siracusa i Malta al regne de Sicília. Els mercaders alemanys i savoians acudien a Barcelona. Una vegada més, abundaven les oportunitats, tot i que la ciutat ja no aconseguiria recuperar el lideratge econòmic que ara ostentava València.

Els canvis socials i polítics de finals del segle xv també s'han de tenir en compte. No oblidem que les comunitats jueves de la Corona d'Aragó havien patit les greus conseqüències dels pogroms de 1391, i, a part de Morvedre, al regne de València, no existia cap centre important de vida jueva a finals del segle xv. Tanmateix, molts conversos participaven en la vida econòmica, fins i tot en llocs força importants de la cort com a agents financers reials, tot reeditant el paper que els delegats jueus havien tingut a la cort en segles anteriors. D'aquesta nova generació de delegats de la cort i promotors bancaris va sobresortir una figura, el valencià Lluís de Santàngel, que va obtenir una gran notorietat en oferir el seu suport a Colom. Així, l'expulsió dels jueus de la península Ibèrica el 1492 va tenir menys impacte a la Corona d'Aragó que no pas a Castella. De la mateixa manera, la conquesta de Granada i l'exigència, deu anys més tard, que els musulmans de Granada i Castella es convertissin al cristianisme no va tenir com a resultat un canvi immediat a les terres de la Corona d'Aragó, on la població mudèjar del regne de València va seguir essent nombrosa, potser fins a una tercera o quarta part de la població del regne. Els mercaders musulmans comerciaven al costat dels cristians, i musulmans i cristians operaven plegats als tallers de ceràmica. Els mudèjars de València no van ser obligats a convertir-se fins a l'any 1525.

Quan considerem els canvis polítics, cal parar atenció a les implicacions del matrimoni entre el sobirà de la Corona d'Aragó, Ferrran II, i Isabel de Castella, que va tenir lloc el 1469, pocs anys abans que ambdós poguessin reclamar els

seus respectius trons a la Corona d'Aragó i a Castella. Tot i que Ferran va estar al costat de la seva esposa en la política castellana, en especial la conquesta de Granada, el rei no va deixar de banda els seus interessos a la Mediterrània, seguint una tradició establerta pel seu oncle, Alfons el Magnànim. Mentre el seu cosí Ferran ocupava el tron de Nàpols, ell insistia en aquest paper especial. Una ordenança proclamava:

> Que los súbdits del dit regne de Sicílie [el regne de Nàpols] e navilis e havers de aquells, sien enteses e compreses… així com si fossen vertaders vassals e súbdits del dit nostre senyor e la senyoria fos una mateixa, així come era vivint lo dit senyor rey don Alfonso.

Això anava més enllà de la simple generositat; Ferran comprenia els avantatges comercials de reforçar el comerç amb Nàpols, i també els avantatges polítics de seguir atraient Nàpols cap a la seva xarxa de poder. Finalment, a començaments del nou segle, va expulsar els invasors francesos del sud d'Itàlia i va substituir la dinastia aragonesa en aquest territori, fundada pel fill d'Alfons, Ferran, per ell mateix. Fins a quin punt això va estimular la recuperació del comerç que havia prosperat durant el regnat Alfons, connectant Catalunya i València amb Nàpols, és una qüestió que encara no ha estat estudiada en profunditat.

El tresor de Sant Pere de Rodes, una gran acumulació de monedes dipositades poc després de la mort de Ferran II l'any 1516, demostra de manera eloqüent les connexions comercials de la Corona d'Aragó a començaments del segle xvi. La majoria de les monedes daten dels anys al voltant del 1500; inclouen 290 monedes de plata encunyades a Barcelona, però les monedes d'or parlen d'un radi molt més ampli de connexions: hi ha 44 monedes d'or de València i 22 de Nàpols, la meitat de les quals daten del regnat del rei Ferran de Nàpols, que va morir el 1494. Hi ha 38 monedes castellanes i 14 de portugueses, i una barreja de monedes de Venècia, Bolonya, Roma i Florència, per bé que només dues de Gènova. Hi ha monedes encunyades a Rodes, que encara era una base important de la Mediterrània oriental. Però la presència de 45 monedes hongareses és un misteri; Hongria era una font important d'or, però és gairebé segur que aquestes monedes devien arribar des d'Itàlia. El tresor de Sant Pere de Rodes suggereix que les antigues connexions comercials de la Corona d'Aragó encara estaven actives en el segle xvi i que el Mercat Comú mediterrani del rei Alfons encara funcionava.

No hi ha cap dubte que Ferran es veia a si mateix com el nou Alfons, destinat a governar la Mediterrània i derrotar els turcs, per bé que anés amb compte de no seguir les passes del seu oncle i no tornar mai a la península Ibèrica un cop va haver arribat a Nàpols. Després de la mort d'Isabel el 1504, va estar disposat fins i tot a tornar-se a casar, amb l'esperança de restablir la dinastia aragonesa en els territoris que Alfons havia governat. Els esdeveniments es van succeir de manera distinta, però a principis del segle xvi era impossible predir com es desenvoluparien les relacions entre la Corona d'Aragó i la veïna Castella. Si Germana de Foix li hagués donat un fill, és molt probable que la Corona d'Aragó s'hagués separat de Castella i hagués esdevingut una altra vegada la zona comercial parcialment integrada que travessava parts de la península Ibèrica, les illes italianes i el sud d'Itàlia.

Bibliografia

Abulafia, David (1980). «Venice and the Kingdom of Naples in the last years of King Robert the Wise». *Papers of the British School at Rome*, núm. 48, p. 187-188 [ISM].

— (1985). «Catalan merchants and the western Mediterranean, 1236-1300: Studies in the Notarial Acts of Barcelona and Sicily». *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, núm. 16, p. 209-242.

— (1987). *Italy, Sicily and the Mediterranean*. Londres, p. 1100-1500.

— (1992). «*Spain and 1492: unity and uniformity under Ferdinand and Isabella*». Headstart History Papers. Bangor.

— (1993). *Commerce and conquest in the Mediterranean*. Aldershot, p. 1100-1500.

— (1994). «Genova Angioina, 1318-1335: gli inizi della Signoria di Roberto re di Napoli»: A: *La storia dei Genovesi, vol.12, Atti del Convegno internzionale di studi sui Ceti Dirigenti nelle Instituzioni della Repubblica di Génova*, p. 15-24.

— (1996). *El emporio mediterráneo. El reino catalán de Mallorca*. Barcelona: Omega.

— (2013). *El gran mar. Una historia humana del Mediterráneo.* Barcelona: Crítica.

— (2017). *La guerra de los Doscientos Años. Aragón, Anjou y la lucha por el Mediterráneo.* Barcelona: Pasado y Presente.

Abulafia, David; Garí, Blanca [ed.] (1997). *En las costas del Mediterráneo occidental*. Barcelona: Omega.

ad. *Els catalans a Sardenya* (s.d. [1984-1986]. A cura de Jordi Carbonell i Francesco Marconi. Existeix també una edició en italià). Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Generalitat de Catalunya - Consell Regional de Sardenya.

Airaldi, Gabriella (1966). *Genova e Spagna nel secolo XV:* «Liber damnificatorum in Regno Granate» (1452). Gènova: Università di Genova.

Aurell i Cardona, Jaume (1996). *Els mercaders catalans al quatre-cents. Mutació de valors i proves d'aristocratització a Barcelona (1370-1410).* Lleida: Pagès.

Boscolo, Alberto (1958). *Medievo aragonese*. Pàdua: casa Editrice, dott. Antonio Milani [referit sobretot a Sardenya].

Bresc, Henri (1975). «Una flota mercantile perifèrica. La marina siciliana medievale». A: ad. *Studi di storia navale*. Vol. IV-7, p. 7-24.

Carrère, Claude (1977) [edició francesa, 1967]. *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi.* Barcelona: Curial.

Coulon, Damien (2012). «Barcelona en las redes mercantiles marítimas y terrestres del gran comercio en la Baja Edad Media». *Barcelona. Quadern d'Història,* núm. 18. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 147-163.

— (2013). *Barcelona i el gran comerç d'Orient a l'edat mitjana. Un segle de relacions comercials amb Egipte i Síria-palestina (c. 1330-1430).* Barcelona: Editorial Base - Institut Europeu de la Mediterrània.

D'Abadal, Ramon (1972). *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.

Del Treppo, Mario (1976) [edició italiana, 1972]. *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa* al segle xv. Barcelona: Curial.

Dufourq, Charles-Emmanuel (1969) [edició francesa, 1966]. *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental*. Barcelona: Vicens Vives.

— (1975). *La vie quotidienne dans les ports méditerranéens au Moyen Âge*. París: Hachette.

García Sanz, A.; Coll i Julià, N. (1994).*Galeres mercants catalanes dels segles XIV i XV*. Barcelona: Fundació Noguera.

Gual Camarena Miguel (1968). *Vocabulario del comercio medieval*. Tarragona: Publicaciones de la Excelentísima Diputación Provincial.

A. B. Hibbert (1949). «Catalan consulates in the thirteenth century». *Cambridge Historical Journal*, núm. 9, p. 352-358.

J. N. Hillgarth (1979). *Los reinos hispánicos, 1250-1516*. Barcelona: Grijalbo.

— (2003). *Spain and Mediterranean in the Middle Ages*. Burlington (Vermont): Ashate.

Hurtado, Víctor (2007). *Els Mitjavila, una família de mercaders a la Barcelona del segle XV.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Madurell Marimon, Josep M.; Garcia i Sanz, Arcadi (1973). *Comandas comerciales barceloneses de la Baja Edad Media*. Barcelona: Colegio Notarial de Barcelona - CSIC.

Sayous, André-E. *Els mètodes comercials a la Barcelona medieval* (1975) [edició de Gaspar Feliu i Montfort; Arcadi Garcia i Sanz]. Barcelona: Editorial Base.

Vilar, Pierre (1964) [edició francesa, 1962]. *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona: Edicions 62.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXX (2019), p. 125-179
DOI: 10.2436/20.1001.01.198

LA REVOLUCIÓ INDUSTRIAL A CATALUNYA (1832-1935)

Jordi Maluquer de Motes[1]
Universitat Autònoma de Barcelona
Lliurat el 12 de maig de 2019. Acceptat el 15 de juny de 2019

Resum

La Revolució Industrial va canviar el món amb la introducció de noves tecnologies i la transició a nous processos manufacturers a la fi del segle xviii a Gran Bretanya i després a l'Europa continental (Bèlgica, Suïssa, França i Alemanya). La Revolució Industrial va començar a Catalunya amb la implantació de la màquina de vapor en el període entre 1830 i 1840. Posteriorment, Barcelona esdevingué una reeixida ciutat tèxtil amb una important indústria cotonera, aviat difosa cap a gran part del territori català, i acompanyada de molts altres sectors. Amb la indústria del cotó i amb la indústria de la llana, les mercaderies es varen fer més barates i de superior qualitat, de manera que van permetre una producció en massa. Catalunya esdevingué, en sentit modern, un país industrialitzat, una excepció a l'Europa mediterrània.

Paraules clau

Revolució Industrial, creixement econòmic modern, industrialització catalana.

1. E-mail: Jordi.Maluquer@uab.cat

Jordi Maluquer de Motes

The Industrial Revolution in Catalonia (1832-1935)

Abstract

The Industrial Revolution changed the world with the introduction of new technologies and the transition to new manufacturing processes in the late 18th century first in Britain and afterwards in continental Europe (Belgium, Switzerland, France and Germany). In Catalonia the Industrial Revolution began with the arrival of the steam engine in 1830-1840. Later on, Barcelona became a successful textile centre since it already had a well-established cotton industry, spreading throughout Catalonia and followed by many other industries. Thanks to the cotton and wool industries, it became cheaper and easier in a way to allow mass production, with Catalonia becoming a newly industrialised country in a modern sense, an exception in Mediterranean Europe.

Keywords

Industrial Revolution, modern economic growth, Catalan industrialisation.

El cònsol francès a Barcelona Ferdinand de Lesseps informava al seu govern l'any 1848 que «Catalunya és l'única província essencialment industrial d'Espanya; participa de totes les transformacions que afecten els altres centres industrials d'Europa». Aquella gran transformació era aleshores tan propera en el temps que a penes si s'havia emprat alguna vegada al món l'expressió Revolució Industrial; per primer cop a *Le Moniteur Universel* de 1827, com va explicar Anne Bezanson fa gairebé cent anys. L'economista Adolphe Blanqui va ésser el primer a utilitzar-la amb la significació moderna, a *Histoire de l'économie politique en Europe* de l'any 1837, ja en relació amb la màquina de vapor i la filadora mecànica a la indústria cotonera britànica. Molt poc després, l'expressió apareix documentada en un escrit de la Junta de Comerç de Barcelona, de 1841, en al·ludir a «una veritable revolució a la indústria fabril europea». Això descrivia molt bé allò que succeïa a la Catalunya d'aleshores.

1. El concepte de Revolució Industrial

L'expressió «Revolució Industrial» designa generalment canvis grans en les tècniques de producció emprades per l'ésser humà de qualsevol època. Per als científics denota, però, com han recordat David S. Landes o Carlo M. Cipolla, la ruptura amb la societat agrària i la instauració d'una economia definida per la indústria i la fabricació mecànica, així com el creixement econòmic autosostingut i el consum en massa. Sens dubte, el fenomen més important en la història de la humanitat.

Aquest procés, en la seva primera etapa, comença a Gran Bretanya a l'entorn de l'any 1780 i s'allarga fins a 1830-1840. La «segona nació industrial» és reconegudament Bèlgica, per a la qual s'assenyalen els anys 1790-1850. En tercer lloc, cal situar Suïssa durant els anys 1800-1850. Catalunya hauria compartit amb França i Alemanya una quarta plaça, per la transformació consumada entre 1830 i 1870. Com a fenomen global, l'expressió Revolució Industrial s'aplica a les transformacions del conjunt del planeta, que varen tenir lloc quan aquells canvis es difongueren a molts altres països; un procés iniciat a l'entorn de 1830-1840 i tancat per la Gran Depressió dels anys trenta. A Catalunya, el final del període gairebé coincideix amb l'inici de la Guerra Civil el 1936.

El motor d'aquesta transformació va ésser l'adopció del sistema de fàbrica o *factory system*, una forma d'organització de la producció basada en la utilització de màquines, en l'aplicació d'energia inanimada i en la divisió del treball per simplificar les tasques i coordinar-les, la qual cosa augmentava extraordinàriament la productivitat. En conseqüència, va créixer molt, i de forma contínua, la producció, varen reduir-se els costos i varen baixar els preus de mercat al temps que augmentaven la demanda i el consum.

El sistema de fàbrica substituïa la producció manual realitzada pels operaris, amb ajut d'algunes eines i enginys senzills, sovint per compte propi (sistema artesanal). En moltes ocasions, el nou sistema desplaçava una modalitat del treball manufacturer, el «treball a mans» (*putting-out system*), molt estesa a Europa des del segle xvii, en què apareixia un intermediari entre el productor a domicili i el consumidor en forma de comerciant-manufacturer que distribuïa les matèries primeres i recollia el producte acabat per a ocupar-se de la comercialització en mercats llunyans, havent remunerat la tasca dels treballadors a preu fet.

El creixement del consum va ésser decisiu per a impulsar el canvi ja que la demanda de tecnologia, com va explicar Jacob Schmookler, és una demanda

derivada, que depèn de les vendes dels béns i serveis que les innovacions produeixen. L'ús de béns d'equipament mecànics —i, més tard, també elèctrics— a les fàbriques i als transports generava economies d'escala i exigia quantitats ingents d'energia inanimada. També necessitava d'inversions de gran volum i de la constitució d'empreses amb capacitat d'optimitzar els requeriments en capital, tecnologia i recursos humans per aconseguir un adequat equilibri entre costos i ingressos, obtenir beneficis i batre la competència, exigència essencial del sistema. Tractant-se de la producció de manufactures a gran escala, la clau residia en el consum en massa.

2. Progrés tecnològic i creixement econòmic

La Revolució Industrial és resultat d'una tecnologia en permanent transformació. La invenció i el perfeccionament de noves tècniques, sobre la base del coneixement científic i del desenvolupament experimental, donen forma a una dinàmica que associa progrés tecnològic i creixement econòmic. Per primera vegada a la història, es reconeix un flux constant —bé que irregular— d'innovacions que renova les tècniques de producció, sota el protagonisme de multitud d'empreses privades.

Mai abans no havia existit un sistema capaç de millorar contínuament les tècniques com l'economia de mercat. Joseph A. Schumpeter va fer notar que l'essència del capitalisme no és l'equilibri estàtic, idea implícita a l'anàlisi neoclàssica, sinó el dinamisme. No es tracta d'un procés d'ajustament gradual dels agregats macroeconòmics sinó d'un seguit d'explosions violentes pautades per les grans innovacions, en un fenomen de «destrucció creativa», amb una expressió que constitueix una de les metàfores econòmiques més reeixides.

2.1. Una tecnologia en continua expansió

Per al desplegament de la Revolució Industrial la qüestió central no és ben bé la invenció —una idea tècnica nova—, sinó la innovació, un fet econòmic consistent en l'aplicació efectiva d'una determinada invenció i la difusió de la nova tecnologia al teixit productiu. El paper bàsic del procés d'innovació correspon a l'empresari innovador que, a la vista de noves oportunitats de beneficis,

assumeix el risc d'explotar tecnologies desconegudes en combinació amb noves formes d'organització i de gestió.

El desenvolupament econòmic no depèn del fet que un país o una regió disposi d'un planter d'inventors i d'un patrimoni d'invencions pròpies, sinó de les realitzacions empresarials. A les economies avançades, les innovacions es difonen a un ritme accelerat, al marge de quina en sigui la procedència. Així, augmenten l'oferta i la competència, cauen els preus de les mercaderies i s'expandeixen les inversions i els beneficis fins que s'esgota el potencial de creixement de les noves tecnologies per arribar, en una situació de maduresa del conjunt d'innovacions, al final de l'expansió i a les grans crisis. Les innovacions no afloren de forma regular sinó en lapses breus i amuntegades en grapats. Es concentren en un sol sector productiu o en molt pocs (sectors líders o pautadors) i, per això mateix, provoquen grans canvis en la composició del producte industrial i en el PIB.

2.1.1. Les onades llargues de creixement

Schumpeter explica el creixement econòmic a partir de la incidència de les grans innovacions radicals, que motiven una sèrie d'onades llargues d'expansió que aboquen a l'esgotament dels impulsos i, a la fi, a la depressió. El primer gran cicle apareix lligat a la mecanització de la indústria tèxtil i a la màquina de vapor patentada l'any 1769 per James Watt. El 1794, amb el seu soci Matthew Boulton, va fundar una empresa per a fabricar màquines de vapor, que va assolir un gran èxit —el 1824 ja n'havia produït 1.164 amb una potència nominal total d'uns 26.000 cavalls.

Es desplega sobretot a Gran Bretanya, a penes seguida d'uns pocs territoris de l'Europa occidental i de l'Amèrica del Nord. Cal evitar, tanmateix, la idea que la primera onada es reconeix solament al Regne Unit. Basta recordar els casos, tan determinants a la navegació, dels assaigs de Claude de Jouffroy d'Abbans i de James Rumsey o la construcció per Robert Fulton i Walter Livingston del primer vaixell comercial a vapor, el *Clermont,* que portava passatgers de Nova York a Albany l'any 1807. Les primeres aplicacions del motor a vapor per al transport es varen fer a França i als Estats Units.

El segon gran cicle es fonamenta en la construcció de les xarxes ferroviàries i s'associa a les indústries extractives i del metall i a l'expansió urbana. La mecanització s'estén a molts processos productius, desbordant el reduït grup

d'indústries en què s'havia iniciat mig segle enrere. Després de la connexió entre Stockton-on-Tees i Darlington, oberta el 1825, l'autèntic naixement del transport modern es produeix la dècada següent, amb la primera línia de passatgers entre Liverpool i Manchester construïda per George Stephenson, la difusió dels vaixells de vapor i el desplegament del telègraf.

La prosperitat del continent europeu promogué el relaxament de les barreres aranzelàries per impulsar el comerç. El tractat comercial Cobden-Chevalier (1860), entre França i el Regne Unit, confirmava l'aproximació entre els dos països. Al conjunt del món, l'arrencada de la industrialització es va acompanyar d'un creixent protagonisme dels enginyers formats a les escoles politècniques, com ara les de París (recreada el 1817), Westminster (1838), Zuric (1855), Milà (1863), Munic (1868) o Brussel·les (1873), estrenyent-se les relacions entre ciència i tecnologia. En alguns casos el paper dels científics va assolir resultats excepcionals. Un exemple és el químic Alfred Nobel, que va patentar la dinamita l'any 1867 a Anglaterra i Suècia i que posseïa 350 patents en morir el 1896.

La tercera onada de creixement se centrava en la producció i distribució d'electricitat, la química i l'automòbil i altre material de transport. Sense desaparèixer les aportacions individuals, a partir del darrer terç del segle xix canviaren les condicions de la creació tecnològica. Amb la complexitat i l'elevat contingut científic de les innovacions, sobretot a les indústries elèctrica i química, es va fer necessària la intervenció d'amplis equips d'investigadors, la fundació de laboratoris i l'aplicació de molt grans inversions. Bons exemples són el de Thomas A. Edison amb el complex industrial de Menlo Park l'any 1874 i l'obertura de laboratoris de recerca i desenvolupament tecnològic (R+D) a Newark (New Jersey), i el d'Alexander Graham Bell en la telefonia el 1877. En dates properes, les empreses alemanyes Bayer, Hoechst i BASF, especialitzades en productes bàsics, intermedis i colorants, i les suïsses CIBA, Geigy i Sandoz, en colorants d'alta qualitat i fàrmacs, encapçalaren la creació de grans departaments d'R+D a la química.

Des dels vint darrers anys del segle xix es va establir un lligam estret entre ciència, tecnologia i empresa al servei del progrés, plasmat en instituts d'investigació i centres de recerca sostinguts pels estats. En canvi, la creació d'un sector públic empresarial fou molt migrada. Solament a partir de 1920 va adquirir alguna importància la participació de l'Estat com a productor directe en la implantació d'indústries de base —mineria, siderúrgia, química, béns d'equipament— i en la generació d'energia, sobretot elèctrica.

2.2. La transformació de les societats avançades

La modernització es materialitza a través del canvi estructural de l'activitat productiva, com explicaren Allan Fisher i Colin Clark. Mentre les societats tradicionals i els països endarrerits romanien en condicions de gran predomini del sector primari, les economies avançades experimentaven, entre 1830 i 1929, una profunda transformació. La població activa passava d'ésser ocupada majoritàriament dins l'agricultura a cedir la primacia a la indústria, amb l'artesanat i la construcció. La població rural perdia participació sobre el total al temps que en guanyava, amb molta rapidesa, la població urbana. Creixement econòmic, industrialització i urbanització són fenòmens estretament associats.

2.2.1. Els grans canvis estructurals

El mecanisme d'impuls d'aquestes transformacions és l'augment de la població i del benestar, així com de la capacitat de producció, aconseguits amb les noves tecnologies. Els guanys de productivitat, a través de la mecanització i de les tècniques vinculades a la química, haurien permès alliberar treball de l'agricultura i transferir recursos cap a la resta de sectors. La indústria, també gràcies als béns d'equipament que ella mateixa produïa —maquinària i altre instrumental, bombes d'aigua, tractors i vehicles agrícoles, fertilitzants, plaguicides…)—, impulsava els increments d'eficiència en el conreu del sòl i en la producció ramadera i era peça clau del nou paper del sector primari.

El desenvolupament dels sistemes de transports i dels nous mitjans de comunicació, combinat amb l'expansió de les activitats financeres i de serveis a les empreses, inclosa l'R+D, també es relacionen amb la indústria, sobretot amb la fabricació de béns d'equipament mecànics i elèctrics, i amb l'enginyeria química. Fins i tot als àmbits de la salut i de l'atenció hospitalària, la clau és en les innovacions derivades de l'activitat industrial com la producció de fàrmacs i material quirúrgic, clínic i sanitari. L'edificació residencial i la construcció de grans xarxes i altra infraestructura són també lligades als elements produïts i subministrats per la indústria.

Ara bé, com ha mostrat H. Kaelble, la seqüència d'etapes que distingeix el model Fisher-Clark només s'ha produït històricament als països més avançats del continent europeu: a Gran Bretanya, primer, i a Bèlgica, Suïssa, Alemanya, la República Txeca i Suècia, després. En períodes bastant curts de temps, també

a Àustria i a Itàlia. La resta dels països continentals no ha arribat a conèixer una etapa d'industrialització en sentit estricte. No obstant, alguna regió econòmica dels països endarrerits sí que va participar d'aquesta transformació, fins i tot de forma molt avançada, com és el cas de Catalunya.

2.2.2. Formes d'organització del treball

El nou sistema industrial implicava una nova forma d'organització del treball. Els obrers havien d'ajustar-se a una jornada de durada fixa i a un horari de treball comú sota les exigències de les màquines. L'elevada inversió necessària per a l'establiment d'una fàbrica es troba, segurament, a la base de la imposició de jornades de treball molt llargues, que podien arribar a dotze hores, per sis dies, fins a completar un total de setanta o més hores setmanals.

A més, la baixa exigència física de la feina realitzada a les instal·lacions mecanitzades va fer possible la utilització a gran escala de treball femení i infantil. Les protestes del sindicalisme obrer i la creixent revolta contra les condicions de treball, així com l'alta freqüència dels accidents, varen impulsar la lluita per l'abolició del treball infantil i la reducció de la jornada. Els avenços en la línia de la reforma social foren lents fins a la fi del segle xix. La durada del treball va experimentar reduccions molt limitades i excepcionals, fins que, després de la Revolució de 1917 a Rússia, el govern bolxevic va instaurar la jornada de vuit hores. La por a l'extensió de la revolució va inspirar lleis de limitació a les vuit hores, reforçades pel Tractat de Versalles del juny de 1919 i per la conferència de Washington de l'OIT l'octubre del mateix any.

A finals del xix es va començar a modificar de nou l'organització industrial als centres de treball a través d'una més estricta coordinació de les tasques realitzades. L'enginyer nord-americà Frederick W. Taylor va proposar canvis substancials en la planificació i el control de les operacions, en base a una cadena de producció en què pretenia eliminar qualsevol moviment inútil, reduir al màxim el temps, sotmès a un estricte control, i estandarditzar el procés operatiu amb la finalitat de reduir costos i incrementar la rendibilitat («organització científica del treball» o taylorisme).

La fórmula de les cadenes de muntatge va ésser adoptada per Henry Ford sota la idea de substituir els desplaçaments del treballador pel moviment continu de les peces per tal d'aconseguir una producció massiva (fordisme). Va instaurar un sistema d'integració vertical, de manera que a la planta de Detroit entraven

les matèries primeres per sortir-ne els vehicles ja acoblats. El 1914, Ford va augmentar els salaris, fins a més que duplicar-los, per tal d'incrementar la «motivació salarial», la qual cosa li va permetre absorbir el personal més capacitat de tot el districte automobilístic de Michigan sense haver de carregar amb els costos de formació.

2.3. Energia i industrialització

La utilització massiva de màquines en el procés productiu que defineix la industrialització exigia recursos energètics en quantitats ingents per tal de donar moviment i produir calor amb màquines i generadors. En termes quantitatius, la Revolució Industrial britànica va mantenir una major dependència de l'energia hidràulica que no pas de la del vapor durant les primeres dècades d'aquell procés. Però la gran transformació moderna del sistema procedia de la introducció de màquines que processaven carbó mineral.

2.3.1. Nous recursos energètics

L'explotació de jaciments d'hulla va constituir una prioritat per a les economies en procés d'industrialització. La nova energia acabaria per desplaçar les fonts tradicionals —la força de l'aigua, com també els animals de tir als transports per terra, gràcies al ferrocarril, i l'energia eòlica a la navegació—. El carbó també va modificar la vida dels ciutadans: la producció de gas manufacturat va canviar les tècniques de l'enllumenat tant en establiments comercials com en usos domèstics al segon quart del segle xix.

L'energia aprofitada a partir d'un salt d'aigua en molins (*mills*) va mantenir una posició molt destacada a les primeres fases de la industrialització i va adquirir una funció complementària important després gràcies a la turbina metàl·lica submergida de Benoît Fourneyron (1832) i a la turbina a reacció que James D. Francis va instal·lar per primer cop el 1848 a una fàbrica de Lowell (Massachusetts). Però aquest enginy no podia ésser utilitzat en els transports ni en les aplicacions tèrmiques ni podia ésser emprat a distància perquè les transmissions es limitaven als embarrats amb corretges i politges.

Una nova font d'energia es va incorporar després: el 1859 Edwin Drake va perforar el primer pou de petroli a Oil Creek, prop de Titusville (Pennsilvània),

utilitzant una màquina de vapor. A la dècada de 1851-1860 es varen explotar pous a l'Azerbaidjan, Polònia, Romania i Canadà i es varen obrir les primeres refineries a Jasło (Polònia) i poc després a Ploieşti (Romania). James Miller Williams va extreure 1,5 milions de litres de petroli cru el 1860 a Oil Springs (Ontàrio), i en refinà una gran part en querosè per a l'enllumenat. John D. Rockefeller va adquirir una petita destil·ladora a Cleveland que fou l'origen de l'Standard Oil i marcà el futur d'aquesta indústria.

A l'inici del nou segle ja havien estat formades les principals companyies petrolieres internacionals i intervenien en totes les fases de la cadena productiva. El consum va assolir xifres importants quan es varen generalitzar l'automòbil i altres vehicles de motor d'explosió. Durant el primer quart del xx, Estats Units i Rússia encapçalaven la producció i a la dècada de 1920-1930 s'havien començat a explotar nous camps a molts altres països, entre els quals Canadà, Polònia, Suècia, Ucraïna i Veneçuela, així com a diversos territoris de l'Orient Mitjà.

2.3.2. L'electricitat, una energia universal

Un nou gran canvi es va produir amb l'electricitat, una energia secundària producte de la transformació de recursos com el carbó, la força de l'aigua i el petroli. L'arrencada de la indústria es relaciona amb la patent de la dinamo de corrent continu del belga Zénobe Gramme, perfeccionada pel seu soci Hippolyte Fontaine i fabricada per tots dos a París des de 1873. El pas decisiu correspon a la làmpada d'incandescència patentada per Edison (1880) a partir de les invencions de Joseph Swan i Henry Woodward. Passos remarcables varen ésser el perfeccionament de la turbina a catúfols amb forma de cullera doble deguda a Lester Allan Pelton (1879) i el d'hèlix de pales orientables de Viktor Kaplan (1912). Una seqüència quasi infinita d'innovacions va posar a punt la tecnologia per a la producció massiva i la utilització, esdevinguda universal, en l'enllumenat i, més endavant, en els transports, la indústria i els electrodomèstics.

L'electrificació va necessitar la construcció de grans centrals de producció, enormes acumulacions d'aigua en llacs artificials i una malla immensa de línies de transport a llarga distància de fluid d'alta tensió així com el cablejat de totes les poblacions del món, dels immobles dedicats a habitatges i edificis no residencials. La introducció de l'electricitat, tant per a usos domèstics com industrials va modificar les possibilitats del sistema —les restriccions energètiques podien començar a superar-se del tot— i de la vida dels éssers humans.

De 1900 a 1929, la producció mundial d'energia es va multiplicar per un factor proper a 10, encara sota el predomini dels combustibles sòlids, amb grans novetats des de la perspectiva dels recursos —hidroelectricitat i petroli— i dels usos —electricitat i motorització del transport.

2.4. La revolució dels transports i la conquesta del planeta

Després de milions d'anys d'existència dels homínids, pels anys 1830-1840 els coneixements que es tenien sobre la Terra eren relativament reduïts. En les dècades següents es va completar la descoberta d'una gran quantitat d'espais geogràfics, fins i tot en els àmbits més recòndits, gràcies a un seguit d'accions facilitades pels nous mitjans de transport i de comunicació. Cap a 1914, la humanitat havia tancat de forma definitiva la descoberta del planeta.

2.4.1. Els mitjans de transport i de comunicació

L'agent principal de la revolució dels transports va ésser la locomotora de vapor, conseqüència del desenvolupament de les indústries metal·lúrgiques i de fabricació de material ferroviari. El transport es va fer més còmode, més ràpid, més segur i més barat. Des de la inauguració de la primera línia regular entre Liverpool i Manchester el 1830, el seu desenvolupament no va parar mai, fins a aconseguir cap a 1910, vuitanta anys més tard, una xarxa mundial de 1.030.014 km de longitud, dels quals 526.382 km, més de la meitat, corresponien a Amèrica —als EUA nogensmenys que 388.200 km—, per sota d'una tercera part a Europa i 170.000 km a la resta del món. En aquell moment, gairebé el 70,5 per cent de les línies pertanyien a companyies privades i únicament el 29,5 per cent eren propietat dels estats.

La molt ràpida introducció del telègraf elèctric va facilitar la comunicació i la informació. Des de la construcció de la primera línia entre Baltimore i Washington per Samuel Morse l'any 1838, es va estendre molt de pressa. A Espanya, la xarxa bàsica es va construir entre 1857 i 1864, amb algun retard respecte dels països avançats i amb major lentitud, per iniciativa i sota control del govern de l'Estat.

A la navegació, durant les dècades centrals del xix es varen introduir les calderes cilíndriques, inspirades en les que empraven les locomotores, i es varen

començar a construir vaixells amb casc de ferro, molt més grans i segurs. Els perfeccionaments en la construcció naval varen permetre assolir velocitats molt majors i una eficiència energètica superior, provocant el desplaçament dels velers de fusta. El vaixell *Savannah*, de vela i vapor, va travessar l'Atlàntic el 1833 i el *Great Britain* amb el sistema d'hèlix ho havia fet el 1843.

L'expansió del telèfon durant els darrers anys del XIX i els primers decennis del XX va permetre la connexió de famílies i empreses tant a l'interior de cada país com a escala planetària. A Espanya, la iniciativa privada en va assumir el desplegament durant molts anys fins a la creació del monopoli per l'Estat l'any 1924.

Una gran innovació com a sistema d'informació general va ésser la ràdio. L'enginyer Guiglielmo Marconi va aconseguir donar aplicació als descobriments de Clerk Maxwell (1864) i Heinrich Hertz (1888) mitjançant un senzill aparell per transmetre ondes radioelèctriques (1897). L'extensió de la radiodifusió als Estats Units i Canadà es produeix després de la Primera Guerra Mundial. A Europa, els primers passos es donen l'any 1922 i a Catalunya el 1924, amb l'emissora Ràdio Barcelona. Des d'aleshores, tots els esdeveniments ocorreguts al món serien coneguts des de qualsevol punt del planeta.

2.4.2. Un nou panorama mundial

Els canvis radicals en els transports varen facilitar grans transformacions. El període registra la construcció d'alguns dels més importants estats de la civilització moderna, entre els quals, a Europa, Itàlia (1861) i Alemanya (1871), en gran part sota l'impuls de la formació d'un mercat nacional. A Amèrica, el procés de construcció dels Estats Units va comportar una expansió territorial cap a l'oest i cap al sud, des dels tretze estats fundadors fins als actuals 50, amb la compra de Louisiana (1803), la independència de Texas (1836), l'adquisició a Mèxic de Califòrnia, Nou Mèxic, Nevada, Colorado, Arizona i una part de Utah (1846) i al Regne Unit del territori d'Oregon (1846). A principis del XX, els límits ja havien estat fixats de forma gairebé definitiva. Impulsats per les noves xarxes de transport, l'explotació dels recursos naturals i una gran immigració europea, els Estats Units assolien la posició de més avançada i més potent economia del món.

Al centre i el sud del continent americà, la descomposició dels imperis ibèrics va donar lloc a la creació d'un seguit de repúbliques independents, algunes de les quals arribarien a assolir un elevat nivell de renda per càpita durant els dos primers

decennis del segle xx, com Argentina, Uruguai i Cuba, si bé amb l'estructuració d'economies exportadores molt dependents de les compres europees. Sense els vaixells a vapor, les tecnologies de la conservació per refrigeració inventades per Charles Tellier (1876) i la xarxa ferroviària, el procés hauria estat molt migrat.

Des dels vint anys que tancaren el segle xix, Austràlia va experimentar un impuls demogràfic, econòmic i polític molt important, en gran part gràcies a la transformació dels transports, amb el ferrocarril des de 1883, i de les comunicacions. La introducció de nous conreus, la mecanització, la millora dels sistemes d'irrigació i la instal·lació de dipòsits refrigerats permeteren progressos considerables a l'agricultura i al comerç d'exportació. La necessitat de promoure els interessos comuns dels sis estats mogué a l'acord, de manera que l'any 1901 es va formar la Confederació d'Austràlia.

De forma semblant, des de la dècada de 1890, els vaixells frigorífics varen fer possible un gran desenvolupament de la colònia de Nova Zelanda gràcies a l'exportació de carn i productes lactis cap a Gran Bretanya. D'altra banda, des de 1880 aproximadament, milions d'europeus es traslladaren als països de nou assentament, sobretot del continent americà. La revolució produïda per l'aplicació de la màquina de vapor al transport per terra i per mar escurçava les distàncies en temps i costos. Nous productors, sovint més eficients, varen fer augmentar l'oferta mundial d'aliments i matèries primeres i provocaren la baixa dels preus.

Xina, la més antiga i, potser, la més complexa civilització del món, mantenia una existència relativament aïllada. L'obertura al progrés es pot imputar a les disputes comercials amb les potències europees. Les guerres de l'Opi (1839-1842 i 1856-1860) varen acabar amb la cessió de part de la sobirania xinesa sobre Hong Kong i la concessió de drets comercials i de navegació a les potències europees. Nous conflictes armats, com ara la guerra franco-xinesa pel control d'Indoxina (1883-1885) i la primera guerra xino-japonesa per Corea (1894-1895), així com la pressió dels Estats Units al Japó i altres estats, donaren forma a la progressiva obertura de les terres continentals.

2.4.3. Les darreres fronteres del planeta

La construcció del canal de Suez, dirigida per Lesseps i acabada l'any 1869, unia el mar Mediterrani amb el mar Roig. La del canal de Panamà, també promoguda per Lesseps, va facilitar enormement el trànsit des de l'Atlàntic fins al Pacífic un cop inaugurat l'any 1914. A l'Àfrica, l'explorador italià Pellegrino Mat-

teucci va realitzar la primera travessia del continent al nord de l'equador, des d'Egipte fins al golf de Guinea els anys 1880-1881. La segona fou feta pel francès Jean-Baptiste Marchand en 1897-1898, entre altres coses per estudiar la construcció d'una línia ferroviària transsahariana. L'Àfrica va ésser objecte de desig de les potències europees a causa de les abundants primeres matèries i el baix cost de la mà d'obra. La Conferència de Berlín, als anys 1884-1885, amb la temptativa d'acord entre l'Imperi britànic, la República Francesa i l'Imperi alemany, tradueix la competència per al repartiment del continent africà, en la qual també varen participar Bèlgica, Itàlia, Espanya i Portugal.

L'Antàrtida va començar a ésser coneguda a partir de les expedicions del britànic James Clark Ross (1839-1843 i 1848-1849) i la descoberta del mar de Ross i de la barrera de gel de Ross. El noruec Roald Amundsen l'any 1905 va fondejar amb un cúter de 22 m el Gjoa Haven, prop de l'illa de Herschel, des de la qual va realitzar una exploració de 800 km sobre Alaska. L'arribada a Nome, població creada el 1898, suposava el descobriment del pas del Nord-oest, que unia l'Atlàntic amb el Pacífic. Frederick Cook i Robert Peary varen realitzar dues expedicions el 1908 al pol nord. Una nova expedició d'Amundsen amb el vaixell *Fram* tancava el cicle en arribar per primera vegada al pol sud el 1911. Res de tot això no hauria estat possible sense la nova tecnologia industrial.

3. Una tipologia de les regions industrials

La Revolució Industrial no va tenir lloc de forma equilibrada, d'acord amb el volum de la població o de la riquesa preexistent, sinó molt concentrada en espais geogràfics concrets. A partir del cas de Gran Bretanya, s'ha pretès explicar la industrialització en una seqüència temporal que distingiria entre els països que s'hi afegiren de pressa (*first comers* o *early starters*), com Bèlgica, Suïssa, França o els Estats Units, i els retardats, anomenats *late comers* i *late joiners*, com Itàlia, Espanya o Rússia.

Tampoc dins dels països, la industrialització no abraça tot l'espai sinó que és localitza de forma preferent en una sola regió o en poques. Les diferències dins d'un mateix país són molt notables. Catalunya hauria estat una economia *first comers*, però el conjunt d'Espanya seria un cas evident del tipus *late comers*. Un instrument potent per a l'anàlisi del procés és l'establiment d'una

tipologia regional. El concepte correspon a la identificació de classes o tipus de regions, caracteritzades per un o diversos criteris de classificació de la dinàmica econòmica. Pressuposa l'existència de tipus o vies diferents, que poden ésser relacionats entre si per comparació. Tracta de presentar formulacions simples, però susceptibles d'explicar el nombre més ampli possible de casos i rebutja el concepte d'industrialització entès com una seqüència única i necessària de totes les economies, que haurien seguit el pioner cas britànic. Però també descarta la migradesa intel·lectual positivista, que nega l'anàlisi en favor de la simple enumeració de fets amb l'argument, d'altra banda obvi, que cada cas és diferent i singular.

El desenvolupament industrial s'ha realitzat preferentment a les àrees dotades de recursos energètics. Darrere de Gran Bretanya, moltes de les noves regions industrials comptaven amb grans reserves d'hulla, com ara a les conques mineres de la Valònia belga i del nord de França, a la regió del Ruhr o a la zona de Pittsburgh, a Pennsilvània. Alguna cosa semblant va succeir en territoris amb una precipitació pluvial elevada i una topografía muntanyosa, de bones condicions per a la producció hidràulica en termes d'avantatges comparatius de David Ricardo, o també en ports marítims ben situats per rebre els proveïments necessaris de carbó, petroli i altres matèries primeres.

Però en tots els casos, aquestes foren condicions facilitadores i no una fórmula necessària. Calia que es reunissin altres factors com la iniciativa empresarial i la formació de grans mercats per a la producció final. No és menys cert que una mediocre dotació de recursos naturals, i especialment energètics, constituïa un rigorós obstacle al creixement, com en els casos dels països de l'Europa meridional, ja fossin Grècia, Itàlia, Portugal o Espanya.

Alguns dels criteris que de forma combinada permeten establir una tipologia de les regions industrials són: la trajectòria cronològica, el volum i les característiques de la població activa, la dotació de recursos, la identificació dels sectors pautadors, els nivells de l'especialització productiva, la capacitat tecnològica o *innovativitat*, la demografia empresarial, la projecció exportadora i els models d'urbanització. Atenent a aquesta metodologia, distingim cinc models a Europa: 1) les regions protoindustrials; 2) les conques mineres; 3), el model de tipus alpí; 4) les regions portuàries i 5) les aglomeracions metropolitanes. Convé delimitar-ne els trets característics per tal d'aproximar a cadascun d'ells els casos històrics concrets, que són, en essència, particulars i originals.

3.1. Les regions protoindustrials

Un primer tipus correspon a les regions protoindustrials, concepte proposat per Franklin Mendels que al·ludeix al creixement de la indústria rural, organitzada al marge de les corporacions gremials de les ciutats i orientada a la producció per a mercats molt superiors a la cobertura de la demanda local abans de la Revolució Industrial. Això va promoure una divisió espacial del treball, amb espais especialitzats en la manufactura i altres organitzats per a proveir d'aliments els primers. El creixement de la població i la substitució del *putting-out system* per la producció mecanitzada va generar un gran volum de força de treball, i una notable abundància d'iniciativa empresarial, que seria transferida a la indústria moderna a regions com Lancashire, Alsàcia, Renània, Lille i l'antiga Nord-Pas-de-Calais o Saxònia, tan bon punt les màquines varen desplaçar el treball manual.

Regularment, les regions protoindustrials es relacionen amb un tèxtil en ràpida expansió, que necessitava nombrosos treballadors, i donava lloc a una urbanització no planificada per aglomeració en forma de «taca d'oli» al voltant d'un nucli central com Manchester, Verviers, Lille, Lodz o Chemnitz. El model es caracteritza per la fortalesa del teixit empresarial, en què predominaven la petita i mitjana empresa, la importància dels efectes difusors de tipus horitzontal, des del tèxtil cap a altres indústries de béns de consum, i la molt elevada taxa d'activitat de la població a causa de la gran incorporació femenina al treball fora de la llar. Algunes regions de protoindústria varen perdre l'especialització sense industrialitzar-se (Llenguadoc, Bretanya, Ulster, Silèsia, Flandes o Galícia).

3.2. Les conques mineres

Un segon tipus, estudiat per R. Cameron, P. M. Jones o P. Verley, agrupa les conques mineres (*Black Countries*), nascudes de la mineria i de la indústria transformadora, sobretot siderúrgica. El factor decisiu procedeix de l'abundància de recursos (carbó d'hulla, mineral de ferro). Es basa en la gran empresa i compta amb un nombre limitat d'empresaris, així com un gran volum de mà d'obra poc especialitzada. Els sectors dominants corresponen a la indústria bàsica i presenten efectes difusors de tipus vertical dins d'una mateixa família d'activitats (*filière industrielle*). Una gran diferència respecte del model protoindustrial consisteix en

el fet que assoleixen una més baixa taxa d'activitat i sovint presenten una elevada intervenció de l'empresa pública, si més no quan s'aguditza la problemàtica laboral i se suscita la nacionalització. El model es mostra força rígid i poc capaç de reconvertir-se, de manera que en molts casos ha patit un fort declivi en col·lapsar les indústries pautadores dels carbonatges i de les acereries.

Destaquen la conca dels Midlands Occidentals, la del Ruhr o Ruhrgebiet —integrada per Renània del Nord i Westfàlia—, l'Alta Silèsia, la zona Nord-Pas-de-Calais, l'àrea fronterera formada per Lorena, Luxemburg i el Sarre i el *sillon* belga Haine-Sambre-Meuse. Als Estats Units, Pennsylvània. A Mèxic, Nuevo León, amb el primer alt forn d'Amèrica Llatina (1900), lligat a l'explotació de mines del mateix estat i de Coahuila. La urbanització presenta dues variants. D'una banda, l'explosió d'una ciutat preexistent que agrega una nova funció a l'especialització comercial com Essen, Birmingham o Bilbao. De l'altra, l'aparició de «ciutats-xampinyó» amb augments explosius (Valenciennes, Charleroi, la «corona vermella» de Lieja, Dortmund, Oberhausen, Katowice o, a Amèrica, Pittsburgh, coneguda com a *Steel City*, i Nueva Rosita a Coahuila)

3.3. El tipus alpí

Un tercer model correspon al tipus alpí, en certa manera una variant de les conques industrials. L'abundància d'hulla blanca hi té un paper comparable al carbó mineral, sobretot a partir de la posada a punt de la indústria elèctrica, com han explicat H. Morsel o J. F. Bergier. Els sectors pautadors han estat les tecnologies hidràuliques, la metal·lúrgia, la mecànica d'alta precisió i les indústries molt intensives en electricitat.

Recolza sobre una disponibilitat elevada de capital humà altament qualificat, vinculada a centres de formació tecnològica d'alt nivell, i a uns sistemes d'R+D molt desenvolupats. Es caracteritza per una mobilització baixa de la força de treball, però es beneficia d'un potent mercat interior. Es localitza a les zones del Piemont dels Alps, amb enormes reserves hidràuliques, gràcies a les neus perpètues i els grans desnivells, com Suïssa, Baden-Württemberg, Baviera, Franc Comtat, Roine-Alps, Piemont i Llombardia. Compten amb ciutats grans i modernes com Ginebra, Stuttgart, Munic, Lió, Torí o Milà. Trets semblants caracteritzen la industrialització escandinava —Suècia, Noruega i Finlàndia— o la d'altres zones de gran producció hidroelèctrica com Quebec, al Canadà.

3.4. Les àrees industrials portuàries

Un quart tipus seria el de les regions industrials desenvolupades a partir d'un port. Amb el sistema de fábrica, els ferrocarrils i els vaixells de vapor, els ports varen incorporar càrregues noves a gran escala, sobretot carbó i més tard petroli, com també cotó en floca. A més, varen gestionar fluxos de comerç internacional i de cabotatge molt més importants que mai abans, com ha explicat J. L. van Zanden per a Amsterdam. El cost del transport de les matèries primeres i de l'energia va tenir una gran influència ja que moltes de les noves fàbriques cercaven la proximitat dels ports. Aviat, s'hi instal·laren grans dipòsits per a la recepció i distribució dels productes. Varen atreure una àmplia gamma d'indústries que operaven amb inputs importats o exportaven una gran part dels seus productes per via marítima (plantes de processament del carbó per a la producció de gas, refineries de petroli, indústries químiques de base, metal·lúrgia del ferro i de l'alumini) i, de vegades, la construcció naval.

A Gran Bretanya destaca el pol del carbó i del ferro però també del tèxtil al Lanarkshire, amb Glasgow i la conurbació del Clydeside (Escòcia), o el del carbó i la metal·lúrgia a Cardiff (País de Gal·les). Els ports han estat centres estratègics a Amsterdam i a Rotterdam, sobretot arran de la construcció del canal fluvial Nieuwe Waterweg l'any 1872, a Hamburg damunt l'Elba, a Bremen o a Duisburg —el port fluvial més gran d'Europa—, Le Havre o Marsella. Gènova, port d'entrada del carbó i primeres matèries, governava l'expansió de la Ligúria, i del triangle industrial nord-occidental italià amb Piemont i Llombardia. Al segon quart del segle xx, però, el naixement del pol petroquímic de Venècia i Porto Marghera provocà un remarcable desplaçament de la indústria italiana cap al nord-est.

3.5. Les aglomeracions metropolitanes

Un darrer model seria el de les aglomeracions metropolitanes, basat en el paper de ciutats ja molt importants abans de la industrialització, que s'hi adaptaren gradualment. Els elements caracteritzadors deriven de la concentració d'una nombrosa població, amb elevat potencial de renda, una remarcable diversitat de la demanda de manufacturats, el paper significatiu de l'edificació residencial i dels elements associats a l'equipament de la llar, la inversió en infraestructures i la gran magnitud del consum públic. El desplegament de la indústria es produeix de forma horitzontal.

L'expansió dels sectors industrial i terciari, sobretot en relació amb l'administració pública central, ha determinat un elevat grau de concentració de població. Les taxes d'activitat, en especial femenines, són bastant elevades. Les indústries pautadores es relacionen sovint amb el consum sumptuari, com ara el perfum o la confecció i l'alta costura a París o a Milà. En altres casos es tracta de sectors especialitzats en el proveïment de l'Estat o en què la contractació pública és determinant. L'aglomeració es forma per complementarietat: la perifèria industrial (*banlieu*) es va agregant a la ciutat central. Exemples molt destacats són Londres —estudiat per E. A. Wrigley— i París, així com, en un graó inferior, Milà, Lió, Amsterdam, Brussel·les, Viena i Berlín o, molt tardanament, Lisboa i l'Atenes analitzada per C. Agriantoni.

4. La Revolució Industrial a Catalunya

Catalunya forma part del conjunt de regions que van experimentar la Revolució Industrial moderna de forma més avançada, ben abans que els països de què formaven part. Des del final del segle xviii i fins a la dècada de 1830-1840, l'economia catalana romania en situació d'estancament i de retard. L'any 1842, l'estadístic Esteve Sayró ho explicava per la combinació de deu causes: els elevats preus del carbó, de la maquinària, del ferro colat i de les primeres matèries, la mediocritat dels transports, la feblesa de la inversió, l'endarreriment científic i tecnològic, la poca qualificació dels treballadors, l'excessiva conflictivitat laboral i, en fi, les baixes dimensions mitjanes de les empreses. Però just en els anys en què ho escrivia, tots els obstacles començaven a ésser vençuts, de manera que a l'entorn de 1860 Catalunya era la primera de les regions mediterrànies que havia assolit nivells importants de desenvolupament, essent l'únic *first comers* a l'Europa del sud.

L'arrencada es va produir entre 1832 i 1860, amb el sector tèxtil cotoner de protagonista. En el pla tecnològic, la industrialització es va imposar mitjançant una gran transformació fonamentada en l'empresa privada, el sistema de fàbrica, el motor de vapor, el carbó com a combustible, els nous béns d'equipament metàl·lics i el processament del cotó i de la llana principalment, així com de la seda artificial als darrers decennis del període, i també d'altres fibres menys importants com lli, cànem i jute. Gradualment, des del tèxtil, la industrialització es va anar estenent a molts altres sectors.

4.1. La mecanització de la indústria

La tecnologia del vapor es va aplicar a Barcelona per al primer dragat modern del port, abans que no a la indústria, el 14 de maig de 1829 amb un vaixell que extreia més de sis milions de metres cúbics de fang al mes amb una màquina de 12 CV. Pel juliol de l'any 1829, el catedràtic de Química de la Junta de Comerç Josep Roura va presentar una màquina de vapor construïda per ell mateix. Joan Reynals i alguns socis varen fundar el 1833 la Companyia Catalana de Vapors i varen adquirir un petit vaixell amb una màquina de dues calderes, batejat com *El balear*, per fer la travessia a l'illa de Mallorca**.** La gran fàbrica de Bonaplata, Rull, Vilaregut i Cia va introduir la mecanització el mateix any 1833 (amb motor de vapor, màquines de filar i de teixir i foneria). La fàbrica va ésser destruïda el 1835 en una revolta popular, però els seus tallers mecànics —a càrrec de Valentí Esparó, que els va fusionar després amb Tous, Ascacíbar i companyia— són l'origen de la major empresa de béns d'equipament catalana per més de cent anys.

Encara l'any 1833, Joan Vilaregut creava una planta de blanqueig de vapor a Gràcia i Narcís Galí aixecava l'edifici on s'instal·laria la primera màquina de vapor de Terrassa. A Barcelona, Nicolau Tous inaugurava la segona fàbrica mecanitzada de filats i teixits de cotó. A Sabadell, la primera màquina es va instal·lar a la casa-fàbrica de Magí Planas el 1838. Una farinera de Mataró n'emplaçava el mateix 1838 una altra de 20 cavalls, en funcionament des de 1839 quan s'hi establí la filadora Gordils i Dalmau. El 1839 Ferran Puig crea a Sant Andreu de Palomar la fàbrica de filatura de lli —el Vapor del Fil—, la més important d'Espanya en fils de cotó i seda artificial fins a 1992 (Fabra & Coats). La fàbrica de teixits a vapor de la rambla de Vilanova, de Gumà, Ferrer i Cia, data de 1839. La planta de la Igualadina Cotonera, també equipada amb vapor —el Vapor Vell o Cal Godó—, va ésser construïda el anys 1841 i 1842. El 1843 funcionava a Reus la gran filatura de cotó a vapor de la societat Indústria Reusenca.

El procés es va accelerar posteriorment. La saturació de vapors a Barcelona, en menys de nou anys, havia esdevingut absoluta i les autoritats varen prohibir qualsevol nou establiment el 12 de abril de 1846. La ciutat s'havia quedat petita. Les fàbriques saltaren les muralles medievals i envaïren el Pla al seu voltant. Destacaven la fàbrica de Güell i Ramis —el Vapor Güell— de 1844 i la immensa L'Espanya Industrial dels Muntadas de 1846, totes dues a la immediata

població de Sants. L'any 1848, Figuerola va comptar 94 màquines de vapor a Barcelona i rodalies, amb 1.724 cavalls, enfront de 41 màquines, amb 690 cavalls, a la resta de Catalunya. Cap a 1860, com mostra el Quadre 1, Catalunya ja figurava dignament entre els països occidentals segons el nivell de mecanització. Per valorar correctament les dades, cal tenir en compte que Bèlgica, Alemanya, França i l'antiga Txecoslovàquia tenien una gran quantitat de màquines de vapor treballant a la mineria, una possibilitat inexistent en una Catalunya sense recursos minerals.

Quadre 1. Força motriu de les màquines de vapor emprades a la indústria c. 1860

	Potència en CV	CV/1.000 hab.
Bèlgica, 1860	98.757	20,8
Alemanya, 1861	365.000	9,6
Catalunya, 1861	9.960	5,8
França, 1861	191.000	5,1
Txecoslovàquia, 1863	31.765	4,2
Àustria, 1863	43.387	2,4
Rússia, 1860	60.000	1,0

Aquests anys també varen conèixer la configuració de la moderna Borsa de Barcelona, el més gran mercat de valors d'Espanya, i una forta expansió d'importants societats industrials i financeres com Catalana de Gas (1843), Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Barcelona i Banc de Barcelona (1844), la Companyia del Ferrocarril de Barcelona a Mataró (1845), la del Camí del Ferro del Nord (1850), Camins de Ferro del Centre (1852), Companyia del Ferrocarril de Barcelona a Saragossa (1855), La Maquinista Terrestre i Marítima (1855), Societat Catalana General de Crèdit (1856), la Ferreria de Sant Josep de la família Girona (1859), Ferrocarrils de Barcelona a Sarrià (1861) o Catalana d'Assegurances (1864).

Durant el darrer terç del segle XIX, el procés d'industrialització va trobar nous estímuls amb l'expansió de les indústries tèxtils. Grans establiments es varen implantar per tota l'àrea urbana, a l'exterior del petit municipi de la Barcelona d'aleshores. La fàbrica de Batlló Germans de les Corts, per exemple, disposava ella sola de 14 màquines de vapor amb 617 cavalls nominals i la de Joan Batlló a la Bordeta

(Sants) d'uns 600 més. Les dues empreses ocupaven conjuntament prop de 3.500 treballadors a l'entorn de 1880. A l'exterior de la conurbació es va enregistrar un gran cicle inversor, fonamentalment dirigit a la construcció de noves fàbriques lligades a l'energia hidromecànica mitjançant les anomenades colònies industrials. El districte llaner de Sabadell-Terrassa reforçà àmpliament l'hegemonia que acabava d'assolir a nivell espanyol.

4.2. Dependència de la trajectòria

Si emprem la tipologia de les regions industrials presentada més amunt a efectes analítics, el cas de Catalunya suggereix una combinació complexa, atès que s'ajusta bastant bé al tipus de les economies protoindustrials, però en algun grau també encaixaria en el model alpí així com en el de les àrees portuàries, menys clarament en el de les regions metropolitanes i gens, de segur, en el de les conques mineres.

Abans de l'arrencada industrial moderna, l'economia catalana era ja relativament molt especialitzada en la producció de manufacturats, tant agroalimentaris —vi i aiguardent— com, sobretot, tèxtils i també paper, ferro i productes metàl·lics com armes de foc portàtils i eines. Cal recordar, tanmateix que en acabar la Guerra de Successió (1702-1714), Catalunya ja era considerada per un viatger francès «el taller principal de la indústria espanyola». La proporció de persones ocupades a la indústria sobre el total de la població activa l'any 1797 ultrapassava en més de cinc punts percentuals qualsevol altra regió, una distància immensa. Als dos darrers decennis del xviii va augmentar de forma ràpida el nombre d'empreses dedicades a l'estampació de teixits de lli i de cotó («indianes») importats. Al mateix temps, va començar la fabricació de peces de teixit de cotó cru («empeses») amb la incipient aplicació d'enginys complexos de filar anglesos (*spinning jenny*), o bé d'una versió local millorada («berguedana»), i de les primeres màquines mogudes per la força de l'aigua (*water-frame*).

Es troben, així mateix, característiques que situen la industrialització de Catalunya dins del tipus alpí, en el sentit d'aprofitar l'energia hidràulica mitjançant una roda, tal com succeïa alguns segles enrere (molins bladers o paperers, batans, serradores, martinets, trepigs de canya de sucre…), en bona part gràcies a un règim legal d'accés a l'aigua per concessió administrativa, sense cap mena de restricció feudal des dels temps medievals. Malgrat que l'abundància del recurs

queda molt lluny de les grans reserves d'energia (Alps, muntanyes escandinaves), els desnivells en facilitaven l'aprofitament, mitjançant les turbines, els canals industrials (de Manlleu construït entre 1841 i 1848, de Berga acabat el 1889) i, sobretot, les «fàbriques de riu» i les colònies tèxtils de la segona meitat del XIX a les riberes del Llobregat i del Ter.

Un pas molt important va ésser el condicionament per a la generació hidroelèctrica, amb grans embassaments al Pallars i la Noguera, a la segona dècada del segle XX. En algun grau, a les condicions pròpies del model protoindustrial se li afegien aleshores les del tipus alpí. En canvi, res no permet relacionar l'experiència catalana amb les conques mineres, a causa de la carència de ferro, carbó i altres minerals. La Revolució Industrial ha estat realitzada a Catalunya no pas gràcies a l'abundància de recursos naturals, com en tants altres casos, sinó malgrat l'escassetat dramàtica dels factors de creixement materials.

L'especialització industrial va ésser impulsada, sens dubte, pel port de Barcelona. El tèxtil era lligat al port com a demandant, en la mesura en què l'emprava per al proveïment de cotó i altres fibres, carbó i tecnologia, de forma determinant. Però també l'utilitzava com a oferent, en la cadena de distribució, per donar sortida als productes per via del cabotatge, cap al mercat espanyol, i del comerç internacional. No obstant, l'activitat portuària restava limitada per les petites dimensions i la mediocre infraestructura, que no permetia la creació d'un polígon d'indústries. No va ésser fins a 1871-1914 que es va realitzar una primera ampliació, des de 75 ha de superfície fins a 300 ha i de 800 metres lineals de molls fins a 8,4 km, tot i facilitant que el tonatge de mercaderies pogués multiplicar-se per cinc.

El model d'industrialització definit per la presència d'una metròpoli també s'hi pot reconèixer de forma limitada. A finals del XVIII, Barcelona era una de les grans ciutats d'Europa, amb uns 100.000 habitants, bé que molt per sota d'altres com Londres, París, Viena, Roma, Nàpols o Constantinoble. Però no devia res a una situació de capital d'Estat, sinó que, de la mateixa manera que Marsella o Bordeus, depenia de l'evolució portuària, marítima i econòmica pròpia. Amb la Revolució Industrial va créixer ràpidament: l'any 1854 foren enderrocades les muralles que l'encerclaven i el 1860 s'aprovava el pla d'Ildefons Cerdà, amb l'inici d'un creixement extraordinari de la construcció urbana. L'any 1897 es varen agregar sis municipis que devien tot el seu augment al desbordament de la ciutat. Eren Sants, les Corts, Sant Gervasi, Gràcia, Sant Andreu i Sant Martí de Provençals, als quals encara s'afegirien més endavant Horta (1903) i Sarrià

(1921). Barcelona es convertia en la ciutat més gran d'Espanya i de la península, amb més d'un milió d'habitants, havent ultrapassat, així mateix, totes les esmentades abans a excepció de les capitals del Regne Unit i de França.

La Revolució Industrial a Catalunya pot ésser explicada amb el concepte de dependència de la trajectòria (*path dependence*), desenvolupat per Paul A. David l'any 1985. El desplegament d'un llegat històric —amb elements derivats de l'estructura protoindustrial, el tipus alpí, l'àrea industrial portuària i l'impuls del fet metropolità— afavoreix la concentració geogràfica, reforçant la complementarietat de les estructures empresarials, incrementant les relacions interindustrials, creant complicitats decisives amb les institucions regionals (Junta de Comerç de Catalunya, diputacions provincials, corporacions empresarials, centres de formació i plataformes de serveis tecnològics), tal com va observar Douglass C. North en formular la teoria de base econòmica, i, en definitiva, consolidant el fenomen de l'aglomeració.

4.2.1. Una atmosfera industrial

Barcelona es distingia de les ciutats esmentades per la nul·la presència de l'Estat en tant que agent econòmic, així com per la relativament molt superior magnitud del sector privat. L'evolució característica que desemboca en la Revolució Industrial va ésser ben entesa pels observadors coetanis més competents i encaixa bé en l'anàlisi dels grans especialistes en economia industrial. Un extraordinari historiador de l'economia com Antoni de Capmany afirmava l'any 1792 que no es tractava pas del fet d'un o d'uns quants individus sinó d'una realitat col·lectiva: «Els catalans són industriosos per esperit d'imitació, reunits en poble, en comunitat nacional, és a dir, en les seves famílies, a la vista d'altres que els ajudin amb l'exemple. Semblants als castors, la meravellosa indústria dels quals resta reduïda a un instint purament passiu quan se'ls dispersa i desuneix de llur societat».

La mateixa idea és expressada per l'economista Richard Cobden, qui en viatjar a Catalunya el 1844, anota: «La força dels catalans és perquè actuen "collectivament"». En un escenari distint, a l'illa de Cuba, es formulen observacions semblants sobre la forma d'actuar dels catalans en el món dels negocis. El metge nord-americà John George F. Wurdemann els defineix, el mateix any 1844, com a «grup industriós, sagaç i calculador estès per tot Amèrica». L'escriptor francès

Jean-Baptiste Rosemond de Beauvallon afegeix, encara el 1844, que «aquestes qualitats semblen haver estat heretades dels seus avantpassats: és sabut fins a quin punt eren comerciants els catalans de l'edat mitjana». Sempre, doncs, referències a la trajectòria històrica. L'anglès John Glanville Taylor, en data de 1851, els qualificava de forma semblant i afegia que al món de l'economia eren els autèntics «ianquis d'Espanya».

Tot això és molt coincident i no sembla pas, com s'ha escrit, «un nebulós esperit col·lectiu». Es tracta, ni més ni menys, que d'una mostra paradigmàtica d'atmosfera industrial, concepte introduït per Alfred Marshall l'any 1919 per designar aquella mena d'espai d'aglomeració econòmica on les empreses treuen avantatges de la proximitat, independentment d'altres circumstàncies, afavorint el seu propi èxit i el desenvolupament de l'àrea en què es troben localitzades, a través de les relacions interindustrials. L'àrea atreu serveis complementaris, empreses subsidiàries i treballadors experimentats, de la qual cosa es deriva una superior eficiència que genera desavantatges per a les empeses d'altres zones amb les quals competeix. No és solament l'aglomeració d'empreses allò que genera un espai singular. També hi conflueixen els hàbits i les preferències socials o les institucions polítiques i culturals pel sol fet de recolzar els objectius del complex empresarial i de prioritzar les seves necessitats i els seus interessos.

L'atmosfera industrial de Marshall no és pas gaire diferent d'allò que Giacomo Becattini ha definit com un «districte industrial», però amb una amplitud estructural molt més gran. Allà, a banda del conjunt d'empreses, s'hi troba un sistema bastant homogeni de valors entre les persones, que s'ha anat formant en el curs del temps i que inclou incentius per a l'activitat empresarial i per a la introducció d'innovacions, i un sistema paral·lel d'institucions definit pel mercat, l'empresa, la família, les administracions locals i regionals, les associacions polítiques, sindicals i culturals.

Aquest ambient innovador o *milieu innovateur* resulta afavorit del fet que les persones, en un univers econòmic de dimensions relativament limitades, es coneixen entre elles i es vinculen per relacions socials que, a llarg termini, impulsen les relacions econòmiques, tot i reduint els costos de transacció, i operen de potent mitjà difusor del coneixement no codificat —tecnologies, formes d'organització, mètodes de comercialització, formació tècnica, mercats…—. Un cop activa, aquesta «atmosfera industrial» tendeix a reforçar-se per la pròpia capacitat d'atracció i per la superioritat sobre la indústria d'altres indrets.

4.3. El marc institucional i el paper de l'Estat

El marc institucional al qual havia d'ajustar-se forçosament tota iniciativa empresarial, donant pas a una economia de mercat, va complir-se a Espanya d'una manera prou àmplia en el període anterior a l'arrencada industrial moderna. La revolució liberal va transformar profundament la societat, amb l'abolició de senyorius i privilegis de la noblesa, la supressió dels gremis, la desamortització de les terres eclesiàstiques i comunals i la despatrimonialització de les aigües, entre altres grans canvis. El Codi de Comerç de 1829, que obria el Registre Mercantil, i la llei de Societats Anònimes de 1848 definien el règim jurídic de les societats sota els principis de propietat individual i absoluta i de responsabilitat limitada, essencials per a la creació de noves empreses.

El paper de l'Estat com a motor de creixement, no obstant, va resultar insignificant o directament negatiu. El telègraf va arribar amb molt retard, les línies ferroviàries varen ésser construïdes per companyies catalanes, sense suport de l'administració pública, i obligadament amb un ample de via diferent a l'europeu que provocà l'aïllament durant més de cent cinquanta anys. No és pas més positiu allò que es podria explicar de la xarxa de carreteres o de telèfons: el desplegament en va ésser tardà i deficient. La formació professional de caràcter públic va ésser inexistent durant els primers cinquanta anys del procés, fins a 1886. L'escola d'enginyers industrials de Barcelona —única d'Espanya des de 1867 fins a 1889— depenia exclusivament del govern provincial.

Des de la perspectiva de la definició del sistema econòmic, la disposició més important dels successius governs espanyols va ésser l'aplicació d'una política proteccionista. L'aranzel de l'any 1820 prohibia la importació de l'estranger de fins a 675 grups de productes que incorporaven pràcticament la totalitat de les mercaderies destacades. Això significa que el proveïment de tots els articles de consum, gairebé sense excepció, quedava reservat als ciutadans espanyols amb exclusió dels estrangers. El comerç de blat i farina, el producte alimentari bàsic de l'època, es convertia en un monopoli per als productors de les dues Castelles, Andalusia i Aragó. El recurs habitual a la importació amb què Catalunya, severament deficitària de cereal, havia cobert les necessitats d'aliments des de l'edat mitjana restava completament tancat.

Com que el blat i altres cereals produïts a Espanya eren més cars que als grans mercats de proveïment tradicionals (Sicília, Rússia, Estats Units), el cost de la vida i els salaris de subsistència, que s'estableixen per a la dieta bàsica de

l'alimentació passaven a situar-se per damunt dels preus internacionals. Com va explicar l'economista Laureà Figuerola el 1849, Barcelona era «una de les ciutats d'Europa en què es menja el pa més car i […] essent cara la base alimentària, no pot ésser barat el jornal, ni la mà d'obra, i el cost de producció de les mercaderies resulta inevitablement carregat», dificultant la competitivitat internacional. Els promotors principals d'aquesta llei aranzelària varen ésser els propietaris de terres dedicades a la producció de cereals de Castella, Andalusia i Aragó, que formaven una clara majoria a les *Cortes* i que controlaren el poder polític a Espanya com a grup socioeconòmic i polític dominant durant més d'un segle.

Els aranzels adoptats el 1820 i mantinguts durant la resta del segle xix i la major part del xx, bé que amb retocs de certa importància, també imposaven la reserva del mercat per als fabricants de tota mena de productes, llevat de la gran excepció que foren els minerals i, per un temps, el material ferroviari. Per aquest motiu, el creixement econòmic català s'havia d'adaptar necessàriament a les possibilitats d'un mercat espanyol molt tancat i de limitada capacitat adquisitiva. Durant el segle xix i els dos primers terços del segle xx, el creixement de l'economia catalana va aprofundir la trajectòria d'especialització manufacturera i d'elevada orientació exportadora cap al mercat peninsular, havent esdevingut, d'aquesta manera, la «fàbrica d'Espanya».

Cal assenyalar que el proteccionisme no assignava avantatges a Catalunya. Tan favorable —si es vol interpretar així— podia ésser per a les empreses amb fabricació a Catalunya com per a qualsevol altre espai geogràfic de l'Estat. Res no obligava els ciutadans espanyols a adquirir mercaderies fabricades a Catalunya en comptes d'altres procedents de Galícia, Extremadura, Cantàbria o el País Valencià, per posar exemples. La captura del mercat interior pels productes catalans es produïa únicament perquè els consumidors els preferien a causa de les superiors condicions de qualitat i preu.

4.4. Els efectes econòmics de l'equitat

L'elevada equitat és allò que defineix millor l'evolució —la «trajectòria»— de Catalunya, des de mil anys enrere. Aquí, com a Suïssa, el règim feudal fou d'una intensitat molt més baixa que a Espanya, França o Alemanya. Una distribució de la renda més equitativa és també l'explicació de la Revolució Industrial a Catalunya. Cal aclarir els termes: mentre la igualtat suposa la qualitat d'idèntiques

de dues o més persones, l'equitat és un concepte complex que fa referència a la distribució justa de les oportunitats, els recursos, les obligacions, els drets i els beneficis. Un elevat nivell d'equitat implica, tanmateix, una distribució de la renda prou equilibrada i una societat amb una desigualtat limitada.

Les causes de la Revolució Industrial apuntades per eminents historiadors com Jaume Vicens i Vives i Pierre Vilar, i tants altres, s'han revelat insuficients o desencertades: un augment demogràfic extraordinari al segle xviii, el presumpte reformisme borbònic, l'expansió vitícola, la demanda colonial, la inversió de capitals formats a Amèrica o el proteccionisme aranzelari. Molts d'aquests factors, si no tots, varen concórrer al mateix temps en altres territoris (Andalusia, País Valencià, Llenguadoc, Portugal…) sense provocar conseqüències idèntiques.

El gran avantatge de Catalunya fou precisament l'elevada equitat en la distribució de la renda: una forta capil·laritat social i la mobilitat corresponent, que donaven cos a l'anomenat «ascensor social», en formen el tret més definidor. En conseqüència, un nombre elevadíssim d'emprenedors —sovint de limitat abast—, una notable disponibilitat de capitals —de vegades de petita entitat—, una aposta general per l'educació i la formació de capital humà i, sobretot, un remarcable mercat intern.

La demanda de béns manufacturats va afavorir l'oferta pròpia. Des de la tesi de Linder, publicada el 1961, sabem que en el comerç internacional de béns industrials l'avantatge comparatiu procedeix de la importància de la demanda interna. Un potent mercat intern constitueix un gran incentiu a la innovació. Una elevada producció, alimentada per la demanda interna, genera economies d'escala que faciliten accedir després amb avantatge a altres mercats —l'interior de la península o les colònies americanes, en el cas català.

Els observadors coetanis més intel·ligents foren molt conscients del camí que preparava i provocava els canvis. Així, l'erudit Jaume Caresmar anotava el 1780 que a Catalunya «tot i que hi haurà altres països amb més or i plata, no n'hi ha potser a tot Europa on més ben repartits estiguin». Això significava nivells de riquesa no extraordinaris, però una distribució de la renda força equitativa. Es útil recordar també el criteri de l'il·lustrat Fèlix Amat, de 1790, quan considerava que la causa principal de les transformacions econòmiques era el «frenesí general i violent d'utilitzar les noves teles de cotó» pels consumidors catalans. Mercat i més mercat! Heus aquí l'explicació. Catalunya no fou pas una excepció, ja Alfred Marshall o John M. Keynes assenyalaren l'equitat en la distribució de la renda com a causa del progrés material de les societats avançades.

5. Els factors humans

Un mecanisme fonamental de la Revolució Industrial ha consistit a mobilitzar els recursos humans necessaris per dur-la a terme i impulsar el creixement continuat. Abans que res, iniciativa i propensió a emprendre. El desenvolupament econòmic modern és imputable de manera exclusiva als empresaris i a les empreses. Però tampoc no hauria pogut reeixir sense una mobilització massiva de treball. Això es relaciona amb el creixement de la població i, sobretot, amb els canvis en l'estructura de l'activitat econòmica i en el nivell de formació del treball. Catalunya ostentava ja abans del segle xix una especialització industrial molt més intensa que cap de les regions espanyoles, com fa patent el superior tant per cent de la població activa ocupat al sector secundari ja en el segle xviii.

5.1. Una elevada taxa d'activitat

Cap a 1860, i potser des de tres dècades abans, ja es trobava en curs la transició demogràfica: la taxa de natalitat baixava substancialment i la de mortalitat començava a davallar, de manera que entre trenta i quaranta anys més tard, al final del xix, aquella transformació —el trànsit d'un règim demogràfic antic, d'elevada natalitat i mortalitat, al règim demogràfic modern— es podia considerar acabada. Aquesta trajectòria en fa un cas únic, juntament amb les Illes Balears, a la península Ibèrica.

Al mateix temps, i en íntima relació amb aquells canvis, la població tendia a ésser industrial i urbana de forma ràpidament creixent. Entre el primer cens de població modern, fet l'any 1857, i el de 1930 la conurbació de Barcelona —la capital catalana ampliada amb les comarques veïnes del Maresme, Vallès Oriental i Occidental i Baix Llobregat— va augmentar en més d'un milió de persones mentre que la resta de Catalunya havia crescut a penes en 100.000 habitants.

La transició demogràfica, per si sola, feia créixer la proporció dels adults en edat de treballar sobre la població total. La taxa d'activitat —proporció d'econòmicament actius sobre el total— tendia a augmentar i havia de determinar un diferencial notable amb altres societats més endarrerides. A més, la incorporació a edats primerenques permetia l'aplicació al treball de tota la població masculina durant un elevadíssim nombre d'anys, per bé que això es produïa, així mateix, entre la població femenina.

Gràfic 1. Taxa d'activitat de la població l'any 1930

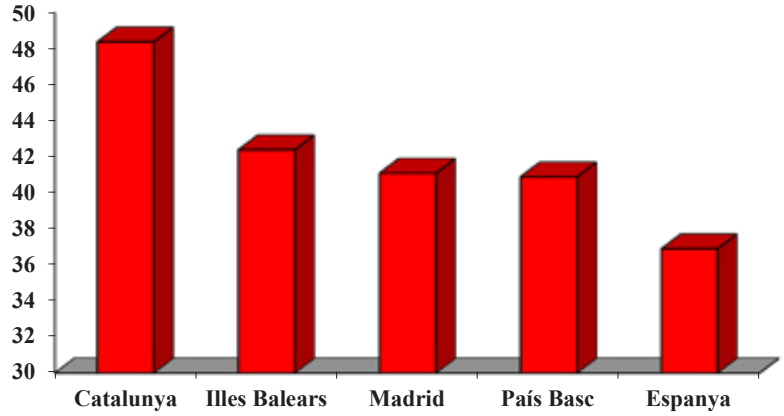

També acabaria contribuint a l'elevada taxa d'activitat l'efecte sobre la composició per edats de la població causat per la immigració de joves forasters. Pels anys 1862 i 1863, Barcelona tenia a penes entre un 2 i un 3 per cent d'immigrants, proporció molt modesta. Però entre 1915 i 1930 l'entrada de nous habitants va prendre dimensions de gran onada, la primera de la història, a la Catalunya industrial. La immigració feia créixer les franges d'edat dels adults més joves. El Gràfic 1 reuneix les taxes d'activitat de Catalunya, les Illes, Madrid i el País Basc, a més del total espanyol, segons el cens de 1930.

El registre de Catalunya és d'uns sis punts percentuals superior al dels altres territoris representats i molt més respecte dels restants, que romanien per sota de la mitjana espanyola. L'any 1935, el total dels actius adscrits a la indústria gairebé duplicava el dels que treballaven al primari. El percentatge dels actius industrials sobre el total era pràcticament idèntic al britànic i molt més elevat que el de França, Itàlia o Espanya.

5.2. Una remarcable feminització del treball

Una àmplia incorporació de la dona al treball fora de la llar és un factor que determina taxes d'activitat elevades. La Catalunya moderna en constitueix un cas destacat. Pot servir d'exemple el fet que a Barcelona, a finals de l'any 1862,

estaven ocupades solament a la indústria tèxtil 4.789 dones, prop de la meitat de les quals tenien entre onze i quinze anys. Poc abans, el 1856, Ildefons Cerdà dona la xifra total del nombre de treballadors de la ciutat: eren 54.272, dels quals el 40,6 per cent eren dones.

A l'inici de la Guerra Civil de 1936, el 47,8 per cent de les dones de la ciutat de Sabadell entre 14 i 65 anys eren presents al mercat de treball, com ha mostrat Esteve Deu. Allà mateix, a més, existia una activitat industrial domèstica, estadísticament invisible, de dones que treballaven de nuadores i passadores, cosidores, esborradores i escutiadores de peces. Altres poblacions com Terrassa, Manresa, Igualada o Mataró comptarien amb estructures de la força de treball semblants. L'elevada feminització del treball és, doncs, un tret singular al llarg de tot el període.

Jordi Nadal va escriure que la veritable riquesa de la Catalunya industrial foren els homes. Ben mirat, l'autèntica singularitat laboral és l'aportació de les dones: el treball femení, per si sol, afegia al model d'industrialització una condició molt favorable enfront d'altres territoris que comptaven amb una més baixa proporció d'actius sobre el total dels residents. Suposant idèntica productivitat per treballador, el producte per càpita hi resultaria més gran perquè hi havia una proporció de gent treballant molt més elevada.

Amb salaris iguals, d'altra banda, la renda familiar seria superior en una societat amb nivells d'ocupació més alts. El consum privat i la demanda interna també ho havien d'ésser. I amb ells, el desenvolupament del mercat interior. El treball de la dona fora de la llar va afavorir una ràpida penetració de les pràctiques de planificació familiar. Alhora, la limitació de la natalitat dificultava l'augment de l'oferta de treball i incrementava la immigració, les franges d'edat més productives i la taxa d'activitat global.

5.2.1. Canvis en la composició de la força de treball

Segons explica el model Fisher-Clark, la Revolució Industrial s'acompanya de canvis en la distribució de la població activa per sectors. El Gràfic 2 mostra com l'ocupació agrària va anar minvant a Catalunya en tant que percentatge del total des de l'any 1880 fins a perdre la seva posició preeminent en benefici de la indústria entre 1910 i 1920, unes dates molt primerenques. A nivell internacional solament s'hi havien avançat Gran Bretanya (1830-1840), Bèlgica i Suïssa (1890-1900) i Estats Units i Alemanya (1900-1910).

Gràfic 2. Composició sectorial de la força de treball de Catalunya, en tants per cent

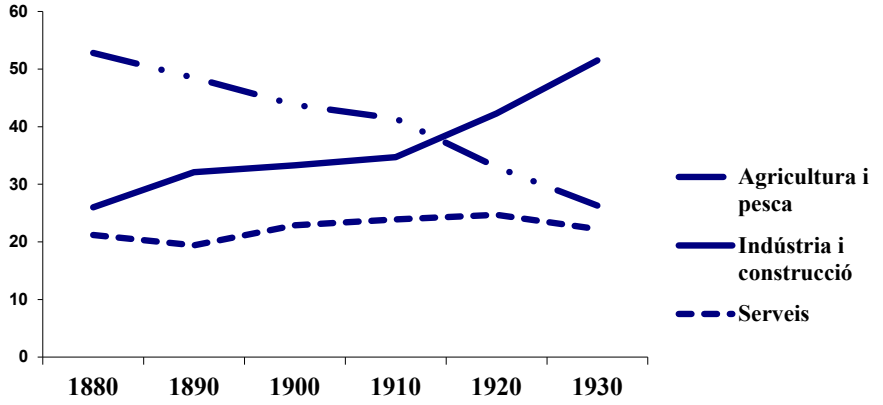

Tal com mostra el Gràfic 3, l'augment de la població entre 1887 i 1930 va ésser motivat pel creixement dels ocupats a la indústria i, menys, al serveis, mentre que el sector primari davallava. Des de 1910-1920 i fins a 1981, per més de seixanta anys, el secundari ha estat àmpliament dominant. A l'Estat espanyol, la caiguda de l'agricultura només es detecta al cens de 1970, cinquanta anys més tard que a Catalunya. A més, la indústria no ha arribat mai a ésser majoritària, ja que es va passar directament d'una societat agrària a una de serveis, tot i posant en relleu les grans diferències en la pauta de creixement amb les economies avançades.

Gràfic 3. Variacions percentuals de la població activa per sectors (1887-1930)

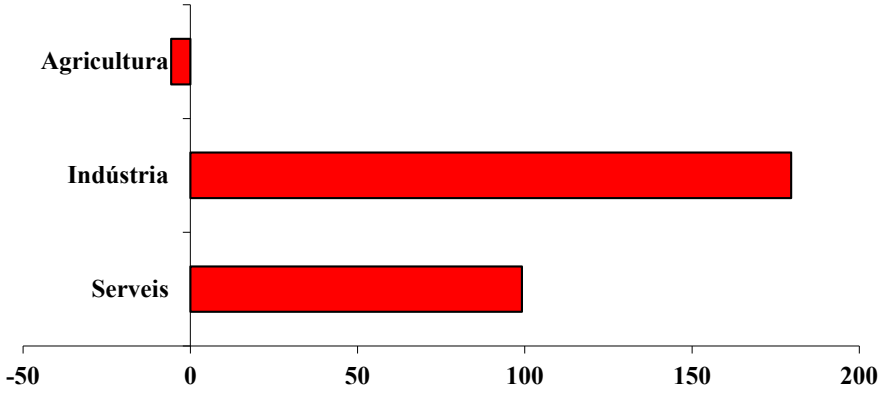

La major productivitat de la indústria sobre l'agricultura explica que la superació en termes de producte hagi estat ben anterior que no en termes d'ocupació, de nou amb una gran diferència respecte del conjunt d'Espanya. El contrast entre les estructures socioeconòmiques i, amb elles, de les mentalitats i les prioritats col·lectives d'ambdues societats —catalana i espanyola— és en la base de les dificultats seculars per a conjugar els interessos, les prioritats i els programes d'actuació a l'Estat.

5.3. Les empreses i els empresaris

L'estructura de la indústria catalana es caracteritzava pel gran nombre de les empreses familiars petites i mitjanes, la qual cosa no impedia, tanmateix, que n'hi hagués de grans dimensions, com tampoc alguns grups industrials d'enorme projecció. L'origen dels primers empresaris era majoritàriament molt modest, humil fins i tot, no sols en el cas dels petits industrials sinó en els més potents. L'exemple de Sabadell, estudiat per Josep Maria Benaul, identifica la procedència de la majoria dels emprenedors en artesans, comerciants i treballadors. L'aportació inicial era sovint petita i de procedència familiar o recolzada en reduïts crèdits hipotecaris o personals.

La tecnologia del sector tèxtil, i en general de la indústria lleugera, és relativament senzilla i de cost limitat. Inclou, en canvi, una gran varietat de màquines que funcionen en sèries consecutives i de forma complementària. La tecnologia, a més, es caracteritza per la facilitat d'ampliació de la capacitat productiva, mitjançant l'addició de noves unitats de forma progressiva, i per la feblesa de les economies d'escala. Una fàbrica petita podia ésser tan eficient com una de gran. L'èxit d'un primer assaig industrial facilitava l'ampliació de la planta. També era freqüent que la fabricació fos realitzada per empreses distintes especialitzades en una sola o poques fases (filatura, tissatge, estampat i acabats), per bé que hi havia alguns establiments de cicle integral.

Les companyies solien incrementar les dimensions dels seus establiments per la via de l'autofinançament. Tot plegat exigia una inversió fixa, en edificis i equipament, limitada. Per aquest motiu, l'afluència de grans capitals no va ésser imprescindible i el paper de la banca d'inversió a la indústria fou gairebé nul. En alguns casos, es troben projectes empresarials alimentats per l'estalvi personal forjat en una estada a la colònia de Cuba o en altres territoris llatinoamericans,

però tots els intents fets per alguns historiadors de vincular capitals acumulats pels *americanos* i industrialització amb un nexe causal són molt febles i resten en el terreny de l'anècdota. En general, l'elevada *capil·laritat* empresarial és el signe distintiu de la societat catalana moderna.

L'empresari, el «capità d'indústria» en expressió de Jaume Vicens presa de Thomas Carlyle, exercia de president del consell d'administració i, al mateix temps, de director general i obtenia com a tal principalment una remuneració salarial. D'aquí ve el control estricte de l'empresa i el seu caràcter familiar. Les empreses requerien recursos externs sobretot per a inversió financera aplicada a la compra de matèria primera i, en grau molt inferior, a la remuneració de la mà d'obra i al cost de la força motriu. Solament aquests dos components, energia i treball, permetien economies sobre el cost total, la qual cosa està en la base de l'elevada conflictivitat laboral.

Predomini de l'empresa petita i mitjana no vol dir pas, com s'ha entès, una indústria *lil·liputenca*. Barrau, un industrial relativament modest, era propietari l'any 1860 de quatre fàbriques, dos tallers i, a més, despatx central i magatzem. Eusebi Bertrand i Serra fou considerat l'any 1935 com l'empresari cotoner individual més important del món. A més del complex del Remei a Manresa, havia adquirit les fàbriques cotoneres del Guix, Cal Serrano, Sant Fruitós, Minorisa i la fàbrica Blanca, a banda d'una altra a Sevilla. Al mateix temps va ésser president de Catalana de Gas i Electricitat i accionista important de la Compañía General Azucarera, la química FAGESCO i Filatures Casablancas, a banda d'accionista destacat de diverses empreses carboneres i d'assegurances, així com d'una granja avícola i una factoria lletera al Prat de Llobregat. Es un cas molt excepcional, però alhora bastant representatiu del sistema econòmic del país.

5.3.1. Els efectes de l'aglomeració

Resulta sorprenent la superioritat de la indústria catalana, en la fase d'arrencada del procés, sobre zones emergents en diverses regions de la península, com Andalusia, amb empreses més grans i ben equipades, segons ha advertit Jordi Nadal. El mateix fenomen havia estat assenyalat per Luciano Cafagna a Itàlia, amb la superioritat de l'univers de petites i mitjanes empreses de les regions del nord-oest industrial sobre les de grans dimensions del Mezzogiorno. Aquesta paradoxa Cafagna-Nadal, com l'han batejada Ernest Lluch i Jordi Sevilla, troba la seva explicació en la superioritat intrínseca dels fenomens

d'aglomeració, tipus districte industrial, sobre els processos d'industrialització en condicions d'aïllament.

Els avantatges per al districte català eren múltiples i de naturalesa diversa, alguns de caràcter original i altres de perfectament paral·lels als que es donen arreu en situacions semblants de forta densitat industrial. Els elements explicatius decisius són comuns, per exemple, amb el nord d'Itàlia, i resulten determinants sobre els costos mitjans a llarg termini de les empreses, fent-los més baixos malgrat la dimensió: superior dotació de capital humà, intensitat de les relacions intraindustrials i interindustrials i potència de les economies externes. És a dir, els efectes d'aglomeració d'un teixit industrial molt dens i de l'acumulació d'una important dotació de capital humà en termes de qualificació dels treballadors.

La formació del personal en determinades categories resultava llarga i prou complexa. A l'existència de sistemes formatius professionalitzats —inconcebibles en un marc de poques empreses aïllades—, se li suma l'elevada mobilitat ascendent dels treballadors, que ha comprovat, per exemple, Enriqueta Camps, a l'empresa L'Espanya Industrial, com a eficient mecanisme de formació. D'altra banda, són decisives les relacions de complementarietat i col·laboració de múltiples empreses, tot i integrant un conjunt coherent. La diversitat del producte final i la naturalesa mateixa del procés tènic, amb un elevat nombre de fases distintes, exigeix gran quantitat d'empreses, la dimensió òptima de les quals és sovint petita, per tal d'assolir el millor nivell d'especialització.

Destaquen, finalment, les economies externes derivades d'un seguit d'empreses proveidores d'inputs bàsics del procés productiu, assistència i serveis, com ara construcció i reparació de maquinària i altres implements de fusta i de cuiro o productes químics, energia, edificació industrial, assessories, assegurances i serveis comercials. La densitat del districte industrial proporciona a cada empresari l'ocasió de mantenir-se permanentment en contacte amb els mercats de matèries primeres i de maquinària, i la possibilitat d'adquirir-les en les millors condicions i al preu més baix.

5.3.2. El sistema català d'innovació

Coneixem com a sistema d'innovació el model d'actuacions de producció, assimilació i gestió de la novetat dins l'àmbit d'una determinada economia amb identificació dels elements, característiques i agents que hi intervenen. La innovació

no es limita a les activitats de generació de nous productes i de nous processos productius (R+D), ja que abraça també la incorporació de nous mètodes de producció, l'explotació de nous mercats, la creació de nous conceptes de comercialització o l'aplicació de nous enfocaments organitzatius i de gestió (R+D+I).

El desplegament d'un procés d'industrialització no és possible sense un flux potent i durable de transferència de tecnologia. A la Catalunya de la Revolució Industrial, com a la majoria dels processos semblants, s'explica per tres vies. Una seria la importació de tecnologia incorporada —maquinària— o desincorporada —models i patents. L'anàlisi feta l'any 1844 per Madoz i Alejos ens informa que, en el tèxtil català, «els viatges als més famosos llocs estrangers de producció, la contínua importació de models i maquinària, i la constant aplicació als estudis científics prometen resultats bons i imminents»; és a dir, la ciència i la tecnologia al servei del creixement econòmic.

Un segon conducte de la transferència de tecnologia procedeix dels aprenentatges de l'exterior a través de l'espionatge industrial, que va ésser practicat per tècnics com Carles Ardit o la família Cavaillé, o bé a través del coneixement directe per part dels industrials. Una tercera fórmula, en fi, responia a l'aportació de *know how* d'empresaris i tècnics d'altres països com ara França o Anglaterra, com il·lustren, per exemple, els Young, Cros, Achon, Bertrand, Alexander, Soucheiron, Vignaux, Damm, Moritz, Boisselot, Rivière o Birkigt als sectors químic, tèxtil, metal·lúrgic, agroalimentari o automobilístic.

L'èxit de l'aventura empresarial ja als anys d'arrencada de la Revolució Industrial va promoure un gran canvi: «Els fills dels fabricants pràctics i rutinaris d'abans, molts dels quals ni tan sols sabien llegir, són ara industrials científics —observava un economista l'any 1860—, parlen llengües per viatjar i estudiar els millors procediments a l'estranger, són químics, maquinistes teòric-pràctics —enginyers—, hàbils en gestió i comptabilitat —economistes—, i fins i tot juristes per defensar els seus drets». Era freqüent, en efecte, que molts fills d'industrials fessin estudis especialitzats, assistint a les escoles gratuïtes de Química, Mecànica, Economia i Disseny industrial de la Junta de Comerç de Barcelona i, des de 1851, a l'Escola d'Enginyers, única d'Espanya fins a l'obertura de la de Bilbao l'any 1899, però també a escoles d'enginyeria d'altres països.

L'indicador més capaç de proporcionar una image fiable de l'*output* d'un sistema d'innovació consisteix en el nombre de patents registrades pels residents en comparació amb un altre territori que serveixi de referència. Utilitzem el nombre de patents demanades des de Catalunya comparades amb el total

espanyol, com recull el Quadre 2. Entre 1831 i 1870, les patents sol·licitades des de Catalunya són a la segona posició de l'Estat, poc per sota de Madrid, on hi havia el registre. Des de 1881-1890 passa a ésser primera i ho seguirà essent fins a l'actualitat. Durant els més de cinquanta anys que separen 1880 de 1935, com també posteriorment, és l'àrea més innovadora d'Espanya i des de 1910 duplica la xifra de Madrid. A més, ultrapassa de llarg totes les altres comunitats autònomes juntes.

La introducció d'innovacions ha estat destacada a Catalunya, però la creació de tecnologia és lluny de les societats més avançades. Malgrat aquesta conclusió, sí que trobem algunes fites catalanes a la tecnologia de la Revolució Industrial mundial, entre les quals destaquen la berguedana de Ramon Farguell cap a 1792, que avantatjava la filadora *spinning jenny* de Hargreaves; el teler mecànic de vellut de seda de Jacint Barrau l'any 1857, que teixia alhora dues peces sobreposades i multiplicava la productivitat per un factor 12, posteriorment perfeccionat per Ferran Alsina; l'ordidor continu inventat per Josep Maria Dalmau el 1877; el teler mecànic de Ramon Batlle; el sistema de grans estiratges per a la filatura de Ferran Casablancas; el servofrè de l'enginyer Marc Birkigt al servei de l'empresa Hispano-Suiza.

Quadre 2. Patents registrades a Espanya, 1831-1935

	Catalunya	Total d'Espanya	% de Catalunya sobre Espanya
1831-1840	23	147	15,6
1841-1850	103	507	20,3
1851-1860	334	945	35,3
1861-1870	301	960	31,4
1871-1880	357	1.243	28,7
1881-1890	1.480	3.835	38,6
1891-1900	2.731	6.387	42,8
1901-1910	4.010	10.167	39,4
1911-1920	6.315	13.264	47,6
1921-1935*	7.743	17.454	44,4

(*) Es desconeixen les dades dels anys 1925-1929

5.4. La força de treball

A l'entorn de 1860, s'estimava en 170.000 el nombre de treballadors ocupats al tèxtil, havent-se duplicat respecte de vint anys abans, més del 10 per cent de la població total i prop del 20 per cent de la població activa. Una proporció molt elevada es concentrava en una àrea a l'entorn de Barcelona amb extensions a bona part de les demarcacions de Barcelona, Girona i Tarragona. El tèxtil combina diverses alternatives tecnològiques, des de les més primitives, amb una utilització molt alta de mà d'obra, fins a les més mecanitzades amb un *input* força més elevat de capital. La competència i les innovacions desplaçaren el primer tipus de tecnologia pel segon amb un estalvi creixent de treball. Al final del període, els treballadors tèxtils a Catalunya havien augmentat molt poc, fins a uns 200.000, però la producció s'havia multiplicat diverses vegades i la diversitat de productes s'havia fet molt més gran.

L'enorme concentració de treballadors assalariats lligats a un sol sector —el tèxtil— o a d'altres que en depenien, va tenir com a conseqüència la gran magnitud dels problemes socials, especialment quan les innovacions introduïdes per les empreses provocaven de forma sobtada una afectació sobre el treball, en un efecte clàssic de «destrucció creativa de capital» tal com l'explicava Schumpeter. La mecanització feia perdre la posició avantatjosa dels obrers manuals al mercat de treball, guanyada, sovint, amb un llarg ensinistrament. La magnitud de la indústria multiplicava la repercussió social de la innovació.

La tarda del 5 d'agost de l'any 1835 grups de radicals varen destruir en gran part les fàbriques mogudes a vapor de Vilaregut a Gràcia i de Bonaplata a Barcelona, donant mort a alguns treballadors d'aquesta empresa que tractaren de defensar-la. L'any 1848 fou incendiada la fàbrica de Vila, Subirà i Cia d'Igualada, presumptament, per escamots de guerrillers carlins. Això confirmaria el caràcter luddita de l'atac, ja que la gran majoria dels reclutats per l'absolutisme a l'aixecament dels matiners d'aquell any eren, justament, teixidors desplaçats per la modernització de les fàbriques. Una altra gran actuació de signe luddita, de trencament de màquines, va tenir lloc a la filatura del cotó de Barcelona i rodalies amb les màquines del tipus *self acting* —selfactines— pel juliol de 1854.

Des de l'any 1840, els treballadors estaven fortament organitzats en sindicats de classe que tenien com a principal instrument la vaga. La seva actuació, no obstant, es va mostrar poc útil a causa de les característiques del mercat, amb una gran abundància de braços, la qual cosa multiplicava els conflictes. Els obrers de

les fàbriques tèxtils treballaven l'any 1858 seixanta-nou hores setmanals, dotze durant els cinc primers dies de la setmana i les nou restants el dissabte. Però els teixidors a mà i els artesans d'altres oficis podien arribar a catorze hores i, encara, fins a setze. Aquestes jornades tan prolongades incloïen una o dues aturades per a menjar. Cap a 1889, la durada mitjana havia baixat solament fins a seixanta-tres hores, segons Ferran Alsina, director del Vapor Vell de Sants. L'any 1913 encara apareix confirmada aquella durada tan llarga de forma bastant general.

La disponibilitat de braços, facilitada pels excedents laborals a l'interior de Catalunya fins entrat el segle xx, i a l'Espanya poc desenvolupada després de 1910, no va permetre reduir la durada de la jornada, que es va mantenir, com a la resta del món, en registres molt elevats. Però amb la vaga iniciada a l'empresa elèctrica La Canadenca, pel febrer de 1919, va resultar entronitzada la jornada de vuit hores, després que fos introduïda a Alemanya i confirmada al món sencer pel Tractat de Versalles i per les disposicions de l'Organització Internacional del Treball (OIT).

Els preus de consum és varen mantenir estables fins a 1914, com a tot Europa, i els salaris bàsicament també, com succeeix regularment en una economia amb oferta il·limitada de treball. Des de 1914, emperò, els preus varen créixer fins a duplicar el seu nivell, molt menys que no a la majoria dels països europeus. La pèrdua de poder adquisitiu provocada per la inflació va deteriorar el clima social, que va degenerar en terrorisme i pistolerisme, per bé que els salaris reals finalment s'havien incrementat clarament. El torturat clima sociopolític no va ésser pas un element de fortalesa del model de creixement català.

6. Els factors materials

La Revolució Industrial va provocar a Catalunya, com a tot arreu, una gran necessitat de carbó mineral. La creació de fàbriques mogudes a vapor i la construcció de la línia Barcelona-Mataró l'any 1848 i de tota la xarxa ferroviària per empreses autòctones —a diferència de la resta d'Espanya, on foren de capital estranger— va suscitar una autèntica «febre minera». L'any 1838 ja es feien exploracions a la conca de Sant Joan de les Abadesses. Entre 1841 i 1861 es varen sol·licitar des de Barcelona nogensmenys que 117 concessions carboneres a Ogassa-Surroca, Calaf i altres punts. Però els assaigs no prosperaven: el carbó era escàs, de poca qualitat i mancat d'opcions d'explotació rendible.

La indústria va emprar hulla d'importació de forma quasi exclusiva. El mercat del carbó a Catalunya suposava, cap a 1910, un consum anual superior al milió de tm, gairebé tot com a potència motriu, de qualitat especial i elevat preu per satisfer les necessitats de les calderes de les fàbriques mogudes a vapor. Per aquest motiu, les empreses suportaven costos que els impedien competir amb els productes dels països d'energia barata.

L'economia espanyola patia d'una marcada penúria de divises per importar primeres matèries i tecnologia perquè la factura energètica —el cost de la importació— escanyava la balança per compte corrent. L'únic pal·liatiu fou explotar la força hidràulica. La Hisenda de l'Estat va tractar de recolzar-ho amb petites desgravacions: les empreses no pagarien la contribució industrial durant els primers deu anys i, si assumien la declaració de «colònia industrial» —fent-se càrrec de la construcció, la urbanització i els serveis públics d'una nova població—, durant els quinze primers. Els Pirineus no són pas, òbviament, els Alps quant a desnivells ni tampoc quant a les neus perpètues acumulades ni a les precipitacions nivals. Però el país és muntanyós i trencat amb algunes comarques d'una pluviositat relativament abundosa, per damunt dels 700 litres per m^2 de precipitació anual, a les demarcacions de Girona i Barcelona.

Una part molt notable de la indústria cotonera va desplaçar-se cap al Ter i el Llobregat. Per a la colònia Sedó (Esparreguera), tinguda per la més gran, el 1878 va construir-se una presa de 24 m d'alçària a l'engorjat del Cairat, un canal de conducció de 2,5 m d'amplària i 4 km de llargada —més de 3 en túnel—, amb un potencial d'aigua de 5.270 l/s i un salt de 30,5 m que activava turbines per més de 1.550 HP. Empreses de sectors diferents varen aplicar-se a utilitzar la força de l'aigua, com la Farga Casanova a Campdevànol, per a fabricar eines de ferro, o la Farga Lacambra dedicada a la metal·lúrgia del coure a les Masies de Voltregà, la Colònia del Collet a Guardiola de Berguedà per a la fabricació d'eines agrícoles i ciment o la fàbrica d'Asland a Castellar de n'Hug. L'any 1918, la Hispano-Suiza va obrir una fàbrica d'estampació a Sorribes, prop de Ripoll.

6.1. La revolució hidroelèctrica

Però allò que va canviar la situació energètica va ésser l'explotació dels grans salts d'aigua del Pirineu català occidental i la generació d'energia hidroe-

lèctrica. La indústria elèctrica comença amb Tomàs Dalmau i Narcís Xifra, que l'any 1881 fundaren a Barcelona la Societat Espanyola d'Electricitat, una de les primeres del món. L'empresa produïa i distribuïa fluid en corrent continu, la qual cosa impossibilitava el transport lluny dels punts de generació de manera que quasi tota la producció procedia de petites centrals termoelèctriques que cremaven carbó i venien el kWh a un preu molt elevat.

La manca de rendibilitat de l'Espanyola, i de les seves filials a Madrid, País Basc, València, Màlaga, Cuba i les Filipines, va deixar-la afeblida fins que el 1894 la va adquirir l'AEG alemanya i formà la Companyia Barcelonesa d'Electricitat. Aquesta iniciativa va ésser replicada amb la creació el 1896 de la Central Catalana d'Electricitat per les dues companyies barceloneses de gas que existien aleshores. També es varen fundar noves empreses industrials, com Electro-química de Flix, constituïda el 1897. Les plantes a fil d'aigua, com les colònies tèxtils, es varen electrificar i àdhuc comercialitzaven el fluid amb petites xarxes de distribució local, com Indústries Burés, amb la central del Pasteral (la Cellera de Ter i Amer), i la colònia Sedó (Esparreguera). Varen proliferar multitud de petites empreses, sovint a partir de vells molins. L'electrificació es va estendre pràcticament a tot el Principat però el fluid s'emprava en quantitats mínimes només per a l'enllumenat, a causa del seu elevat preu.

L'explotació dels recursos hidràulics del Pirineu ja entrat el segle xx, mitjançant la construcció de rescloses i grans embassaments, va multiplicar la disponibilitat d'energia, la qual cosa suposava grans canvis en la localització de la indústria. Això fou possible per la construcció del centre elèctric més important de la península, excepcional fins i tot per al conjunt d'Europa. El fenomen va tenir un protagonista principal en l'enginyer nord-americà Frederick Stark Pearson i la seva Barcelona Traction, Light and Power Company, fundada a Toronto el 1911 —La Canadenca—, que va absorbir multitud d'iniciatives locals i també l'empresa rival francosuïssa Energia Elèctrica de Catalunya.

Darrere d'elles, Productora de Forces Motrius, que va ésser aviat controlada pel grup elèctric de Pearson, i Cooperativa de Fluid Elèctric —posteriorment Hidroelèctrica de Catalunya— posaven en explotació altres grans salts d'aigua als rius Flamisell i Éssera. La caiguda de les tarifes, provocada per una aferrissada competència entre les companyies, es va reforçar per la congelació dictada pel govern espanyol l'any 1914 i l'alça simultània del nivell general de preus fins a 1920. La ferotge batalla pel mercat va tenir com a conseqüència una oferta d'energia abundant i barata des de 1920.

6.2. El *big spurt* català dels anys 1915-1930

Entre 1890 i 1935, com a conseqüència d'aquests canvis, el consum brut d'energia per habitant gairebé es va triplicar. Això es va acompanyar d'una gran reducció del coeficient de la dependència externa i, inversament, d'una elevació del grau d'autoabastiment energètic, per bé que en 1920-1930, ja esgotada l'explotació de la hidroelectricitat, aquella tornava a créixer. El Gràfic 4 mostra l'evolució de totes dues variables. Una altra conseqüència va ésser una caiguda del cost en divises de l'energia.

La superació del coll d'ampolla del creixement del segle xix i els primers anys del xx, que radicava en el cost elevadíssim d'una energia importada, explica el renovat impuls o la gran empenta —el *big spurt* d'Alexander Gerschenkron— que experimenten la indústria i l'economia catalanes. Això va contribuir decisivament a motivar el fet que el PIB va augmentar entre 1900 i 1930 molt més que el del conjunt d'Espanya. En conseqüència, també va créixer la proporció sobre el total, des del 16,3 per cent l'any 1900 fins al màxim històric que es troba l'any 1930 amb un 21,4 per cent. En alguna part, aquest creixement era motivat pel fort augment de la població, a causa de la primera gran onada migratòria des de la resta d'Espanya. Descomptat aquest efecte estadístic, el creixement del PIB per càpita fou encara força gran, amb un màxim del 2,14 per cent anual entre 1920 i 1930.

Des de 1915 i fins a 1930 la producció industrial assoleix la taxa de creixement més elevada de la història. L'electrificació va impulsar les transformacions de la Segona Revolució Industrial. La causa no era, com es creu sovint, la neutralitat espanyola a la Primera Guerra Mundial, sinó l'alliberament hidroelèctric. Amb un gran volum d'energia a baix preu, disponible en qualsevol punt del territori, l'economia posava les bases per a superar el daltabaix que havia de suposar la inevitable reducció del sector pautador dels cent anys precedents: el tèxtil.

El diagnòstic de Pierre Vilar, observador coetani, il·lustra sobre la complexitat del fenomen i és una excel·lent advertència contra les explicacions simplistes: «Han estat les necessitats, no les possibilitats, les que, de fet, han atiat els projectes elèctrics: en altres llocs, l'hulla blanca ha pogut atreure la indústria; inversament aquí ha estat la indústria qui ha atret l'hulla blanca, fins i tot de molt lluny». La causa del fenomen era en la mateixa proliferació d'iniciatives industrials, de manera que «a Catalunya, hi ha hagut una mena de *rush* per les concessions», no l'abundància de recursos.

Gràfic 4. Consum brut d'energia per habitant i dependència energètica externa

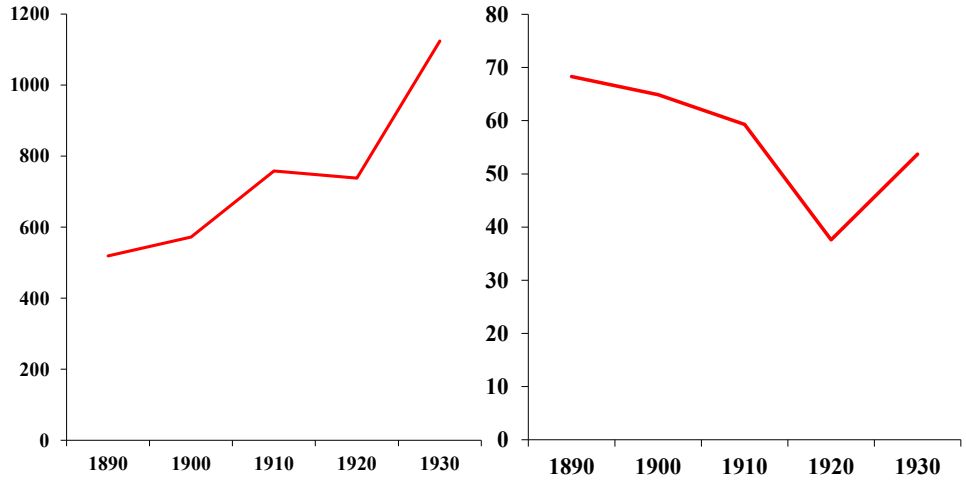

7. La dinàmica del procés d'industrialització

El valor afegit generat pel conjunt de la indústria al llarg del temps forma l'Índex de la Producció Industrial de Catalunya (IPIC), que en mesura les variacions anuals i en reflecteix la tendència. Aquest indicador es troba representat al Gràfic 5 per al període 1830-1935 i tradueix de forma molt precisa el curs de la industrialització. Les principals característiques del procés, a la vista de l'IPIC, són la precocitat i la gradualitat. Va començar molt aviat en termes internacionals i va anar avançant de manera progressiva i gairebé constant. Així mateix, és clara l'absència de grans acceleracions, com també de fluctuacions violentes.

Entre 1840 i 1861 es compten solament dos anys d'autèntica crisi. El primer és 1843 i ha de relacionar-se amb l'aixecament de Barcelona contra Espartero i el bombardeig de la ciutat el 3 de desembre de l'any anterior. El segon és 1848 i constitueix una anualitat de crisi a tot Europa. La sèrie evidencia, així mateix, els conflictes del bienni progressista —llarga vaga tèxtil el 1854, epidèmia de còlera i vaga general dels treballadors el 1855—. Noves interrupcions del creixement corresponen a la «fam de cotó» durant la Guerra de Secessió als Estats Units (1862-1866), les grans vagues obreres de 1869 i la Primera República

(1873). L'impacte de la crisi agrària finisecular, amb conseqüències importants sobre el consum privat, i els darrers efectes del desarmament aranzelari del ministre d'Hisenda Figuerola conflueixen en el baix creixement de 1885 i la caiguda consecutiva de 1886, 1887 i 1888.

L'IPIC mostra també una notable recessió durant les guerres colonials de la fi del xix (1896-1900), una altra més lleugera durant la del Marroc (1909-1910) i la forta caiguda de la Primera Guerra Mundial (1914-1919, amb l'excepció de l'any 1915) que desmenteix els tòpics sobre la prosperitat general dels anys del conflicte. La crisi de 1921 es mostra també amb prou claredat. Els anys de la Gran Depressió, que coincideixen amb la Segona República, no són pas d'expansió però tampoc d'enfonsament dramàtic.

Gràfic 5. Índex de la Producció Industrial de Catalunya, 1830-1935 (1929 = 100). Escala semilogarítmica

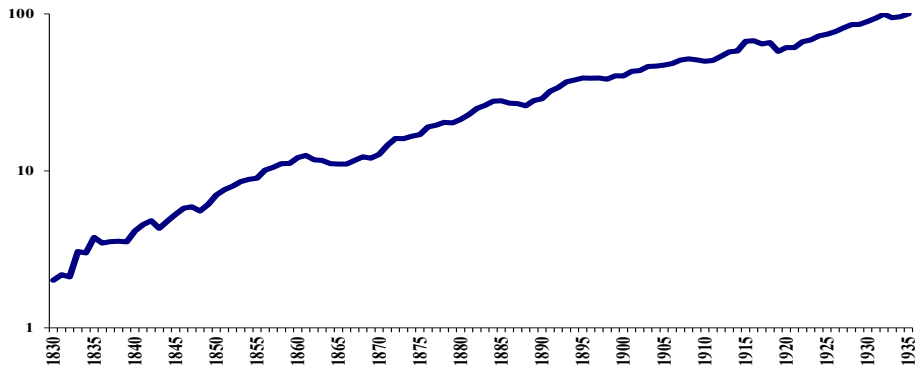

Mesurat per les taxes de creixement acumulatiu, tal com es recull al Quadre 3, el moviment dels quaranta primers anys presenta una expansió considerable, però que inclou dosis importants de simple recuperació per causa de les caigudes de la Guerra del Francès i de les guerres d'independència a Amèrica. L'arrencada de la indústria moderna a Catalunya correspon sobretot a 1840-1860, amb una taxa de creixement del 5,5 per cent anual. Fou seguida de la crisi provocada per l'escassetat i l'elevat preu del cotó, a causa de la Guerra de Secessió nord-americana i de la introducció de les selfactines a la filatura i l'impuls de la substitució del tissatge manual pel mecànic de la dècada de 1860-1870.

Quadre 3. Taxes de creixement acumulatiu mitjà de l'IPIC

	Δ		Δ
1820-1830	6,51	1880-1890	3,12
1830-1840	7,40	1890-1900	3,39
1840-1850	5,41	1900-1910	2,17
1850-1860	5,65	1910-1920	2,04
1860-1870	0,48	1920-1930	3,91
1870-1880	5,24	1930-1935	2,22

Des de 1870 i fins al final del període, el creixement de la producció industrial assoleix una taxa del 3 per cent anual. També conserva bàsicament aquest ritme als decennis següents, per bé que amb algunes incidències que s'acostumen a compensar entre unes i altres etapes. La sèrie de l'IPIC contrastada amb la del total dels ocupats a la indústria proporciona dades de la productivitat neta del treball. Aquesta variable va créixer de forma continuada i bastant constant al llarg del període. L'única modificació realment significativa es produeix amb una caiguda sobtada els anys 1919 i 1920, producte de la introducció de la jornada de vuit hores. Mesurada en termes de producte per hora treballada, la sèrie de la productivitat ja no mostra aquella davallada, però és cert que des de 1920 la corba creix molt lentament.

7.1. El lideratge del sector tèxtil

Com han explicat H. B. Chenery i M. Keesing, havent examinat el creixement d'una gran quantitat de casos, la industrialització avançada s'ha concentrat en la indústria lleugera, sobretot al tèxtil de capçalera i a la confecció. Catalunya en constitueix un exemple paradigmàtic. L'etapa inicial de la Revolució Industrial fou governada per la mecanització i pel gran creixement de la indústria tèxtil. Després de l'aturada dels anys de la Guerra de Secessió als Estats Units, es desenvolupa un nou cicle inversor entre 1874 i 1884 integrat per tres grans processos d'innovació dirigits a obtenir reduccions en els costos: la renovació de la maquinària, la transformació de l'edificació industrial i les substitucions energètiques. En la primera línia d'innovació s'hi inscriu, a la filatura, l'augment del

nombre de selfactines més grans i la primera introducció de la contínua d'anells. Per a dues màquines de dimensions i velocitat idèntiques, la contínua produeix gairebé un 40 per cent més de fil que la intermitent selfactina. Al tissatge, el període coneix, tant al cotó com a la llana, el desplaçament dels telers manuals pels mecànics, tal com mostra el Quadre 4.

El desenvolupament del sector cotoner va ésser ben remarcable a nivell internacional. Figuerola, enfrontat amb els empresaris per la política aranzelària, va estimar amb dades estadístiques d'equipament de la filatura que Catalunya era, l'any 1849, el cinquè productor del món, per darrere de Gran Bretanya, França, Estats Uni ts i Àustria i per davant d'Alemanya, Suïssa i Bèlgica. Una comparació per a 1910 a partir d'informacions compilades per David Asséo, evidencia dimensions molts superiors que als països europeus petits, com consta al Quadre 5. Fins i tot respecte de dues potències tèxtils com Bèlgica i Suïssa, amb major població, la producció catalana destaca molt clarament.

Quadre 4. Mecanització del tissatge: nombre de telers

	Cotó		Llana*	
	Mecànics	**Manuals**	**Mecànics**	**Manuals**
1857	7.478	17.425		
1863	8.940	12.359		
1870			35	111
1879	7.273	6.469	444	951
1883	16.989	4.581	767	568
1890	16.700	3.012	1.093	50

(*) Sabadell + Terrassa

Si se li afegissin les dades relatives a la indústria llanera i als altres subsectors, les proporcions encara resultarien més impressionants. És cert que la comparació amb països grans, com Gran Bretanya, Estats Units, Alemanya, França i Itàlia obligaria a matisar aquestes afirmacions. Però no és menys veritat que a la majoria d'ells el tèxtil era dispers entre distintes regions. Per l'especialització tèxtil, Catalunya només pot ésser comparada amb unes poques regions líders en l'àmbit mundial, darrere de Lancashire i de Nova Anglaterra.

Quadre 5. Producció total i per càpita de fil de cotó, 1910 (en tm i quilograms/habitant)

	tm	Kg/hab
Catalunya	57.682	27,73
Suïssa	21.139	5,65
Bèlgica	39.698	5,34
Holanda	19.200	3,25
Suècia	15.980	2,91
Portugal	14.940	2,51
Finlàndia	7.009	2,39
Dinamarca	4.613	1,68
Grècia	4.500	1,68
Noruega	2.539	1,07
Bulgària	948	0,22
Romania	100	0,01

És difícil exagerar la importància del tèxtil en l'economia catalana. Dades de l'any 1908, ben representatives de tot el període, registren per al conjunt del sector unes xifres elevadíssimes: el 73,3 per cent de la inversió industrial i un 69,7 per cent de l'ocupació del sector, per bé que l'estadística compta solament la indústria fabril deixant de banda l'energia i la producció agroalimentària i artesanal. Un registre més exhaustiu, resumit al Quadre 6, mostra com, per gairebé cent anys, el tèxtil aportava més de la meitat del component industrial del PIB. El seu lideratge era autènticament decisiu.

Quadre 6. Participació en el valor afegit brut de la indústria catalana, en tants per cent

	Indústria cotonera	Indústria llanera	Altres indústries
1840	39,9	27,3	32,8
1860	48,5	28,2	23,2
1890	47,4	19,7	32,9
1913	34,6	19,9	45,5
1935	29,9	18,2	51,9

A partir de la contribució industrial es dibuixa una imatge força aproximada de la posició de les indústries tèxtils catalanes en l'economia espanyola, com mostra el Quadre 7. Malgrat que en la primera data, a mitjans del segle xix, Catalunya realitzava les dues terceres parts de la producció d'Espanya, en tancar-se el segle encara havia augmentat fins a més del 80 per cent, una participació abassegadora. Més notable és, però, el fet que la indústria llanera, després de realitzar la plena instauració del *factory system*, augmentava la seva part dins del total fins a més que duplicar-la. Les altres branques, més modestes, de la seda, del cànem i del lli també havien incrementat molt la seva part.

Quadre 7. Participació catalana en el tèxtil espanyol (impost de fabricació, en %)

	1856	**1900**
Cotó	94,1	91,0
Llana	29,1	63,3
Seda	22,5	55,3
Cànem-lli	4,6	43,8
Total tèxtil	66,3	81,9

7.2. La diversificació de l'estructura industrial

North ha explicat que el concepte de regió econòmica s'aplica a un territori dotat d'una forta cohesió a l'entorn d'una base d'exportació, en el qual el creixement resulta de l'èxit de les activitats productives bàsiques —les indústries líders o pautadores—, que es projecten a mercats de dimensions molt superiors a les pròpies, unifiquen els altres sectors i els vinculen a la dinàmica de tota l'àrea a través d'efectes d'arrossegament —les vinculacions en amunt i en avall de Hirschman. Les produccions no exportadores o «de serveis» —complementàries— depenen del creixement generat per la base d'exportació.

L'estructura industrial catalana a mitjans del xix era ja molt diversificada, per bé que un sol sector era més gran que tots els altres junts. El Quadre 8 utilitza l'impost de fabricació com a indicador i fa patent l'espectacular superioritat del tèxtil, l'autèntic pol de creixement que en proporcionar factors de producció, coneixement tècnic, treball qualificat, mercats i comercialització, dona cos a potents factors d'aglomeració.

Quadre 8. La indústria de Catalunya el 1856, segons l'impost de fabricació per sectors

	Tants per cent
Tèxtil	61,3
Alimentàries	21,9
Ceràmica, vidre, calç	3,3
Paper	2,9
Metal·lúrgia	2,6
Química	2,4
Fusta i suro	2,2
Cuiro	2,0
Diverses	1,4
Total	100,0

Les necessitats d'*inputs* i serveis del tèxtil foren determinants del naixement i de l'expansió d'un bon nombre d'altres sectors. La indústria química, la de transformació de metalls i construccions mecàniques o la de pell i cuiro deuen el primer impuls a les comandes de matèries tintòries i mordents, columnes i bigues per a l'edificació industrial, màquines de vapor i turbines, filadores i telers o, en fi, corretges i altres elements per a les transmissions. Les primeres empreses que es dedicaren a la fabricació de gas d'enllumenat o d'electricitat s'aplicaren, abans que res, a satisfer les demandes del tèxtil. Banca, comerç o transports comptaren, de forma destacada, amb empreses i empresaris del tèxtil entre els primers i millors clients. Durant més de cent anys, el tèxtil va actuar de sector líder de la modernització econòmica.

7.3. El metall i els nous desenvolupaments

La indústria del metall i la fabricació de béns d'equipament formen un sector molt estratègic que és el proveïdor dels mitjans de producció de tots els altres (agricultura, indústria, transports…). Per als fabricats metàl·lics bàsics, Catalunya no comptava amb l'estímul de minerals propis. Però per al seu desenvolupament, sobretot en la construcció de maquinària, no són decisius els factors materials —ja que la mà d'obra representa un percentatge molt alt dels costos—,

sinó els coneixements tècnics i una força de treball altament qualificada. Atesa la immensa varietat dels productes de la metal·lúrgia de transformació i de les construccions mecàniques, constituïa l'única indústria en la qual s'haurien pogut aconseguir realitzacions amb una presència remarcable al mercat mundial.

En l'època de la mecanització del tèxtil, durant el segon terç del segle xix, va néixer un grup d'empreses del sector com a seccions de servei d'altres companyies. El primer departament de la fàbrica Bonaplata que va entrar en funcionament, el 1832, hauria estat justament la foneria. El soci Valentí Esparó, un cop destruïda, va assumir els tallers metal·lúrgics amb l'enginyer anglès Kent com a director i tot el personal tècnic també britànic. Des de 1836, els tallers de Nuevo Vulcano, creats a la Barceloneta per Joan Reynals, fundador de la Companyia Catalana de Vapors, construïen els primers vaixells a vapor. L'any 1841 es va transformar en la societat Navegació i Indústria. L'any 1838, Nicolau Tous amb Joan Güell i Ferrer i altres socis fundaven la Companyia Barcelonesa, també amb foneria i construcció de filadores i telers. L'any 1841 es va ampliar amb la incorporació de Celdoni Ascacíbar. El 1849 els germans escocesos Thomas i David Alexander varen crear l'empresa Alexander Germans, especialitzada en màquines de vapor. La fusió de les companyies d'Esparó i de Tous el 1855 va donar lloc a La Maquinista Terrestre i Marítima, l'empresa metal·lomecànica més important de la península durant més de cent anys juntament amb la Foneria del Remei —MACOSA—, fundada el 1861 pels germans Ignasi i Casimir Girona i Alexander Germans.

Catalunya hauria pogut desenvolupar el sector abans i molt més del que ho va fer al segle xix, però aquest brot metal·lúrgic quedaria entrebancat. Les empreses produïren ponts metàl·lics, columnes i bigues, màquines i objectes molt diversos, però el sector no va ampliar les dimensions durant molts anys. La causa principal va ésser la política dels governs instaurada l'any 1855 a través d'una molt elevada protecció aranzelària per a la matèria primera, els productes siderúrgics i l'energia, i la llibertat total d'importació de material ferroviari. Es tractava d'una oportunitat insubstituïble per a la indústria de material de transport i de construccions mecàniques, malmesa per una protecció efectiva negativa: costos elevats dels materials i preus de venda relativament baixos per a locomotores, altre material ferroviari i elements per a la construcció metàl·lica.

Esteve Deu i Montserrat Llonch han explicat que els darrers quinze anys del període la dependència exterior quant al proveïment de maquinària tèxtil va començar a reduir-se per causa d'un tractament aranzelari més favorable i per

l'augment de la demanda interna. Van créixer la innovació tecnològica, la facturació de les empreses i la fabricació, al mateix temps que ho feien molts altres segments de la demanda de productes metal·lomecànics, com ara la indústria elèctrica, la del automòbil i altre material de transport.

L'Exposició Universal de Barcelona de 1888 va ésser com una crida a la renovació i l'aranzel proteccionista de 1891 va donar pas a un desplegament notable de nous sectors. A l'entorn d'aquestes dates es generava un segon gran impuls industrialitzador amb tota una àmplia sèrie de noves indústries —metall, ciment artificial, material elèctric, edició i arts gràfiques, automòbil i altres vehicles de transport, electrodomèstics, etc. Malgrat la molta menor magnitud de tots ells, la pràctica totalitat varen ultrapassar les característiques de les activitats «de serveis» i assoliren la condició de sectors «bàsics», exportadors cap a l'exterior del territori propi. Tot d'una, el tèxtil va perdre capacitat de lideratge, per bé que va conservar per molt temps dimensions relatives immenses. Catalunya comptava amb una base industrial centrada en la gamma dels acabats i dominada per processos d'elaboració complexos, amb una intervenció relativament poc significativa dels factors materials i un gran valor afegit.

8. Els mercats i el consum

La viabilitat de la indústria de béns de consum és definida per les dimensions del mercat mateix, que depenen de l'existència d'una gran població o d'un elevat nivell de renda i de despesa per càpita o bé, preferentment, de la combinació de tots dos factors. El consum mitjà dels catalans entre 1832 i 1935, relativament elevat en el context ibèric, va generar un mercat intern sòlid, essencial per a la consolidació de la indústria tèxtil, enfront de regions de població superior, com Andalusia, Castella la Vella i Castella la Nova, o poc per sota, com Galícia, però amb uns estrats molt reduïts de famílies de rendes mitjanes.

La demanda final de tèxtils es classifica bàsicament en tres grans grups: vestit —que és proporcionat al consumidor pel sector de la confecció—, tèxtils per a la llar i tèxtils industrials. Per a nivells de renda mitjans, l'elasticitat de la despesa respecte de la renda es mou en valors propers a la unitat; és a dir, progressa a mesura que s'incrementen els ingressos i d'una forma proporcional. El ràpid augment de la renda en el procés d'industrialització a Catalunya es traslladava a un increment semblant de la despesa en tèxtils de les famílies. Això es va

traduir en una ampliació molt més gran del consum final, a causa de la contínua reducció de preus resultat de la mecanització, especialment intensa als decennis centrals del segle xix.

A banda del mercat interior català, la producció de teixits i de gènere de punt es va adreçar també, i en una proporció creixent, cap a la resta de l'Estat espanyol. Les comunicacions són un factor essencial de vertebració del territori: des dels anys 1860 el conjunt de les línies ferroviàries va alterar els costos del transport a l'interior de la península, afavorint la penetració de les mercaderies catalanes. Aquesta demanda externa va anar augmentant per la combinació de tres factors: el descens dels preus dels manufacturats i la millora constant de la qualitat, el desplaçament dels teixits tradicionals pels productes de la indústria moderna i, en tercer lloc, pel creixement lent però continuat de la renda per càpita a Espanya.

Les vendes al mercat espanyol en dates avançades del procés foren molt grans. Com mostra el Quadre 9, les estimacions fetes a l'entorn de 1930 per Carles Pi i Sunyer valoren les vendes de teixits de cotó al mercat espanyol en prop del 70 per cent de la producció. Les de teixits de llana assolien una proporció més baixa, però encara arribaven, en valor, prop de la meitat de les de manufacturats de cotó. Les dels teixits d'altres fibres, com lli, cànem, jute i seda, eren d'una dècima part sobre les de cotó. És en aquest sentit que s'ha d'entendre l'afirmació de Sidney Pollard que el creixement econòmic de Catalunya, com el de Suïssa, és un cas de desenvolupament dirigit per les exportacions. Ben entès, per les exportacions a la resta d'Espanya.

Quadre 9. Vendes anuals de filats i teixits de cotó catalans a l'entorn de 1930

	Milions de pessetes	**Tants per cent**
Catalunya	105	16,7
Espanya	445	70,6
Estranger	80	12,7
TOTAL	630	100,0

Des de 1820, prou abans de la Revolució Industrial, s'havien imposat a Espanya aranzels altament proteccionistes que obstaculitzaven la competència estrangera amb la finalitat d'obligar la població urbana i industrial a consumir

cereals castellans i andalusos. Això va escanyar el comerç al Mediterrani, ja que les importacions de cereals rebaixaven els nòlits per a les exportacions catalanes. Des d'aleshores, l'aïllament respecte del mercat internacional, gràcies a una protecció aranzelària persistent, ha estat alhora la causa de la fortalesa i de la debilitat del sector. La falta de competència assegurava el control del mercat interior, però obstaculitzava la introducció d'innovacions estalviadores de mà d'obra per a aconseguir la necessària competitivitat internacional.

El ferrocarril també va conformar una autèntica frontera econòmica amb la resta d'Europa. Encara que es vol justificar com una decisió tècnica, a partir de l'Informe Subercasse de l'any 1844, el cert és que l'opció d'un ample de via (1,668 mm) distint a l'internacional o estàndard (1,435 mm), adoptat per Stephenson, va ésser inicialment proposat amb criteris de defensa militar. Es tracta, en tot cas, d'un perfecte despropòsit que va aillar la península Ibèrica del mercat europeu. Els ferrocarrils dels altres països no poden utilitzar la xarxa ibèrica encara entrat el segle xxi a causa de l'amplària, que exigeix el transbordament o canvi de tren de les mercaderies a la frontera.

En conseqüència, les exportacions catalanes a la resta del món varen ésser regularment escasses i amb un cert caràcter residual. Únicament en mercats preferents, com les colònies de Cuba, Puerto Rico i Filipines entre el 1882 i la seva independència l'any 1898, o en èpoques especialment favorables per raó del baix tipus de canvi exterior de la pesseta o bé pel suport fiscal, com entre 1899 i 1913, les exportacions aconseguiren resultats remarcables. Hi ha alguna excepció, com el gènere de punt durant part del primer terç del segle xx, tal com ha explicat M. Llonch. I també, en algunes etapes del mateix període, els manufacturats de llana, com evidencien els treballs d'E. Deu. Catalunya va ésser sempre l'economia més exportadora de manufacturats d'Espanya.

9. Un dels motors d'Europa

Alexander Gerschenkron afirmava que el grau d'endarreriment de les economies a l'arrencada de la industrialització en va condicionar els trets bàsics, sovint, en alguns aspectes, amb avantatges en el seu desenvolupament. Richard Roehl va argumentar que, inversament, el grau d'anticipació en el moment crucial del *take off* de la industrialització també havia d'haver impregnat amb unes característiques singulars les economies que s'avançaren en el camí de la modernització

econòmica. El cas de Catalunya constitueix, de tota evidencia, un exemple d'industrialització avançada, en el sentit d'haver començat molt aviat en el temps les transformacions estructurals modernes.

D'acord amb aquestes hipòtesis, Catalunya hauria estat una economia marcada pels impactes de l'anticipació i que es podrien resumir com un procés mancat de grans discontinuïtats, amb un increment sostingut de la taxa de variació de l'IPI i del PIB; una molt elevada proporció del producte de les indústries de béns de consum dins del valor afegit brut total de la indústria; escassa intervenció dels elements institucionals, com ara els bancs d'inversió o el mateix Estat, en el teixit empresarial i en l'oferta de capital, amb presència molt dominant de la iniciativa dels residents; baixes dimensions mitjanes de les plantes productives i de les empreses per la limitada incidència de les economies d'escala; i baixa pressió sobre el nivell de vida de la població, de manera que el consum privat hauria evolucionat amb taxes properes al PIB per càpita.

El cas català apareix, així mateix, com un exemple de dependència de la trajectòria segons proposava Paul David: és possible remuntar-se molts segles enrere per definir algunes de les principals pautes i alguns dels trets més destacats de l'economia que protagonitza la Revolució Industrial. No cal forçar gens les dades per identificar les condicions d'una autèntica atmosfera industrial, tal com la definia Alfred Marshall, o de la revolució industriosa, que ha descrit Jan de Vries, ja ben abans de l'inici de la modernització

Posteriorment, l'economia catalana ha pogut ésser qualificada d'un dels motors d'Europa. L'acabament del model aïllacionista espanyol, amb l'acord preferencial signat amb la CEE l'any 1970 i sobretot amb la integració a la Unió Europea l'any 1986, ha demostrat que el creixement català modern no era efímer ni, menys encara, dependent del mercat espanyol. Ja abans, i també després, Catalunya ha estat una economia molt oberta.

Tancada l'etapa de la Revolució Industrial, ha seguit essent aquella de les comunitats autònomes o regions espanyoles que lidera pràcticament tots els sectors industrials, a la qual cosa ha anat afegint el lideratge en el turisme internacional receptiu. També ha estat, per gairebé noranta anys i fins avui, l'espai de la península Ibèrica més potent quant a les innovacions tecnològiques, mesurades per les sol·licituds de patents europees, la més destacada al terreny de les exportacions internacionals i la que contribueix en superior mesura a equilibrar la balança de pagaments. Sens dubte el motor econòmic de l'Estat espanyol i, per això mateix, un dels motors d'Europa.

Referències bibliogràfiques

L'estudi històric de la Revolució Industrial catalana compta amb multitud de monografies locals i d'estudis de cas i de descripcions, però són escassos els assaigs de síntesi amb recurs als instruments analítics que ofereix la ciència econòmica.

Sobre el fenomen de la Revolució Industrial, vegeu David S. Landes (1969), *The Prometheus Unbound. Technical Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Londres, Cambridge University Press. Una visió de conjunt amb especial èmfasi en el paper de les regions a Sidney Pollard (1991), *La conquista pacífica. La industrialización de Europa. 1760-1970*. Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza. Un intel·ligent panorama general a Vera Zamagni (2011), *Historia económica de la Europa contemporánea*. Barcelona, Crítica.

Sobre el cas català, J. Maluquer de Motes (1987), «The Industrial Revolution in Catalonia», a N. Sánchez-Albornoz [ed.], *The Economic Modernization in Spain, 1830-1930*. Nova York i Londres, New York University Press, p. 169-190 (hi ha edició castellana d'Alianza Editorial, 1985). De forma més extensa, a J. Maluquer de Motes (1994), «La gran transformació. Industrialització i modernització a la Catalunya del segle xix», a *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*. Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, vol. I, p. 39-345. Per a la recerca moderna sobre el tema, J. Maluquer de Motes (2004): «La industrialización de Cataluña: un balance historiográfico», a A. di Vittorio; C. Barciela i G. L. Fontana [ed.], *Storiografia d'industria e d'impresa in Italia e Spagna in Età moderna e contemporanea*. Pàdua, CLEUB, p. 333-357.

Dues aportacions fonamentals són les de Joaquín Arango (1976), «Cambio económico y movimientos migratorios en la España oriental del primer tercio del siglo xx: Algunas hipótesis sobre determinantes y consecuencias», *Hacienda Pública Española*, núm. 38, p. 51-80. I d'Albert Carreras (1990), «Cataluña, primera región industrial de España», a J. Nadal; A. Carreras [ed.], *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*. Barcelona, Ariel, p. 259-295. Gran quantitat de materials quantitatius i cartogràfics a J. Nadal, J. M. Benaul i C. Sudrià [ed.] (2012), *Atles de la Industrialització de Catalunya 1750-2010*, Barcelona, Vicens Vives.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXX (2019), p. 183-217
DOI: 10.2436/20.1001.01.199

NOVES DADES SOBRE LA PREHISTÒRIA DE LA VALL DE SANT MATEU (EL MARESME, BARCELONA)

Ramon Coll Monteagudo
Museu Romà de Premià de Mar[1]
Jordi Bagà Pascual
Museu Romà de Premià de Mar[2]

Article lliurat el 16 d'abril de 2018. Acceptat el 10 de maig de 2019

Resum

Presentem en aquest treball un estat de la qüestió sobre l'estudi de la prehistòria a la vall de Sant Mateu. El període prehistòric, essencialment prehistòria recent degut a la manca de jaciments paleolítics, s'ha vist sovint deixat de banda pels professionals de l'arqueologia en benefici d'èpoques més recents, com són la ibèrica i la romana, amb unes restes arqueològiques molt més evidents i sovint espectaculars.

Paraules clau

Maresme, vall de Sant Mateu, prehistòria recent.

1. E-mail: collmr@premiademar.cat
2. E-mail: jordibaga@hotmail.es

New data for the study of prehistory in the valley of Sant Mateu (El Maresme, Barcelona)

Abstract

This paper presents the current state of the art for the study of prehistory in the valley of Sant Mateu. The prehistoric period, essentially recent prehistory due to the lack of Palaeolithic sites, has often been neglected by archaeology professionals, focusing on more recent periods such as the Iberian and Roman with more obvious and often spectacular archaeological remains.

Keywords

Maresme, Sant Mateu valley, recent prehistory.

Història de la investigació

La vall de Sant Mateu es troba en la part meridional de la comarca del Maresme, entre 15 i 20 km aproximadament al nord de Barcelona. La comarca presenta una gran densitat en jaciments arqueològics fruit d'un intens poblament antic (fig. 1).

Resulta sobradament conegut que l'interès més o menys generalitzat per l'estudi de la prehistòria no arrenca a casa nostra fins a mitjan segle xix amb moltes restes prehistòriques ben visibles, cas dels dòlmens o dels menhirs, atribuïts aleshores a pobles històrics com els celtes. No és estrany, doncs, que els primers treballs referents a les èpoques més pretèrites de la comarca del Maresme, com són el de l'anònim autor del *Mataró a trozos…* (Anònim, 1860), o el del Pare Josep Rius (Rius, 1866), no fessin cap esment de la prehistòria d'aquesta comarca com a tal.

Com ja és sabut, l'excursionisme científic, que es desenvoluparà a casa nostra a partir del darrer quart del segle xix, durà a terme una lloable difusió del patrimoni arqueològic conegut aleshores (Roma, 1996: 67-77). Així, no resulten inhabituals als butlletins dels centres els relats d'excursions on es visiten monuments megalítics que testimonien un passat ben remot (p. e., Osona, 1883: 188-196). I no es limitaren a les excursions, perquè en el cas del Maresme fou el Centre Excursionista de Catalunya qui excavà per primera vegada un dels seus

monuments prehistòrics emblemàtics, el dolmen de la Roca d'en Toni de Vilassar de Dalt (Castells i Vilardell, 1983: p. 49).

Deixant de banda precedents il·lustres, com el de Josep Maria Pellicer, en què ja se citen algunes de les restes prehistòriques maresmenques (Pellicer, 1887), no es fins ben entrat el segle xx que comencem a tenir un coneixement més científic dels períodes preibèrics, a través de síntesis degudes a prehistoriadors professionals com Josep de Calassanç Serra Ràfols (Serra Ràfols, 1928: 181-182; Serra Ràfols, 1930, p. 25 i *sq*; Serra Ràfols, 1944: 78-81), o a estudiosos locals com Marià Ribas i Bertran (Ribas, 1934: 9-22; Ribas, 1952: 11-28; Ribas, 1964: 17-35; Ribas, 1994).

En les dècades de 1940-1960 es publiquen algunes notícies puntuals, com la de la troballa per Joan Maluquer de la necròpoli del bronze inicial de Mar i Muntanya d'Alella (Maluquer, 1947-1948: 269-272) (fig. 1, núm. 1). També s'editen algunes breus síntesis arqueològiques en la primera meitat de la dècada de 1950 o poc abans, fruit de tot un seguit de troballes prehistòriques i d'altres èpoques que anaven fent aleshores els grups locals que es dedicaven a la recerca arqueològica (p. e., Almagro; Serra i Colominas, 1945; Balil i Ripoll, 1952: 180-181; Balil, 1953*a*: 169-174; Balil, 1953*b*: 58-59; Serra Ràfols, 1954: 23-33, o Estrada i Villaronga, 1967: 135-194). Existeixen també notícies sobre jaciments prehistòrics del Maresme, o de les seves proximitats, en publicacions com ara *Informació Arqueològica*, editada entre els anys 1970 i 1985 per l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona.

Però s'ha de dir que el coneixement sobre el tema era aleshores molt escàs, i que han estat sobretot els estudiosos locals els que han anat donant a conèixer les troballes prehistòriques, en el marc de les anomenades comissaries locals d'excavacions arqueològiques bastides després de la Guerra Civil (1936-1939). L'organització de les comissaries, hereves del Servei d'Excavacions Arqueològiques ideat per Bosch Gimpera durant la Mancomunitat de Catalunya, tingué membres especialment actius: a Mataró amb el ja esmentat Marià Ribas Bertran i un bon estol de col·laboradors; al Masnou amb Lluís Galera Isern i col·laboradors; a Vilassar de Dalt amb Jaume Ventura Campins, Pau Ubach Font i col·laboradors; a Arenys de Mar, amb Josep Maria Pons Guri, i a Vilassar de Mar amb Lluís Guardiola Prim (Bonamusa, 2003: 125-139).

Alguns d'aquests autors foren força prolífics a l'hora d'escriure, tot i que acostumaven a fer-ho essencialment sobre l'arqueologia clàssica. És el cas de Marià Ribas, del que a més dels seus treballs de síntesi ja esmentats coneixem

alguns articles que tracten específicament de jaciments prehistòrics, com per exemple el dedicat a la necròpoli dels Sepulcres de Fossa del Ravalet de Vilassar de Dalt (Ribas, 1926*a*); els vasos hallstàttics d'Argentona (Ribas, 1926*b*); el referit a la Cova de les Guilles de Sant Andreu de Llavaneres (Ribas, 1948: 9-10) o el que estudia la ceràmica de la primera edat del ferro apareguda a l'*oppidum* ibèric de Burriac (Ribas, 1949: 91-92). Ribas fou l'autor de part de les troballes casuals de la zona de Premià de Mar i de Premià de Dalt, com per exemple algunes de les del Turó del Mal Temps (fig. 1, núm. 25) o d'algunes destrals de pedra, com la del cementiri (fig. 1, núm. 20), que durant molt de temps foren les úniques evidències prehistòriques de la zona.

Les publicacions de la resta d'autors comarcals han estat més disperses i espaiades en el temps. És el cas del masnoví Lluís Galera, que va fer alguns intents de síntesi sobre les troballes prehistòriques de la seva zona d'actuació —essencialment Alella, el Masnou i Teià—, que sovint incloïen també les d'època ibèrica i romana (Galera, 1949: 118-121; Galera i Artés, 1959: 15-23; Galera, 1960: 29-30), tot i que de tant en tant publicava sobre algun jaciment prehistòric específic, com la necròpoli de Can Cues d'Alella (Galera, 1956: 73-75) (fig. 1, núm. 2), aquí seguit d'un estudi dels materials fet per J. de C. Serra Ràfols (Serra Ràfols 1956: 77-79). En el cas de Lluís Galera no han faltat articles dedicats a l'arqueologia prehistòrica local, publicats sovint en revistes d'escassa difusió i per tant difícils de rastrejar, com són els del *Butlletí Parroquial* de Teià (Galera, 1967: s.p.), o d'altres (Galera, 1983: 5; Galera, 1984: 6), que no deixen de ser en molts casos una font valuosa d'informació malgrat algunes especulacions que contenen, i que en molts de casos descriuen troballes aïllades, sovint sense contextualitzar.

El cas del Grup Arqueològic de Vilassar de Dalt ens és molt millor conegut mercès a la publicació de les memòries de Pau Ubach, un dels seus membres més actius des dels inicis, on es descriuen moltes de les actuacions dutes a terme des de la Comissaria, ja abans de la Guerra Civil fins a pràcticament la creació del Servei d'Arqueologia de la Generalitat, l'any 1981 (Ubach, 1994). Perquè el responsable del grup durant molts anys, Jaume Ventura Campins, fou sempre més home d'acció que de lletra, tal i com ens el descriu la biografia que li va dedicar el seu amic, el promotor cultural de Dosrius Esteve Albert (Albert, 1986). Jaume Ventura va publicar ben poca cosa al llarg de la seva trajectòria: una comunicació a la vuitena reunió de les comissaries d'excavacions arqueològiques (Ventura, 1956: 81-83), i una breu notícia sobre l'àrea de Vilassar de Dalt al *Noticiario*

Arqueológico Hispánico (Ventura, 1962: 265). Ventura i els seus col·laboradors foren els excavadors de la Barraca del Dimoni de Premià de Dalt (fig. 1, núm. 18) i del Dimoni Xic, molt proper (fig. 1, núm. 22), si bé mai no van arribar a publicar res sobre això.

Les restes arqueològiques de la zona d'Arenys i rodalies van tenir Josep M. Pons Guri com a investigador. Ell publicà un resum de les troballes arenyenques (Pons Guri, 1938: 42-51; 64-75). Pel que fa a les etapes prehistòriques, hi recull essencialment troballes soltes de destrals i sílexs (Pons Guri, 1938: 42-43). En alguna altra publicació, més endavant, testimonia algunes restes preibèriques dels pobles veïns, cas d'uns fons de cabana de la primera edat del ferro trobat a Pineda de Mar (Pons Guri, 1943: 254-255). Posteriorment deixà l'arqueologia i es dedicà a l'arxivística.

A partir de finals de la dècada de 1960, i sobretot en les dues següents, una nova fornada d'arqueòlegs, alguns ja sorgits de la Universitat, s'afegeix als grups existents, en crea de nous o ajuda a remodelar els antics, cas de la Secció Arqueològica del Museu de Mataró. Pel que fa a la prehistòria, aquest grup comença a explorar noves àrees, amb el resultat de la troballa de jaciments com els de la zona del Montalt (Lleonart, 1971: 153-157; Lleonart, 1986: 7-12, Lleonart i Bassols, 1991: 7-20; Bassols *et al.*, 1998: 3-70), entre els quals destaca el dels Castellàs - Rocs de Sant Magí de Llavaneres, pertanyent al neolític epicardial (Lleonart, 1982-83: 8-23; Lleonart, 1985: 7-12, Bosch i Miró, 1991: 5-17; Bassols i Lleonart, 1991: 102-104). També han estat explorats altres jaciments, com un possible dolmen a Arenys de Munt (Lleonart,1987, p.13-15), un possible menhir a Dosrius (Daví, 2004: 23-28), o una sitja de principis de l'edat del bronze a Cabrils (Bassols; Daví; Farell, 1998: 7-24; Bassols; Daví; Farell, 2002: 285-291), i s'han estudiat troballes antigues com la destral de la Murtrera de Teià (fig. 1, núm. 49) (Lleonart *et al.*, 2009: 233-243). Les manifestacions artístiques prehistòriques, com ara les pedres gravades o inscultures, tampoc no han estat negligides (Bassols, 1992: 6-9; Bassols, i Lleonart 1993: 17-27; Lleonart *et al.*, 2005: 25-49).

La consolidació d'aquest grup de recerca de la prehistòria comarcal ha propiciat que també s'hagin pogut fer síntesis sobre alguns períodes de la prehistòria maresmenca, com ara el neolític mitjà (Lleonart, 1977: 26-31), l'etapa calcolítica (Lleonart, 1976: 7-13), o fins i tot períodes de més abast cronològic (Bassols, 1996: 3-6; Bassols, 2003: 25-29), incloent-hi manifestacions com ara el megalitisme (Lleonart, 1995: 28-40; Daví, 2003: 31-38). S'ha sintetitzat

l'etapa prehistòrica de jaciments importants en èpoques posteriors, com ara Burriac (Bassols, 1998: 11-16), o també de zones més àmplies, com són els municipis de Dosrius (Bassols, 2000*a*: 4-13; Bassols, 2004: 11-22) i de Mataró (Secció Arqueològica del Museu de Mataró, 1977: 7-11 pel que fa a les etapes preibèriques). No han estat tampoc oblidats els aspectes divulgatius, adreçats a un públic general (p .e., Lleonart, 1988*a*: 175-177; Lleonart, 1988*b*: 195-197), i també escolar (Roca *et al.*, 1980).

En el moment d'escriure aquestes línies, l'equip de prehistòria de l'actual Centre d'Estudis d'Arqueologia i Història de Mataró acaba d'editar la monografia que culmina un projecte d'anys de recerca de la prehistòria comarcal, projecte del qual ja es va fer prèviament un avançament del que volia ser (Lleonart *et al.*, 2002: 199-206), que ara veu la llum i que suposa un important pas endavant en la sistematització de les etapes preibèriques de la zona (Bassols *et al.*, 2018).

Pel que fa a la rica zona prehistòrica de Vilassar de Dalt, s'ha de dir que amb els anys han estat publicades algunes dades més que cal afegir a allò conegut amb anterioritat. Deixant de banda alguna troballa aïllada, com la dels materials preibèrics de Ca n'Alsina (Coll, 2003: 287-295), la major part de la informació ha estat obtinguda sobretot en la ja coneguda zona de Can Boquet a partir de la dècada de 1970. Es tracta essencialment de noves troballes, donades a conèixer tant per algun investigador pel que fa als Rocs d'en Sardinyà (Baldellou, 1972: 41-52) com per la mateixa Secció Arqueològica del Museu de Vilassar de Dalt, referides en aquest cas a l'anomenada Cova d'en Joan (SAMVD, 1978: 81-82; Bassols, 2000*b*: 46-47), i a algun altre abric de la zona (MVD, 1979: 279). També s'hi ha fet referència en alguns treballs de síntesi de temàtica local (Cuyàs, 1976: 63-66). En qualsevol cas, amb els anys no han deixat de recordar-se les actuacions del Grup Arqueològic de Vilassar de Dalt, entre les quals destaquen les dedicades al període prehistòric (a.d., 2007). El mateix Pau Ubach, de qui hem parlat més amunt, hi ha fet referència fins i tot en publicacions recents (Ubach, 2015). Mercès a la col·laboració de diverses institucions, ha pogut ser publicada una edició facsímil d'una de les primeres memòries arqueològiques del país, la dels treballs de Joaquim Folch i Torres al jaciment del neolític mitjà de la Bòbila del Ravalet de Vilassar de Dalt (1914), l'original de la qual es troba dipositada al Museu de l'Estampació de Premià de Mar. L'edició s'acompanya de diversos estudis complementaris entorn de la troballa del document, del jaciment mateix i del període històric a què pertany (Ortega, 2015 [coord.]).

El Maresme Nord no presenta gaires novetats pel que fa a l'estudi de la seva prehistòria, atesa la manca de recerca sistemàtica en aquest camp. Deixant de banda els mapes del patrimoni que es van fent, pel que fa a l'arqueologia estricta tan sols s'ha publicat alguna carta arqueològica, com la que aplega els municipis d'Arenys de Mar, Arenys de Munt, Caldes d'Estrac i Sant Iscle de Vallalta (Artigas *et al.*, 1997: 15-27, pel que fa als jaciments prehistòrics). Com a novetat, cal esmentar la troballa de diversos sílexs en superfície al Mas Jordà de Santa Susanna, essencialment rascadores, alguna ascla, percussors i allisadors. No es tracta de cap assentament *sensu stricto*, sinó tan sols d'uns materials que testimonien un poblament preibèric del qual ho desconeixem pràcticament tot, en una zona on no hi havia cap evidència d'aquesta antiguitat (Coll, 2017*b*: 17-18, fig. 4).

Cal dir també que a partir de 1981, amb la creació del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, s'han fet algunes publicacions de síntesi que recullen alguns dels jaciments prehistòrics ja coneguts a la comarca, cas del catàleg de l'exposició *L'Arqueologia a Catalunya, avui* (Gurt i Martín, 1983: 33-86, pel que fa a les etapes prehistòriques des del neolític), o fins algun estudi concret, com el dedicat al dolmen de la Roca d'en Toni de Vilassar de Dalt (Castells i Vilardell, 1983: 47-52). Per descomptat, també els congressos i taules rodones de l'època fan referència a alguns dels jaciments prehistòrics més destacats de la comarca. És el cas de la Taula Rodona de Montserrat dedicada al neolític a Catalunya (a.d., 1981). Igualment alguns d'aquests jaciments s'han recollit en síntesis, sovint temàtiques, com ara la dedicada als hipogeus (Pedro, 2003; Petit; Pedro, 2005: 210 i 222), als botons amb perforació en V (Uscatescu, 1992, esp. p. 20 i 146), al període del bronze final - I edat del ferro (Petit, 1992-1993: 255-272), al megalitisme (Colom, 2014), o fins en històries generals de Catalunya (p. e., Tarradell, 1962: 116-117; Rauret, 1978: 85).

La realització de la Carta Arqueològica del Maresme per part del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya a partir de 1986 ha ajudat a situar moltes de les troballes prehistòriques disperses de la comarca, a més de facilitar-ne la gestió administrativa (Burjachs *et al.*, 1987).

En comparació amb períodes històrics posteriors, com l'ibèric i el romà, en què les novetats no deixen de ser rellevants i habituals —només cal recordar, a títol d'exemples, el descobriment de les termes de Ca l'Arnau de Cabrera de Mar, o la troballa de l'espectacular edifici octogonal romà de Can Ferrerons de Premià de Mar—, l'estudi de la prehistòria del Maresme sembla una mica

estancada. Serveixi com a mostra la publicació del primer volum de la revista *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, que recull les intervencions arqueològiques dels darrers anys setanta i inicis dels vuitanta: no hi consta ni un sol jaciment prehistòric maresmenc. Per descomptat, en les èpoques ibèrica i romana la cosa canvia força (a.d., 1982). Amb la tesi doctoral de Maria dels Àngels Petit (1986) succeeix quelcom similar: si bé amb els anys s'ha arribat a trobar desfasada pel que fa al Vallès, atesos els nombrosos i destacats descobriments prehistòrics d'aquesta comarca, quant al Maresme podem dir que en allò essencial no ha perdut vigència. I és que en els darrers anys poques han estat les novetats de rellevància en la prehistòria de la comarca. Les excepcions les constitueixen el descobriment de l'hipogeu de la Costa de Can Martorell o de la Vinya d'en Tit, de Dosrius (Aliaga *et al.*, 2002: 539-550; Mercadal 2003 [coord.]); el dolmen de Ca l'Arenes I, de Dosrius, restaurat i consolidat (Lleonart *et al.*, 2008: 7-14; Daví *et al.*, 2009: 245-252), i el que resta del dolmen de Ca l'Arenes II, també de Dosrius (Bassols, 2000*c*: 71-76).

A banda de les referenciades, estrictament no podem dir que no s'hagin fet al Maresme noves troballes prehistòriques més o menys recents. En són exemples el jaciment de Can Bardina o Can Pinyar, a Cabrera de Mar, del bronze inicial (Coll, 1993: 290-303), el del Morrell (Mataró), datat en el bronze inicial (CODEX, 1995: 119-123); o l'assentament del neolític antic del carrer d'en Xammar, també de Mataró (Pou i Martí, 2005: 9-23). No han faltat tampoc troballes soltes, que ens aporten dades en indrets ja coneguts, com ara les del Rocar d'en Lladó, de Cabrera de Mar (Coll i Bagà, 2014: 7-27), la zona de Dosrius (Coll, 2017*a*: 9-18), o l'evidència, per primera vegada, de possibles assentaments de l'edat del bronze a la zona de Burriac, encara per investigar (Coll i Bagà, 2015: 325-348). L'any 2018 ha estat identificat un nou assentament preibèric a Cal Conde (Cabrera de Mar), en procés d'excavació en el moment d'escriure aquestes línies, amb evidències des del neolític fins a l'edat del bronze, i que representa un element de primera categoria a l'hora d'entendre els posteriors assentaments protohistòrics de la zona.

A banda dels nous descobriments també s'han anat fent revisions sobre troballes antigues. És el cas dels vasos cineraris d'Argentona, del període dels camps d'urnes (Pérez, 1982-83: 24-31; Pérez, 2005: 51-64), o del jaciment eneolític de la Barraca del Dimoni de Premià de Dalt (Coll i Morera, 1996: 15-24). També s'han dut a terme síntesis de l'arqueologia d'un territori més o menys extens, que naturalment inclouen les troballes prehistòriques, cas de Vilassar de

Mar (Coll i Cazorla, 1992), o fins actualitzacions sobre el coneixement de la realitat arqueològica, com s'ha fet en diverses ocasions per a la zona de Premià de Mar-Premià de Dalt (p. e., Cazorla; Coll; Járrega, 1996: 177-202; Coll 2004). S'ha aprofitat l'estudi de la cova-santuari ibèrica de les Encantades, encara en procés de realització, per fer una revisió de la prehistòria de la muntanya del Montcabrer, en els termes municipals de Cabrils i de Cabrera de Mar, estudiant i situant amb més precisió cronològica unes troballes que en les publicacions antigues es definien com a *neolítiques*, si bé són majoritàriament pertanyents a l'edat del bronze (entre altres Coll *et al.*, 1993: 31; Coll *et al.*, 1994: 37 i 46 i *sq*; Coll i Cazorla, 1998: 276). Fins es va dur a terme una prospecció sistemàtica de territori a la zona del Montcabrer, de la qual se n'ha publicat un resum (Coll *et al.*, 2004: 264-266).

Prehistòria de la vall de Sant Mateu

Sant Mateu és la muntanya més alta de la Serralada Litoral central (499 m). Tot i que és al terme de Premià de Dalt, els seus vessants s'estenen entre rieres sovint de poc recorregut vers les planes de Teià, Alella, el Masnou i Premià de Mar, i també cap a Premià de Dalt. Altres cims destacables de la serra són el Turó de Lledó (496 m), el Turó d'en Baldiri (426 m), el Turó de Pedrells (426 m) i el Turó d'en Cases (381 m). La seva part muntanyosa està inclosa en el Parc de la Serralada Litoral.

La base rocosa la formen essencialment roques de l'era paleozoica, entre les quals destaquen els granitoides tardihercinians. La geomorfologia de la zona la caracteritza el modelatge que sofreixen les masses rocoses fetes de granitoides, que amb l'erosió-meteorització donen lloc a les anomenades boles granítiques que en ocasions formen abrics, usats sovint per l'home prehistòric com a hàbitat i/o com a lloc d'enterrament. L'alteració d'aquests materials provoca l'alliberament del quars mineral, que és més estable, i alhora es formen argiles que migren cap a la plana transportades en suspensió per l'aigua. En aquestes condicions, el granitoide es transforma en una roca alterada que es coneix amb el nom de sauló, de textura sorrenca grollera, molt típic de la comarca. Relacionat amb les transformacions geològiques, i a manca d'estudis detallats, ignorem també quins han estat amb detall els avenços i retrocessos successius de la línia de la costa al llarg dels diferents períodes.

La conca hidrogràfica de la zona està formada exclusivament per rieres de curt recorregut i fort pendent que duen aigua només quan plou, que van en direcció a la mar.

L'actual vegetació boscana està formada essencialment per pi pinyer i pi blanc en les zones de solella, i alzinars i rouredes en les obagues.

Els pobles d'aquesta part de la comarca —Teià, Alella, el Masnou, Premià de Dalt i Premià de Mar— es troben a redós de la serra de Sant Mateu, que proporciona a més un microclima molt característic de la zona en aturar els vents més freds procedents del Montseny.

Es tracta, en definitiva, d'un paisatge amable, amb suaus turons, una relativa abundància d'aigua amb rieres que solquen la vall longitudinalment, bones condicions visuals per al control del territori, bones comunicacions en una plana sense obstacles, bons accessos mar-muntanya a partir de les mateixes rieres i, en general, un clima agradable. Tot plegat, molt atractiu per a l'establiment humà. No resulta estranya, doncs, l'abundància de poblament en totes les èpoques de la història.

Precisament és sobre aquesta àrea, de poc més de 28 km^2 (fig. 1) que considerem que s'hauria de fer una *mise à jour* pel que fa al tema del seu poblament prehistòric. En ella concorren moltes de les dificultats i característiques esmentades més amunt a nivell comarcal, a les quals cal afegir la inexistència d'una veritable síntesi, i també l'absència de dades essencials per a alguns dels jaciments localitzats en el temps de les comissaries arqueològiques, molts dels quals no han estat publicats científicament. En aquest sentit en tenim un coneixement molt sumari, que ha començat a completar-se i sortir a la llum sobretot a partir de la redacció de la Carta Arqueològica de la comarca (Burjachs *et al.*, 1987).

Pel que fa estrictament a la prehistòria de l'àrea de Sant Mateu existeixen dos breus treballs publicats ja fa molts anys amb afany divulgatiu per Jaume Álvarez (Álvarez, 1978: 10-13; Álvarez, 1980: 21-23). Premià de Dalt i Premià de Mar compten a més amb una monografia arqueològica on s'han recollit totes les troballes preibèriques conegudes fins a l'any 2003 (Coll, 2004: 59-86).

Esporàdicament, s'han anat fent amb els anys algunes revisions de troballes antigues, aportant el màxim d'informació que aquestes ens poden proporcionar en l'actualitat. Serveixin com a exemples la destral prehistòrica de la Murtrera, de Teià (fig. 1, núm. 49) (Lleonart; Daví; Bassols, 2009: 233-243), la Barraca del Dimoni de Premià de Dalt (fig. 1, núm. 18) (Coll i Morera, 1996: 15-24) o les restes osteològiques de la necròpoli de Mar i Muntanya d'Alella (fig. 1, núm. 1) (Galbany

et al., 2008: 25-36; Garriga *et al.*, 2009: 105-111). En aquest darrer cas també s'ha publicat un treball amb caràcter divulgatiu (Galbany *et al.*, 2009: 39-40).

Però cal admetre que tot això és clarament insuficient. La prehistòria de la vall de Sant Mateu és en l'actualitat, com la d'altres zones de la comarca, una perfecta desconeguda. Hi ha jaciments, i sobretot moltes troballes casuals, fetes fa entre quaranta i seixanta anys, que romanen inèdites a les caixes dels magatzems dels museus, sense pràcticament cap registre dels treballs de camp que els van recuperar. És el cas d'alguns sílexs i destrals d'Alella i de Teià (fig. 3, 73/M-479; 73/M-482; 24/M-157 i 26). També hi ha jaciments dels quals ignorem la situació exacta en l'actualitat, fruit de descripcions vagues de l'estil «cap a ponent de…» i de l'absència de coordenades en la documentació que en fa referència, però que han proporcionat materials datables durant la prehistòria recent. És el cas de Pins d'en Godó de Teià (fig. 1, núm. 52; fig. 4, M 1537 [2]; M 1537 [3]; M 1537 [4]), i d'altres troballes soltes que hem relacionat en la taula de jaciments (vegeu més avall), però que no hem situat al mapa de la fig. 1 per l'absolut desconeixement del lloc de la troballa, ni que sigui aproximat, a causa de la vaguetat de la seva descripció. També cal tenir en compte els materials arqueològics, també fruit de troballes casuals de fa anys, que romanen en mans privades sense que ningú els hagi pogut estudiar. És el cas de la destral trobada en la dècada de 1950 a la Creu de Santa Madrona d'Alella, a la qual hem pogut tenir accés mercès a l'amabilitat del seu propietari (fig. 1, núm. 5; fig. 2, núm. 1). Aviat les persones que van realitzar aquelles intervencions arqueològiques aniran desapareixent per raons biològiques. I el que és pitjor: allò que no es coneix no es pot gestionar ni, per descomptat, estimar. D'aquesta manera, si a això sumem l'extrema fragilitat d'aquestes primitives evidències de poblament, que una sola palada de màquina retroexcavadora pot fer desaparèixer, cal que ens afanyem a documentar de la manera més exhaustiva possible aquestes restes de la prehistòria i tota la informació que en fa referència.

Fa anys, en un treball d'Imma Bassols sobre la problemàtica de l'estudi de la prehistòria al Maresme, fet amb la intenció de cobrir el buit de la informació sobre aquests períodes, es feien dues assenyades recomanacions diacròniques (Bassols, 1993: 13):

1. Els grups d'estudiosos haurien de recuperar el patrimoni prehistòric que ja es coneix.
2. Caldria iniciar noves recerques. Especialment al nord de la comarca.

Pel que fa estrictament al territori de la vall de Sant Mateu, en el moment d'escriure aquestes ratlles som en aquesta primera fase. Tot i que cal dir que no en el mateix estadi a tot arreu. Així, la zona de Premià de Dalt i Premià de Mar ha estat en general més estudiada que els altres tres municipis de la vall (fig. 1), i se n'ha publicat una síntesi arqueològica no fa gaires anys, com ja s'ha esmentat (Coll, 2004). Síntesi que en alguns aspectes —i la prehistòria n'és un— ha quedat força superada, per la qual cosa necessita d'una actualització.

En els altres tres pobles de la vall —Alella, Teià i el Masnou— no hi ha hagut pràcticament continuïtat en l'estudi de les seves restes arqueològiques des de l'època de les comissaries, fora d'algunes intervencions puntuals i de la redacció dels mapes del patrimoni. Tan sols un dels municipis —el Masnou— té en l'actualitat un museu on es guarden les restes arqueològiques, ja que el de Can Magarola d'Alella es va tancar fa alguns anys, tot i que allà hi roman encara el patrimoni arqueològic que custodiava, bé que en una situació precària que caldria esmenar en un futur més o menys immediat.

Els autors d'aquest treball hem començat a reordenar, classificar i estudiar amb metodologia arqueològica la prehistòria d'aquesta part de la comarca del Maresme, sobre la base dels paràmetres esmentats més amunt. Podem intuir l'existència de moltes més evidències que les conegudes en l'actualitat, que ja s'han començat a materialitzar amb les primeres recerques. La metodologia que seguim és la d'adaptar-nos a les circumstàncies de cada cas, atès que cada cas pot ser diferent. No és el mateix un jaciment amb evidències sòlides, cas de les necròpolis de Can Cues d'Alella (fig. 1, núm. 2; fig. 2, M 493 29 1; M 33 30 16; M 36 30 22; A 012/1220; M 483) o de Mar i Muntanya, del mateix municipi (fig. 1, núm. 1; fig. 2, A 001/1201), que les troballes aïllades de sílexs i destrals com els que es reprodueixen en la fig. 3. O un jaciment més o menys conservat que un de ja destruït, cas de Can Teixidor al Masnou (fig. 1, núm. 4; fig. 4, M 3279; M 3255; M 3293). Ens cal, i possiblement ens caldrà, identificar amb exactitud estacions arqueològiques descrites de manera vaga en la bibliografia, com per exemple el fins ara enigmàtic «poblat neolític de Sant Mateu» de Lluís Galera (Galera, 1960) que s'ha pogut localitzar prop de la Pedrera del Tercio de Teià, i que presenta materials tan interessants com són trapezis en sílex, terrissa del neolític antic i del bronze final, i *torchis*, evidenciant tot plegat un més que probable lloc d'habitació (fig. 1, núm. 56; fig. 4, 1, 2, 70/M-1 i 6). En aquest sentit les converses amb els antics col·laboradors de Lluís Galera, membres de la comissaria local del Masnou, enregistrades

amb la col·laboració del Museu de Nàutica del Masnou, han començat a donar uns fruits esperançadors.[3]

Tot i que no se'ns escapen les dificultats, també caldrà entrar en contacte amb persones que en l'àmbit privat conserven troballes prehistòriques, en ocasions des de fa força anys. En algun cas aquest objectiu ja s'ha pogut assolir. En d'altres caldrà vèncer tota una sèrie de reticències i pors, tot fent pedagogia i esforçant-nos per tal que una majoria d'aquests objectes esdevinguin, amb el temps, de propietat pública, és a dir, que siguin dipositats als museus, amb tota la documentació arqueològica que hi fa referència.

Per descomptat, el coneixement que finalment s'acabi obtenint sobre la prehistòria d'aquest sector del Maresme s'haurà de confrontar amb allò que sabem d'àrees més o menys properes, com són el Maresme nord, l'àrea metropolitana (Montgat-Tiana, Badalona, Santa Coloma de Gramenet i fins Barcelona), i també la zona vallesana de l'altra banda de la Serralada Litoral.

Cal dir que abans d'iniciar aquesta recerca la llista coneguda d'estacions prehistòriques de la vall de Sant Mateu era sensiblement menor que l'actual. Els jaciments i troballes constatats *a posteriori*, a partir sobretot de la revisió dels fons del Museu de la Nàutica del Masnou, i també el fet d'haver pogut tenir accés a alguns materials que són a mans de particulars, ha ajudat a completar la nostra llista, en quantitat i qualitat. En fem una succinta relació en una taula tot seguit, presentant les diferents troballes numerades, situades en el mapa de la fig. 1:

Jaciment	**Tipologia**	**Municipi**	**Cronologia**
4. Can Teixidor	Hàbitat, necròpoli?	Alella	bronze final
34. Can Verboom	Deposició secundària	Premià de Dalt	bronze final
39. Carrer de la Mercè	Deposició secundària	Premià de Mar	bronze final
46. Edifici Mar	Deposició secundària	Premià de Mar	bronze final
52. Pins d'en Godó	Fons de cabana (?)	Teià	edat del bronze
1. Mar i Muntanya	Necròpolis	Alella	bronze inicial

3. Volem deixar constància del nostre agraïment al Museu de Nàutica del Masnou per la seva col·laboració en aquesta recerca, en especial a la seva directora, Sra. Cristina Espuga Condal.

Jaciment	Tipologia	Municipi	Cronologia
50. Bòbila González	Troballa aïllada	Teià	bronze inicial
2. Can Cues	Necròpolis	Alella	calcolític-bronze inicial
18. Barraca del Dimoni	Balma funerària	Premià de Dalt	calcolític-bronze inicial
22. Dimoni Xic	Balma funerària	Premià de Dalt	calcolític-bronze inicial
44. Can Ferrerons	Deposició secundària/ Lloc d'habitació?	Premià de Mar	calcolític-edat del bronze/ bronze final
13. Dipòsit d'aigua	Fons de cabana, sitja?	Alella, Teià	edat del bronze?
38. Carrers Pau Casals - E. de Montcada	Troballa aïllada	Premià de Mar	edat del bronze?
42. Can Salomó	Troballa aïllada	Premià de Mar	edat del bronze?
37. Plaça de la Sardana	Deposició secundària	Premià de Mar	neolític antic/bronze final
41. Plaça dels Països Catalans	Lloc d'habitació?	Premià de Mar	neolític de Montboló/ bronze final
40. Els Frigorífics - Illa de Premià	Deposició secundària	Premià de Mar	neolític de Montboló/edat del bronze
56. Pedrera del Tercio	Lloc d'habitació?	Teià	neolític inicial/bronze final
3. Hort de Cal Magre o d'en Pareres	Troballa aïllada	Alella	neolític . edat del bronze
5. Creu de Santa Madrona	Troballa aïllada	Alella	neolític . edat del bronze
6. Can Llinàs - Cal Mallorquí	Troballa aïllada	Alella	neolític . edat del bronze
7. Caves Sors	Troballa aïllada	Alella	neolític . edat del bronze
8. Ca l'Aragó	Troballa aïllada	Alella	neolític . edat del bronze
9. Riera d'Alella	Troballa aïllada	Alella	neolític . edat del bronze
10. Creu de Pedra	Troballa aïllada	Alella	neolític . edat del bronze
11. Cal Petxo	Troballa aïllada	Alella	neolític . edat del bronze
12. Troballes diverses de sílexs	Troballes aïllades	Alella, El Masnou, Teià	neolític - edat del bronze

Jaciment	Tipologia	Municipi	Cronologia
14. Indeterminat	Troballa aïllada	El Masnou	neolític - edat del bronze
15. Torrent de l'Ase	Troballa aïllada	El Masnou	neolític - edat del bronze
16. Can Mora	Troballa aïllada	El Masnou	neolític - edat del bronze
17. Riera de Teià	Troballa aïllada	El Masnou, Teià	neolític - edat del bronze
19. Roca de Cavall - Torrent de la Murtra	Abric	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
20. Prop del Cementiri	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
21. Can Balet	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
25. Àrea del Mal Temps	Lloc d'habitació?, taller de sílex?	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
26. Turó del Bon Jesús	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
27. Sot de la Molinera	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
28. Prop de Can Trias - Castelldaura	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
29. Can Cinto Manent	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
32. Can Vilà	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
33. Ronda Mistral - Jardí Park	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
35. Turó Baldiri	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze
36. Partida de Fosses o Clotes	Troballa aïllada	Premià de Dalt, Teià	neolític - edat del bronze
43. Can Fitó	Deposició secundària	Premià de Mar	neolític - edat del bronze
45. Carrer E. de Montcada entre Gran Via i Sant Miquel	Deposició secundària	Premià de Mar	neolític - edat del bronze
47. Camí del Mig - Creu de Santa Madrona	Fons de cabana (?)	Teià	neolític - edat del bronze
48. Rectoria Vella	Troballa aïllada	Teià	neolític - edat del bronze

Jaciment	Tipologia	Municipi	Cronologia
49. Al Nord del Cementiri - La Murtrera	Troballa aïllada	Teià	neolític - edat del bronze
51. Vinya del Sr. Mas - Vallmora	Troballa aïllada	Teià	neolític - edat del bronze
53. Coll de Clau - Turó de Munnà	Troballa aïllada	Teià	neolític - edat del bronze
54. Quatre Camins	Fons de cabana?	Teià	neolític - edat del bronze
55. Al NE de la població	Troballa aïllada	Teià	neolític - edat del bronze
31. Cadira del Bisbe	Troballes aïllades - fons de cabana	Premià de Dalt	neolític - edat del bronze - I edat del ferro
23. Prop del Turó d'en Pons	Troballa aïllada	Premià de Dalt	neolític antic
24. Sant Mateu	Troballes aïllades diverses	Premià de Dalt	Paleolític - edat del bronze?
30. La Bòbila	Troballa aïllada de fauna	Premià de Dalt	paleolític?

Les troballes números 12 i 14, en desconèixer-ne el lloc exacte de la recollida, no han estat incloses al mapa de la fig. 1.

Gairebé podem assegurar que aquesta llista serà ampliada en un futur no gaire llunyà, alhora que esperem completar les dades conegudes d'alguns dels jaciments de la zona. De vegades seran simples troballes aïllades, com alguns dels sílexs esmentats. En d'altres, possiblement tindran més entitat. El que sí que tenim clar és que cal continuar amb la recerca d'aquest passat preibèric tan esmunyedís si volem entendre millor la posterior formació del poblament protohistòric de les nostres contrades.

Problemes de l'estudi de la prehistòria al Maresme

No és la primera vegada que hom esmenta la problemàtica de l'estudi de la prehistòria en aquesta comarca. Ja fa uns anys, com ja hem comentat, Imma Bassols va publicar un treball en què es plantejaven les principals dificultats (Bassols 1993: 7-16):

- El Maresme és una àrea intensament poblada, sobretot a partir dels períodes ibèric i romà. Comparativament, les restes prehistòriques són escasses. Per tant, la recerca s'orienta vers els períodes clàssics, que són més agraïts arqueològicament parlant. I la investigació sobre la prehistòria s'orienta cap a zones de poblament més dens, com és la comarca del Vallès.
- Les restes que es coneixen pertanyen gairebé sempre a la prehistòria recent. El paleolític no existeix, llevat d'escasses evidències de fauna i algunes troballes antigues sense estratigrafia (un resum de les principals troballes a Coll, 2004: 59-60, amb bibliografia anterior).
- Dificultat de treballar a muntanya, per inaccessible en ocasions, on teòricament podria haver-hi més restes. A la plana hi ha una gran antropització i destrucció de possibles jaciments per aquesta causa.
- Hi ha moltes més troballes a la zona sud del Maresme que no pas a la zona nord. Així, no es coneix cap jaciment prehistòric a Sant Iscle ni a Sant Cebrià de Vallalta, Hortsavinyà, massís del Montnegre, conca de la Tordera, riera de Pineda i encontorns. Aquí les restes es van documentant amb comptagotes (Coll, 2017*b*).

A tots aquests inconvenients se'n poden afegir d'altres, que observem en l'actualitat:

- La gran densitat de població de la comarca i la proximitat de la Serralada Litoral fa que moltes persones aprofitin sobretot els dies de festa per practicar esports de muntanya i activitats de lleure en un paisatge i un clima molt agraïts. L'obertura de nous camins i l'ampliació dels antics per part de la xarxa de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona sovint es fa sense cap control arqueològic. Perquè s'ha de dir que hi ha nombrosos punts, sobretot en els marges dels camins de muntanya, on afloren restes prehistòriques, essencialment ceràmica feta a mà i sílexs, majoritàriament encara per estudiar. En alguns casos hom pot determinar-ne visualment una estratigrafia i, per tant, la possibilitat d'un assentament. En d'altres, això no és tan clar. En qualsevol cas, si no hi ha cap control arqueològic d'aquestes obres i aquestes fràgils restes són ignorades, s'acabarà per malmetre un valuós patrimoni que ens pertany a tots i que ens pot aportar moltes dades històriques sobre un primitiu poblament sense el qual no s'entendrien prou bé les cultures posteriors. Resulta, doncs, de tot punt necessària la documentació amb metodologia arqueològica de totes aquestes evidències, per insignificants que ens puguin semblar. S'ha de dir que en aquest

sentit ja s'han pogut documentar algunes destruccions prehistòriques en l'àrea propera a Burriac i zones pròximes (Coll i Bagà, 2014; Coll i Bagà, 2015), fets que naturalment han estat notificats als diferents òrgans gestors. Cal dir també en aquest sentit que es van detectant a poc a poc les restes d'un poblament prehistòric abundant i dispers del qual només futures recerques podran determinar la veritable importància.

- La gran disminució dels camps de conreu respecte de les dècades anteriors, molts en l'actualitat abandonats, així com uns boscos en general força bruts, fa més difícil la localització de noves restes prehistòriques mitjançant les prospeccions de territori. Moltes de les antigues troballes es van fer entre les dècades de 1920-1950 (Bassols, 1993: 8), en una època en què camps i boscos eren molt més aprofitats que en l'actualitat i, per aquesta raó, es trobaven molt més nets.
- L'absència de veritables coves a causa de la geologia local pot haver estat la causa de la menor troballa de restes prehistòriques, qui sap si paleolítiques. Malgrat que s'ha demostrat des de fa temps el poblament a l'aire lliure des de les etapes més reculades de la història humana.
- A la plana, a més dels fenòmens d'antropització, també s'ha de tenir en compte la forta sedimentació pròpia de la geologia comarcal. Això fa que en ocasions resulti molt difícil assolir les fondàries on es troben les restes preibèriques. Són conegudes les profunditats d'algunes d'aquestes troballes, com en els casos de les urnes cineràries de Ca l'Estrada d'Argentona trobades al principi del segle xx (17 metres), o del vas fet a mà amb carbons del Molí de Vilassar de Mar recuperat a l'inici de la dècada de 1930 a 57 metres [sic] (Ribas, 1952: 12). Recentment, a Premià de Mar els controls arqueològics fets a la plaça dels Països Catalans durant la construcció d'uns aparcaments han pogut demostrar que els nivells preibèrics es localitzen a partir dels set metres de fondària (Coll, 2013) (fig. 1, núm. 41).
- Control arqueològic d'obres que es fan prop de lleres de riera, o directament damunt d'aquestes. Això, que serveix per a tots els períodes, si bé potser no proporciona cap resta de lloc d'habitació en sentit estricte, de vegades fa que es puguin testimoniar períodes històrics no documentats fins aleshores. Això va passar a Premià de Mar, on per primera vegada al Maresme s'ha pogut documentar l'existència de la fàcies neolítica Montboló en dos punts diferents: als antics Frigorífics del Maresme (fig. 1, núm. 40; fig. 5, F-99-10) (Coll, 2004: 64-65; Coll, Quadrada; Font, 2004: 11), i a la plaça dels Països Catalans (fig. 1, núm. 41) (Coll, 2013).

• Participació d'equips multidisciplinaris en els estudis de jaciments. De vegades pot detectar-se una ocupació prèvia als assentaments ibèrics i romans, com s'ha pogut documentar a la vil·la de la Gran Via - Can Ferrerons de Premià de Mar, on l'establiment de la *pars fructuaria* de la vil·la al principi del segle I aC va destruir un assentament del bronze final (fig. 1, núm. 44; fig. 5, GV-SR-02-1172-R1; JV148-06-51-149; JV148-06-51-181) (Prevosti; Coll; Bagà, 2015: 202; Coll; Prevosti; Bagà, 2016: 122-123). I per descomptat també trobem restes prehistòriques als poblats ibèrics de la zona, on no resulta gens inversemblant una fase preibèrica. És el cas de la Cadira del Bisbe de Premià de Dalt (fig. 1, núm. 31), on aquest fet se sospitava des de feia anys (Coll, 1988, 238-239), i més endavant pogué ser confirmat arqueològicament amb la troballa d'una estructura que proporcionà materials pertanyents a la I edat del ferro (fig. 5, CB-00-1847), a més de diverses troballes soltes clarament anteriors a la etapa protohistòrica (Coll; Montlló; Bosch, 2003-2004: 174-176; Coll, 2004: 81-84).

Conclusions

En l'estat actual de la nostra recerca, tot just iniciada i amb diversos fronts oberts, com hem comentat, creiem que és encara molt aviat per pensar a establir conclusions. Així, d'entrada veiem en la distribució dels jaciments i les troballes dutes a terme (fig. 1) que sembla haver-hi diferents intensitats de poblament. Creiem que això té molt a veure amb la intensitat de la recerca i sens dubte, també amb l'antropització del lloc. No serà el mateix la constatació de noves evidències de poblament prehistòric en els pobles més propers al mar (el Masnou i Premià de Mar), densament poblats, que en els pobles de muntanya (Alella, Teià i Premià de Dalt), on les possibilitats de recerca són molt millors. Comencem a obtenir alguns resultats, però no se'ns escapa que la tasca de posar al dia el coneixement que hi ha actualment sobre la prehistòria d'aquesta part de la comarca, recollint totes les dades que puguem obtenir d'antigues intervencions arqueològiques i troballes diverses, necessàriament ens l'hem de plantejar a mitjà-llarg termini.

Més endavant, en funció dels resultats finals de la nostra recerca, potser caldrà plantejar-se d'iniciar-ne de noves sobre el terreny, amb prospeccions de territori i/o intervencions arqueològiques més o menys puntuals.

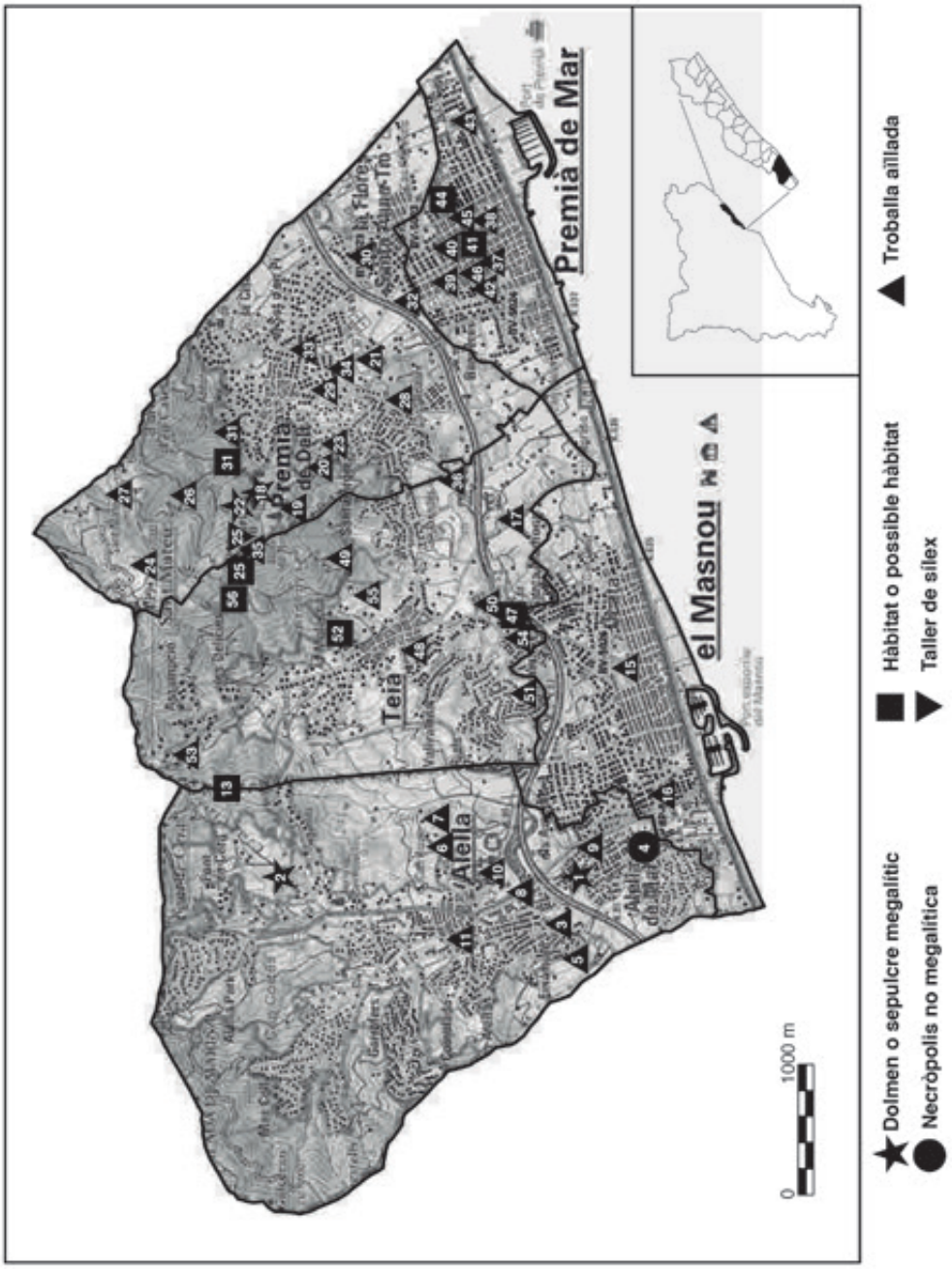

Fig. 1. **Vall de Sant Mateu:** Alella, Teià, el Masnou, Premià de Dalt i Premià de Mar. Es marquen i numeren els jaciments preibèrics coneguts que consten al text (vegeu la taula de les pàgines 195-198).

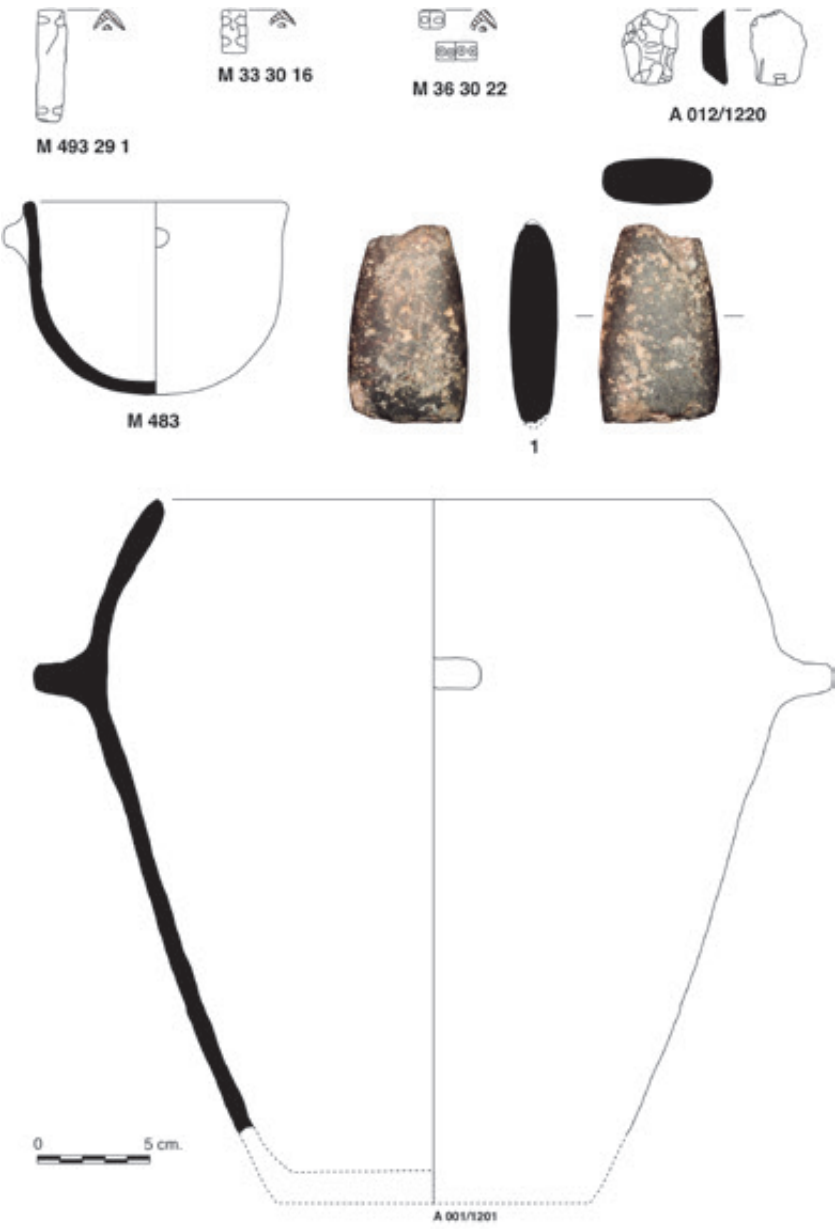

Fig. 2. **M 493 29 1**, **M 33 30 16** i **M 36 30 22**: peces amb perforació en V (Can Cues, Alella); **A 012/1220**: rascadora (Can Cues, Alella); **M 483**: vas hemisfèric (Can Cues, Alella); **1**: destral (Creu de Santa Madrona, Alella); **A 001/1201**: gran vas de boca entrant (Mar i Muntanya, Alella).

Fig. 3. **73/M-479**: làmina (Cal Mallorquí, Alella); **73/M-482**: doble gratador sobre làmina (Alella-Autopista?, Alella); **24/M-157**: fragment de destral (Cementiri, Teià); **26**: destral (Camí Alella - Tiana, Alella).

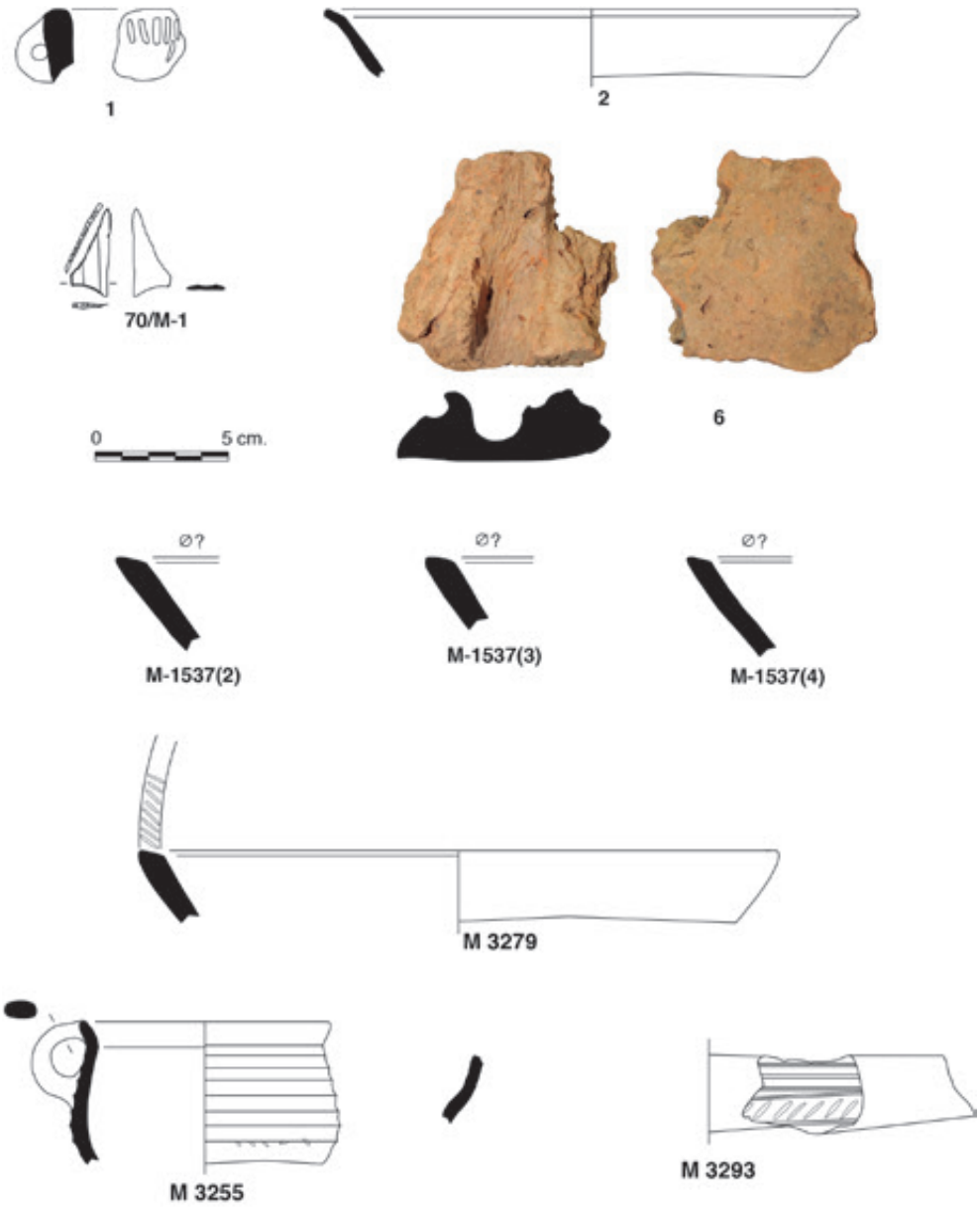

Fig. 4. **1**: fragment de vas. Neolític antic (Pedrera del Tercio, Teià); **2**: fragment de vas amb vora bisellada (Pedrera del Tercio, Teià); **70/M-1**: geomètric (Pedrera del Tercio, Teià); **6**: *torchis* (Pedrera del Tercio, Teià); **M 1537 (2)**, **M 1537 (3)** i **M 1537 (4)**: vasos amb vora bisellada (Pins d'en Godó, Teià); **M 3279**: vas amb vora bisellada decorada (Can Teixidor, el Masnou); **M 3255** i **M 3293**: vasos amb decoració d'acanalats (Can Teixidor, el Masnou).

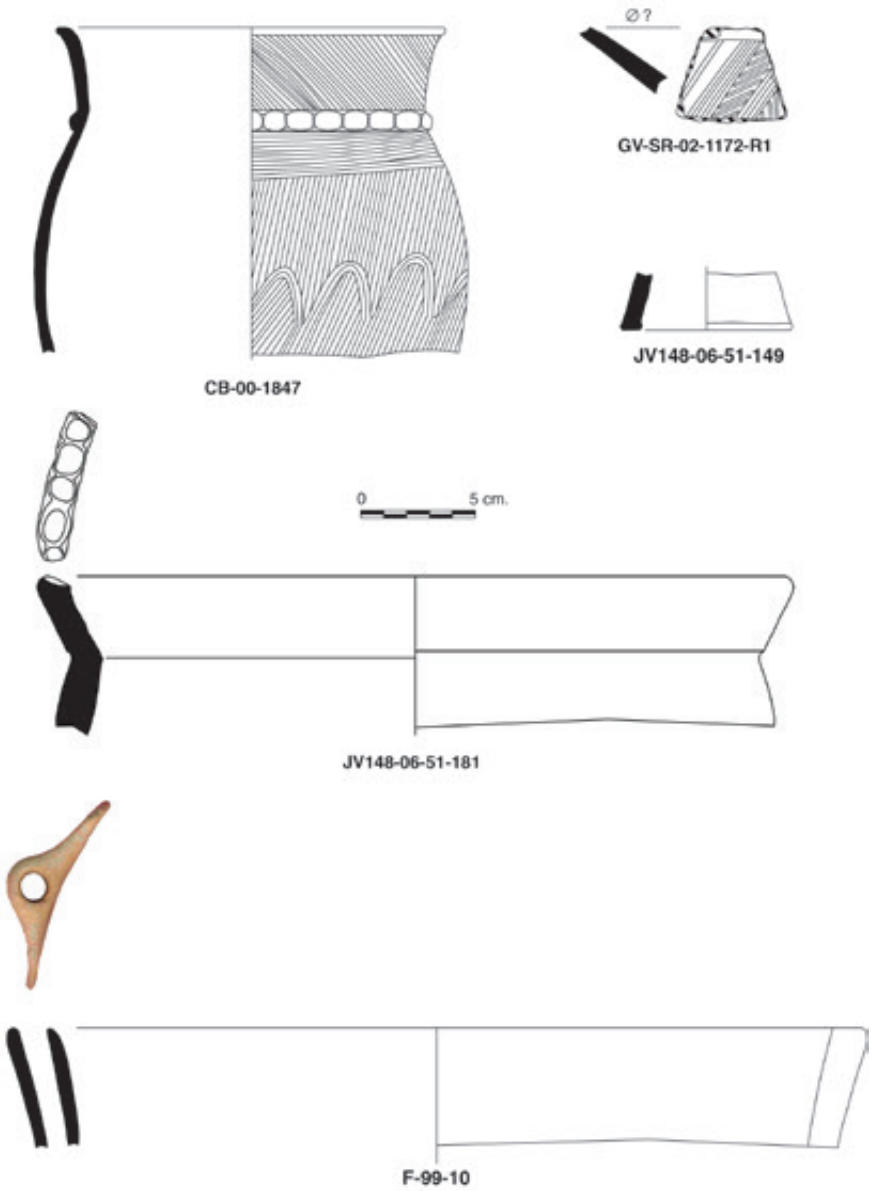

Fig. 5. **CB-00-1847**: vas pertanyent als nivells de la primera edat del ferro (poblat ibèric de la Cadira del Bisbe, Premià de Dalt); **GV-SR-02-1172-R1**: vas amb decoració acanalada (Gran Via - Can Ferrerons, Premià de Mar); **GV-148-06-51-149**: base de vas de peu alt fet a mà (Gran Via - Can Ferrerons, Premià de Mar); **GV-148-06-51-181**: fragment de gran vas fet a mà amb la vora digitada (Gran Via - Can Ferrerons, Premià de Mar); **F-99-10**: vas d'estil Montboló (els Frigorífics, Premià de Mar).

Bibliografia

a.d. (1981). *El Neolític a Catalunya. Taula Rodona de Montserrat. Maig 1980*. Tortosa: Abadia de Montserrat.

a.d. (1982). «Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys». *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 1. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

a.d. (2007). *Commemoració del 60 aniversari del Grup Arqueològic*. Vilassar de Dalt: Ajuntament.

Albert, Esteve (1986). *L'home dels ocells i dels peixos. Del Maresme a les Valls d'Andorra i retorn*. Andorra la Vella: Editorial Andorra.

Aliaga, Sara; Bassols, Imma; Daví, Daniel; Lleonart, Robert i Lou, Antoni (2002). «L'excavació arqueològica de l'hipogeu calcolític de la Costa de Can Martorell (Dosrius, el Maresme)». A: *Pirineus i veïns al 3r mil·lenni aC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i la Garona. XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 539-550.

Almagro, Martín; Serra Ràfols, Josep de Calassanç, i Colominas, Josep (1945). *Carta arqueológica de España. Barcelona*. Madrid: Instituto Diego Velázquez.

Álvarez, Jaume (1978). «Acerca del interés arqueológico de Premià». Butlletí *AECC*, núm. 4. Premià de Mar: Agrupació d'Estudis Científics i Culturals, p. 10-13.

— (1980). «El poblament prehistòric de la vall de Sant Mateu». *Premià Informa*, núm. 6. Premià de Mar: Bauer A. G., p. 21-23.

Anònim (1860). «Mataró a trozos, o sea historia de la ciudad de Mataró, antes Civitas Fracta, y anteriormente Iluro, por un sugeto que no es natural de ella». A: Balaguer, Víctor: *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón.* Vol. I. Barcelona: Librería de S. Manero, p. 144-168.

Artigas, Marta; Bartoló, M. Dolors; Roca, Laura, i Vilaró, Gemma (1997). *Carta arqueològica. Arenys de Mar, Arenys de Munt, Caldes d'Estrac i Sant Iscle de Vallalta*. Arenys de Munt: Ajuntament i Col·lectiu pel Museu-Arxiu d'Arenys de Munt.

Baldellou, Vicente (1972). «El yacimiento prehistórico del Roc d'en Sardinyà (Sant Genís de Vilassar, Barcelona)». *Pyrenae*, núm. VIII. Barcelona: Institut de Prehistòria, p. 41-52.

Balil, Alberto (1953*a*). «La arqueología de la Maresma». *Archivo Español de Arqueología*, núm. XXVI. Madrid: CSIC, p. 169-174.

— (1953*b*). «Vilassar de Dalt (Barcelona). Abrigos sepulcrales de los alrededores de Can Boquet». *Noticiario Arqueológico Hispánico*, I. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 58-59.

Balil, Alberto; Ripoll, Eduard (1952). «Actividad arqueológica en Cataluña durante los años 1950 y 1951». *Archivo Español de Arqueología*, núm. XXV. Madrid: CSIC, p. 178-186.

Bassols, Imma (1992). «Acerca de un grabado hallado en Parpers (Argentona, Barcelona)». *Revista de Arqueología*, núm. 134. Madrid: Zugarto ed., p. 6-9.

— (1993). «La problemàtica de la investigació prehistòrica al Maresme». A: *IX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 7-16.

— (1996). «Els vestigis prehistòrics de la plana litoral». *Felibrejada*, núm. 27. Mataró: Grup d'Història del Casal, p. 3-6.

— (1998). «Burriac: restes arqueològiques prèvies al poblat ibèric». *Ilturo*, núm. 1. Cabrera de Mar: Ajuntament, p. 11-16.

— (2000*a*). «Prehistòria al terme de Dosrius». *Felibrejada*, núm. 52. Mataró: Grup d'Història del Casal, p. 4-13.

— (2000*b*). «Cova d'en Joan». *Ipsa Arca*, núm. 3. Vilassar de Dalt: Museu-Arxiu, p. 46-47.

— (2000*c*). *Prospeccions al poblament prehistòric de la Serralada Litoral*. No editat. Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia (consultable en línia: http://hdl.handle.net/10687/8999).

— (2003). «Els grups culturals al llarg de la prehistòria recent a la Serralada Litoral». A: Mercadal, Oriol (coord.): «La Costa de Can Martorell (Dosrius, el Maresme). Mort i violència en una comunitat del litoral català durant el tercer mil·lenni aC». *Laietània*, núm. 14. Mataró: Museu Comarcal, p. 25-29.

— (2004). «Dosrius i la seva prehistòria». *Duos Rios*, núm. 1. Dosrius: Arxiu Històric Municipal, p. 11-22.

Bassols, Imma; Daví, Daniel, i Farell, David (1998). «Una sitja dels inicis de l'edat del bronze al Camí del Mig (Cabrils)». *XIV Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 7-24.

— (2002). «Una sitja del bronze inicial a Cabrils (el Maresme, Barcelona)». *Pirineus i veïns al 3r mil·lenni aC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i la Garona. XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 285-291.

Bassols, Imma; Daví, Daniel; Lleonart, Robert, i Lou, Antoni (1998). «El Cau de la Serra Polsaruda i altres abrics del Montalt durant la prehistòria (el Maresme)». *Laietània*, núm. 11. Mataró: Museu Comarcal, p. 3-70.

Bassols, Imma, Daví, Daniel; Font, Oriol; Lleonart, Robert, i Lou, Antoni (2018). «Dòlmens i menhirs entre la Tordera i el Besòs. El grup megalític del Maresme i del Baix Vallès». *Monografies*, núm. 13. Barcelona: Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques.

Bassols, Imma; Lleonart, Robert (1991). «El Castellàs: una estructura d'hàbitat del neolític antic final». A: Vilardell, Rosó; Llovera, Xavier (coord.): *Estat de la investigació sobre el Neolític a Catalunya. 9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà.* Puigcerdà-Andorra: Institut d'Estudis Ceretans, p. 102-104.

— (1993). «La pedra gravada de Parpers (Argentona, el Maresme». *IX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 17-27.

Bonamusa, Joan (2003). «La investigació arqueològica al Maresme». A: Barberà, Josep; Garcia, Joaquim (coord.). *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975). Actes de les Jornades d'Historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002.* Mataró: Museu Comarcal, p. 125-139.

Bosch, Josep; Miró, Josep M. (1991). «Els Rocs de Sant Magí (Sant Andreu de Llavaneres, el Maresme). Campanya de setembre de 1986». *Laietània*, núm. 6. Mataró: Museu Comarcal, p. 5-17.

Burjachs, Francesc; Cerdà, Josep Antoni; Coll, Ramon, Defaus, Josep M.; Martín, Albert; Pratdesaba, Pilar, i Rigo, Antoni (1987): *Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya. Carta arqueològica de la comarca del Maresme.* Barcelona: Servei d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya. Consultable en línia: http://patrimoni.gencat.cat, incloent-hi les revisions posteriors.

Castells, Josep; Vilardell, Rosó (1983). «El sepulcre megalític de la Roca d'en Toni». *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, núm. 4. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 47-52.

Cazorla, Fernando; Coll, Ramon, i Járrega, Ramon (1996). «Els darrers jaciments arqueològics descoberts a Premià. Una aportació a l'inventari arqueològic de Premià de Dalt i Premià de Mar (el Maresme)». *XIII Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 177-202.

Codex (1995). «Jaciment prehistòric del Morrell». A: Prevosti, Marta (coord.): *Autopistas i arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*. Barcelona: Autopistas Concesionaria Española, S.A., Generalitat de Catalunya, p. 119-123.

Coll, Ramon (1988). *El poblat ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, el Maresme): història de la investigació i estat de la qüestió.* Premià de Mar: Agrupació d'Estudis Científics i Culturals.

— (1993). «Un jaciment prehistòric a Cabrera de Mar». A: Modolell, Josep Miquel: *Cabrera de Mar. Castell de Sant Vicenç o de Burriac. Síntesi històrica*, Argentona: L'Aixernador Edicions, p. 290-303.

— (2003). «Troballes arqueològiques a Ca n'Alsina (Vilassar de Dalt, el Maresme)». A: *XIX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu - Arxiu de Santa Maria, p. 287-295.

— (2004). *Història arqueològica de Premià*. Premià de Mar: Ed. Clavell.

— (2013). *Memòria dels treballs de seguiment duts a terme durant el projecte de construcció* «Obres de reforma dels espais urbans i construcció d'un aparcament subterrani a la plaça dels Països Catalans» *(Premià de Mar, octubre-desembre de 2010 i febrer de 2011)*. Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia (inèdita).

— (2017*a*). «Entorn d'algunes troballes arqueològiques casuals de Dosrius: materials recollits a prop de Can Sus i una destral prehistòrica procedent de la carretera de Canyamars». *Duos Rios*, núm. 3. Dosrius: Arxiu Històric Municipal, p. 9-18.

— (2017*b*). «El jaciment arqueològic de Can Jordà». A: Serrano, Alexis (coord.): «El Mas Jordà de Santa Susanna des de la prehistòria fins els nostres dies. Una aproximació multidisciplinar». *Documents i Estudis Maresmencs*, núm. 2. Mataró: Generalitat de Catalunya, p. 13-39.

Coll, Ramon; Bagà, Jordi (2014). «Les restes arqueològiques del Rocar d'en Lladó (Cabrera de Mar, el Maresme)». *XXX Sessió d'Estudis Mataronins.* Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, pàg. 7-27.

— (2015). «Burriac prehistòric (Cabrera de Mar, el Maresme)». *XXXI Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 325-348.

Coll, Ramon; Cazorla, Fernando (1992). «Vilassar de Mar arqueològic». *Els Quaderns de Singladures*, núm. 2, p. 1-8». *Singladures*, núm. 13. Vilassar de Mar: Museu de la Marina.

— (1998). «Una cueva-santuario ibérica en el Maresme. La Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, Barcelona)». A: Aranegui, Carmen (coord.): *Los iberos. Príncipes de occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Barcelona: Fundació "La Caixa", p. 275-282. [Treball reeditat el 1998 a la revista *Saguntum-Extra*, núm. 1. València: Universitat de València, p. 275-282].

Coll, Ramon; Cazorla, Fernando, i Bayés, Ferran (1993). «Una cova-santuari ibèrica en el Maresme: la Cova de les Encantades de Montcabrer (Cabrera de Mar). Consideracions preliminars». A: *IX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 29-38.

— (1994). «El santuari ibèric de la Cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, el Maresme). Estudi preliminar». *Laietània*, núm. 9. Mataró: Museu Comarcal, p. 33-86.

Coll, Ramon; Járrega, Ramon; Prevosti, Marta, i Viñals, Josep (2004). «Montcabrer (Cabrils, Cabrera de Mar i Vilassar de Mar, Maresme)». A: Genera, Margarida (coord.): *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia. Comarques de Barcelona 1996-2001.* Barcelona: Generalitat de Catalunya. Vol. I, p. 264-266.

Coll, Ramon; Montlló, Jordi, i Bosch, Marc (2003-2004). «El poblat ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, el Maresme). Vuit anys de recerca (1992-2000)». *Fonaments*, núm. 10-11. Catarroja: Editorial Afers, p. 161-211.

Coll, Ramon; Morera, Francesc (1996). «Noves dades sobre els enterraments eneolítics de la Barraca del Dimoni (Premià de Dalt, el Maresme)». A: *XII Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 15-24.

Coll, Ramon; Prevosti, Marta, i Bagà, Jordi (2016). «Primeros resultados del estudio del taller anfórico de la Gran Via - Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona)». A: Járrega, Ramon; i Berni, Piero (ed.). A: *III Congreso Internacional de la Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua (SECAH)-Ex Officina Hispana. Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo*. Tarragona: ICAC, p. 121-138.

Coll, Ramon; Quadrada, Roger, i Font, Josep (2004). «Els materials prehistòrics documentats durant les intervencions arqueològiques en el jaciment dels Frigorífics de Premià de Mar (1999-2002): del neolític de Montboló a l'edat del bronze». A: *XX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 7-25.

Colom, Adrià (2014). *El fenomen megalític en el parc del Montnegre i el Corredor i el parc de la Serralada Litoral (Maresme i Vallès Oriental)*. Treballs finals de grau en Història, Facultat de Geografia i Història, No editat. Barcelona: Universitat de Barcelona. Consultable en línia: http://hdl.handle.net/2445/66253.

Cuyàs, Josep M. (1976). *Història de Badalona*. Vol. II. Badalona: Arts Gràfiques Duran.

Daví, Daniel (2003). «Sepulcres megalítics i sepultures alternatives a la Serralada Litoral (Maresme i Vallès Oriental)». A Mercadal, Oriol (coord.): «La Costa de Can Martorell (Dosrius, el Maresme). Mort i violència en una comunitat del litoral català durant el tercer mil·lenni aC». *Laietània*, núm. 14. Mataró: Museu Comarcal, p. 31-38.

Daví, Daniel (2004). «La Pedra Llarga. Un menhir a la Serra del Corredor». *Duos Rios*, núm. 1. Dosrius: Arxiu Històric Municipal, p. 23-28.

Daví, Daniel; Bassols, Imma; Lou, Antoni, i Lleonart, Robert (2009). «La restauració de monuments megalítics al segle xix i a l'actualitat a la Serra del Corredor: els dòlmens de Pedra Gentil i de Ca l'Arenes». A: *I Trobada d'Estudiosos dels Parcs de la Serralada Litoral Central. V Trobada d'Estudiosos del Montnegre i el Corredor*. Barcelona: Diputació, p. 245-252.

Estrada, Josep; Villaronga, Leandre (1967). «La "Lauro" monetal y el hallazgo de Cànoves (Barcelona)». *Ampurias*, núm. XXVIII. Barcelona: Diputació, p. 135-194.

Galbany, Jordi; Garriga, Núria; Majoral, Maria; Coll, Ramon, i Fluxà, Josep (2008). «Microdesgaste y patología dental en la población de la Edad de Bronce de "Mar i Muntanya" (Alella, Barcelona)». *Revista Española de Antropología Física*, núm. 28. Madrid: SEAF, p. 25-36.

Galbany, Jordi; Coll, Ramon; Garriga, Núria; Majoral, Maria, i Fluxà, Josep (2009). «Els primers pobladors d'Alella. Estudi antropològic i arqueològic de les restes de Can Cues i de Mar i Muntanya». *Alella*, núm. 296. Alella: Associació Cultural Revista Alella, p. 39-40.

Galera, Lluís (1949). «La intensitat arqueològica d'un triangle llevantí: Alella, Masnou, Teià». *MVSEV*. Mataró: Museu, p. 118-121.

— (1956). "Masnou". «VIII Reunión de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona». *Informes y Memorias*, núm. 32. Madrid: Ministerio de Educación Nacional, p. 73-75.

— (1960). «Les restes d'una cultura lítica de grans proporcions al Maresme». *Serra d'Or*, núm. 10. Barcelona: Abadia de Montserrat, p. 29-30.

— (1967). «Notes històriques. De la nostra Prehistòria». *Teyá Boletín Parroquial*, núm. 47. Teià: Parròquia de Sant Martí, s.p.
— (1983). «Cabana circular de pedra». Butlletí *AECC*, núm. 10. Premià de Mar: Agrupació d'Estudis Científics i Culturals, p. 5.
— (1984). «Megalitisme del Maresme». Butlletí *AECC*, núm. 17. Premià de Mar: Agrupació d'Estudis Científics i Culturals, p. 6.

Galera, Lluís; Artés, Salvador (1959). *Notes històriques de la parròquia de Sant Feliu d'Alella*. Alella: Ajuntament (hi ha una segona edició: *id*., 1975).

Garriga, Núria; Galbany, Jordi; Majoral, Maria; Coll, Ramon, i Fluxà, Josep (2003): «Estudio de los restos humanos calcolíticos de "Mar i Muntanya", Alella (Barcelona)». A: *Biología de poblaciones humanas: diversidad, tiempo, espacio. Actas XIII Congreso SEAB*. Oviedo: SEAB, p. 105-111.

Gurt, Josep M.; Martín, Araceli (coord.) (1983). *L'Arqueologia a Catalunya, avui*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Lleonart, Robert (1971). «Estudi del poblament prehistòric a la Serra de Montalt (Maresme)». *Información Arqueológica*, núm. 6. Barcelona: Diputació, p. 153-156.
— (1976). «El Maresme durant l'Eneolític». A: *Miscel·lànies arqueològiques de Mataró i el Maresme*. Mataró: Museu Municipal, p. 7-13.
— (1977). «Vestigis de la civilització dels "Sepulcres de Fossa" al Maresme». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, núm. 2. Mataró: Museu Municipal, p. 26-31.
— (1982-1983). «El jaciment epicardial del Castellàs o Rocs de Sant Magí, a Llavaneres (el Maresme)». *Laietània*, núm. 2-3. Mataró: Museu Comarcal, p. 8-23.
— (1985). «Un nou hàbitat neolític a Llavaneres». A: *I Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 7-12.
— (1986). «Noves aportacions per a l'estudi dels temps neolítics al Maresme». A: *II Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 7-12.
— (1987). «El possible dolmen de "l'Infern"». *Arennios*, núm. 4. Arenys de Munt: Col·lectiu pel Museu-Arxiu, p. 13-15.
— (1988*a*). «El Maresme abans de la història I». *Cingles*, núm. 65. Mataró: Agrupació Científico-Excursionista, p. 175-177.
— (1988*b*). «El Maresme abans de la història II». *Cingles*, núm. 66. Mataró: Agrupació Científico-Excursionista, p. 195-197.

— (1995). «Els constructors de dòlmens entre el Maresme i el Vallès Oriental». A: *Dòlmens. Una tradició funerària a Catalunya: el cas del Maresme*. Mataró: Grup d'Història del Casal, p. 28-40.

Lleonart, Robert; Bassols, Imma (1991). «Informe preliminar sobre l'excavació del Cau de la Serra Polsaruda (Dosrius, el Maresme)». A: *VII Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 7-20.

Lleonart, Robert; Bassols, Imma; Lou, Antoni, i Daví, Daniel (2002). «La Serralada Litoral a cavall del Maresme i el Vallès Oriental». A: *Pirineus i veïns al 3r mil·lenni aC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i la Garona. XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 199-206.

— (2008). «El dolmen de Ca l'Arenes I». *Duos Rios*, núm. 2. Dosrius: Arxiu Històric Municipal, p. 7-14.

Lleonart, Robert: Daví, Daniel, i Bassols, Imma (2009). «El llarg periple d'un objecte prehistòric. Estudi i contextualització de la destral de la Murtrera de Teià (Maresme)». A: *XXV Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 233-243.

Lleonart, Robert; Daví, Daniel; Lou, Antoni, i Bassols, Imma (2005). «La pedra gravada del turó dels Castellans (Argentona, el Maresme). Excavacions a l'entorn d'una inscultura prehistòrica». *Laietània*, núm. 16. Mataró: Museu Comarcal, p. 25-49.

Maluquer de Motes, Joan (1947-1948). «Cripta sepulcral de la urbanización "Mar y Montaña" de Alella». *Ampurias* IX-X. Barcelona: Diputació Provincial, p. 269-272.

Mercadal, Oriol (coord.) (2003): «La Costa de Can Martorell (Dosrius, el Maresme). Mort i violència en una comunitat del litoral català durant el tercer mil·lenni aC». *Laietània*, núm. 14. Mataró: Museu Comarcal.

Museu de Vilassar de Dalt (1979). «Noves troballes als abrics de Can Boquet (Vilassar de Dalt)». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, núm. 8-9. Mataró: Museu Municipal, p. 279.

Ortega, Enric [coord.]; Coll, Ramon; Folch, Joaquim, i Martín, Araceli (2015). *La necròpolis del Ravalet. Vilassar de Dalt*. Vilassar de Dalt - Barcelona: Museu-Arxiu de Vilassar de Dalt - Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Osona, Artur (1883). «Excursió particular al Corredor, dòlmens de Pedra Gentil (Vallgorguina) y de Pedra Arca (Villalba Sasserra), vall de Montseny,

Pla de la Calma y Guilleries (Regió del Montseny)». *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana* V. Barcelona: AEC, p. 188-196.

Pedro, Mireia (2003). *Prospeccions dels jaciments paradolmènics de Catalunya (nord-est peninsular): comarca del Maresme*. No editat. Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

Pellicer, Josep M. (1887). *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro. Antigua ciudad de la España Tarraconense, región layetana*. Mataró: Tip. F. Horta.

Pérez, Jordi (1982-83): «Els vasos hallstàttics o urnes cineràries d'Argentona». *Laietània*, núm. 2-3. Mataró: Museu Comarcal, p. 24-31.

— (2015): «Els vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona en el context dels primers camps de túmuls i camps d'urnes». *Laietània*, núm. 16. Mataró: Museu Comarcal, p. 51-64.

Petit, M. dels Àngels (1986). *Contribución al estudio de la Edad del Bronce en Cataluña (comarcas del Moianès, Vallès Oriental, Vallès Occidental, Maresme, Barcelonès y Baix Llobregat)*. Tesi doctoral inèdita.

— (1992-1993). «El Bronce final y la transición hacia la primera Edad del Hierro en la región central-costera de Cataluña». *Bajo Aragón Prehistoria*, núm. IX-X. Saragossa: Grupo Cultural Caspolino, p. 255-272.

Petit, M. dels Àngels; Pedro, Mireia (2005). «Hipogeos durante el III milenio aC en el nordeste de la península Ibérica». *Mayurqa*, núm. 30. Palma: Universitat de les Illes Balears, p. 203-223.

Pons Guri, Josep M. (1938). «Notes per a l'arqueologia del Maresme». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 513 i 514. Barcelona: CEC, p. 42-51 i 64-75, respectivament. (Se'n va fer tirada a part: *id*., 1938).

— (1943). «Hallazgos en las proximidades del acueducto romano de Pineda». *Ampurias* V. Barcelona: Diputació Provincial, p. 252-255.

Pou, Roser; Martí, Miquel (2005). «Les restes del neolític antic al carrer d'en Xammar (Mataró, Maresme)». *Laietània*, núm. 16. Mataró: Museu Comarcal, pàg. 9-23.

Prevosti, Marta; Coll, Ramon, i Bagà, Jordi (2015). «El moment fundacional de la vil·la romana de la Gran Via - Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona)». A: López, Jordi (ed.). *Tarraco Biennal. Actes 2n Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. August i les províncies occidentals. 2.000 aniversari de la mort d'August*. Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana. Vol. I, p. 199-205.

Rauret, Anna Maria (1978). «La civilització dels megàlits i de les coves sepulcrals». A: *Història de Catalunya*. Vol. I. Barcelona: Salvat, p. 70-103.

Ribas, Marià (1926*a*). «Sepulcres no megalítics de la necròpolis de Vilassar». *Bloc Mataroní*. Mataró: Impremta Minerva (s.p.). Hi ha edició facsímil (Mataró: Patronat Municipal de Cultura 1990, p. 437-439).

— (1926*b*). «Vasos de l'edat del ferro trobats a Argentona». *Bloc Mataroní*. Mataró: Impremta Minerva (s.p.). Hi ha edició facsímil (Mataró: Patronat Municipal de Cultura 1990, p. 608-610).

— (1934). *Origen i fets històrics de Mataró*. Mataró: Imp. Minerva.

— (1948). «Una cova hallstàttica a Sant Andreu de Llavaneres». *MVSEV*. Mataró: Museu, p. 9-10.

— (1949). «El problema de la ceràmica de tipus hallstàttic en el poblat d'Ilduro». *MVSEV*. Mataró: Museu, p. 91-92.

— (1952). *El poblament d'Ilduro. Estudi arqueològic i topogràfic des dels temps prehistòrics fins a la destrucció d'Iluro*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— (1964). *Els orígens de Mataró*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana. (Hi ha una segona edició: *id.*, 1988).

— (1994). *Canyamars prehistòric. Del neolític a la primera edat del ferro*. Mataró: Edició de l'autor.

Rius, Josep (1866). *Memorias históricas de la ciudad de Mataró.* Mataró: Imp. J. Abadal.

Roca, Toni; Lleonart, Robert; González-Agàpito, Pilar; Díaz, Roser, i Forn, Francesc (1980). *L'arqueologia a l'escola. Aproximació a l'època prehistòrica: Serralada Litoral (Maresme i Vallès Oriental).*

Roma, Francesc (1996). *Història social de l'excursionisme català. Dels orígens a 1936*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau.

Secció Arqueològica del Museu de Mataró (1977). *Carta dels vestigis arqueològics del terme municipal de Mataró*. Mataró: Museu Municipal.

Secció Arqueològica del Museu de Vilassar de Dalt (1978). «Noves troballes a l'estació eneolítica de Can Boquet (Vilassar de Dalt)». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, núm. 4. Mataró: Museu Municipal, p. 81-82.

Serra Ràfols, Josep de Calassanç (1928). «Forma Conventus Tarraconensis I. Baetulo-Blanda». *Memòries.* Vol. I, fasc. 4. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 169-245.

— (1930). «El poblament prehistòric de Catalunya». A: a.d.: *Geografia general de Catalunya, València i Balears*. Vol. 15 (6 de la Secció de Geografia). Barcelona: Barcino.

— (1944). «El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en la época anterromana». *Ampurias* IV. Barcelona: Diputació Provincial, p. 69-110.
— (1954). «El estudio de la cultura megalítica catalana». *Archivo de Prehistoria Levantina* V. València: Diputació, p. 23-33.
— (1956). «El hallazgo sepulcral de "Can Cues"». A: *VIII Reunión de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona*. *Informes y Memorias*, núm. 32. Madrid: Ministerio de Educación Nacional, p. 77-79.

Tarradell, Miquel (1962). *Les arrels de Catalunya*. Barcelona: Ed. Vicens-Vives.

Ubach, Pau (1994). *Memòries etno-arqueològiques. Vilassar de Dalt, 1934-1993. 6.000 anys d'història en el Maresme*. Argentona: L'Aixernador Edicions.
— (2015). *Estudi del megalític i capelles de l'entorn*. Vilassar de Dalt: edició de l'autor.

Uscatescu, Alexandra (1992). *Los botones de perforación en «V» en la península Ibérica y las Baleares durante la edad de los metales*. Madrid: Foro.

Ventura, Jaume (1956). «Vilassar de Dalt. VIII Reunión de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona». *Informes y Memorias*, núm. 32. Madrid: Ministerio de Educación Nacional, p. 81-83.
— (1962). «Inventario nacional de sitios arqueológicos. San Ginés de Vilasar (Barcelona)». *Noticiario Arqueológico Hispánico*, V. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 265.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXX (2019), p. 219-241
DOI: 10.2436/20.1001.01.200

EL FORÇAT EXILI DE LA COMUNITAT JESUÏTA DE GIRONA

Francesc-Joan Monjo i Dalmau[1]
Universitat d'Alacant
Article lliurat el 10 de gener de 2019. Acceptat el 13 de maig de 2019

Resum

L'expulsió dels jesuïtes de tots els territoris de la monarquia hispànica va commoure el món catòlic de la modernitat. Els regulars de la Companyia de Jesús van ser trets de les seues cases i col·legis atès que per al rei Carles III eren «reus de lesa majestat» i mereixedors de la pena de l'estranyament. Veurem com els jesuïtes del col·legi gironí de Sant Martí van viure en carn pròpia un amarg exili cors, primer, i itàlic, després. Si des de la perspectiva política es comprèn l'expulsió com una mesura exemplar i de força de l'Estat sobre l'Església, des de l'òptica humana hi ha una sèrie d'aspectes que van suposar un autèntic drama en la vida dels religiosos foragitats. Aquí enfoquem tots dos aspectes: el primer, més estudiat, i el segon, englobat en els criteris que segueix l'anomenada història de les emocions, una perspectiva historiogràfica que cada dia pren més força en els estudis històrics.

Paraules clau

Jesuïtes, Girona, expulsió, Bunifazziu, Ferrara.

1. E-mail: tirant_cat@hotmail.com

The forced exile of the Jesuit Community from Girona

Abstract

The expulsion of Jesuits from all the territories of the Hispanic Monarchy had repercussions for the modern Catholic world. The regular clergy of the Society of Jesus were taken from their homes and colleges because they were considered hostages of "lèse-majesté" by King Charles III of Spain, as well as having earned the penalty of banishment. This paper explains how the Jesuits from the College of Girona in Sant Martí suffered a bitter exile, first in Corsica and then in Italy. Their expulsion is seen as an exemplary measure, demonstrating the power of the state over the Church from a political point of view. However, from a human perspective there are several aspects involving genuine drama in the lives of these religious members after their expulsion. Here we focus on both perspectives: the first being the most widely studied while the second, forming part of the criteria applied by the so-called "history of emotions", provides a historiographical perspective that is becoming increasingly popular within historical studies.

Keywords

Jesuits, Girona, expulsion, Bunifazziu, Ferrara.

El context de l'expulsió

Els atacs a la Companyia de Jesús van anar en augment en els anys centrals del segle xviii, sobretot per la implicació de l'orde religiós en afers polítics.[2] Com bé explica Enrique Giménez, la imatge del jesuïta polític, conspirador,

2. Teófanes Egido (1979), «La expulsión de los jesuitas de España», a Ricardo García-Villoslada (dir.), *Historia de la Iglesia en España. La Iglesia en la España de los siglos XVII y XVIII*, vol. IV. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, p. 759-784; Antoni Borràs i Feliu (1988), «L'expulsió dels jesuïtes de la ciutat de Barcelona en el marc general del seu desterrament d'Espanya per Carles III», *Pedralbes,* núm. VIII, vol. II, p. 425-430; Josep Maria Benítez i Riera (1996), *Jesuïtes i Catalunya: fets i figures*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 71-78; Rosa María Alabrús (2010), «Imagen y opinión sobre la Compañía de Jesús en la España del siglo xviii», a José Luis Betrán (ed.), *La Compañía de Jesús y su proyección mediática en el mundo hispánico durante la Edad Moderna.* Madrid, Sílex, p. 219-250.

hipòcrita, poderós i superbiós, i fins i tot assassí, va ser estesa per il·lustrats i regalistes, i també per eclesiàstics filojansenistes —en realitat jesuitòfobs— abans dels motins de la primavera de 1766, els coneguts *contra Squillace*. Però el procés de demonització posterior als aixecaments —quan la Companyia fou acusada d'instigar a la violència contra el rei— va ser tan intens que alguns membres de la jerarquia eclesiàstica no van dubtar a traçar similituds entre el diable i la Companyia, i entre Carles III i el mateix Déu. I és que l'èxit de l'Institut ignasià havia produït en els jesuïtes poder i orgull, i en els altres rivalitats i enveges.[3] Tant és així que el bisbe de Girona, Palmero y Rallo, escrivia el 1769 que l'aspiració de la Companyia no era una altra que «colocar su poder sobre todo poder en la tierra, a imitación del Ángel desvanecido, que quiso colocar su trono sobre el Sacro Solio en el Cielo»,[4] i tractava els jesuïtes de «víboras» i de «sabandijas muy fecundas», de bruixots que seduïen les monges amb herbes i drogues «ponderándolas como milagrosas».[5] I és que al si de l'Església gironina existia, des de feia anys, un fort sentiment antijesuïta per diverses raons que ara no podem tractar, i que augmentà a causa d'un litigi, per qüestions econòmiques, entre els jesuïtes de la ciutat i el capítol de la catedral. Escrivia el canonge Josep Codolar que «es menester procurar anar contra ells [els jesuïtes], assegurarse de persones que no los tingan passió, perquè ab sas mañas y especials teologias fan fer qualsevol cosa, de que cada dia tenim bastantas experiencias».[6] El també canonge

3. Enrique Giménez López (2010*a*), «Los jesuitas y la teoría de la conspiración», a Enrique Giménez López (ed.), *Aspectos de la política religiosa en el siglo XVIII. Estudios en homenaje a Isidoro Pinedo Iparraguirre S.J.* Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant, p. 251-280; Enrique Giménez López (2010*b*), «El antijesuitismo en la España de mediados del siglo xviii», a Enrique Giménez López (ed.), *Aspectos de la política religiosa en el siglo XVIII. Estudios en homenaje a Isidoro Pinedo Iparraguirre S.J.* Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant, p.19-58.

4. AGS, *Gracia y Justicia,* leg. 686, *Dictamen del Obispo de Gerona,* Girona, 3 de desembre de 1769, a Enrique Giménez López; Francisco Javier Martínez Naranjo (2009), «La expulsión de los jesuitas de Cataluña», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XX, p. 116.

5. *Nos Don Manuel Antonio de Palmero y Rallo… obispo de Gerona…,* Girona, 1768, p. XI i XXII. En línia a Biblioteca Valenciana: http://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?path=1009902 [Consulta: 20 de novembre de 2018]

6. ACG, *Correspondència,* carta de Josep Codolar, canonge de la catedral de Girona a Domènec Soler, canonge i administrador major de la catedral, 12 d'agost de 1758 a Javier Antón Pelayo (1999), «El asalto a la *ratio studiorum*. La expulsión de los jesuitas en la ciudad de Girona», a Pierre Vilar; Carlos Martínez Shaw (coord.), *Historia Moderna, historia en construcción (economía, mentalidades y cultura)*, vol. 1. Lleida, Editorial Milenio, p. 302-303.

gironí Francesc Berga afirmava, el 1766, que «esta Compañía por su doctrina ha infestado la Iglesia y pervertido los Estados […] por su instrucción ha pervertido la juventud […] y ha claramente violado todos los derechos divino, humano y eclesiástico».[7]

Amb aquesta visió que es tenia de la Companyia —no era exclusiva de Girona— Carles III es mostrava totalment decidit a expulsar dels seus dominis (regnes hispànics peninsulars, Amèrica i Filipines) la «temible colectividad», el «cuerpo peligroso», perquè estava convençut que els jesuïtes atemptaven directament contra la monarquia, i era necessari el seu bandejament per la «tranquilidad y justicia de mis pueblos, y otras urgentes, justas y necesarias que reservo en mi real ánimo»[8] —el rei i els seus ministres creien en la necessitat d'un sanejament de l'Estat i de l'Església. En canvi, però, concedia als bandejats una pensió per a la seua manutenció, que rebrien de forma vitalícia. El Borbó tranquil·litzava així la seua consciència i presentava aquesta decisió com una mostra d'humanitat, de compassió. Però Inmaculada Fernández Arrillaga assegura que es tractava d'una mesura amb clara intencionalitat política i de control dels regulars foragitats, ja que la mínima desobediència a les ordres dels comissaris reials podia suposar la pèrdua de la necessària pensió per a poder viure.[9] La concessió d'aquest subsidi vitalici pretenia, igualment, evitar qualsevol retret econòmic per part del pontífex a l'hora de rebre en els seus Estats més de cinc mil jesuïtes desterrats de tots els racons dels territoris hispànics.[10] Es tractava de cent pesos anuals per als pares, i noranta per als coadjutors, pagadors dels beneficis obtinguts de les vendes o els arrendaments de les temporalitats que posseïa la Companyia —els novicis no tindrien dret a cap ajuda econòmica.[11]

7. AC, 41-6 (2), f. 51r, a Montserrat Jiménez Sureda (1999), *L'Església catalana sota la monarquia dels Borbons. La catedral de Girona en el segle XVIII.* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 402.

8. «Real decreto de Execución», *Colección General de las Providencias* (d'ara endavant CGP), p. 1.

9. Inmaculada Fernández Arrillaga (2004), *El destierro de los jesuitas castellanos (1767-1815)*. Valladolid, Junta de Castilla y León, p. 26.

10. Carlos Alberto Martínez Tornero (2014), «Aproximación a la identidad de los jesuitas hispanos expulsos», a *Actas del XVI Congreso Internacional AHILA*, San Fernando, p. 727-742 [publicació en CD], p. 733.

11. Article III de la «Pragmática Sanción», CGP, XIII, p. 39.

Com que la Companyia era vista com un estat dins l'Estat, un fenomen inviable en el centralisme borbònic i impossible amb l'essència de l'absolutisme il·lustrat,[12] amb l'expulsió dels jesuïtes Carles III actuaria, com bé explica el professor Egido, «por la regalía del derecho y del deber tuitivo de sus reinos, amenazados inexorablemente por el poder jesuítico, y, por tanto, en forma regalista e independiente de la Santa Sede».[13] Així, l'expulsió de l'Institut de la Companyia va suposar, doncs, un triomf del regalisme. Als jesuïtes no se'ls va prendre declaració, no se'ls va escoltar i, per tant, no van tindre l'oportunitat de poder defensar-se. A més dels elements ideològics o polítics, en el bandejament actuaren altres interessos, com ara econòmics, socioculturals, rivalitats internes al si de la mateixa Església i educatius —es desitjava una reforma pedagògica però es topaven amb la *ratio studiorum* dels jesuïtes.[14]

La caiguda del temple: l'assalt al col·legi gironí

La cautela i la discreció van ser extremes en la preparació de l'expulsió de l'orde jesuïta. El motiu del secret era per evitar qualsevol reacció dels regulars i les protestes dels filojesuïtes. Tanmateix, testimonis escrits pels mateixos ignasians ens diuen que eren sabedors que alguna cosa s'estava tramant contra ells, perquè «no faltaron muchos anuncios de la desgracia».[15] Tant és així que el rector del col·legi jesuïta de Girona, el P. Josep Puig,[16] va rebre un parell de cartes anònimes avisant-lo «del golpe, exhortándole à prevenirse y tomar secretamente aquellas medidas que creyera convenientes en el trance ya inevitable».[17] El canonge Francesc Berga, un declarat antijesuïta, com ja hem pogut comprovar,

12. Egido (1979), p. 767.

13. *Ibidem*, p. 754.

14. Miquel Batllori (1994), *De l'edat mitjana als temps moderns i contemporanis*. Girona, Eumo, p. 97.

15. *Archivum Romanum Societatis Iesu* (d'ara endavant ARSI), *Arag. 32*, *Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón,* cap. I, f. 1.

16. Va nàixer a Vic el 14 de febrer de 1722. Jesuïta des del 23 d'octubre de 1741. Pare profés de quart vot. Ensenyà filosofia al col·legi de Barcelona i fou autor de llibres. Va ser embarcat a Salou l'1 de maig de 1767 en la sagetia *San Ramón*. Morí a Ferrara el 10 d'octubre de 1801.

17. ARSI, *Arag. 32*, *Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón,* cap. I, f. 2-3.

el 8 de març de 1767 informà a les autoritats que els jesuïtes de Girona havien manat fer cinc arques de roure, suposadament per a amagar els seus tresors.[18] I «sin embargo [diu el canonge] de que estos PP. en su interior piensen y crean la expulsión, lo cierto es que procuran disimularlo al exterior pues van todavía con la cabeza erguida, y mienten, y enredan como siempre».[19]

El 3 d'abril de 1767, a les quatre de la matinada, un contingent de soldats ben armats envoltaren el col·legi jesuïta de Sant Martí de Girona.[20] El corregidor i governador de la plaça, José de Gregorio y Mauro, marquès de Vallesantoro, i l'alcalde major de Girona, Jordi Puig Modolell, amb altres autoritats militars, estaven preparats per a executar la reial ordre. El governador va ordenar a un ajudant de la plaça que s'adelantara i tocara la porta del col·legi amb l'excusa que es necessitava un sacerdot perquè administrara el viàtic a una dona que estava en imminent perill de mort. El germà porter va anar a despertar un pare per explicar-li la urgència. Al quart d'hora la porta tornà a obrir-se i, en eixir el porter acompanyat d'un sacerdot, els soldats ocuparen l'edifici, buscaren l'estança del rector i detingueren tots els religiosos que en eixe moment estaven dormint: 11 sacerdots, 7 escolars i 8 germans coadjutors.[21] Aquests van ser convocats a la capella domèstica del col·legi, i l'escrivà Joan Gibert feu la lectura del Reial Decret de Carles III pel qual condemnava els religiosos a l'exili.[22] En canvi, però, res no se'ls va dir de la manera de com havia de ser l'eixida ni la destinació fixada i, tampoc, els motius del seu bandejament.[23]

18. Quan el col·legi quedà sense religiosos, la recerca dels «tresors jesuítics» preocupà les autoritats, però mai no trobaren res. Vegeu Antón (1999), p. 308.

19. AGS, *Gracia y Justicia*, *Carta del canónigo Francesc Berga a Juan Bautista Bover y copia remitida a Campomanes*, Girona, 8 de marzo de 1767, leg. 667, a Antón (1999), p. 308.

20. Sobre aquest col·legi, vegeu Eduard Sierra Valentí (2005), «Els jesuïtes a Girona», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins,* núm. 46, p. 159-166; Lluís Batlle Prats (1983), «Notícia de la biblioteca dels jesuïtes a Girona l'any 1779», *Revista de Girona*, núm. 103, p. 81-83.

21. ARSI, *Aragonia in Hispania, 147. Catálogo de los regulares que fueron de la extinguida Orden llamada de la Compañía de Jesús*. Les dades biogràfiques dels jesuïtes expulsats de Girona han pogut ser completades gràcies a l'ajuda d'Enrique Giménez López, Inmaculada Fernández Arrillaga, Carlos A. Martínez Tornero i Francesc Casanovas, SJ. No hem comptabilitzat el jesuïta Vicent Blai, natural d'Oliva, perquè no es trobava en el col·legi de Girona en el moment de l'ocupació, però sabem que va viure exiliat a Ferrara i que morí a Roma el 1805.

22. *Biblioteca Nacional de España* (d'ara endavant BNE), MSS/2710: *Papeles referentes a la expulsión de los jesuitas de Cataluña en 1767 y a la incautación de sus bienes*, f. 24*v*-25*v* i 302.

23. ARSI, *Arag. 32*, *Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón,* cap. II, f. 6-9.

A continuació, el governador, l'alcalde major, el sergent major i ajudants de plaça, acompanyats pel rector, el pare Josep Puig, i pel procurador del col·legi, el germà Josep Baldó, procediren a l'ocupació judicial de l'arxiu amb la requisa de tots els papers i també de la biblioteca. Després d'apoderar-se de les claus de les estances de l'edifici, l'escrivà començà a fer l'inventari dels béns jesuítics.[24]

Als bandejats només els estava permès endur-se'n una arca amb roba, xocolata i tabac, però, en canvi, se'ls va prohibir emportar-se apunts propis, manuscrits i llibres d'estudi, a excepció dels breviaris i llibres d'oració. El P. Blai Larraz, autor d'una crònica manuscrita que narra l'èxode forçat dels regulars de la província d'Aragó, escrivia que es tractava d'una mesura «dolorosa y cruel para hombres de letras».[25]

El rei va disposar que l'ordre d'expulsió fora executada segons la divisió administrativoreligiosa de províncies jesuítiques. Així, cadascuna mantindria la seua unitat en el camí a l'exili i en la destinació final.[26] Per això, els jesuïtes de la província d'Aragó van viure l'expulsió i l'exili de forma conjunta, units —la identitat de grup fou molt forta. Aquesta província jesuïta comprenia els territoris de l'antiga Corona d'Aragó, amb l'excepció de l'illa de Menorca, que al segle xviii estava sota domini britànic.

El pare Larraz encetava el primer capítol del *Commentarius I* de la seua crònica tot dient que «La Compañía de Jesús, en su extrañamiento de los reinos de España, mostró de un modo visible aquel valor propio de la buena conciencia que no sabe temer cuando no tiene culpa».[27] Els jesuïtes bandejats estaven convençuts de la injustícia comesa amb ells i consideraven la persecució com una acció de govern contra l'Església que la patien en el nom de Jesús.[28]

24. BNE, MSS/2710: *Papeles referentes a la expulsión de los jesuitas de Cataluña…*, f. 25*v*-26.

25. Josep Maria Benítez i Riera (2006), *El destierro de los jesuitas de la «Provincia de Aragón» bajo el reinado de Carlos III. Crónica inédita del P. Blas Larraz S. I.* Roma, Pontificia Università Gregoriana, p. 25.

26. *Ibidem*, p. 7-8.

27. *Ibidem*, p. 15.

28. Egido (1979), p. 747.

Camí a l'exili

Estava previst que en un termini de vint-i-quatre hores els jesuïtes foren traslladats a Tarragona, on havien de concentrar-se tots els religiosos de la província jesuïta d'Aragó, per a després ser conduïts al port de Salou i embarcar-los cap als Estats Pontificis. En l'eixida del col·legi, que es feu a colp de tambor, els regulars anaven escortats per un piquet de soldats amb baioneta calada.

El governador va manar requisar un carruatge, però resultà insuficient per a transportar tots els jesuïtes, que havien d'eixir de la ciutat a les cinc de la matinada del 4 d'abril. Llavors, la majoria dels regulars gironins van haver de viatjar a lloms de cavalleries. El marquès de Vallesantoro els acompanyà fins a un quart de llegua de la ciutat, mentre la comitiva religiosa seguí el camí reial de Barcelona fins a Tarragona. Però, això sí, tenien ordre de no passar per la ciutat comtal.[29] Filippo Gaudino, tinent del regiment d'infanteria de Nàpols, amb un sergent, vint-i-quatre soldats i dos comissionats, que havien d'encarregar-se de la manutenció i l'allotjament, escortaven els jesuïtes en el seu camí a l'exili.[30]

Com podem imaginar, l'humiliant espectacle de sacerdots custodiats per tropa armada i amb el so dels tambors —un aparat propi de criminals en el seu trasllat— no deixava el poble indiferent.

Durant el recorregut de Girona a Tarragona, que va tindre una durada de nou dies a causa del mal temps, eren els comissionats Francesc Gallart i Ignasi Feliu els que s'encarregaven de gestionar l'allotjament i l'alimentació dels jesuïtes amb les autoritats locals dels municipis per on passaven, i per això tenien 885 lliures de la caixa del col·legi que els havia lliurat el governador per a aquest fi.[31] I és que les instruccions donades als «directors del viatge» assenyalaven la necessitat que no s'improvisara el menjar dels regulars (desdejuni, dinar i sopar) i tampoc la pernoctació. Per aquest motiu, cada dia els dos comissionats esmentats s'avançaven al grup amb la finalitat de cercar allotjament i contractar el dinar i el sopar. Quan la comitiva religiosa s'aturava en un municipi, l'oficial encarregat del transport passava revista als religiosos, i la mateixa operació es

29. BNE, MSS/2710: *Papeles referentes a la expulsión de los jesuitas de Cataluña…*, f. 11*v* i 26-26*v.*

30. *Ibidem*, f. 13.

31. *Ibidem*, f. 26*v.*

repetia abans de reiniciar el camí. Les autoritats locals, en canvi, tenien la responsabilitat de vetllar per la seguretat dels bandejats.[32]

Dels vint-i-sis jesuïtes arrestats no tots van fer el viatge: el germà coadjutor Manel Viladecans, per motius de salut, seria traslladat al convent dels frares dominics de la ciutat, però, després d'una millora de la malaltia certificada per un metge, el 28 d'abril va ser conduït a Salou per a embarcar amb els seus germans de religió.[33] També el coadjutor Josep Baldó va haver de romandre a Girona com a procurador del col·legi perquè ajudara les autoritats en la confecció d'inventaris dels béns de la Companyia,[34] ja que la *Instrucción* dirigida als encarregats d'executar l'estranyament i l'ocupació dels col·legis establia que el procurador de cada centre jesuític havia de quedar retingut uns mesos perquè informara de les hisendes que administraven i posara al dia els jutges comissionats dels papers, comptes, cabals i règim interior.[35] El 21 de juny el germà Baldó eixí de Girona direcció Cartagena,[36] i el 9 d'octubre va ser embarcat i desterrat amb els seus companys, com veurem més endavant.

A les poblacions per on passava la comitiva de religiosos arrestats tot era sorpresa i escàndol. La gent no donava crèdit al que estaven veient, i alguns s'acostaven als bandejats amb «gritos, sollozos y lágrimas».[37] I és que, en poques hores, aquests homes de religió i ben cultes, passarien de ser unes persones respectades a ser tractats com a delinqüents. Però això sí, segons el decret d'expulsió, als jesuïtes se'ls havia d'atendre «con la mayor decencia, atención, humanidad y asistencia»,[38] i així va ser en la majoria dels casos. De fet, el governador de Girona ordenà a l'oficial que havia d'escortar els jesuïtes a Tarragona

32. Giménez; Martínez (2009), p. 124.

33. BNE, MSS/2710: *Papeles referentes a la expulsión de los jesuitas de Cataluña…,* f. 71-78 i 103.

34. *Ibidem*, f. 27*v.*; BNE, MSS/2699: *Papeles referents al extrañamiento de la Compañía de Jesús, especialmente de Gerona,* (s.p.).

35. «Instrucción de lo que deberán executar los Comisionados para el Extrañamiento y ocupación de bienes y haciendas de los Jesuitas en estos Reynos de España…», CGP, IV, p. 8-12.

36. BNE, MSS/2710: *Papeles referentes a la expulsión de los jesuitas de Cataluña…,* f. 120-123. Els procuradors generals Larrain i Recio, regulars de la província de Quito, van ser reclosos en el convent de la Mercè de Girona. Ací moriria el P. Larrain. Vegeu el mateix document, f. 119 i 181-181*v*.

37. ARSI, *Arag. 33, De exilio Provinciae Aragoniae Societatis Iesu et de aliis rebus eiusdem Societatis post generalem suppressionem,* P. Hispà N. N. Ferrara, 1 de setembre de 1773, f. 5.

38. «Decreto de Execución», CGP, I, p. 2.

que no permetera «en manera alguna que padezcan, o sufran el menor ultraje, ni descompostura en las palabras, pues en este caso, serían castigados los que resulten culpados».[39]

El viatge a Tarragona va ser complicat a causa d'una forta pluja en les proximitats de Sant Celoni —va estar plovent pràcticament tot el dia.[40] Després d'haver passat per Granollers i arribar a Martorell, el 8 d'abril, per la vesprada, van haver d'aturar-se uns dies perquè un fort aiguat havia desbordat el riu Anoia.[41] Van prosseguir el viatge passant per Vilafranca del Penedès[42] i el dia 12 entraven, finalment, a Tarragona.[43]

Tarragona: el comiat definitiu

En arribar a Tarragona, els jesuïtes gironins van ser reclosos en el noviciat que tenia la Companyia en aquesta ciutat. Ací serien engarjolats, també, els regulars que anaven arribant dels col·legis valencians, aragonesos i catalans, a l'espera del seu trasllat a Salou. Aquests van haver de romandre en règim d'aïllament en habitacions que tenien les finestres tancades i moltes d'elles precintades amb llistons de fusta i claus, i sotmesos a estricta vigilància per l'oïdor de l'Audiència de Barcelona Miguel Joaquín de Lorieri, qui convertí el centre en una presó amb un cos de guàrdia de cinquanta homes ben armats a la porteria, i vint-i-cinc soldats, amb baioneta calada, repartits pels diferents corredors de l'edifici.[44]

L'amuntegament dels jesuïtes en el noviciat era extrem, perquè l'edifici no reunia les condicions necessàries per a acollir tanta gent. Escrigué el jesuïta valencià Vicent Olcina que «no se puede creer la estrechez en que estábamos; ni hay cárcel ni hospital con que compararlo».[45] La presència de més de cinc-cents

39. BNE, MSS/2710: *Papeles referentes a la expulsión de los jesuitas de Cataluña…,* f. 11-11*v.*

40. *Ibidem*, f. 17-17*v.*

41. *Ibidem,* f. 30.

42. *Ibidem,* f. 32.

43. *Ibidem,* f. 39.

44. ARSI, *Arag. 32, Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón,* cap. VIII, f. 51-52.

45. Vicente Olcina. *Festiva relación…,* part I, p. 10 i *sq*, citat per Jaime Nonell (1893), *El V. P. José Pignatelli y la Compañía de Jesús en su extinción y restablecimiento,* vol. I. Manresa, Imprenta de San José, p. 186-187.

jesuïtes en un edifici amb capacitat per a setanta individus obligà a ocupar els corredors, les tribunes i el cor de l'església, que estava annexa al noviciat.[46] Va ser necessari portar matalassos, coixins i llençols d'una caserna militar i de l'hospital de Tarragona, que estaven en unes condicions higièniques lamentables, «asquerosas y llenas de sabandijas».[47]

En aquestes difícils circumstàncies, els jesuïtes van estar raonablement ben alimentats, però eren freqüents les queixes per la mala qualitat dels aliments i la manca d'higiene en tot.[48] Els dinars i els sopars es feien en cinc o sis torns, ja que s'havia d'alimentar gairebé cinc-cents vuitanta homes —comptant els soldats que formaven el cos de guàrdia i els religiosos— i a qui no li faltava la cullera o la forqueta, li faltava el tovalló «que causaba náuseas el solo verlo», es queixava el P. Olcina.[49]

Des de Barcelona, Juan Felipe Castaños, intendent de Catalunya, fou l'encarregat de noliejar i habilitar els vaixells mercants que havien de transportar els jesuïtes —eren necessàries reformes de fusteria per a aprofitar al màxim l'espai. Des de Salou, Vicente Bedoya, comissari de província de Marina, havia de disposar de queviures els vaixells, per a la tripulació i per als religiosos, i ho va fer amb els recursos dels béns confiscats a la Companyia. El capità mallorquí Antoni Barceló havia d'escortar el comboi i també seria el responsable de l'èxit de la determinació reial.[50]

La matinada del 28 d'abril s'iniciaren els preparatius per al trasllat dels jesuïtes des de Tarragona fins al port d'embarcament. Al dia següent, per la vesprada, els regulars van ser convocats al refetor del noviciat perquè Lorieri, vestit amb toga, els fera la lectura de la *Pragmática Sanción* que els enviava a l'exili. Tot seguit se'ls va ordenar que prepararen l'equipatge perquè la seua eixida era immediata. Escriu el P. Olcina que la porta del noviciat estava envoltada de soldats «como cuando de la cárcel sacan algunos reos para el patíbulo: en el atrio de

46. ARSI, *Arag. 32*, *Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón,* cap. VIII, f. 55.

47. Nonell (1893), p. 187-188.

48. ARSI, *Arag. 32*, *Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón,* cap. VIII, f. 60.

49. Nonell (1893), p. 190.

50. Giménez; Martínez (2009), p. 127; Enrique Giménez López (1997), «El ejército y la marina en la expulsión de los jesuitas de España», a Enrique Giménez López (ed.), *Expulsión y exilio de los jesuitas españoles*. Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant, p. 75.

ella tenía formado su tribunal este Poncio de nuestro tiempo, y su escribano nos iba llamando por los apellidos según se estila con los soldados, suprimiendo no solo el nombre propio de cada uno, sino también el de "Padre" á los sacerdotes, y el de "Hermano" á los coadjutores […] así se ultrajaba el sacerdocio y se atropellaban las canas de tantos religiosos».[51] El viatge a Salou —un trajecte de tres hores— es va fer en carros i carretes llogades per a l'ocasió. El camí, assegura un regular anònim, estava ple de gent que havia acudit a acomiadar-se i besar la mà als desterrats, i ho feien «con mucho sentimiento y muchas lágrimas».[52]

Entre les nou i les deu de la nit va arribar a Salou el primer grup de jesuïtes que havia eixit de Tarragona. Vora la platja hi havia alçada una tenda de campanya on es trobava el comissari de província de Marina Bedoya acompanyat d'altres oficials. Abans d'embarcar, els jesuïtes havien de presentar-se en aquest lloc i immediatament serien transportats en bots a les embarcacions corresponents. Amb una mar picada i enmig de la foscor de la nit, els religiosos pujaren a bord il·luminats per una foguera encesa a la platja.[53] A aquests primers embarcats no els havien donat de sopar i van veure que els catres i els matalassos tampoc no s'havien col·locat en els vaixells. Així, escriu un jesuïta, «tuvieron que sufrir en esta noche las novedades del mareo, que regularmente produce el mar y la brea de las naves a los que no están acostumbrados a su olor, y a sus movimientos sobre la dura tabla».[54] La resta d'ignasians embarcaren ja de matí, i la mar, per sort, era més calma. Seguint les indicacions del pare provincial, els regulars van ser distribuïts en les naus segons el col·legi al qual pertanyien i amb un superior designat per ell mateix per a l'ocasió. D'aquesta forma, els regulars se sentiren emparats pels companys que havien conviscut en el seu centre d'origen.[55]

51. Nonell (1893), p. 203-204.

52. ARSI, *Arag. 33*, *De exilio Provinciae Aragoniae Societatis Iesu et de aliis rebus eiusdem Societatis post generalem suppressionem*, P. Hispà N. N. Ferrara, 1 de setembre de 1773, f. 8.

53. *Ibidem.*

54. ARSI, *Arag. 32*, *Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón,* cap. IX, f. 70.

55. Giménez; Martínez (2009), p. 129.

L'embarcament a l'exili

L'embarcament dels regulats es va fer entre el 29 i el 30 d'abril en una flota composta per tretze vaixells mercants provinents de Barcelona —nou sageties i quatre pincs— noliejats especialment per al transport dels jesuïtes, al davant dels quals hi havia la nau capitana *Atrevido*, comandada per Antoni Barceló, i un parell de xabecs, *Catalán* i *Cuervo Marino*, comandats per Màxim Davusé i Francisco Quevedo, respectivament, que actuarien d'escorta per a protegir el comboi de possibles accions corsàries.[56]

Els jesuïtes del col·legi de Girona van ser embarcats en la sagetia *San Ramón,* amb els del col·legi-seminari de Cordelles de Barcelona, excepte els germans Viladecans i Alegre, que van passar a altres sageties. Els pares Marcillo i Peguera, per raons de salut, van ser embarcats en la sagetia *Nuestra Señora de la Misericordia,* on eren atesos per un metge i un sagnador. El germà Josep Baldó, que, com hem vist, va haver de quedar-se a Girona uns mesos com a procurador del col·legi, seria conduït a Cartagena i embarcat a l'exili en la fragata *La Alida*, el 9 d'octubre de 1767.

Nom	Condició	Port d'embarcament	Nom vaixell	Exili	Nascut
Josep Puig (rector)	Sacerdot	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Vic
Francesc Soldevila	Sacerdot	Salou	*San Ramón*	Ferrara i mor a Bolonya	Barcelona
Jacint Verdaguer	Sacerdot	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Barcelona
Narcís Riera	Sacerdot	Salou	*San Ramón*	Aiacciu (Còrsega)	La Bisbal d'Empordà
Vicent Blai	Sacerdot (en altres llistes apareix com a escolar)	–	–	Ferrara i mor a Roma	Oliva
Onofre Pratdesaba	Sacerdot	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Vic
Ignasi Duran	Sacerdot	Salou	*San Ramón*	Ferrara i mor a Roma	Camprodon

56. Benítez (2006), p. 44-45.

Nom	Condició	Port d'embarcament	Nom vaixell	Exili	Nascut
Gabriel Font	Sacerdot	Salou	*San Ramón*	Ferrara i mor a Roma	Muro de Mallorca
Josep Marcillo	Sacerdot	Salou	*Nuestra Señora de la Misericordia*	Ferrara	Olot
Antoni Navas	Sacerdot	Salou	*San Ramón*	Ferrara i mor a Gènova	Tortosa
Ignasi Peguera	Sacerdot	Salou	*Nuestra Señora de la Misericordia*	Ferrara	La Seu d'Urgell
Antoni Codorniu	Sacerdot	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Barcelona
Alexandre Battier	Escolar (mestre d'aula)	Salou	*San Ramón*	Ferrara i Roma i mor a Madrid	Senigallia
Joan Carles Serra	Escolar	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Barcelona
Ignasi Martí	Escolar	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Barcelona
Benet Ribera	Escolar	Salou	*San Ramón*	Ferrara i Bolonya i mor a Osca	Osca
Miquel Martín	Escolar (mestre d'aula)	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Orrios
Antoni Gou i Puig	Escolar	Salou	*San Ramón*	Ferrara i mor a Bolonya	Olot
Timoteu Lloret	Escolar	Salou	*San Ramón*	Ferrara i mor a València	Villamayor de Santiago
Manel Viladecans	Germà	Salou	*Jesús Nazareno*	Ferrara	L'Esquirol
Toribi Alegre	Germà	Salou	*Nuestra Señora de la Cinta*	Ferrara	Vila-roia
Josep Baldó	Germà	Cartagena	*La Alida*	Ferrara i mor a Bolonya	Barcelona
Francesc Roig (o Ros)	Germà	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Barcelona
Narcís Bayer	Germà	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Domeny
Francesc de la Fuente	Germà	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Palomar
Jaume Nello	Germà	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Tarragona
Joan Porta	Germà	Salou	*San Ramón*	Ferrara	Bellver

Al voltant de les deu del matí de l'1 de maig, una canonada de la nau capitana donà l'ordre d'eixida del port de Salou amb destinació a Mallorca, on s'havia de fer escala perquè s'incorporara al comboi el vaixell que transportava els quaranta-un jesuïtes mallorquins i eivissencs, per a dirigir-se, posteriorment, al port de Civitavecchia. A causa d'un fort temporal, l'estol va haver de recalar en el port de Fornells, a Menorca, i reparar els danys que havia patit un dels xabecs, amb el consegüent pànic i marejos dels jesuïtes embarcats. Amb vent favorable i la mar més calma, la matinada del 9 de maig els vaixells van reprendre la navegació cap a la costa pontifícia.[57]

El rebuig del papa Climent XIII

El primer comboi en arribar a Civitavecchia, el dimecres 13 de maig, fou el que comandava Antoni Barceló i transportava els jesuïtes gironins. Però es trobaren amb un seriós problema quan Climent XIII els negà el permís de desembarcament —el papa, tot molest, va retraure al rei Carles III que no havia estat informat de l'expulsió dels jesuïtes ni de l'enviament de més de cinc mil regulars hispànics al seu Estat. La negativa del papa era comunicada al capità Barceló pel cavaller Manciforti, capità del port pontifici. La fatal notícia causà una gran alarma entre els jesuïtes, i els patrons de les embarcacions quedaren totalment desconcertats. Escriu Egido que «quizá fuese esta decepción uno de los trances más dolorosos de aquellos jesuitas, que en Civita-Vecchia se encuentran, en lugar de con la cálida hospitalidad esperada, con los cañones pontificios que los apuntan y los repelen».[58] La determinació del papa posava en perill el prestigi del monarca espanyol. L'inesperat i difícil problema esclatava a les mans dels seus ministres, els quals descartaven la possibilitat del regrés dels jesuïtes a la península Ibèrica pel bé del «decoro del Rey».[59]

Mentre es feien gestions per a cercar una eixida diplomàtica airosa, els religiosos van haver de romandre en els vaixells, sense quasi queviures i suportant una calor asfixiant. Finalment, s'arribà a la decisió de desembarcar-los a Còrsega, una illa que pertanyia a la República de Gènova i que, a requeriment dels

57. *Ibidem*, p. 50.
58. Egido (1979), p. 754.
59. Giménez; Martínez (2009), p. 131.

genovesos, estava ocupada per l'exèrcit francès, mentre una part de la superfície —l'interior— estava dominada pels independentistes corsos liderats per Pasquale de Paoli, els quals atacaven constantment les guarnicions franceses i genoveses de les principals ciutats costaneres.[60]

Segons les noves ordres, rebudes el 17 de maig de l'ambaixador hispànic a Roma, Tomás de Azpuru,[61] el comboi de Barceló havia de dirigir-se al port cors de Bastia. El 18 de maig, el cinquè de la seua arribada a Civitavecchia, a les cinc de la matinada, i després d'haver fet aiguada, el comboi va adreçar-se mar endins.[62]

El polvorí cors

Quan l'estol va arribar a la costa de Bastia, el 22 de maig, el comandant francès Marbeuf no autoritzà el desembarcament perquè, segons deia, no tenia el consentiment de la cort francesa. Els ignasians van haver de romandre en els vaixells fora del port, i Barceló, totalment atordit, no sabia què fer ni on anar. La situació dels regulars era molt delicada perquè els queviures eren escassos i, amb el pas de les setmanes, la vida en els vaixells es feia insuportable per l'estretor, per les altes temperatures i per la proliferació d'insectes i rosegadors.[63] El 5 de juliol, Marbeuf va rebre una carta de París en la qual se li ordenava que evacuara les tropes franceses dels presidis de Calvi, Algaghjola i Aiacciu i, al seu tron, autoritzara el desembarcament dels jesuïtes en aquests tres municipis, situació que l'enutjà enormement.[64] El 8 de juliol, després de quaranta-set dies ancorats davant el port de Bastia, i amb la mort de dos pares valencians —Miquel Bosch i

60. José Antonio Ferrer Benimeli (1996), *La expulsión y extinción de los jesuitas según la correspondencia diplomática francesa,* tom II. Saragossa, Universitat de Saragossa.

61. Sobre l'ambaixador Azpuru i els jesuïtes bandejats, vegeu Miguel Ángel Muñoz Romero (2010), «Labores de espionaje del embajador Azpuru en Roma durante el primer año de exilio de los jesuitas españoles (1767)», a Enrique Giménez López (ed.), *Aspectos de la política religiosa en el siglo XVIII*. Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant, p. 85-110.

62. ARSI, *Arag. 33, De exilio Provinciae Aragoniae Societatis Iesu et de aliis rebus eiusdem Societatis post generalem suppressionem*, P. Hispà N. N. Ferrara, 1 de setembre de 1773, f. 13.

63. Benítez (2006), p. 55.

64. ARSI, *Arag. 32, Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón,* cap. XIV, f. 106.

Marc-Antoni Carbonell—, Barceló va rebre instruccions per a dirigir el comboi a la costa occidental de l'illa on, segons li deien, podia efectuar-se el desembarcament. Després de superar un temporal i vent contrari, va ser a Aiacciu on els jesuïtes gironins, després de romandre quasi tres mesos en els vaixells, el 28 de juliol van poder tocar terra. Però Barceló es trobà que el municipi estava a punt de caure en mans dels soldats de Paoli i desaconsellà l'establiment definitiu dels regulars per por a un foc creuat entre corsos i genovesos.[65] Cal dir que hi hagué cooperació entre els paolistes i els jesuïtes.

L'estada de gairebé un mes a Aiacciu va tenir els seus moments dolorosos, atès que en el mateix port va morir a bord el pare Narcís Riera, del col·legi de Girona, i també dos jesuïtes valencians: els pares Ignasi Canicia, del col·legi d'Alacant, i Bernat Ximeno, de la Casa Professa de València.[66]

A principis d'agost, el diplomàtic espanyol a la República de Gènova Juan Cornejo autoritzà Barceló perquè abandonara Aiacciu i traslladara els jesuïtes al petit municipi de Bunifazziu, a l'extrem meridional de l'illa.[67] Va ser necessari prometre als patrons dels vaixells que els pagarien nous nolis perquè acceptaren navegar fins a la nova destinació. Llavors, els jesuïtes foren embarcats de bell nou, i «cincuenta se alojaron en el buque del almirante [Barceló] y treinta en cada uno de los buques de guerra. Los demás se repartieron entre los otros nueve buques mercantes con muchas apreturas».[68] Les naus que faltaven era perquè, a petició del comte de Marbeuf, havien transportat els soldats francesos d'Aiacciu a Bastia.

El 26 d'agost el comboi arribà al port de Bunifazziu, però el governador de la plaça no permeté el desembarcament sense que abans no s'assegurara la manutenció dels regulars. Llavors, el 28 del mateix mes arribà un vaixell noliejat

65. Manuel Luengo (2002), *Memorias de un exilio. Diario de la expulsión de los jesuitas de los dominios del Rey de España (1767-1768)*, a Inmaculada Fernández Arrillaga (ed.). Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant, p. 310.

66. ARSI, *Arag. 32, Comentario para la historia de la expulsión de la Provincia de Aragón,* cap. XVII, f. 133-134.

67. Miguel Bellod López (2000), «La correspondencia diplomática del conde de Fuentes en torno al conflicto jesuítico», *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 18, p. 95.

68. Benítez (2006), p. 70.

a Gènova amb farina, bacallà i arròs, que va fer possible el desembarcament dels jesuïtes, després de quasi quatre mesos de navegació.[69]

Després de les penúries patides en la llarga travessia, no van resultar molt millors les condicions de vida dels jesuïtes gironins, i de tota la província d'Aragó, en el confinament cors. L'illa, com hem vist, estava sumida en una guerra i la vila de Bunifazziu era molt pobra, l'agricultura escassa i la perillositat de l'accés per mar dificultava el comerç. A Bunifazziu, a més a més, no hi havia prou cases per a allotjar els més de cinc-cents religiosos nouvinguts. Aquests van haver d'allotjar-se en dos convents —un de frares franciscans i un altre de dominics—, en quatre ermites i, també, en cases de particulars que estaven en un estat quasi ruïnós, sense mobles ni aixovar, «pequeñas y sucias y la mayor parte de madera si se exceptúan las paredes exteriores».[70]

El religiós valencià Josep Reig, a més de descriure en una carta els patiments i les dificultats amb què es van trobar els jesuïtes a Bunifazziu, tot dient que «aquí tenemos que sufrir tantas calamidades con el sobresalto y tumulto de la guerra, que mejor sería morir, que vivir de este modo», també parla de com havien pogut fer front a les adversitats i aconseguiren no només reprendre els estudis els joves escolars, sinó que, a més, crearen acadèmies literàries.[71] El P. Blai Larraz escrivia que «Bonifacio parecía haberse convertido repentinamente en una especie de Carialhsepher, o en una pequeña Atenas […] por todas partes donde se paseaban los jesuitas no se oían más que conversaciones llenas de erudición».[72]

Quan els ignasians començaven a organitzar la seua vida en el desterrament cors, un altre important fet polític va trastocar, una vegada més, la seua situació. El mes de març de 1768, la República de Gènova, incapaç de resoldre l'alçament independentista cors, va vendre l'illa al rei de França per dos milions de francs.[73] Lluís XV, que ja havia dissolt la Companyia en els seus dominis el 1764, no tardà a expulsar els jesuïtes hispànics del territori cors. Amb Còrsega

69. Giménez (1997), p. 112.
70. Benítez (2006), p. 71.
71. Nonell (1893), p. 292-294.
72. Benítez (2006), p. 116.
73. Ferrer Benimeli (1996), p. 12-14.

transferida a França, van arribar a Bunifazziu més de tres-cents soldats francesos que van desallotjar els jesuïtes de les cases que habitaven.[74]

Amb el consentiment de la cort espanyola, les autoritats gal·les van decidir enviar els jesuïtes hispànics als Estats Pontificis perquè Climent XIII es vera obligat a acceptar els fets consumats.[75] Així, els regulars van ser novament embarcats el 9 de setembre de 1768 en només cinc naus, la qual cosa els va obligar a dormir a les bodegues i també a la intempèrie, en la coberta, asseguts sobre els seus matalassos i exposats al sol i al vent, atesa l'escassa capacitat dels vaixells. El 12 del mateix mes abandonaven Bunifazziu rumb a Calvi, d'on eixirien cap a la costa genovesa una setmana després. Les autoritats militars franceses pretenien desembarcar-los a Sestri Levante perquè travessaren els Apenins i cercaren la planura del Po fins a arribar als estats del papa. Però, en contra del que s'esperava, no se'ls va permetre desembarcar i van haver de dirigir-se a Gènova. Ací, els jesuïtes van haver de romandre en les embarcacions vuit dies en unes condicions extremament penoses, ja que no podien posar el peu a terra. En arribar a Portofino, com que tampoc no els van deixar desembarcar i l'estretor que patien a bord era tan aclaparadora, van començar a passar-se a altres vaixells cercant-hi amplitud i protegir-se d'un fort temporal que els havia delmat.

Els jesuïtes se sentien angoixats i apesarats pel maltractament que rebien dels francesos, així com neguitosos per desembarcar al més prompte possible. Finalment, el 3 d'octubre, el pare provincial Salvador Salau[76] i alguns jesuïtes van poder arribar a la platja de Sestri embarcats en llanxes i bots llogats per ells. Els regulars que anaven arribant a l'esmentat municipi s'allotjaren en els convents dels frares dominics i caputxins, a la llotja i en un hospital que la República de Gènova havia preparat expressament per a ells.[77]

El 8 d'octubre ja estaven preparades les cavalleries perquè els ignasians catalans, valencians, aragonesos i illencs emprengueren el camí cap a les legacions

74. ARSI, *Arag. 33*, *De exilio Provinciae Aragoniae Societatis Iesu et de aliis rebus eiusdem Societatis post generalem suppressionem*, P. Hispà N. N. Ferrara, 25 d'octubre de 1773, f. 44*v*-45*v*.

75. Giménez; Martínez (2009), p. 133.

76. Sacerdot de la Casa Professa de València. Profés des del 15 d'agost de 1746. Natural de Berga (Berguedà). Va nàixer el 10 de març de 1713, i el 14 de març de 1735 ingressà a la Companyia de Jesús. Va ser provincial dels regulars catalanoaragonesos des del juliol de 1765 fins al desembre de 1768. Morí a Ferrara el 4 de maig de 1795.

77. ARSI, *Arag. 33*, *De exilio Provinciae Aragoniae Societatis Iesu et de aliis rebus eiusdem Societatis post generalem suppressionem*, P. Hispà N. N. Ferrara, 13 de novembre de 1773, f. 62*v*-63.

pontifícies. Un llarg viatge d'extrema penúria, i no només per l'estat dels camins i pel mal oratge —amb pluja i fred—, sinó també per la mala alimentació i per l'elevat preu que hagueren de pagar per pernoctar, en llocs freds i humits, com ara dormir a les pallisses.[78] Trepitjant els intransitables camins de ferradura dels Apenins, van entrar a l'Estat de l'Església.[79]

El papa, finalment, va acceptar —però només de forma tàcita— els jesuïtes desterrats. No tenien autorització oficial per a entrar als Estats Pontificis, però tampoc no se'ls va impedir el pas.

La «nova pàtria»

La destinació dels jesuïtes del col·legi de Girona, i també la dels seus companys de la província d'Aragó, seria la ciutat de Ferrara. Els primers expatriats posaven peu a Ferrara el 18 d'octubre de 1768. La comitiva religiosa entrava a la ciutat per la Porta Paula al capvespre. Els jesuïtes de les altres províncies hispàniques van ser repartits en les legacions pontifícies de l'actual Emilia-Romagna. Aquestes comunitats foragitades no s'uniren a les italianes, sinó que cada província va organitzar per separat les seues cases d'estudi amb total independència.

Ferrara els semblava una ciutat «muy grande, mayor que Boloña, y con mucha menos gente. Toda ella está llana con calles largas, derechas, y espaciosas, muchos templos, y algunos magnificos, y todos muy aseados; muchos Palacios, con un gran número de Casas de Religión».[80] En aquesta ciutat italiana —legació pontifícia— seria on malviurien els bandejats amb la insuficient pensió atorgada pel monarca hispànic.

Com hem dit, a la ciutat de Ferrara els regulars van seguir vivint organitzats en les mateixes comunitats que a la península Ibèrica. Es van crear tres filosofats: el de Girona, el d'Urgell i el de Gandia. I el rector del col·legi jesuïta ferrarès, Antonio Mazzarini, va acollir en el seu centre els novicis de la província

78. ARSI, *Arag. 33*, *De exilio Provinciae Aragoniae Societatis Iesu et de aliis rebus eiusdem Societatis post generalem suppressionem*, P. Hispà N. N. Ferrara, 20 de novembre de 1773, f. 66.

79. Benítez (2006), p. 168-170.

80. ARSI, *Arag. 33*, *De exilio Provinciae Aragoniae Societatis Iesu et de aliis rebus eiusdem Societatis post generalem suppressionem*, P. Hispà N. N. Ferrara, 20 de novembre de 1773, f. 69-69*v*.

d'Aragó i l'escola d'humanitats. Disposades així les coses, es va obrir el nou curs, que era ja el segon que es feia en el desterrament.[81]

Alguns regulars, envaïts pel desànim, van optar per abandonar la Companyia. Molts es casaren i formaren una família —sobretot els escolars i els germans. Hi hagué casos en què, per edat o per malaltia, no podien treballar, i van tenir greus dificultats econòmiques per a mantenir les dones i els fills. La pobresa va arribar a ser tan extrema que la mísera pensió que rebien de Madrid esdevingué una almoina necessària per a poder viure.[82] Els regulars del col·legi de Girona que van abandonar l'orde jesuïta, entre el 1770 i el 1773, van ser els escolars Benet Ribera i Antoni Gou, i el germà Jaume Nello.[83]

La condició d'exjesuïtes i la seua integració

El 21 de juliol de 1773 el papa Ganganelli, Climent XIV, aprovà l'extinció universal de la Companyia de Jesús per mitjà del Breu *Dominus ac Redemptor.*[84] La notícia, tot i que era esperada, causà un gran impacte entre els jesuïtes de la província d'Aragó. Els regulars, totalment apesarats, deia el P. Olcina que «tenían los ojos clavados en el suelo […] estaban hechos un mar de lágrimas».[85] L'extinció suposava la dissolució de les comunitats, és a dir, el final del mode de vida propi dels jesuïtes, i aparegueren nous comportaments impensables fins llavors, com haver de viure en cases de seglars, administrar-se individualment, fer vida separada i vestir-se com els *abates* italians.[86]

Abans de l'expulsió, els jesuïtes de la província d'Aragó havien emprès un ampli i profund moviment de renovació humanista, que els atorgà la preeminència indiscutible en el llarg exili itàlic. Com molt bé ha estudiat el P. Miquel Batllori —màxim especialista de la història cultural dels jesuïtes hispànics exiliats

81. Benítez (2006), p. 198.

82. Francesc-Joan Monjo i Dalmau (2016), *Expulsió, exili i retorn dels jesuïtes del País Valencià (1767-1816).* Alacant, Universitat d'Alacant, tesi doctoral.

83. ARSI, *Arag. Aragonia in Hispania, 147. Catálogo de los regulares que fueron de la extinguida Orden llamada de la Compañía de Jesús.*

84. Manuel Revuelta González (2013), *El restablecimiento de la Compañía de Jesús. Celebración del bicentenario*. Bilbao, Mensajero.

85. Nonell (1893), p. 396-397.

86. Giménez; Martínez (2009), p. 134.

a Itàlia—, els regulars valencians i catalans foren els que més es van distingir per la seua erudició i per les seues creacions en les ciències i en les lletres; també pel seu oberturisme als corrents culturals europeus i per la seua ràpida adaptació a l'ambient italià d'aleshores.[87]

Els pares de la província d'Aragó esdevingueren professors d'universitat, bibliotecaris, preceptors de fills de nobles, directors d'orfenats, assistents espirituals en presons, secretaris de famílies de noble llinatge, empleats de bisbes, etc. Els lletraferits valencians i catalans, a més d'associar-se en acadèmies, eren invitats per nobles i erudits italians a participar en les tertúlies literàries i, a més a més, eren col·laboradors en els principals periòdics literaris i polítics de l'època.[88] Aquests van ser molt criticats per alguns exregulars castellans, contraris a la disposició dels exjesuïtes de parla catalana a dialogar amb les Llums.[89]

Altres religiosos aprofitaren per escriure les biografies dels desterrats, exaltant els protagonistes de l'exili. És el cas, per exemple, del P. Onofre Pratdesaba, jesuïta del col·legi de Girona, que redactà les vides dels proscrits de la seua província, i també les dels jesuïtes peruans. Aquestes obres van ser editades a Ferrara.[90]

El restabliment de l'orde ignasià

Després de la derrota napoleònica a Europa, es produí la restauració canònica de la Companyia de Jesús pel papa Pius VII, que va tindre lloc el 7 d'agost de 1814. Amb la notícia de l'anhelada restauració, van ser moltes les ciutats hispàniques a demanar al rei Ferran VII el restabliment de l'orde ignasià. El 29

87. Miquel Batllori (1998), *Els catalans en la cultura hispanoitaliana, Obra completa*, vol. X. València, Edicions 3i4.

88. Niccolò Guasti (2006), *L'esilio italiano dei gesuiti spagnoli. Identità, controllo sociale e practiche culturali (1767-1798).* Roma, Storia e Letteratura.

89. *Ibidem.*

90. *Vicennalia sacra Aragoniensia sive de viris Aragoniensibus religione illustribus, Ferrara, 1787* i *Vicennalia sacra Peruviana, sive de viris Peruvianis religione illustribus, hisce viginti annis gloriosa morte functis, Ferrara, 1788.* També: *Operum scriptorum aragoniensum alim e'Societate Jesu in Italiam deportatorum Index editus in lucen a Josepho Fontio a'Valle Ausetano, Roma, 1803.* Vegeu José María March (1935), *El restaurador de la Compañía de Jesús: Beato José Pignatelli y su tiempo,* tom. I. Barcelona, Imprenta Revista «Ibérica», p. 370.

de maig de 1815 el monarca va considerar falses les imputacions que s'havien presentat contra els jesuïtes i restablí l'Institut de la Companyia en els dominis de la corona espanyola.[91]

No tots els ignasians bandejats pogueren tornar a Catalunya: uns perquè els ho impedia l'edat o la salut, i d'altres perquè optaren per quedar-se definitivament en les comunitats italianes. Però, després de quaranta-vuit anys, la majoria trobaren la mort en llur exili i van rebre sepultura a terres itàliques. Només els jesuïtes del col·legi de Girona Alexandre Battier, Benet Ribera i Timoteu Lloret van poder ser soterrats a terres hispàniques. El primer a Madrid, el segon a Osca i el darrer a València.[92]

91. Revuelta (2013), p. 205-232.

92. ARSI, *Arag. Aragonia in Hispania, 147. Catálogo de los regulares que fueron de la extinguida Orden llamada de la Compañía de Jesús.*

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXX (2019), p. 243-255
DOI: 10.2436/20.1001.01.201

JOAQUIM MIRET I SANS. ELS ANYS DE FORMACIÓ ACADÈMICA I LES SEVES REPERCUSSIONS

Jordi Vidal[1]
Universitat Autònoma de Barcelona
Article lliurat el 27 d'agost de 2018. Acceptat el 24 de setembre de 2018

Resum

L'objectiu del present article és reconstruir els anys de formació acadèmica de Joaquim Miret i Sans (1869-1882), relacionant-los amb la seva tasca historiogràfica posterior. Mitjançant l'estudi de la seva correspondència (Biblioteca Nacional de Catalunya) i dels seus expedients acadèmics conservats a l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona i a l'Archivo Histórico Nacional, hem intentat aportar noves dades a una de les etapes més desconegudes de la seva vida.

Paraules clau

Universitat de Barcelona, Universidad Central, Maurice Prou, Manuel de Montoliu, Francesc Carreras i Candi.

Joaquim Miret i Sans. His years of academic training and their consequences

Abstract

The aim of this paper is to reconstruct the years of academic training carried out by Joaquim Miret i Sans (1869-1882), relating them to his later historiographical work. By studying his correspondence (Biblioteca Nacional de

1. E-mail: Jordi.Vidal.Palomino@uab.cat

Catalunya) and his academic files kept at the *Arxiu Històric* of the Universitat de Barcelona and the *Archivo Histórico Nacional*, we have attempted to provide new data on one of the littlest known stages of his life.

Keywords

Universitat de Barcelona, Universidad Central, Maurice Prou, Manuel de Montoliu, Francesc Carreras i Candi.

Introducció

Totes les aproximacions biogràfiques a la figura de Joaquim Miret i Sans (1858-1919) publicades fins ara comparteixen una mateixa característica: la manca d'informació sobre la infantesa i joventut del personatge.[2] En canvi, les dades es multipliquen a partir de 1892, moment en què, de la mà del seu amic Francesc Carreras i Candi, es dedicà de ple als estudis històrics. Al marge del món universitari, Miret, gràcies a les possibilitats econòmiques que li oferia la fortuna immobiliària heretada del seu pare, a partir d'aquella data dedicà la seva vida a la recerca basada en l'estudi de la documentació baix medieval d'arxius com el de la Corona d'Aragó, l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, l'Arxiu del Priorat de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, l'Arxiu de la Batllia del Reial Patrimoni, etc.

Com és fàcil d'entendre, el poc espai dedicat pels investigadors a la primera part de la seva vida es deu essencialment a la manca de fonts que permetin reconstruir els primers temps de la seva biografia. És cert que disposem d'abundant documentació relacionada amb Miret, dipositada sobretot a la Biblioteca Nacional de Catalunya i a l'arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans, però bona part d'aquesta documentació fa referència als seus darrers anys de vida. Serveixin com a exemple els seus diaris de viatges, que només es conserven a partir

2. En aquest sentit, vegeu, per exemple, Carreras i Candi (1921-1922); Rasico (1992 i 2001); Ferrer (2003); Pujol (2012). Per descomptat, la mateixa situació es repeteix en els perfils biogràfics més breus: Soldevila (1919); Valls i Taberner (1921-1922); Grau (1992); Pujol (2003).

de 1901,[3] tot i que sabem que molt abans d'aquesta data viatjà, per exemple, per Egipte, Palestina i Mesopotàmia,[4] viatges dels quals no s'ha conservat cap testimoni del mateix Miret.

En el present article intentem aportar algunes dades inèdites o poc conegudes sobre l'etapa de formació de Miret a l'escola, a la Universitat de Barcelona i a la Universidad Central de Madrid. Aquestes dades provenen dels seus expedients conservats a l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona i a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid i serveixen, entre d'altres, per conèixer una mica millor la seva formació acadèmica, una formació que aquí mirarem de posar en relació amb la seva producció historiogràfica posterior.

Els anys de formació (1869-1882): batxillerat, llicenciatura i doctorat

Miret estudià el batxillerat al col·legi privat del filòleg d'origen madrileny Guillermo Luis Galavotti, entre 1869 i 1874. El col·legi, situat al segon i tercer pis del número 4 del carrer dels Gegants de Barcelona, es trobava a pocs metres del domicili familiar dels Miret, localitzat al carrer d'Ataülf, número 12.

Segons consta en el seu expedient,[5] Miret fou un estudiant més aviat mediocre durant l'etapa escolar. Entre 1869-1870 i 1873-1874 cursà un total de dotze assignatures, obtenint nou aprovats,[6] dos notables[7] i un excel·lent.[8] El fet que únicament destaqués en les assignatures d'Història Universal i d'Història d'Espanya ja permet intuir un interès primerenc en els estudis històrics que, però, no es concretarà encara durant la seva etapa universitària. El llatí, en canvi, tot i la importància que tindria després en la seva recerca històrica, no sembla que llavors el motivés especialment.

3. Rasico (2001).

4. Soldevila (1919); Valls i Taberner (1921-1922), p. 838.

5. «Certificación Académica Personal». Expedient de Joaquim Miret i Sans. Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona.

6. Llatí i Castellà I (1869-70), Llatí i Castellà II (1870-71), Geografia (1870-71), Geometria i Trigonometria (1872-73), Retòrica i Poètica (1872-73), Psicologia, Lògica i Ètica (1872-73), Física i Química (1873-74), Història Natural (1873-74), Fisiologia i Higiene (1873-74).

7. Aritmètica i Àlgebra (1871-72), Història d'Espanya (1871-72).

8. Història Universal (1871-72).

Quan Miret ingressà a la Universitat de Barcelona el 1874, optà per estudiar Dret i no pas la carrera de Lletres, malgrat que segurament ja aleshores aquesta última li resultava més atractiva. Darrere de l'elecció dels estudis de Dret possiblement cal situar la influència del seu pare, l'advocat Antoni Miret i Nin, qui potser va empènyer el seu primogènit cap a uns estudis que li haurien de proporcionar la competència necessària per a la futura administració del creixent patrimoni familiar.

La seva estada a la Universitat de Barcelona s'estengué del 1874 fins al 1881. L'anàlisi de les seves qualificacions, correctes però no extraordinàries,[9] indica molt probablement la manca d'una veritable vocació pels estudis jurídics per part de Miret. Durant aquells anys, quan encara residia a la casa paterna del carrer d'Ataülf, cursà les assignatures comunes i les corresponents a l'especialitat de Dret Civil i Canònic. El resultat foren un total de sis aprovats,[10] set notables[11] i un suspens, que posteriorment recuperà amb la qualificació de notable.[12] Aquest itinerari li donà dret a presentar-se a l'exercici final per a l'obtenció del títol de llicenciat. Miret sol·licità la seva admissió a l'exercici el 3 de desembre de 1880, sol·licitud que va ser atesa positivament pel secretari, Rafel Grau, i pel rector de la Universitat de Barcelona, Julián Casaña, el 14 de desembre d'aquell mateix any. L'exercici, però, no se celebrà fins al 24 de gener de 1881.[13] El tribunal que el jutjà estava format Josep Flaquer i Fraisse, catedràtic de Dret Polític, Mercantil i Penal, Josep Domènec i Coll, catedràtic d'Hisenda Pública, Estadística i Economia Política, i Joan Josep Permanyer i Ayats, catedràtic d'Història del Dret, qui actuà com a secretari del tribunal. Miret defensà oralment el tema

9. «Expediente de la carrera literaria del alumno». Expedient de Joaquim Miret i Sans. Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona.

10. Primer curso de Derecho Romano (1874-75); Derecho Político y Administrativo (1876-77); Derecho Civil Español (1876-77); Derecho Canónico (1877-78); Literatura latina (1877-78); Disciplina eclesiástica (1878-79, convocatòria extraordinària).

11. Principios generales de Literatura y Literatura Española (1874-75); Historia Universal (1874-75); Segundo curso de Derecho Romano (1875-76); Ampliación de Derecho Civil y Códigos (1877-78); Derecho Mercantil y Penal (1878-79); Procedimientos Judiciales (1878-79); Práctica Forense (1879-1880).

12. Economía Política y Estadística (1875-76).

13. Cal corregir, per tant, les dates apuntades per Carreras Candi (1921-1922), p. 39, Rasico (2001), p. 20 i Ferrer (2003), p. 6, els quals afirmaven que Miret obtingué el títol de llicenciat el 1880.

«Teoría del valor, leyes que determinan los precios corrientes de los productos y servicios», obtenint finalment la qualificació d'aprovat.[14]

Més enllà de les dades extretes del seu expedient universitari, encara disposem per a aquests anys del testimoni del seu amic Francesc Carreras i Candi, el qual, a la seva necrològica, recordava la vessant més humana del pas de Miret per la Universitat de Barcelona. Així, segons Carreras, Miret aleshores era conegut com «l'anglès» a causa del seu aspecte físic, serietat i elegància. De manera alternativa, els companys l'anomenaven també «Miret Blau». L'objectiu d'aquest segon sobrenom era distingir-lo d'un altre company, anomenat «Miret de Vilafranca». Els motius per a l'elecció del sobrenom no podien ser més senzills: Miret tenia aleshores el costum de vestir sempre de blau.[15]

El curs 1880-1881, Miret es traslladà a Madrid per obtenir el grau de doctor. Allà es matriculà de quatre assignatures, Filosofia del Dret, en la qual obtingué la qualificació de «Sobresaliente», Legislació comparada, Historia de l'Església i Història dels Tractats d'Espanya amb d'altres Nacions, totes tres superades amb la qualificació de «Bueno». Les tres primeres assignatures formaven part del programa de la seva especialització, Dret Civil i Canònic, mentre que la darrera pertanyia al programa de Dret Administratiu.

Un cop superades les esmentades assignatures, el 9 de maig de 1882 realitzà la prova per a l'obtenció del grau de doctor, examinant-se del tema «El Código de los Usatges». El tribunal que el qualificà estava presidit pel catedràtic de Dret Canònic i degà de la Facultat de Dret de la Universidad Central, Vicente de la Fuente y Bueno, amb José Valdés Rubio, llavors professor auxiliar de la mateixa facultat, com a secretari. El tribunal li atorgà la qualificació d'aprovat.[16] De nou resulta interesant remarcar el tema escollit per Miret per obtenir el grau de doctor, un tema que torna a mostrar la vocació latent del nostre protagonista per l'estudi de la història medieval catalana, una dècada abans de començar a treballar en els arxius del país.

En definitiva, i tenint en compte l'objectiu del nostre article, l'anàlisi de la seva etapa de formació primera ens ensenya dues característiques fonamentals en la trajectòria de Miret: la poca relació dels seus estudis acadèmics amb la

14. «Grado de licenciado en Derecho». Expedient de Joaquim Miret i Sans. Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona.

15. Carreras Candi (1921-1922), p. 39-40.

16. «Expediente de Joaquín Miret y Sans. Secretaría de la Universidad Central». Archivo Histórico Nacional. Leg. 4456/14.

que seria la seva posterior dedicació historiogràfica i la manca de brillantor en les seves qualificacions, segurament per la llunyania existent entre l'estudi del dret i la seva veritable vocació per l'estudi de la història.

La paleografia

Més enllà de servir per il·lustrar una mica millor una de les èpoques més mal conegudes de la biografia de Miret, l'estudi dels seus anys escolars i universitaris permet veure clarament la manca d'una adequada formació per portar a terme els estudis històrics als quals es dedicà a partir de 1892. Els dos anys de llatí cursats al col·legi de Guillem Galavotti i la literatura llatina que estudià a la Universitat de Barcelona no eren eines suficients per encarar les dificultats filològiques i paleogràfiques pròpies dels documents d'arxiu de la baixa edat mitjana als quals es dedicà Miret.

De nou el testimoni de Carreras i Candi ens serveix per conèixer de quina manera el nostre protagonista intentà superar, encara que fos parcialment, aquelles mancances. Carreras s'inicià en el treball d'arxiu tres anys abans que Miret, el 1889, sense tampoc dominar les eines per procedir a l'estudi de la documentació baix medieval. Ell mateix reconeixia que en un primer moment ni tenia coneixements de paleografia ni sabia prou llatí com per poder accedir a l'estudi d'aquella documentació. De manera molt gràfica afirmava que «Les planes dels registres nos apareixíen al primer moment intrincats geroglífichs»,[17] al temps que lamentava que només aquells investigadors amb formació eclesiàstica disposaven de coneixements suficients en aquest àmbit. Carreras, però, comptà amb l'inestimable ajut de l'eminent arxiver Manuel de Bofarull i de Sartorio, director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó des de 1849,[18] qui l'introduí en els estudis paleogràfics. Bofarull, però, morí el 1892, l'any en què Miret iniciava la seva tasca de recerca als arxius catalans, de manera que fou el mateix Carreras qui mirà de transmetre-li les nocions de paleografia que ell havia après poc abans.

El fet que Miret optés per dedicar-se a uns estudis, els de la baixa edat mitjana, que presentaven unes dificultats metodològiques per a les quals no estava preparat, cal entendre'l dins del context intel·lectual del Noucentisme, quan el passat

17. Carreras Candi (1921-1922), p. 42.

18. Sobre la figura de Bofarull, vegeu Grau (2002), p. 123 i Ghanime (2003).

medieval català era definit com l'àmbit d'anàlisi privilegiat, en tant que període nacional català per excel·lència.[19] Segurament, Miret no concebia cap altra possibilitat que la d'estudiar aquell període, malgrat les dificultats que li plantejava.

En aquest sentit cal remarcar que el mestratge directe de Carreras i indirecte de Bofarull no foren suficients. Philip D. Rasico ja s'ha referit diverses vegades als dèficits filològics i paleogràfics que es poden identificar en els treballs de publicació de fonts per part de Miret. Així, segons apunta Rasico, de manera freqüent Miret resolia les abreviatures no sempre de manera correcta i sense ni tan sols indicar-ho. A més, en les seves transcripcions ometia mots, frases i passatges sencers, o bé perquè li resultaven massa complicats o bé perquè no li interessaven. És evident que aquesta manera de procedir tan poc convencional resta una part important del valor, com a mínim filològic, dels seus treballs, alhora que obliga a una reedició acurada de molts dels documents publicats per Miret.[20]

Amb anterioritat a Rasico, Jaume Riera ja va notar la poca cura filològica amb què Miret publicà molts dels documents recollits a la seva obra *Sempre han tingut bech les oques*, i en destaca els mateixos dèficits que més tard Rasico tornaria a posar de manifest:

> [Miret] anava transcrivint les declaracions dels testimonis tot abreujant-les, resumint-les i posant-hi intrigants punts suspensius, tot suprimint a més els passatges obscurs, sense notes aclaridores i sense un índex que faciliti la comprovació de noms i dades —cosa que ha fet que els historiadors no se n'hagin aprofitat com calia—. Treballava amb presses i, més atent al contingut que a la forma, la transcripció no és rigorosa. Indica la signatura d'un sol procés, i encara és una signatura antiga que de res no serveix avui per poder demanar l'original a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.[21]

Aquests dèficits són els que portaren Riera a fer una nova edició, íntegra i anotada, d'un protocol judicial que Miret havia publicat només parcialment a l'esmentada obra.

19. Pujol (2003), p. 190.

20. Rasico (1998), p. 342, i (2001), p. 25. Sobre la problemàtica relacionada amb les qüestions instrumentals en la publicació de textos medievals catalans, vegeu Pujol (2001), p. 179 i *sq*.

21. Riera (1973), p. 15. Estudis posteriors sobre documents ja publicats per Miret, com els de Rabell (1998) i Rosselló (2003), no inclouen cap valoració crítica del seu treball.

De fet, el mateix Miret en alguna ocasió va reconèixer honestament la seva incapacitat per fer front a un estudi filològicament i paleogràficament acurat dels textos amb els quals treballava:

> No buscamos, elegimos ni publicamos con otra mira los documentos particulares redactados en lengua vulgar en los siglos xi, xii y xiii. Por eso no los puntuamos ni los presentamos de una manera científica; ya vendrán más adelante los filólogos debidamente preparados y podrán dar ediciones críticas, apartándose con tino de la exactitud material.[22]

El mateix Miret, en altres treballs, apuntava que en ocasions havia hagut de recórrer a l'ajut de paleografistes estrangers per resoldre determinats dubtes en la lectura d'alguns passatges. Un cas molt significatiu el trobem en un article sobre el monestir de Santa Maria de Mur, on Miret llegí de manera errònia la firma de l'acta de consagració del monestir i ometé un epígraf final escrit en llatí però amb alfabet grec, que no va saber llegir.[23] Aquell mateix any, Miret publicà una nota complementària a l'esmentat article,[24] en què recollia la lectura correcta de la firma que li havia fet arribar Maurice Prou, eminent paleografista francès de l'École Nationale des Chartes. També va afegir-hi la lectura i les remarques paleogràfiques de l'epígraf grec omès en el treball original, que li facilitaren el mateix Prou i Henri Omont, paleografista especialitzat en el món hel·lenístic, company de Prou a l'École Nationale des Chartes i en aquells moments president de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.

De fet, fou el mateix Miret qui es posà en contacte amb Prou el 14 de desembre de 1911, demanant-li ajut per a la lectura del darrer epígraf del document:

> Dans ce Janvier je y publie la charte des Comtes de Pallars de l'an 1069 de la fondation du Monastère de Mur et je donne des fotogrames de cet document romanique. Vous y verres à la fin, apres les signatures une ligne que

22. Miret (1914), p. 31.
23. Miret (1911-1912*a*).
24. Miret (1911-1912*b*).

> je n'ai pu lire et tout a fait inusité dans nos diplomes. Je vous serai très obligé si vous avez le bonté de le voir et me communiquez votre observation.[25]

Prou li va fer arribar una primera resposta el 21 de gener de 1912, on li confirmava que probablement es tractava d'un epígraf llatí escrit en alfabet grec. Amb tot, li reconeixia que havia demanat consell a Henri Omont davant les dificultats que també a ell li plantejava aquesta darrera línia del document en qüestió. Omont demanà una fotografia per poder oferir una lectura correcta.[26] Un cop enviada la fotografia, Prou tornà a escriure a Miret el 24 de febrer de 1912, adjuntant la lectura de l'epígraf que havia fet Omont, així com tot un seguit de remarques paleogràfiques al voltant del mateix.[27]

De fet, les consultes paleogràfiques de Miret a Prou no s'aturaren aquí. Es repetiren, per exemple, amb motiu de l'article que Miret publicà a *Le Moyen Âge* amb documentació de la Casa de Valois conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.[28] En una carta a Prou del 20 d'octubre de 1916, li reconeixia que l'article incloïa documents amb passatges i paraules que no havia pogut llegir, tot demanant-li que, a partir de les fotografies que li adjuntava, afegís les correccions que estimés oportunes.[29] En la seva resposta del 28 d'octubre de 1916, Prou li confirmava que en els marges del seu manuscrit original havia anotat les correccions que li suggeria l'anàlisi de les fotografies dels documents.[30]

Un cas similar al de la correspondència entre Miret i Prou el trobem en una carta de Manuel de Montoliu i de Togores a Miret mateix.[31] Allà, Montoliu comentava una publicació de Miret al voltant de l'anomenada Bíblia rimada de

25. Esborrany de carta de Joaquim Miret i Sans a Maurice Prou, de 14 de desembre de 1911. Fons Miret i Sans. Biblioteca Nacional de Catalunya.

26. Carta de Maurice Prou a Joaquim Miret i Sans, de 21 de gener de 1912. Fons Miret i Sans. Biblioteca Nacional de Catalunya.

27. Carta de Maurice Prou a Joaquim Miret i Sans, de 24 de febrer de 1912. Fons Miret i Sans. Biblioteca Nacional de Catalunya.

28. Miret (1917).

29. Esborrany de carta de Joaquim Miret i Sans a Maurice Prou, de 20 d'octubre de 1916. Fons Miret i Sans. Biblioteca Nacional de Catalunya.

30. Carta de Maurice Prou a Joaquim Miret i Sans, de 28 d'octubre de 1916. Fons Miret i Sans. Biblioteca Nacional de Catalunya.

31. Carta de Manuel de Montoliu i de Togores a Joaquim Miret i Sans, de 26 d'abril de 1910. Fons Miret i Sans. Biblioteca Nacional de Catalunya.

Sevilla.[32] Un dels dubtes que plantejava Miret en el seu treball era la dificultat a l'hora de determinar si el text català en vers objecte d'estudi s'havia basat en el text llatí de la Bíblia o bé en una traducció al francès o al català. La carta de Montoliu pretenia resoldre el dubte plantejat, però no resolt, per Miret. Així, fent una evident ostentació de la seva sòlida formació en filologia romànica obtinguda, entre d'altres, a la Universitat de Halle amb Bernard Schädel i Hermann Suchier,[33] Montoliu feia tot un seguit de remarques filològiques a partir de la transcripció del llibre de Tobies publicada pel mateix Miret. Un cop analitzat el text, Montoliu concloïa que la font original en què es basava la Bíblia rimada catalana no era ni llatina, ni francesa, ni catalana, sinó occitana:

> Ara acabo de llegir el seu estudi sobre Salvatge y Sabruguera y els fragments de la Bíblia rimada y del Saltiri.[34] En quant á la Bíblia rimada (per la mostra que ha fet conèixer) se pot assegurar, en una humil opinió, que no es traduïda directament del llatí sinó que es una traducció d'un texte provençal. No's tracta d'una influencia mes ó menys intensa, ni de l'ús de certs provençalismes perpetuats fins època ben avençada en la llengua literària de Catalunya á l'E.M. El fragment de Tobies que he llegit tot està plagat de formes purament provençals y que ja en les obres nascudes al s. XIII com les obres den Llull y la Crònica de En Jaume no apareixen mai, y altres encare que's pot assegurar que mai les han usades els escriptors catalans per antics que siguin. Aquí va un reguitzell d'aquestes formes provençals: paubres, alausar, areysonar, fayt (per feit, fet), disen (dicunt), ueser (videre), pausar, gint, prosom, uets (vices), jausent (gaudiente), causes (per coses), pauc, preyar (per pregar), desplayria, ausir (audire), gaug (gaudium) etc. etc. ab la circumstància de que son constants, pero sobre tot les mes decisives son: l'empleu constant dels futurs en ay (menjaray, auray…); la forma eu del pron. pers. de 1ª pers. única que allí surt; xastiar per castigar, repetit algunes vegades; els perfectes en -e característics del provençal aucieren (per auciren), presté (per prestá), el cas oblicu del pron. pers. 3ª pers. fem. leys (car vullen ab leys usar), say (sapio) etc, sense citar altres formes que

32. Miret (1909). Sobre la Bíblia rimada catalana, vegeu Casanellas (2010), p. 11.

33. Fontcuberta (2009). Sobre l'estada de Montoliu a Halle com a becari, vegeu Julià-Moné (2008), p. 185 i *sq*.

34. Miret (1909).

> com payre, mayre, malgrat ser genuïnament provençals surten tot sovint en obres y documents antics catalans. Així doncs crec ben fundada la sospita que V. té respecte á les fonts provençals possibles de la nostra Bíblia rimada: encare mes, atenent-nos purament al llenguatge se pot donar com segur. I ara V. dispensim si ha volgut fer el sabi aquest estudiant de filologia; però estic precisament ara enfrascat en el provençal y si algun profit n'he tret dels meus estudis, he pensat que ara se'm presentava l'ocasió de posar-lo al servei de sa illustració.

Aquest exemple serveix, un cop més, per confirmar les esmentades paraules de Miret al voltant de la necessitat que veritables filòlegs, amb una formació adequada, reprenguessin els seus treballs amb eines metodològiques de les quals ell simplement no disposava i que li impedien aprofundir en determinats aspectes dels documents amb els que treballava.

Conclusions

Com hem vist fins aquí, la formació de Miret com a historiador va ser del tot informal, al marge de les trajectòries acadèmiques més tradicionals. El fet que els seus estudis universitaris tinguessin poc a veure amb la tasca intel·lectual a la qual es dedicà durant els trenta darrers anys de vida, va condicionar en certa manera la seva producció historiogràfica. De manera encertada, Miret ha estat definit des d'un punt de vista teòric com un historiador positivista,[35] en funció sobretot de la seva vocació documentalista. Es evident, doncs, que les seves mancances pel que fa al domini de ciències auxiliars com la filologia o la paleografia limitaren el seu treball. Ell mateix era molt conscient dels seus dèficits i així ho reconeixia tant en privat (per exemple, a través de la seva correspondència amb Prou) com en les seves publicacions, en què ja vèiem que animava els especialistes a reprendre estudis que ell considerava útil presentar de manera preliminar.

Això no li impedí, però, portar a terme una ingent i valuosíssima tasca historiogràfica, sobretot pel que fa a la publicació de fonts primàries. De fet, és aquesta dedicació a la publicació de fonts el que explica que encara avui,

35. Grau (1992).

gairebé un segle després de la seva mort, no sigui estrany trobar-lo citat amb certa freqüència, ara que molts dels seus coetanis ja fa temps que només són recordats en treballs de caire historiogràfic. Es tracta, sens dubte, d'un darrer triomf d'en Miret.

Bibliografia

Carreras i Candi, Francesc (1921-1922). «En Joaquim Miret y Sans (17 abril 1858 - 30 desembre 1919)». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 10, p. 39-57.

Casanellas, Pere (2010). «Les traduccions catalanes de la Bíblia». *Qüestions de Vida Cristiana*, núm. 236, p. 9-37.

Ferrer, Maria Teresa (2003). *Joaquim Miret i Sans. Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Fontcuberta, Judit (2009): «Montoliu, Manuel de». A: Francisco, L. P. [ed]. *Diccionario histórico de la traducción en España*. Barcelona: Gredos, p. 812-813.

Ghanime, Alberto (2003). «Bofarull i de Sartorio, Manuel de». A: Simón, A. [ed]. *Diccionari d'historiografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia catalana, p. 231-232. Grau, Ramon (1992). «Miret i Sans, Joaquim». A: Mestre, J. [ed]. *Diccionari d'Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, p. 694.

— (2002). «El pensament històric de la dinastia Bofarull». *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 6, p. 121-138.

Julià-Muné, Joan (2008). «Els primers 'pensionats' per la llengua (1908-1912) i la lingüística catalana». A: Massot, J.; Molas, J. [ed.]. *Miscel·lània Joaquim Molas*, vol. 2. Barcelona: Abadia de Montserrat, p. 171-224.

Miret i Sans, Joaquim (1909). «Notes biográfiques d'en Pere Salvatge y Fr. Romeu Sa Bruguera ab mostres de la Bíblia catalana rimada de la xiii[a] centuria». A: *Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó dedicat al rey en Jaume I y a la seua época*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p. 147-171.

— (1911-1912*a*). «La fundació del monastir de Mur». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 6, p. 112-123.

— (1911-1912*b*). «Nota a la fundació del monastir de Mur». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 6, p. 221-223.

— (1913). «Pro sermone plebeico». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 7, p. 30-41.

— (1917). «Lettres closes des primers Valois». *Le Moyen Âge*, núm. 20, p. 53-88.

Pujol, Enric (2003). «La historiografia del noucentisme i del període republicà». A: Balcells, A. [ed]. *Història de la historiografia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 187-204.

— (2012). «Introducció». A: Miret i Sans, J. *Sempre han tingut bec les oques*. Barcelona: Adesiara, p. 7-26.

Pujol, Josep (2001): «L'edició de textos catalans medievals». A: Martínez-Gil, V. [ed]: *L'edició de textos: història i mètode*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, p. 149-201.

Rabella, Joan Anton (1998). *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat. Procés criminal barceloní del segle XIV*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Rasico, Philip D. (1992). «Joaquim Miret i Sans i la filologia catalana». A: Kobbervig, K. J. *et al.* [ed.]. *Actes del Sisè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Vancouver, 1990)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 101-117.

— (2001). *Cafè i quilombo. Els diaris de viatge de Joaquim Miret i Sans (1900-1918)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Riera, Jaume (1973). *El cavaller i l'alcavota. Un procés medieval*. Barcelona: Club Editor.

Rosselló, Ramon (2003). *Procés contra Ponç Hug, comte d'Empúries per pecat de sodomia*. Palma: Lleonard Muntaner.

Soldevila, Ferran (1919). «Miret i Sans». *La Publicidad* (31 de desembre de 1919, edició del vespre), p. 1.

Valls i Taberner, Ferran (1921-22). «Necrologia: En Joaquim Miret i Sans». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. 6, p. 838-841.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXX (2019), p. 257-295
DOI: 10.2436/20.1001.01.202

HISTÒRIA DE LA PREMSA CATALANA (1966), DE JOAN TORRENT I RAFAEL TASIS. CENSURA I RESSÒ

Francesc Foguet i Boreu[1]
Universitat Autònoma de Barcelona
Article lliurat el 13 de juliol de 2018. Acceptat el 12 de desembre de 2018

Resum

Història de la premsa catalana (1966), de Joan Torrent i Rafael Tasis, una obra de referència en la historiografia del periodisme català, va haver de passar per la censura prèvia imposada pel règim franquista. El present article ressegueix amb detall les vicissituds que va patir l'original a causa de la censura, comprova la intervenció efectiva dels censors en els volums editats i ofereix algunes dades sobre el ressò que va tenir la seva publicació en la premsa de l'època. L'anàlisi de la documentació conservada en l'expedient de censura —dipositat a l'Archivo General de la Administración d'Alcalá de Henares— permet deduir els criteris polítics que van determinar la intromissió de la censura i els temors que van manifestar les autoritats franquistes pels paral·lelismes que podien inferir-se de l'evolució històrica del periodisme català i, especialment, de la seva vinculació amb els corrents polítics del catalanisme.

Paraules clau

Història de la premsa, periodisme català, censura editorial, dictadura franquista, catalanisme polític.

1. E-mail: Francesc.Foguet@uab.cat

History of the Catalan press (1966), by Joan Torrent and Rafael Tasis. Censure and publicity

Abstract

Widely regarded as one of the most authoritative sources on the historiography of Catalan journalism, the *History of the Catalan Press* (*Història de la premsa catalana*, 1966) by Joan Torrent and Rafael Tasis had to pass through the hands of Franco's censors before it was published. This article closely analyses the publication's setbacks as it went through the various stages of censorship and looks at the alterations made to the final published editions. It also provides data on the publication's press coverage at the time. Censorship records held at the General Archive in Alcalá de Henares reveal the political criteria used to determine what was censored. The records also show that the Francoist authorities were worried about the parallels that might be drawn from the historical course taken by Catalan journalism, especially its ties with pro-independence political movements.

Keywords

History of the press, Catalan journalism, editorial censorship, Franco's dictatorship, Catalan nationalism.

Amb la publicació d'*Història de la premsa catalana*, el setembre de 1966, Rafael Tasis culminava un dels seus treballs més titànics. Impulsat per l'editorial Bruguera, el projecte d'edició fou confiat inicialment a Joan Torrent, col·leccionista i autor de *La presse catalane depuis 1641 jusqu'à 1937: essai d'index* (1937), el qual, davant de la magnitud de l'empresa i els terminis fixats, reclamà a Tasis que col·laborés amb ell per poder enllestir l'obra a temps. Tots dos havien participat ja en la redacció dels epígrafs consagrats al periodisme —del *Diario de Barcelona* a *Mirador*, per posar dues fites— en el primer i segon volum d'*Un segle de vida catalana, 1814-1930* (1961), dirigits per l'historiador Ferran Soldevila.[2]

2. El 9 de maig de 1964, Joan Torrent envià una lletra a Rafael Tasis en què li feia saber la proposta de col·laboració, impel·lit pel precedent d'*Un segle de vida catalana, 1814-1930*, en

Segons el seu mateix testimoni, Joan Torrent (1966: 30) lliurava de manera regular a Tasis les fitxes relatives a cada publicació, ben classificades en períodes i temàtiques. Amb una capacitat de treball, una rapidesa i una perspicàcia admirables, Tasis dugué a terme la redacció tenaç de «les dues mil quartilles» que assolí l'obra —i encara tingué esma per confeccionar-ne els índexs onomàstics (Arimany, 1967: 233). Tot fa pensar que començaren a treballar-hi l'estiu de 1964 i completaren el gruix de la feina l'estiu de 1965. Metòdic i infatigable, bon coneixedor de la història, amb una prosa àgil i llegidora, l'autor de *Tres* tingué l'encert de contextualitzar els períodes històrics en què s'ordenava l'evolució de la premsa catalana —tant la d'àmbit nacional com la comarcal, distribuïda en tipologies temàtiques diferents— i de traçar més o menys implícitament les constants més destacades en l'arc temporal que abraçava del 1640 al 1965.[3]

En diversos passatges del seu ingent epistolari, Tasis s'exclamava de la dificultat de redacció d'una obra que es feia cada vegada més gran: «Em va creixent

el projecte d'una *Història de la premsa catalana*, «editada en la forma més escaient i il·lustrada amb nombrosos gravats». En una entrevista publicada a *Llibres Catalans*, el butlletí promocional de la casa Bruguera, Tasis hi explicà com s'havien repartit la feina: «En certa manera, jo soc el culpable de la realització literària de l'obra. Després d'haver estructurat el llibre conjuntament, el senyor Torrent em facilitava les fitxes, convenientment classificades per temes i per períodes. Llavors jo intentava transformar-les en un text més o menys llegible, en el qual hom pogués trobar la història de la premsa catalana en relació amb la història general del país. Posteriorment, revisàvem i discutíem els textos amb l'amic Torrent» (Focus, «Una entrevista amb els autors de la *Història de la premsa catalana*», *Llibres Catalans*, núm. 2, desembre de 1965, p. 1). Totes les cartes citades en aquest treball, com també algunes de les peces periodístiques sobre la *Història de la premsa catalana*, procedeixen del Fons personal Rafael Tasis de la Biblioteca d'Humanitats de la UAB.

3. En unes notes manuscrites de treball, per exemple, Tasis esbossà les «Constants de la premsa catalana» del segle xix: «Protesta contra el centralisme (exemples *Lo Pare Arcàngel* i *Lo Verdader Català*) / evocació caiguda 1714 / proteccionisme, / un cert liberalisme, àdhuc a les publicacions carlistes, / orgull de la llengua (de vegades manifestat en discussions ortogràfiques) / aprofitar-se de les èpoques de llibertat per la lluita política i de les de restricció de la vida política per fer literatura» (Fons personal Rafael Tasis, TAS, 872). En una entrevista, Torrent i Tasis afirmaven que entre les característiques comunes de la premsa catalana destacava «el afán de libertad, de crítica muy libre, a veces cruelísima; y una alegre falta de respeto hacia los gobernantes que hoy no se explicaría» i constataven que, en la immediata preguerra, s'havien arribat a vendre cent mil exemplars diaris en català: [Antonio Figueruelo, «*Historia de la prensa catalana*, nuevo libro en la calle: "Actualmente se venden cien mil diarios menos que en 1930"», *El Noticiero Universal* (29 de setembre de 1966, p. 18)].

d'una manera monstruosa —ja tinc més de vuit-centes pàgines escrites, i tot just sóc a l'any 1930 i sense moure'm de Barcelona», confessava a Artur Bladé i Desumvila, en una carta datada a Barcelona el 13 de desembre de 1964. Quan ja estava a punt d'imprimir-se, Tasis sintetitzà la importància del projecte al seu amic Bladé, en una altra missiva del 30 de gener de 1966:

> La *Història de la premsa catalana* —no solament comarcal, puix que la de Barcelona sol ja agafa tot un volum de més de vuit-centes pàgines— està a punt d'entrar en màquina, després d'un sojorn forçat de sis o set mesos a Madrid. Sembla que només n'han esmotxat unes dues o tres pàgines i un parell d'il·lustracions, i cal fer «la part du feu» en un llibre que duu, com deia el censor, «mucha carga política» i que em sembla que deixarà parats molts lectors. Hi són detallats i estudiats tots els diaris, setmanaris, revistes i publicacions periòdiques de tota mena sortits en català des de 1640 fins avui, comprenent-hi tot el que hi ha estat publicat a l'exili. Tindrà dos volums, de prop de dues mil pàgines en total, amb unes cinc-centes il·lustracions —moltes a tot color i d'altres a tota pàgina i en forma de facsímils, reproducció de caricatures, retrats d'escriptors, etc.

Com tots els llibres publicats coetàniament, *Història de la premsa catalana* hagué de passar pel sedàs de la censura franquista, que s'encruelí d'una manera especial amb l'edició en català.[4] Les connotacions polítiques d'una obra que historiava la premsa en català eren palmàries en un context de repressió cultural.[5] Tot fa creure que, versat en els «criteris» censors, Tasis degué idear malabarismes en la seva redacció per eludir una prohibició o una intervenció dràstiques que malmenessin les hores que hi havia esmerçat. Calia evitar —tant com fos possible— que la censura retallés excessivament o fins obstaculitzés un projecte que no tan sols volia ser una història de les publicacions i del periodisme catalans en un període brillant, sinó també, d'una banda, «la història del pensament polític,

4. L'expedient de censura d'*Història de la premsa catalana* està dipositat a l'Archivo General de la Administración d'Alcalá de Henares amb la signatura següent: IDD (03)050.000 caixes 21/16494 i 21/16495, exp. 5784/65. Jaume Clotet; Quim Torra (2010: 121-124) n'extracten uns quants fragments.

5. Pel que fa a la incidència de la censura franquista en la cultura i les lletres catalanes, vegeu sengles estats de la qüestió a Feldman; Foguet (2016: 7-21), i Gassol; Sopena (2017).

filosòfic, científic, literari i social», i, de l'altra, «un estímul per a una plena represa de la premsa catalana» (Torrent; Tasis, 1966*a*: 13-14).

Més enllà de l'autocensura que de segur que s'infligiren *motu proprio* els autors d'*Història de la premsa catalana*, difícil de calibrar i verificar,[6] en aquest estudi partim de la documentació procedent de l'Archivo General de la Administración d'Alcalá de Henares per tal d'intentar: a) resseguir amb detall el calvari que patí l'original durant el seu pas per la censura; b) comprovar la intervenció efectiva dels censors en els volums editats, tot examinant les supressions i els canvis que s'hi introduïren, i c) oferir algunes dades sobre el ressò que tingué la seva publicació en la premsa de l'època.

El periple per la censura

Per delegació de l'editorial Bruguera, el 6 d'agost de 1965, Joaquim Grau Martínez presentà la sol·licitud obligatòria per poder editar *Història de la premsa catalana* a la Sección de Orientación Bibliográfica de la Dirección General de Información del Ministerio de Información y Turismo. Se'n volia fer un tiratge de quatre mil exemplars que havien de vendre's al públic per nou-centes pessetes. Amb el número d'expedient 5784-65, el text original passà per diversos despatxos de l'aparell censor abans de ser autoritzat amb nombrosos canvis i supressions. D'informes de lectura, n'hi hagué tres de molt rellevants.

En primer lloc, el lector José Mampel —un dels censors habituals de llibres en català— n'elaborà un, datat a Madrid el 2 de setembre de 1965, en què destacava que «el prólogo no es ideológico, sino literario» i, després de descriure'n el contingut, en feia una valoració més aviat favorable:

> El autor es muy objetivo. Se limita a hacer historia de toda la prensa catalana, extendiéndose por igual en las publicaciones de diferentes ten-

6. En podria ser un botó de mostra el començament eufemístic del capítol «La premsa de la postguerra a Barcelona (1939-1965)»: «Les condicions de vida creades per la victòria del Moviment Nacional, amb la difícil pau que Espanya encetava entre ruïnes i dols, feta encara més difícil al cap de pocs mesos per la conflagració mundial que duraria cinc anys i trasbalsaria totalment l'equilibri polític del món, han pesat d'una manera òbvia damunt la premsa catalana» (Torrent; Tasis, 1966*a*: 885).

dencias políticas. Jamás comenta el contenido de la misma. Tampoco reproduce artículos, salvo algún fragmento del editorial del primer número de cada periódico y revista, y en el que se expone la finalidad de los mismos. Hace una síntesis biográfica imparcial de los personajes que promovieron y dieron carácter a cada publicación.

Nada existe en la obra que deba ser suprimido. El único peligro es que haga revivir en los lectores poco cultos —acaso con excesiva nostalgia— épocas pasadas de ambiente netamente separatista, socialista a ultranza y comunista. No obstante, dada la extensión de la obra —4 volúmenes, con 1.600 páginas— y su elevado precio —900 pesetas—, me inclino a dar como autorizable la presente obra.

En segon lloc, José Molina Plata, subdirector general de la Dirección General de Prensa, en redactà un altre, d'informe, del 22 de setembre de 1965, molt més determinant, que duia per títol «Nota sobre *Historia de la prensa catalana*». Molina hi discrepava profundament de l'opinió de Mampel i hi argumentava que el perill assenyalat per aquest lector era «absolutamente real» i que «la extensión de la obra y el precio (900 pesetas), tratándose de "catalanismo", no parecen serios inconvenientes para su difusión». Les seves observacions, molt detallades, contradeien la prodigalitat de Mampel:

1. El prólogo, del Dr. Agustí Pedro Pons, es más ideológico que literario, llegando a expresiones violentas como: «Hoy nuestro pueblo calla…», «estos mutismos son a veces señales de mal presagio y váyase a saber qué enigmas se esconden en los ánimos de los pueblos. San Pablo decía que jamás se sentía más fuerte que en el dolor y la adversidad. Jesucristo nunca fue tan excelso como cuando lloraba ante las murallas de Jerusalén». (Final del prólogo, páginas VI y VII.)

2. Los autores, al comenzar su prólogo, señalan que su historia del periodismo catalán «tendrá que ser, en buena parte, la historia del pensamiento político, filosófico, científico, literario y social» y así lo han hecho sin ocultar sus simpatías por lo más catalanista, posiblemente separatista y con cierta tendencia izquierdista del periodismo catalán.

3. La presentación de los distintos periódicos, dentro de grandes grupos cronológicos, es un poco desordenada y desigual, correspondiendo menos datos y texto, en general, a los periódicos no izquierdistas o republicanos.

4. Llama la atención, a simple vista, cómo siempre que se hace referencia a la situación que sucedió a la II República, se habla y recuerda el «alzamiento militar» que «dio lugar a una larga y cruelísima guerra civil» y cómo se eluden cuidadosamente los comentarios sobre esa época.

5. Merecen especial atención las páginas que se dedican a la época de la Dictadura de Primo de Rivera y la que le sucedió hasta la II República. Son minuciosamente enjuiciados todos los acontecimientos, desde un punto de vista separatista catalán. (Pág. 753 y siguientes; 868 y siguientes.)

6. No se citan los periódicos diarios surgidos «después de la guerra civil». La Historia del resto de los periódicos, en sus últimos veinticinco años, se limita a señalar la modernización de sus maquinarias, la atención a las cosas de Cataluña y la presencia en ellos de importantes escritores.

En *La Vanguardia* se señala el cese de Galinsoga por «insultar a los catalanes en una iglesia barcelonesa, lo que produjo una campaña ciudadana de protesta» (pág. 144).

En *El Noticiero Universal* se insinúa que «a pesar de todo (a pesar de los cambios políticos originados por el «Alzamiento militar»), procura estar siempre ligado a las realidades catalanas» (pág. 154).

7. Sobre *Serra d'Or* se dice que es prácticamente «la única revista de ideas que en la posguerra se ha publicado en catalán y en Cataluña».

Les conclusions a què arribava Molina evidenciaven les reticències que tenia envers una obra que, en aparença, aplegava de manera objectiva les publicacions de premsa en català, «con abundancia de explicaciones y matices que le dan un tono delicado», però que oferia «más problemas de "clima" que de frases concretas». Ultra això, com insinuava en les seves remarques, Molina creia que els autors havien vetllat per eludir la censura, hi trobava a faltar notícies dels periòdics publicats després de 1939 i tornava a insistir en la manera com es mencionava «el alzamiento militar». Tenint en compte la transcendència indubtable que podia atènyer l'obra, Molina suggeria la idoneïtat de revisar-la i proposar algunes retallades, a més d'afegir-hi «algo sobre prensa actual».

En tercer lloc, el lector número 27 respongué de manera negativa, en el seu informe del 10 d'octubre de 1965, a les preceptives preguntes inicials del formulari («¿Ataca el Dogma? / ¿A la moral? / ¿A la Iglesia o a sus Ministros? / ¿Al Régimen y a sus instituciones?»), considerà «interesantísima» l'obra i feu les observacions següents, que mereixen citar-se *in extenso*:

A lo largo de 1.810 páginas (contadas las del prólogo), esta obra desmenuza un índice del periodismo en lengua catalana, citando —de todas formas— bastantes periódicos en castellano. Por eso, el título que podría autorizarse, aunque es horrible, podría resultar: *Història de la premsa catalana i d'alguna de l'escrita en castellà dins la regió*.

Este lector sugiere que se estudie el asunto con minucia y cautela, puesto que se mencionan en el libro muchas publicaciones en castellano… Muchas, pero soslayando no pocas de las fundamentales. Con lo que la cosa se desnivela hasta parecer que por cada *papier* en el idioma de Lope surgían 100 en el de Ausiàs March. OJO. Puesto que nos referimos a una región clásicamente bilingüe.

Otra solución podría ser que se soslayasen TODOS los periódicos escritos en castellano, y «con su pan se lo coman». Pues no se puede obligar a los autores, naturalmente, a que prosigan su investigación hasta que desempolven del olvido los muchísimos más periódicos en el idioma nacional: lo que les entretendría, al parecer, otros varios años.

Aparentemente, nos encontramos ante un libro de fría erudición. Escribo «aparentemente» porque, al referirse a publicaciones escisionistas, suele *asomar la oreja*. Y los autores, como en los viejos romances cuando lo de «bien oiréis lo que decía», no desperdiciarán ocasión para reproducir párrafos —claro, que escritos por aquéllos— en que se ataca al dogma de ESPAÑA-UNA. Naturalmente, se han tachado casi todos esos párrafos; y el «casi» viene a cuento de haberse dejado algunos tan imbéciles que consiguen el efecto contrario.

La obra lleva, pues, muchísimas tachaduras. Concretamente, en las páginas 1, 38, 39, 41, 42, 49, 88, 91, 97, 121, 129, 144, 175, 180, 182, 183, 193, 196, 203, 253, 254, 284, 303, 399, 400, 420, 421, 425, 427, 429, 430, 432, 433, 576, 577, 579, 589, 862, 875, 884, 915, 920, 1003, 1016, 1022, 1037, 1055, 1060, 1065, 1066, 1067, 1068, 1075, 1085, 1121, 1651.

Salvo estos «arreglos», la obra puede, DEBE, autorizarse, pues es un trabajo de primer orden.

A totes les retallades proposades pel lector núm. 27, s'hi van inserir encara les de les pàgines VI i VII del pròleg i la 154 del text, imposades —com hem vist— pel subdirector general de Premsa. Tal com havia indicat aquest directiu,

es reclamà també als autors que ampliessin l'obra amb la relació de la premsa des de 1939, un capítol que s'inclogué al final del primer volum amb el títol de «La premsa de la postguerra a Barcelona (1939-1965)».

En realitat, el primer informe que es redactà sobre *Història de la premsa catalana* —que consta com a «anulado», potser per les indecisions del seu redactor— era datat el 26 d'agost de 1965 i el signava el lector número 17. Hi manifestava els seus dubtes a l'hora de jutjar l'original, atès que, a parer seu, els autors havien estat molt objectius i s'havien limitat a fer història de la premsa. Sense que hi trobés res concret per ser suprimit, no s'atrevia a autoritzar-lo «porque indirectamente hará revivir en los lectores —acaso con excesiva nostalgia— épocas netamente separatistas, anticlericales, anarquistas, socialistas a ultranza y comunistas». Això no obstant, al final optava per una fórmula vacil·lant en els termes que segueixen: «Ni autorizo ni deniego, aunque me inclino casi decididamente por lo segundo».

En paral·lel als informes de lectura sobre *Història de la premsa catalana*, també s'aplegà en l'expedient censor documentació a propòsit d'un dels seus autors, Rafael Tasis, molt més connotat políticament que no pas Joan Torrent. En concret, s'annexava a l'expedient la fitxa proporcionada per Félix Ros, un notori escriptor falangista, datada el 3 de setembre de 1965, en què se'n traçava un retrat infamant, en la línia de la secció «Fantasmones rojos» dels primers anys de *Solidaridad Nacional*:

> Oscuro escritor, ya de mucha edad, que probó diversos géneros literarios sin destacar en ninguno. Por algunas de sus obras y por estar ligado al grupo de «Entre tots ho farem tot» («Entre todos lo haremos todo») se revisan sus obras con cuidado.
>
> Perteneció a la Esquerra [sic], procedente del grupo de Acció Catalana Republicana. Durante muchos años no se supo de él. Estuvo exiliado.[7]

Més enllà de la significació dels autors, el contingut de la *Història de la premsa catalana* no deixà de crear encara més suspicàcies. Davant de les reticències de Molina, superior seu, Faustino G. Sánchez-Marín, cap de la Sección de Orientación Bibliográfica, mantingué una conversa telefònica amb Joaquim Grau

7. Félix Ros detallava també que, de les vint-i-cinc obres de Tasis presentades a censura, vint-i-dues havien estat autoritzades, dues denegades (una de les quals era *El món modern i nosaltres*) i n'hi havia una altra que era «sobre Maciá, sin n.º de expediente».

Martínez, de l'editorial Bruguera, tal com revela la carta que aquest li envià el 2 d'octubre de 1965. Sembla que Sánchez-Marín estava preocupat per la prelació que l'obra manifestava envers la premsa catalanista. Molt probablement per indicació dels autors o dels editors,[8] Grau li intentà aclarir, en to conciliador, que «la prensa titulada catalanista en el libro responde de hecho a un tipo de prensa *regionalista*, *particularista* o, para mejor precisar, desprovista de un matiz político concreto» fins al punt que, si calia, l'epígraf podia intitular-se «Premsa particularista catalana». Aquesta contraproposta —afortunadament— no prosperà i els epígrafs definitius es continuaren intitulant «premsa catalanista».

Abans que es comuniqués l'autorització de l'obra, Manuel Ortiz Sánchez, delegat provincial del Ministerio de Información y Turismo a Barcelona, escrigué una carta, el 4 d'octubre de 1965, a Sánchez-Marín per advertir-li que, segons notícies alarmants que li havien arribat, la *Història de la premsa catalana* pretenia «glorificar a todo el sector de prensa y publicaciones que tuvo en épocas pasadas una clara significación catalana-separatista». Per acabar-ho d'adobar, Ortiz havia rebut noves que Rafael Tasis es vanagloriava en públic que el llibre «ha colado por censura», de manera que aconsellava que se n'estudiés amb deteniment el contingut «por persona conocedora del tema y exenta de prejuicios».

Un cop passats els tràmits pertinents, el 16 d'octubre de 1965, la Sección Bibliográfica de la Dirección General de Información comunicà a l'editorial Bruguera que autoritzava l'edició d'*Història de la premsa catalana* amb la condició que, com era de rigor, presentés prèviament les galerades impreses per tal de comprovar si s'hi havien suprimit tots els fragments que hem enumerat més amunt —als quals s'afegiren les pàgines 753, 762, 868 i 869, també d'acord amb l'informe de José Molina Plata— i si s'hi havia ampliat el contingut a la premsa de la postguerra.

Altrament, el 26 de novembre de 1965, Joaquim Grau Martínez, en representació de l'editorial Bruguera, lliurà la coberta i les il·lustracions de la *Història de la premsa catalana* per obtenir-ne, tal com havia fet amb el text de l'obra, l'autorització de censura. Amb una altra carta datada el mateix 26 de novembre i adreçada a Sánchez Marín, Grau Martínez li feia arribar, a més de la nova redacció del capítol dedicat a la premsa de 1939 en endavant, les «rectificaciones»

8. L'editor Joan Agut i Rico assumí la direcció general de la *Història de la premsa catalana*.

dels autors, que consistien en tres formes d'actuació —ho veurem amb detall més endavant— a partir de l'original censurat:

> 1. Han mantenido totalmente gran parte de las tachaduras efectuadas por ustedes. 2. Han redactado de nuevo aquellas páginas que han considerado quedaban alteradas en su significado por las supresiones y correcciones, y 3. Intentan que se acepten unas pocas frases cuya supresión no acaban de comprender.

Amb la finalitat de verificar que havia estat així, el lector José Mampel redactà un nou informe, datat a Madrid l'1 de desembre de 1965, en què assegurava que s'havien incorporat al text original bona part de les retallades exigides o s'havia fet una nova redacció dels fragments afectats. Tot i considerar-ho acceptable, Mampel avisava que els autors volien mantenir el fragment de la pàgina 1060, que, a criteri seu, podia concedir-se, però no el de la 284 ni el de la 589, que creia que havien d'eliminar-se (cf. la graella *infra*). També suggeria que el nou capítol consagrat a la premsa de postguerra fos llegit i valorat per «un técnico en periodismo».

Abans que es donés el vist-i-plau definitiu a l'edició de l'obra, encara s'inclogué a l'expedient un darrer informe, sense signar, datat a Barcelona el 2 de febrer de 1966, en el qual se'n tornava a descriure el contingut, es distingia la implicació de Joan Torrent i s'observava que, més que un estudi de valoració crítica, esdevenia «un inventario informativo». Com havien previngut els informes anteriors, el fet que els volums anessin acompanyats de fotografies i il·lustracions induïa a creure que el preu de l'obra s'encariria i que, per tant, la seva difusió seria limitada i reduïda a «los ambientes eruditos y estudiosos». S'advertia, tanmateix, que l'editorial preparava «una amplia campaña de lanzamiento, así como grandes facilidades para su adquisición». L'informe optava per la solució que s'havia pres de «limar algún matiz o reticencia», sense que afectés substancialment el contingut del llibre, i destacava que el prologuista fos el doctor Agustí Pedro Pons, catedràtic de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona, més conegut com a acadèmic de prestigi i col·leccionista de premsa que no pas pel seu «ideario político que, en ningún caso, se ha manifestado ostensiblemente».

Finalment, en una nota manuscrita del 12 de març de 1966, sobreposada a l'informe esmentat de l'1 de desembre, el lector Mampel supervisava que s'havien acceptat les supressions i les correccions «ordenadas», s'havien eliminat

les il·lustracions censurades i s'havien suprimit també els dos fragments problemàtics (p. 284 i 589) que els autors pretenien mantenir (i que, no obstant això, es preservaren en l'edició definitiva). Amb tot plegat, l'obra podia admetre's, per fi, com a «autorizable». La resolució definitiva del plàcet a l'edició d'*Història de la premsa catalana* es tancà tres dies més tard, el 15 de març de 1966, al cap de sis mesos d'haver-se'n presentat la sol·licitud.

Els fragments i les il·lustracions censurats

La comparació del text original amb el publicat permet de constatar el tipus d'intervenció que la censura obligà a fer perquè l'obra fos autoritzada. Del total d'una seixantena de fragments assenyalats inicialment, a la fi en resultaren damnificats de manera efectiva 46: 26 supressions, 12 reescriptures i 4 correccions; els autors aprofitaren l'avinentesa per esmenar un error i aconseguiren mantenir incòlumes 3 «tachaduras».[9] Com es pot comprovar en detall en la graella següent,

9. Algunes de les retallades, correccions o esmenes imposades, per bé que sí que s'introduïren en les proves d'impremta lliurades a censura, finalment es publicaren sense cap canvi respecte a l'original, esquivant així l'estisorada (indiquem primer la referència al mecanoscrit presentat a censura i, entre parèntesis, l'equivalent a l'edició i el fragment afectat): I,38 (I,44, «de quin sant s'hauria dit així, ja de bell antuvi, si només era una oda "al patró"?»), I,39 (I,45, «avui en diríem, emprant el nou eufemisme de moda, *vernàcula*»), I,41-42 (I,46, «[Lluís Cutchet] afirma: "Pero si es cierto, como lo es, que la mayor amargura de un pueblo caído en el poder de la tiranía, es recordar sus perdidas libertades y su esplendor pasado, ¡cuán grande no sería el dolor de las gentes, en los dominios de la Corona de Aragón, después de entronizado definitivamente el cruel e insensato despotismo de Felipe V!"»), I, 49 (I,54, «I el prospecte insisteix en la idea i l'amplia: "Més de cent vint y set anys corren ja que la gloriosa Pàtria dels Berenguers jau en un estat lo més vergonyós de abatiment y postració. Més de cent vint y set anys corren ja que la immortal Catalunya víctima de…"»), I,97 (I,.95, «[La literatura, en mans d'en Briz, es converteix en arma política] basada en la diferenciació ètnica del poble català dintre de la comunitat dels pobles hispànics»), I,121 (I,126, «[processos per] suposats [delictes d'impremta]»), I,129 (I,134, «[aquell polític] espanyol» [Alejandro Lerroux]), I,154 (I,155, «Malgrat tot, procura sempre d'estar lligat amb les realitats catalanes»), I, 175 (I,169, «L'article [de Josep Narcís Roca] comença així: "Un dels motius més poderosos pels que volem autònoma a Catalunya com Estat i nació, és perquè tregui i posi en acció totes les seves forces, perquè fa centúries que està tota encongida sota la campana neumàtica de l'Espanya castellana de Madrid. Sembla que no tinguem llengua ni mans, i ni tan sols les manifestacions legals fermes i enèrgiques per medi del dret de petició i dels graus que hi hagi de llibertats d'impremta, associació i reunió, ni tan sols les manifestacions legals o constitucionals com diuen a Irlanda, sabem fer. Catalunya pot molt bé fer *da se*, per ella sola i mateixa". Amb aquest llenguatge, no és d'estranyar que *L'Arch*

la intervenció de la censura —motivada per «criteris» d'ordre polític— afectava *grosso modo*: a) les manifestacions —de caire reivindicatiu o mitificador— del catalanisme més abrandat —especialment d'ascendència republicana— que destil·laven algunes de les nombroses publicacions periòdiques ressenyades; b) les citacions que permetessin d'establir paral·lelismes històrics amb el present (com ara la Dictadura de Primo de Rivera o la Segona República Espanyola) o suggerissin lectures en clau de continuïtat o de revifalla del nacionalisme català de signe autonomista o independentista; c) les crítiques més o menys tàcites a la repressió de la dictadura franquista (per exemple, l'afer Galinsoga o la censura periodística), i d) les referències concretes a la «Guerra Civil», el «patriotisme», l'«autonomisme», l'«autodeterminació» o la figura de Francesc Macià. Bona part dels fragments censurats —en són una mostra ben significativa els de les pàgines I,VI-VII, I,1-2 i I,144 de l'original— havien estat distingits per José Molina Plata —subdirector general de Premsa— en el seu informe (tot i que les advertències que hi feu a propòsit d'*El Noticiero Universal* i *Serra d'Or* no es traduïren en cap canvi).

de Sant Martí sofrís algunes denúncies ni que gaudís d'una popularitat que ultrapassava de molt els límits del municipi que donava nom al setmanari»), I,193 (I,182, «Llibertat, Independència, / ¿hont vos trobarem…, ahont?»), I,203 (I,193, «[simbolisme] patriòtic»), I,253-354 (I,233, «que entreveient un nou entorxat» i «I quan després de la tragèdia bufa de l'assalt, saqueig i rendició de la vila sublevada, cosit ja a la mànega el segon entorxat que ambicionava el general Gaminde, i pròxim a alçar-se l'estat de siti») i I,303 (I,273, «"Volem posar al alcans del poble lo que per ell ha fet la francmasoneria…". I acabava: "Guerra al jesuitisme! Viva la fraternitat universal"»). En bona part de casos es tractava de fragments de contingut polític que feien referència a publicacions sobretot catalanistes (*La Renaixensa*, per exemple) i, més secundàriament, republicanes (*La Campana de Gràcia*) o que podien tenir una lectura en clau de present.

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«La generació actual jeu en bona part ignorant i un poc indiferent d'aquest passat tan pròxim [el de la Renaixença]. No hi fa res. Els fets i la Història són immarcescibles i estan per damunt del pas efímer de les generacions. Avui el nostre poble calla i guarda la immobilitat misteriosa de l'Esfinx. Aquests mutismes són a vegades signes de mal averany, i aneu a esbrinar quins enigmes no s'amaguen en els ànims dels pobles. Sant Pau deia que jamai no se sentia més fort que en el dolor i l'adversitat. Jesucrist mai no fou tan excels com quan plorava davant les muralles de Jerusalem. (I,VI-VII, presentació inicial d'Agustí Pedro Pons)	«La generació actual jeu en bona part ignorant i un poc indiferent d'aquest passat tan pròxim. No hi fa res. Els fets i la Història són immarcescibles i estan per damunt del pas efímer de les generacions. Cal, però, que tingui a l'abast de la mà les informacions i els documents que li permetin de conèixer-lo bé i de judicar-lo amb tota llibertat. I és això, em sembla, allò que han pretès de donar-li els autors d'aquest llibre». (I,12)	«Nueva redacción adjunta».
«*Història de la premsa catalana* es referirà, ja ho hem dit, únicament a la que ha aparegut escrita en català, entre 1640 i el dia d'avui […] Farem excepció de les innombrables publicacions castellanes aparegudes a Catalunya d'ençà de 1939, i que demanarien un altre llibre considerable: eliminar una revista com *Destino*, per només esmentar la més antiga i més destacada en l'aspecte intel·lectual i ensems popular, troba així la seva explicació en el modest espai que forçosament hem de dedicar a la premsa catalana apareguda en el mateix període». (I,1-2)	«La *Història de la premsa catalana* es referirà, doncs, primordialment, a la que ha aparegut escrita en català, entre 1640 i el dia d'avui […] Farem excepció de les publicacions castellanes aparegudes a Catalunya d'ençà de 1939, i que amb les estudiades detalladament, demanarien un llibre complet. N'hem presentat una selecció representativa en els diferents aspectes, limitant-nos a les que més importància ens semblen tenir en l'aspecte intel·lectual i ensems popular, i posant en un apartat conjunt les publicacions —setmanaris, revistes i fulls efímers— que en el mateix període han sortit totalment redactades en català o bé bilingües». (I,13-14)	«Nueva redacción adjunta».

Història de la premsa catalana (1966), de Joan Torrent i Rafael Tasis. Censura i ressò

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«Miquel i Vergés aclareix així aquesta nota [de *La Barretina*]: "Els darrers mots de l'assaig de Cortada eren: 'Santo es el amor de la patria, y la patria nuestra es Cataluña.' Això ens indica el motiu de la decisió de la censura. Per tant, en assenyalar aquest fet, el remarque com una de les arbitrarietats precursores del llarg calvari pel que havia de passar la premsa nacional". El darrer número de *La Barretina* fou, doncs, el número 43, de 17 d'octubre de 1868». (I,88)	«Miquel i Vergés creu que aquesta decisió de la censura es basa en el text de Cortada, però és possible que fos un pretext, puix que l'obra esmentada havia estat publicada en castellà, de primer al diari, i després en llibre, sense cap dificultat. Tanmateix, el darrer número de *La Barretina* fou, doncs, el 43, de 17 d'octubre de 1868». (I,86-87)	«Nueva redacción adjunta».
«Amb motiu d'un lamentable incident en el qual el senyor Galinsoga va insultar els catalans en una església barcelonina, va produir-se una campanya ciutadana de protesta contra l'esmentat director de *La Vanguardia*, i aquesta campanya, que començava a convertir-se en un boicot del diari i en una minva considerable d'anuncis i subscripcions, va obligar a destituir el senyor Galinsoga del seu càrrec. Per a substituir-lo, fou nomenat un periodista de molta tradició i brillant carrera, el senyor Manuel Aznar». (I,144)	«Un lamentable incident del qual fou protagonista el senyor Galinsoga i la campanya de protesta que va seguir-lo feren que, per a substituir-lo com a director de *La Vanguardia*, fos nomenat un periodista de molta tradició i brillant carrera, el senyor Manuel Aznar». (I,146)	«Nueva redacción adjunta».
«En el prospecte que repartiren hom podia llegir que "encara que nostre periòdich [*Lo Regionalista*] sia destinat preferentment a la propaganda catalanista, al desprestigi dels polítichs de tots colors y a la unió dels catalans baix la base de la reconquesta de la nostra anyorada autonomia, no serà aquest l'únich camí que seguirem per arribar al nostre fi, puig, si la esmentada dressera de vegades espanta als dèbils d'esperit, hi ha marradas que hi portan, si ab més temps, ab més seguretat. Per eixa rahó, al costat de la apologia de la Pàtria, de la fuetada al repugnant	«En el prospecte que va repartir s'hi afirmava la seva hostilitat als "polítichs de tots colors" els quals condemnava amb mots virulents, i deia que al costat de les "fuetades" i les "filípiques" donaria "los treballs de la literatura, las notas que satisfan la curiositat y fins l'entreteniment y l'acudit que han de fer agradable a la gent poch aficionada als problemas polítichs-socials, la lectura del nostre quinzenari"». (I,172)	«Nueva redacción adjunta».

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
polítich y de la filípica al aburrit cacich, hi sabrem combinar-hi en atractiu contrast, los treballs de la literatura, las notas que satisfan la curiositat y fins l'entreteniment y l'acudit que han de fer agradable a la gent poch aficionada als problemas polítichs-socials, la lectura de nostre quinzenari"». (I,180)		
«"L'únic accionista notable [de *La Nació Catalana*] era l'inoblidable Ferran Alsina (el fundador de Mentora), que pagava tres-cents exemplars; pocs n'hi havia que en paguessin cent, puix la majoria bons patriotes, les seves possibilitats no els permetien pagar més que un petit nombre d'exemplars. / Deixant de banda la part econòmica, la glòria principal de la qual requeia en el que fou sempre fidel administrador en Josep Gibert i el company impressor en Josep Planuch, introductor de les normes d'accentuació d'en Pompeu Fabra, serà bo del cas ocupar-nos de la ideologia de *La Nació Catalana*. / *La Nació Catalana* aparegué amb una artística capçalera de l'eminent dibuixant Josep Lluís Pellicer, i fou el primer periòdic el qual, d'una manera constant i decidida, bregà per la nostra independència. Tots els articles, poesies i solts anaven al mateix objecte. En plena guerra de Cuba, abans i després de la intervenció nord-americana, aquella modesta fulla sostingué una campanya ferma i constant en favor del poble que lluitava per la seva llibertat. El director, en Josep Mallofré, amb un humorisme refinat i una gràcia inimitable, ridiculitzava els defensors del domini espanyol; altres redactors, amb la seva crònica de guerra, plena de serietat i sense comentaris, indignaven els més mansos patrioters; i el més notable fou que, malgrat les nostres campanyes, les quals ressonaven a les	«"L'únic accionista notable era l'inoblidable Ferran Alsina (el fundador de Mentora), que pagava tres-cents exemplars; pocs n'hi havia que en paguessin cent, puix la majoria bons patriotes, les seves possibilitats no els permetien pagar més que un petit nombre d'exemplars". / I, després de fer un elogi de l'administrador, Josep Gibert i de l'impressor, Josep Planuch, "introductor de les normes d'accentuació d'en Pompeu Fabra", d'esmentar amb elogi la capçalera dibuixada per Josep Lluís Pellicer i l'humorisme del director, Josep Mallofré, especialista en controvèrsies i polèmiques amb els redactors de *La Publicitat* i de *El Imparcial*, Lluís Marsans continua: / "Seria llarga la llista dels que van escriure en *La Nació Catalana*, i com que amb seguretat ens en descuidaríem més de quatre, preferim sols dedicar un record al malaguanyat amic Josep Catarineu, un dels més constants i entusiastes i un dels dos únics que sabent emancipar-se de la instrucció rebuda i de l'ambient que ens envoltava, escrivia en correcte nacionalista, cosa que encara avui no han après molts dels nostres companys". / *La Nació Catalana* va tenir molts entrebancs: denúncies, recollides, suspensions, i va haver de bregar amb la censura, amb anècdotes que ens explica Marsans, el qual explica que entre 1900 i 1901 el setmanari estigué deu mesos sense poder sortir.	«Nueva redacción adjunta».

Original presentat a censura	Text publicat	Tipus d'intervenció segons els autors
planes de *El Noticiero Universal*, de *La Publicidad* i de *El Imparcial*, en aquell temps els més significats portantveus del patrioterisme espanyol, el nostre periòdic es publicava amb regularitat sense que denúncies, ni suspensions, vinguessin a interrompre la seva tasca. Es veu que els governants d'aquells temps eren més liberals que els d'ara. / Seria llarga la llista dels que van escriure en *La Nació Catalana*, i com que amb seguretat ens en descuidaríem més de quatre, preferim sols dedicar un record al malaguanyat amic Josep Catarineu, un dels més constants i entusiastes i un dels dos únics que sabent emancipar-se de la instrucció rebuda i de l'ambient que ens envoltava, escrivia en correcte nacionalista, cosa que encara avui no han après molts dels nostres companys. / Pel demés, no us cregueu que la vida de *La Nació Catalana* seguís el seu curs sense entrebancs. Tingué les seves denúncies per excitació a la rebel·lió, cosa en aquella època molt corrent; en tongades de censura militar, hagué de sacrificar moltes galerades. Respecte a això, recordem un cas: estàvem en temps de prèvia censura militar i preparàvem el número de l'Onze de Setembre. Les galerades amb les creus vermelles corresponents havien tornat segellades amb el timbre de l'Estat Major. El número era arranjat i els exemplars definitius havien estat portats a la Capitania General. Els companys encarregats de l'Administració estaven adelerats enviant el correu. El conserge m'avisà que un soldat ple de cansament i de suor demanava pel director; vaig cuitar a veure què desitjava i em retornà un exemplar de *La Nació Catalana* tan plena de creus vermelles que no restava res sencer, dient-me que, com ja suposàvem, ens havíem descuidat	En abril de 1901 reprenia la seva vida, per a plegar definitivament el 15 d'abril de 1902, amb el número 78, després de quatre anys de vida accidentada». (I,173-174)	

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**

d'anar a recollir les proves censurades i ells s'havien pres la molèstia de tornar-les per a evitar perjudicis. Vaig advertir al nouvingut que l'Estat Major s'equivocava, que nosaltres teníem ja les galerades amb el segell acostumat i que el número que tornava era ja el definitiu. Acomiadat el soldat, vaig explicar el succeït als meus companys, els quals, un xic indecisos, van preguntar-me: què hem de fer? Com si res no hagués passat, al correu tothom! I l'endemà els quioscos de Barcelona estaven plens de *Nacions Catalanes* endolades, car aquell Onze de Setembre era el primer dia que *La Nació Catalana*, a precs de molts companys, havia decidit publicar una edició especial dedicada a la venda pública. Després vam saber la veritat de tot: el censor militar fou un català, el qual volgué ésser indulgent amb nosaltres, i això li valgué la destitució i a nosaltres l'ordre de què en endavant el nostre periòdic, després de passar per la censura de l'Estat Major, havia de passar per la censura personal del Capità General de Catalunya". / Les suspensions, tanmateix, eren freqüents per a *La Nació Catalana*. En dóna fe aquest solt publicat al número 61 (data 11 abril 1901) de la revista barcelonina *Joventut*: "Després de deu mesos de suspensió a causa de trobar-se Barcelona en estat de guerra, hem tingut la satisfacció de veure aparèixer novament *La Nació Catalana*, valent quinzenari que tant de bé ha fet a la nostra causa y que tant perseguit ha estat en bé de ella". / *La Nació Catalana* va sortir quatre anys, amb un total de 78 números. El darrer duu la data de 15 d'abril de 1902». (I,182-183)

Original presentat a censura	Text publicat	Tipus d'intervenció segons els autors
«Seria curiós doncs d'esbrinar per què la primitiva al·legoria que formava de capçalera a *La Llar* és canviada per un altre dibuix on hi ha una llar encesa i un nin amb una barretina mirant-la (dibuix original de Pahissa). *La Llar* sortia per primera vegada, en format 309 x 222 mm. […] En l'article de salutació […] declaraven així llurs ambicions: "Si, regirant les no ben apagades cendres" —de l'esperit de Catalunya— "pot fer brollar de la nacionalitat catalana alguna guspira d'esperit catalanesc que encengui altra volta, en lo cor del nostre poble, lo foch del patri amor que en nostres avis animava, los redactors de *La Llar* hauran lograt son objecte. Qui eren, aquestes "jovençanes intel·ligències"?». (I,196)	«Seria curiós, doncs, d'esbrinar per què la primitiva al·legoria que formava la capçalera de *La Llar* sortia per primera vegada, en format 309 x 222 mm. […] En l'article de salutació […]. Qui eren, aquestes "jovençanes intel·ligències"?». (I,186)	«Aceptamos la supresión».
«*L'Esquella de la Torratxa*, en el primer número, saluda a "A nostres lectors" i els diu: "Un dia no massa lluny tinguérem el gust de saludar-los per primera vegada. Era el 6 de maig de 1872. Suspesa la publicació de *La Campana de Gràcia*, *L'Esquella de la Torratxa* s'encargà de deixarse sentir setmanalment, ab lo sol objecte de combatre a la carlinalla, que llavors comensava totjust a treure el cap… *La Campana de Gràcia* ha sigut suspesa per tres mesos. Ha d'emmudir *L'Esquella de la Torratxa* que en aquella època féu sentirse dels que ab tant inmerescuda constància havien escoltat lo so de *La Campana*? No. Ara com llavors la pàtria y las ideas que sustentem tenen un enemich alsat en armas; ara com llavors tremola estesa al huracà de la guerra una bandera que'ns deshonra y ens envileix… Mentres aquest enemich alenti, mentres aquest enemich amenassi no ja la idea, sinó el nom de la llibertat, tenim lo deber de combatre'l sense tregua ni descans… Guerra a mort a l'absolutisme!"». (I,284)	«*L'Esquella de la Torratxa*, en el primer número, saluda a "A nostres lectors" i els diu: "Un dia no massa lluny tinguérem el gust de saludar-los per primera vegada. Era el 6 de maig de 1872. Suspesa la publicació de *La Campana de Gràcia*, *L'Esquella de la Torratxa* s'encargà de deixarse sentir setmanalment, ab lo sol objecte de combatre a la carlinalla, que llavors comensava totjust a treure el cap… *La Campana de Gràcia* ha sigut suspesa per tres mesos. ¿Ha d'emmudir *L'Esquella de la Torratxa* que en aquella època féu sentirse dels que ab tant inmerescuda constància havien escoltat lo so de *La Campana*? No. Ara com llavors la pàtria y las ideas que sustentem tenen un enemich alsat en armas; ara com llavors tremola estesa al huracà de la guerra una bandera que'ns deshonra y ens envileix… Mentres aquest enemich alenti, mentres aquest enemich amenassi no ja la idea, sinó el nom de la llibertat, tenim lo deber de combatre'l sense tregua ni descans… Guerra a mort a l'absolutisme!"». (I,259)	«Creemos que se debe mantenerse íntegro el texto, que es un documento de época, propio de la guerra carlista, en que se escribía».

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«[A] L'article de presentació del primer número, signat per "La Redacció", hom declarava d'entrada: "Som els mateixos qu'en el primer número de la *Setmana Catalanista* feyam, entre altras manifestacions, las següents: 'Procurarem interpretar y posar de manifest els més vitals y avansats ideals del nostre poble, ja que d'un temps ensà han esclatat ab una empenta y una fermesa en què s'hi ha sentit bategar l'esperit de la rassa. Així entenem donar un pas endavant en el camí de la restauració d'aquesta antiga nacionalitat, qu'encara és y vol ésser *Catalunya*'. / Tantdebò que'l nostre procedir servís d'exemple, y'ls confrares de la prempsa periòdica fessin en aquest punt com fem nosaltres; perquè ja va resultant massa fora de lloch, en aquesta època de desvetllament, això de que'ls catalans, a Catalunya, escriguin en castellà'ls seus periòdichs, y lo qu'és pitjor, pensin com pensan al reste d'Espanya, que és pensar ben poc y ben atrassat'". Després de fer manifestació de fidelitat a les Bases aprovades per la Unió Catalanista, i de fe en el progrés intel·lectual i material de Catalunya, afegia: "Així, si en algun punt deixaren rastre els pochs Fenicis traficants ab tot, fins ab la conciencia, qu'en els temps passats aquí vingueren, aquest rastre volem esborrarlo. El sentiment, el pensament pur, la justícia, guiaran nostres actes; y és lo que aplaudirem en els dels altres. Al interès egoista y personal que sols inspira'l tràfich, li farem guerra. També tendirem a expulsar tot allò que'ns fou importat dels Semitas de ultra Ebro: costums de Moros fatalistas, hàbits de peresa, d'obediència cega, de crueltat, de despilfarro, d'immobilisme, d'*agitanament* de banderia y de suficiència estúpida. Així combatrem	«A l'article de presentació del primer número, signat per "La Redacció", aquesta s'identificava amb els que havien escrit a la *Setmana Catalanista*, feia una professió de fe amb paraules de gran energia i manifestava la seva fidelitat a les Bases de Manresa i de fe en el progrés intel·lectual i material de Catalunya. Volien esborrar el poc rastre que poguren deixar "els Fenicis traficants ab tot, fins ab la conciència" i expulsar "tot allò que ens fou importat dels Semitas", és a dir: "Costums de Moros fatalistas, hàbits de peresa, d'agitanament de banderia y de suficiència estúpida. Així combatrem lo mateix als *Cananeus* del art y de la conciència, qu'als *Alarbs* de la moral y de la política. Tirarem a mort contra'l *Badell d'Or* y contra'ls *Cacichs*, per tot ahont vulguin deturar o rebaixar l'ascendent progressió humana"». (I,344)	«Nueva redacción adjunta».

Original presentat a censura	Text publicat	Tipus d'intervenció segons els autors
lo mateix als *Cananeus* de l'art y de la conciencia, qu'als *Alarbs* de la moral y de la política. Tirarem a mort contra'l *Badell d'or* y contra'ls *Cacichs*, per tot ahont vulguin deturar o rebaixar l'ascendent progressió humana". (I,399-400)		
«Núm. 12.- 16 gener 1904. Dedicat a la implantació de la "República Lerrouxiana". 8 pàg. i deu cèntims. Núm. 46 [de *La Tralla*].- 10 setembre 1904. Dedicat als "martres" de la llibertat de Catalunya. 8 pàg. Deu cèntims. (*La Tralla* contribuí en gran manera a crear el costum d'homenatjar cada any, l'onze de setembre, i davant el monument a Rafael Casanova, els herois de 1714. Els anys successius, núms. 98 de 9 de setembre de 1905 i 132 de 11 de setembre de 1906 publicà sengles números extraordinaris, dedicats igualment als màrtirs de les Llibertats de Catalunya, amb força documents històrics i textos polítics)». (I,420)	«Núm. 12, 16 gener 1904. Dedicat a la implantació de la "República Lerrouxiana"; vuit pàgines i deu cèntims». (I,359)	«Aceptamos la supresión».
«En l'article liminar de *Metralla*, titulat "Salut", la Redacció s'afirma com a nacionalista i diu que "per la Catalunya lliverta esmersarem totes les nostres energies; nostra acció sintètica és el reconeixement de la Nacionalitat Catalana… Nostre programa? S'estotja en les memorables assemblees celebrades en diferents indrets de la nostra Catalunya…". El director de *Metralla* era Primitiu Quintana». (I,421)	«El director de *Metralla* era Primitiu Quintana». (I,360)	«Aceptamos la supresión».

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«*Pàtria Lliure*, que es titula *Setmanari Nacionalista, Defensor dels Drets de Déu y del Poble* és, declaradament, un periòdic nacionalista i catòlic català. Va sortir per primera vegada el 22 de desembre de 1906 […]. En l'article de presentació afirma que *Pàtria Lliure* és el portantveu de "l'avançada dels nacionalistes catòlics catalans". I afirma que "quan la nostra tasca de regionalisme hagi arrelat a Catalunya, desvetllant tots els homes de bona voluntat, allavors portarem el nostre amor més enllà, excelsa campanya de germanor hispànica, portarem l'esperit del nostre regionalisme, el verb y l'iniciativa del nostre poble a tots els confins d'Ibèria per a que aquesta's regeneri ab la sava del esperit regional que li és tot el seu pervindre… Som ardits defensors de Déu, de la Pàtria y de la Llibertat, per a bé de Catalunya y bé d'Hispània"». (I,425)	«*Pàtria Lliure*, que se subtitula "setmanari nacionalista, defensor dels drets de Déu y del poble" és, declaradament, un periòdic catòlic. Va sortir per primera vegada el 22 de desembre de 1906». (I,363)	«Aceptamos la supresión».
«Al començament el preu [de *Renaixement*] era de deu cèntims el número, i a partir del començament de 1915, aquest preu s'apuja fins a quinze cèntims. En el número primer, i signat per R. Slasac (Ramon Casals), s'hi afirma: "Altra vegada és d'absoluta necessitat el que surti a llum un porta-veu de la veritat Nacionalista, pera qu'es fassi ressò de les innombrables veus que portades pel seu amor a les nostres integrals reivindicacions, veuen amb fonda pena el que encara durin les que ja deurien ésser passades desorientacions». (I,427)	«Al començament el preu era de deu cèntims el número, i a partir de primers de 1915, aquest preu s'apuja fins a quinze cèntims». (I,364)	«Aceptamos la supresión».

Història de la premsa catalana (1966), de Joan Torrent i Rafael Tasis. Censura i ressò

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«[*L'Hereu*] Era un setmanari humorístic i satíric afecte a Solidaritat Catalana. En un article del primer número, titulat "Del fons del mar", llegim: "Ja ho saps, jo soch el teu amich del mar, y al felicitar-te per haver deixat els bous y l'aixada per a agafar la ploma cantant clar i català las grandesas de l'autonomia y treure els drapets al sol d'aquest aixam de rassa "cuneril-presupostívola" te desitjo de tot cor que no ensopeguis may amb aquells senyors que vestits ab llargas batas negras cobreixen el seu cap ab aquell artístich y seriós fogonet». (I,429)	«Era un setmanari humorístic i satíric afecte a Solidaritat Catalana». (I,366)	«Aceptamos la supresión».
«L'autorització del Govern Civil fou donada a nom de Calixte Santier, probablement director de palla d'*Aplec*. En l'article inicial, "Quatre paraules", llegim: "Hem creat aquest periòdich per a defensar, dintre del nacionalisme català, una orientació progressiva y democràtica; no tenim la pretensió de fer un periòdich batallador ni de propaganda; no venim a omplir cap buit, ni representem cap branca autonomista. *Aplec* és sols un reflexe de les idees d'un agrupament de joves entusiastes del nacionalisme, que a l'ensems que defensem la llibertat… treballarem sens descans, per a infiltrar a tots els catalans els sentiments progressius y democràtics, doncs nosaltres no volem solament que Catalunya sia autònoma, sinó que sia també espill de pobles dignes, lliures y avensats… És per això que nosaltres defensem la forma de govern republicana… La nostra tasca serà treballar sens repòs, per a formar dins del nacionalisme català un agrupament que… sia esquerra ben definida». (I,430)	«L'autorització del Govern Civil fou donada a nom de Calixte Santier, probablement director de palla d'*Aplec*». (I,366)	«Aceptamos la supresión».

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«[*La Destral*] Era imprès a "La Moderna", de la Carretera de Mataró, 263-233 i tenia la redacció al 258 del mateix carrer. La Redacció afirma, en el primer número: "Som Nacionalistes, perquè volem per sobre de tot, el reconeixement de la personalitat política y social de Catalunya… Demòcrates, perquè és indispensable per a la vida dels pobles, el reconeixement dels drets individuals… Republicans, perquè entenem que la forma de govern republicana és l'única que pot emmotllar degudament nostres aspiracions…». (I,432)	«Era imprès a "La Moderna", de la Carretera de Mataró, i tenia la redacció al 258 del mateix carrer». (I,368)	«Aceptamos la supresión».
«[*La Revolta*] Té interès, sobretot, per haver estat dirigit per Antoni Rovira i Virgili i per la circumstància de tenir a la seva col·lecció un número 1 i un número 1 bis, puix que ja de bell antuvi fou denunciat a l'aparició. En l'article "Els nostres ideals", llegim: "Som demòcrates, som nacionalistes, som republicans. Volem la llibertat dels pobles y la llibertat dels homes. Volem que siguin autònomes les pàtries y que siguin lliures dintre d'elles els seus ciutadans. No acceptem tiranies forasteres ni internes tiranies… Som partidaris convençuts de les reivindicacions obreres y de la transformació radicalíssima de la societat actual». (I,433)	«Té interès, sobretot, per haver estat dirigit per Antoni Rovira i Virgili i per la circumstància de tenir a la seva col·lecció un número 1 i un número 1 bis, puix que ja de bell antuvi fou denunciat a l'aparició». (I,369)	«Aceptamos la supresión».
«[*Lluita*] era imprès a la casa Gisbert i Vives, i valia deu cèntims el número. Segons l'article inicial, la finalitat del periòdic era "combatre a sang i a foc la tirania que oprimeix a Catalunya, la gloriosa i malaurada Pàtria nostra, la nació única dels catalans". I més endavant deia: "En el nostre programa hi incorporem molt, en primer terme l'espandiment del Nacionalisme entre l'estament escolar de Catalunya… El nostre Nacionalisme és radical"». (II,576)	«Era imprès a la casa Gisbert i Vives, i valia deu cèntims el número». (I,486)	«Aceptamos las dos supresiones».

Història de la premsa catalana (1966), de Joan Torrent i Rafael Tasis. Censura i ressò

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«El títol [*El Camí*] és més literari que polític, però la revista, tot i el seu contingut també preferentment literari, declarava de bell antuvi la seva adhesió "a la labor de la Joventut Nacionalista" (de la Lliga Regionalista) i afirmava que duia "una nova adhesió a l'obra col·lectiva que, després de segles d'inacció, s'han empresa els catalans de construir una nova pàtria"». (II,576)	«El títol és més literari que polític, però la revista, tot i el seu contingut també preferentment literari, declarava de bell antuvi la seva adhesió "a la labor de la Joventut Nacionalista —de la Lliga Regionalista—"». (I,486)	
«L'article inicial "Breviari" exposa la finalitat d'aquesta publicació [*L'Estat Català*]. Hi llegim: "Proclamem que a cada nació li correspon un Estat independent. Afirmem que Catalunya és Nació… Avui per avui, sembla que aquesta voluntat (la de Catalunya) és la d'obtenir una integral autonomia… acceptem aquesta aspiració com a programa mínim, no pas com una vindicació absoluta i definitiva del tort fet a la nostra terra». (II,577)	«L'article inicial "Breviari" exposa la finalitat d'aquesta publicació». (I,486)	«Aceptamos la supresión».
«[*Prou!*] Era dirigit per Antoni Risell. En la "Salutació" inicial se'ns diu que creuen "omplir un buit a l'oferir un camp del tot ampli i neutral on s'hi puguin exposar les idees de les més exposades tendències, mentre vagin dirigides a propagar l'amor a la pàtria catalana per apropar l'hora de la nostra redempció… La nostra obra té d'ésser essencialment edificadora, tot i tenint en compte que perquè aquesta sigui eficaç cal que ens encarem al Poder Central i tot dient-li *Prou!* enderroquem el cadafalc podrit que el sustenta». (II,579)	«Era dirigit per Antoni Risell». (I,488)	«Aceptamos la supresión».

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«En la "Salutació" inicial, les característiques de "La Falç" [*sic* per *Esquerra*] ens són presentades així: "No perteneixem a la casta regionalista del nacionalisme català. Tampoc no acatem, per ara, la direcció de radicals del nacionalisme; nosaltres, en fi, presentem un caràcter de nacionalistes radicals completament independents. Essent el nostre desig veure aplegat sota una mateixa bandera i actuació el veritable jovent nacionalista de Catalunya, ni creiem en la necessitat de pertànyer ni estar a les ordres de cap agrupació política determinada… Avui no creiem en cap dels partits polítics que hi ha constituïts a Catalunya… Com a catalans som eminentment nacionalistes, com a homes conscients estem identificats amb tota aquella causa que tingui per fi un moviment de llibertat». (II,589)	«En la "Salutació" inicial, les característiques d'*Esquerra* ens són presentades així: "No perteneixem a la casta regionalista del nacionalisme català. Tampoc no acatem, per ara, la direcció de radicals del nacionalisme; nosaltres, en fi, presentem un caràcter de nacionalistes radicals completament independents. Essent el nostre desig veure aplegat sota una mateixa bandera i actuació el veritable jovent nacionalista de Catalunya, ni creiem en la necessitat de pertànyer ni estar a les ordres de cap agrupació política determinada… Avui no creiem en cap dels partits polítics que hi ha constituïts a Catalunya… Com a catalans som eminentment nacionalistes, com a homes conscients estem identificats amb tota aquella causa que tingui per fi un moviment de llibertat». (I,496)	«Creemos que debe mantenerse la citación que se suprime, puesto que no tiene carácter separatista y en cambio fija la posición del periódico, independiente de los partidos políticos y de los "radicales del nacionalismo"».
«En els darrers mesos de 1923 o els primers de 1924, desaparegueren molts òrgans periodístics, portantveus de partits i de grups polítics, d'entitats patriòtiques o culturals». (II,753)	«En els darrers mesos de 1923 o els primers de 1924, desaparegueren molts òrgans periodístics, portaveus de partits i de grups polítics, d'entitats culturals». (I,629)	«Aceptamos la supresión».
«Cal esperar a 1930, després de la caiguda del general Primo de Rivera, perquè surti un setmanari catalanista, de llarga i accidentada existència [*La Rambla*], comparable als dels temps heroics». (II,762)	«Cal esperar a 1930, després de la caiguda del general Primo de Rivera, perquè surti un setmanari catalanista, de llarga i accidentada existència, comparable als de primers de segle». (I,636)	«Cambiamos "temps heroics" por "primers de segle"».
«És evident que aquest darrer paràgraf al·ludia a la premsa espanyola d'informació gràfica —especialment la madrilenya, com *Crònica*, *Estampa*, etc.— que donava un aspecte sensacionalista i arriscat a les seves informacions i als seus reportatges». (II,862)	«És evident que aquest darrer paràgraf al·ludia a la premsa de la resta d'Espanya d'informació gràfica —especialment la madrilenya, com *Crònica*, *Estampa*, etc.—que donava un aspecte sensacionalista i arriscat a les seves informacions i als seus reportatges». (I,722)	«Aceptamos la enmienda».

Història de la premsa catalana (1966), de Joan Torrent i Rafael Tasis. Censura i ressò

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«A Catalunya, un procediment automàtic de formació dels Ajuntaments i les Diputacions a base dels regidors i diputats electes en passades legislatures, va alterar profundament el sentit de les corporacions, però no fou suficient per a fer possible allò que semblava essencial: el restabliment de la unitat política de Catalunya amb la reinstauració de la Mancomunitat». (II,868)	«A Catalunya, un procediment automàtic de formació dels Ajuntaments i les Diputacions a base dels regidors i diputats electes en passades legislatures, va alterar profundament el sentit de les corporacions, però no fou prou per a fer possible la reinstauració de la Mancomunitat». (I,729)	«Aceptamos la supresión des de "allò que" hasta " de Catalunya"».
«Entre aquests acords [del Pacte de Sant Sebastià] hi havia el de reconèixer el dret de Catalunya a la seva autodeterminació». (II,869)	«Entre aquests acords hi havia el de reconèixer el dret de Catalunya a la seva autonomia». (I,730)	«Aceptamos la corrección».
«Alfons XII abandonava el país, seguit per la seva família. Començava la seva existència la II República Espanyola, una existència que, amb alternatives de pau i d'agitació, havia de durar, com a règim acceptat per tot el país, fins al 18 de juliol de 1936, en què començaria la guerra civil que, durant trenta mesos, dividiria cruelment el país». (II,871)	«Alfons XIII abandonava el país, seguit per la seva família. Començava la seva existència la II República Espanyola, una existència que, amb alternatives de pau i d'agitació, havia de durar, com a règim acceptat per tot el país, fins al 18 de juliol de 1936, en què començaria la Guerra que, durant trenta mesos, dividiria cruelment el país». (I,731)	«Por un error de máquina, se puso "Alfonso XII" cuando se trataba de "Alfonso XIII". La añadidura "i Cánovas del Castillo" no tendría pues sentido».
«L'article de presentació del primer número de *La Humanitat* ens diu que "aquest amor als pobles ha inspirat el títol del nostre diari. Catalunya, la República, el poble. Els tres grans amors d'en Francesc Macià, són també els nostres tres grans amors. Lluitarem, com calgui i on calgui, per Catalunya, la nostra terra, fins a veure-la més gran, més floreixent, més avançada, lliure i sobirana dels seus destins…"». (II,875)	«L'article de presentació del primer número de *La Humanitat* ens diu que "aquest amor als pobles ha inspirat el títol del nostre diari. Catalunya, la República, el poble"». (I,734)	«Aceptamos la supresión».

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«"Dintre del camp polític, [els redactors d'*El Mussol*] som homes de dretes i admiradors convençuts de la política que fa trenta anys segueix la Lliga Regionalista, el que vol dir amar l'actual règim republicà constituït i defensors de l'Estatut de Catalunya amb la fórmula inoblidable d'En Prat de la Riba: 'Una Catalunya lliure dintre d'una Espanya gran'"». (II,884)	«"Dintre del camp polític, som homes de dretes i admiradors convençuts de la política que fa trenta anys segueix la Lliga Regionalista, el que vol dir amar l'actual règim republicà constituït i defensors de l'Estatut de Catalunya"». (I,741)	«Aceptamos la supresión».
«"*Octubre* surt amb l'ambiciós entusiasme de recollir en les seves pàgines l'esperit dels dos octubres històrics… L'octubre llunyà ja en el temps i que ha marcat el començament d'una nova estructuració social en un país que representa la sisena part de la terra… L'altre octubre, marcat amb lletres de sang, en les pàgines de la història de la nostra terra, avui derrotat, mai vençut…"». (II,915)	«"*Octubre* surt amb l'ambiciós entusiasme de recollir en les seves pàgines l'esperit dels dos octubres històrics… L'octubre llunyà ja en el temps i que ha marcat el començament d'una nova estructura social en un país que representa la sisena part de la terra"». (I,764)	«Aceptamos la supresión».
«"La raó del nostre naixement [*Baskonia*] és la lluita per les llibertats d'Euzkadi (de Catalunya i Galícia, etc.). Lluitarem amb l'entusiasme que dóna la consciència de saber que fem la feina més sagrada"». (II,920)	«"La raó del nostre naixement és la lluita per les llibertats d'Euzkadi (de Catalunya i de Galícia, etc.)."». (I,768)	«Aceptamos la supresión».
«L'alçament militar que, entre el 18 i el 19 de juliol de 1936, provocava resistències i represàlies per a convertir-se ben aviat en una llarga i cruelíssima guerra civil que duraria trenta-tres mesos i que seria un dels esdeveniments polítics i socials de més pes en la vida mundial de la primera meitat del segle xx, aquell alçament que seria una veritable revolució —ben diferent en això de tants altres com registra la història de l'Espanya contemporània— i que en desencadenaria una altra d'oposada, canviava la situació i les condicions de vida de tots els ciutadans,	«La premsa catalana no podia pas restar absent dels trasbalsos produïts per la Revolució de 1936-1939, ni evadir-se de les seves conseqüències». (I,845)	«Nueva redacción adjunta».

Original presentat a censura	Text publicat	Tipus d'intervenció segons els autors
de totes les institucions, de totes les entitats del país. La premsa catalana no podia pas restar absent d'aquests trasbalsos ni evadir-se de les seves conseqüències». (II,1003)		
«L'editorial que publica el primer número d'*Abril* defineix l'ideari d'aquest periòdic en la següent forma: "De nacionalisme a Catalunya solament en volem reconèixer un: el nostre. Nacionalisme progressiu, ple d'humanisme i de fraternitat. Nacionalisme Catalunya endins per a projectar la seva civilització i avenç cap a l'exterior; amarat d'un liberalisme profund que no barri el pas a cap idea nova ni a l'evolució natural de les aspiracions del proletariat"». (II,1016)	«L'editorial publicat al primer número d'*Abril* defineix l'ideari d'aquest periòdic, el qual defensa el mot "nacionalisme" i assegura que el que ell propugna és "progressiu, ple d'humanisme i de fraternitat" i que "no barri el pas a cap idea nova ni a l'evolució natural de les aspiracions del proletariat"». (I,857)	«Nueva redacción adjunta».
«A Catalunya, durant la guerra civil». (II,1022)	«A Catalunya, durant la Guerra». (I,862)	«Aceptamos la supresión».
«[*Moments*] És un veritable magazine, amb fotografies i dibuixos i reportatges d'actualitat, la presentació del qual, al primer número, diu: "… aquesta revista té una ànima, que és un resultat del moment i un símptoma del futur immediat. No l'ha realitzat un grup d'artistes i escriptors de poc o molt prestigi, ni la finança cap empresa àvida de guanys materials. Són els dibuixants de Catalunya, els escriptors de Catalunya i els periodistes i els agents de publicitat de Catalunya qui te l'ofereixen. I molt més que l'afany de conseguir un èxit immediat, ens mou el desig de marcar un camí, d'evidenciar com sota el signe de la UGT, garantia d'un netíssim esperit revolucionari, sindicats de professions distintes poden col·laborar en una obra comú. És en aquest sentit, de col·lectivització del treball, que tenim l'orgull d'afirmar que *Moments* és, lector, una bella promesa"». (II,1037)	«És un veritable "magazine", amb fotografies i dibuixos i reportatges d'actualitat, editada pels sindicats de dibuixants, periodistes i agents de publicitat de Catalunya adherits a la UGT. "És en aquest sentit de col·lectivització del treball, que tenim l'orgull d'afirmar que *Moments* és, lector, una bella promesa"». (I,879)	«Nueva redacción adjunta».

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«[La premsa comarcal catalana] Ha registrat els moviments polítics locals i comarcals, però també l'evolució ideològica del país, intervenint molt sovint amb coratge i lucidesa en les discussions públiques i en els grans moviments polítics». (III,1055)	«Ha registrat els moviments polítics locals i comarcals, però també l'evolució ideològica del país, intervenint en les discussions públiques i en els moviments polítics». (II,9)	«Aceptamos la supresión».
«[*Fructidor* d'Esparreguera] amb la redacció al Passeig Francesc Macià». (III,1060)	«amb la redacció al Passeig Francesc Macià». (II,13)	«Creemos que debe mantenerse el texto. En aquella época existía el citado nombre de la calle en la población y no tiene nada de subversivo hacerlo constar, como se hace en todas las demás publicaciones en la que se da la redacción e imprenta».
«En el curs de la guerra civil, sabem que a Esparreguera va sortir un nou periòdic català». (III,1061)	«Sabem que durant la guerra va sortir a Esparreguera un nou periòdic català». (II,13)	«Nueva redacción adjunta».
«Durant la guerra i fins a la data present». (III,1065)	«Fins a la data present». (II,17)	«Aceptamos la supresión».
«*El Ressò* era un periòdic polític, que declarava al primer número que tenia "un sol ideal: Catalunya! Volem que la reivindicació absoluta dels nostres drets polítics i de nostres furs, de nostra admirable legislació, de nostra formosíssima llengua"». (III,1066)	«*El Ressò* era un periòdic polític». (II,18)	«Aceptamos la supresión».
«Era quinzenal i a l'article de salutació, sota el títol "Salut i avant" declara que és "un altre periòdic nacionalista". La seva "missió lleial i noble serà un reflex de fidel Justícia. Nostra senyera el Nacionalisme. Nostre emblema l'Equitat"». (III,1067-1068)	«Era quinzenal». (II,19)	«Aceptamos la supresión».

Història de la premsa catalana (1966), de Joan Torrent i Rafael Tasis. Censura i ressò

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«En certa manera venia a substituir-lo, en plena guerra, el *Diari Oficial del Comitè Antifeixista i de Salut Pública*, títol ben propi dels inicis d'aquell conflicte». (III,1075)	«En certa manera venia a substituir-lo, en plena guerra, el *Diari Oficial del Comitè Antifeixista i de Salut Pública*, títol ben propi del moment». (II,26)	«Aceptamos la corrección».
«En el seu primer número [*Acció. Periòdic Nacionalista Republicà* (1921-1923), de Badalona], publica un article sota el títol "Recomençant la tasca", on ens diu: "Venim a la brega periodística tornant a utilitzar novament aquella tribuna nostra tan estimada en la que, en dies ja llunyans, hi abocàvem lo mellor dels nostres entusiasmes i de la que avui encara ens enorgullim… Venim a ratificar la nostra fe en l'ideal nacionalista de Catalunya i el nostre amor a la causa de la democràcia republicana, punts bàsics i essencials del nostre programa… Aqueixos són els nostres intents… En la pràctica dels mateixos ens hem imposat no deixar-nos portar de la passió, sinó pel seny i l'equanimitat. Això vol dir que guardarem a les persones la deguda consideració i respecte, però que serem justos i severs al judicar els fets"». (III,1085)	«En l'article de salutació del primer número, titulat "Recomençant la tasca", justifica els adjectius de la capçalera, reveladors d'uns principis i d'uns instants i afegeix: "En la pràctica dels mateixos ens hem imposat no deixar-nos portar per la passió, sinó pel seny i l'equanimitat. Això vol dir que guardarem a les persones la deguda consideració i respecte, però que serem justos i severs al judicar els fets"». (II,33-34)	«Nueva redacción adjunta».
«En l'article de salutació ("Qui som i a lo que venim"), llegim: "Som catalanistes perquè estimem a Catalunya per sobre de tot, i som nacionalistes perquè aspirem a la seva total alliberació. Venim amb ànsies de renovació i de llibertat precisament a fustigar tota aquesta política migrada de conxorxes de la vella Espanya". Més endavant diu: "L'Art, la Literatura i l'Humor, sent com són eternament joves i optimistes, compartiran amb la nostra fe catalanista les planes de *Fortitut*"». (III,1121)	«En l'article de salutació diu: "L'Art, la Literatura i l'Humor, sent com són eternament joves i optimistes, compartiran amb la nostra fe catalanista les planes de *Fortitut*"». (II,59)	«Aceptamos la supresión».

Original presentat a censura	**Text publicat**	**Tipus d'intervenció segons els autors**
«Al primer número d'aquest periòdic, que ve a continuar la tasca iniciada un dia per *Avant*, llegim: "Com a valencianistes, la més ampla concepció totalitària de la nostra personalitat històrica… combatrem els que per feblesa en les conviccions o manca de sinceritat, tracten d'enganyar el poble, esvaint o falsejant el crit de "Pau, Justícia i Germania" dels nostres revolucionaris del segle xvi, admirables precursors del deler redempcionista que inspira i anima les gestes meravelloses del segle actual». (IV,1651)	«Aquest periòdic ve a continuar la tasca iniciada per *Avant* i reivindica la personalitat històrica de València, tot recordant l'esperit revolucionari del segle xvi (les famoses "Germanies"), precursor "del deler redempcionista que inspira i anima les gestes meravelloses del segle actual"». (II,529-530)	«Nueva redacción adjunta».

A banda del text, totes les il·lustracions d'*Història de la premsa catalana* —i els peus explicatius corresponents, la coberta, les guardes, les làmines interiors i el text de les solapes— van haver de sotmetre's també al sedàs de la censura. En un informe del 17 de desembre de 1965, el lector José Mampel valorà satisfactòriament la part gràfica de l'obra i no trobà res de censurable en les il·lustracions que incloïa. En contrapartida, un altre breu informe sobre les il·lustracions dels dos volums, datat el 4 de gener de 1966 i de signatura inidentificable, tenia en compte que «casi siempre es imposible la lectura del texto a esta escala» i reputava «inoportunos, y por tanto suprimibles», les portades de *L'Hereu*, *L'Estat Català* i *Ruta*, i així mateix, encara que considerava menys importants, les d'*Unitat* i *Jove Guàrdia*. Entre les làmines, creia que era «más grave» *Proa* que no pas *Almanac*. Una anotació manuscrita també apuntava a la portada de *Nosaltres*.

Al capdavall, de les il·lustracions dels volums, sabem del cert que es mantingueren les portades d'*Unitat*, periòdic obrer de Terrassa de 1936, i *Jove Guàrdia*, portaveu reusenc de la Unió de Joves Socialistes de Catalunya de 1936 (Torrent; Tasis, 1966*b*, p. 132 i 319). En canvi, se censuraren, amb tota seguretat, les portades de les quatre publicacions periòdiques següents, de marcat caràcter polític:

1. *L'Hereu* (núm. 1, 20 de juny de 1906), que anava acompanyada d'aquest peu explicatiu: «Un setmanari autonomista que presenta un tipus que no arribaria a la popularitat del *Cu-cut!*: Cintet, l'Hereu, vist per Pichs, amb una caricatura a primera pàgina plena d'intenció política». El dibuix mostrava tot de gent de la «meseta», aspirants al Govern Civil de Barcelona i un rètol que feia: «Ministerio de la Gobernación / Aviso / para el Gobierno Civil de Barcelona se necesita un buen gobernador». Aquesta portada de *L'Hereu* fou substituïda per una altra il·lustració, molt més neutra políticament, sobre «els intents d'unió dels cossos de la policia municipal» (Torrent; Tasis, 1966*a*: 367).

2. *Proa* (núm. 0, gener de 1921), l'única il·lustració censurada d'una de les làmines. Dirigida per Joan Salvat-Papasseit, aquest número fundacional publicava a primera plana l'article «El mite de l'"Espanya Gran"», de Tomàs Garcés, il·lustrat amb un dibuix de Manuel Humbert i el cal·ligrama «Les formigues» del mateix Salvat-Papasseit. Garcés en el seu article qüestiona la tesi de *La nacionalitat catalana*, d'Enric Prat de la Riba, i s'acosta a plantejaments protoindependentistes.

3. *L'Estat Català* (núm. 2, 1 de desembre de 1922), també secundada per un peu explicatiu considerat censurable: «Una publicació efímera fou *L'Estat Català*, el qual tenia com a director Francesc Macià. Només en sortirien dos números». En primera plana, aquesta portada publicava un article de Macià intitulat «La Catalunya ascendent», que al·ludia a «la implantació de l'Estat Català». En aquest cas, fou substituïda per «una panoràmica satírica dels diaris barcelonins més importants» publicada a *L'Esquella de la Torratxa* (Torrent; Tasis, 1966*a*: 487).

4. *Nosaltres. Periòdic dels Estudiants* (núm. 1, 15 de gener de 1937), una publicació de la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya (adherida a la UGT), sense peu de pàgina. Era il·lustrada amb un dibuix ben visible de dos joves abraçats per l'espatlla, un dels quals és un estudiant que duu un fusell a l'esquena i un llibre a la mà dreta, i l'altre un obrer amb un martell a la mà esquerra. El text de la primera plana concloïa amb una presa de partit dels estudiants a favor de les llibertats socials i nacionals de Catalunya.

Com es pot comprovar, les portades prohibides tenien un marcat caràcter polític que, a ulls de la censura, podien considerar-se atemptatòries contra la doctrina franquista, ja que eren interpretades com: 1) una ridiculització del Govern Civil, un dels organismes més emblemàtics del centralisme estatal i un dels de més pes en l'organigrama del règim a Catalunya (*L'Hereu*); 2) una picada d'ullet a tesis «separatistas» en un article del jove Tomàs Garcés (*Proa*); 3) un homenatge al símbol inequívoc del catalanisme d'esquerres com era Francesc Macià, dirigent d'un partit independentista (*L'Estat Català*), i 4) un model per als universitaris coetanis de filiació filocomunista que podien abanderar, com els del temps de 1937, la defensa de les llibertats i la cultura catalanes (*Nosaltres*).

El ressò de l'obra

Els temors dels aparells censors a propòsit de la previsible bona acollida d'*Història de la premsa catalana* es confirmaren, com els feu notar Grau Martín amb la remesa intencional, segons indica en la carta citada més amunt del 2 d'octubre de 1965, d'una tria d'articles, entrevistes i notes informatives que, a manera de prèvies a la imminent publicació de l'obra, aparegueren a *Diario de Barcelona*, *Tele/Exprés*, *Destino*, *El Noticiero Universal* i *El Correo Catalán* durant els mesos d'agost i setembre de 1965.[10] La majoria de les peces publicades a la premsa coetània destacaren la importància documental i l'interès de l'edició, i també el gran efecte que causaria en els cercles culturals.

10. Ordenats cronològicament, l'expedient inclou els retalls de premsa de les peces següents: «Al filo de la obra. Prensa catalana», *Diario de Barcelona* (28 d'agost de 1965); «Un gran libro sobre un tema apasionante: *Història de la premsa catalana*», *Tele/Exprés* (28 d'agost de 1965); «La figura del día», *Diario de Barcelona* (29 d'agost de 1965); Arturo Llopis, «La prensa y su historiador», *Destino*, núm. 1465 (4 de setembre de 1965), p. 21; «Una historia que no teníamos», *Tele/Exprés* (6 de setembre de 1965); «Próxima obra acerca de la prensa catalana», *El Noticiero Universal* (7 de setembre de 1965), i *El Correo Catalán* (19 de setembre de 1965). *A posteriori*, també es publicà un article de Galindo (Vicenç Bernades) a *El Noticiero Universal* en què feia una valoració molt positiva del Torrent-Tasis: «Se trata en suma de un trabajo llevado a término con escrupulosidad y que, a mi juicio, constituirá un verdadero documental. La pluma ágil del infatigable Tasis junto con la enorme y minuciosa investigación de Torrent, nos garantizan una obra de apasionante interés» [Galindo, «Más de tres siglos de prensa catalana», *El Noticiero Universal* (13 d'octubre de 1965, p. 22); aquest article fou traduït al català i publicat a *Llibres Catalans*, núm. 2 (desembre de 1965, p. 1)].

Tal com observaren els informes de la censura, l'editorial Bruguera emprengué una campanya promocional considerable que, sens dubte, contribuí a la difusió d'*Història de la premsa catalana*. En el díptic publicitari se'n destacava que era «una obra capital de la historiografia catalana moderna» i, a més de remarcar-ne la importància dels autors, es posava èmfasi en les més de 12.500 fitxes sobre la premsa catalana que n'havia estat la base documental. Així mateix, es valorava que era «una edició digna» de dos volums relligats en mitja pell, 1.800 pàgines impreses sobre paper offset, 450 il·lustracions, 96 pàgines en blanc i negre i 32 làmines a tot color fora de text. Es tractava, per si amb això no n'hi havia prou, d'«una obra excepcional» que historiava més de 7.000 periòdics, milers de periodistes i centenars d'il·lustradors de la premsa catalana de tots els temps i de tot arreu.

Moltes d'aquestes dades tan gràfiques de la campanya promocional afloraren en els diversos articles publicats a la premsa durant la tardor de 1966. Sense anar més lluny, *La Vanguardia Española* —el diari oficialista per antonomàsia— dedicà el 6 d'octubre de 1966 cinc peces a la *Història de la premsa catalana*, en una mena d'(auto)homenatge periodístic, amb signatures d'Ángel Carmona, Arturo Llopis, José Tarín-Iglesias i José Ramón Masoliver.[11] D'aquests articles, que en general coincidien a valorar l'aportació històrica i cultural sense precedents que oferia l'obra, el més interessant és el de Carmona, que opinà que valia «por toda una historia social, cultural y política de Cataluña […] desde la Renaixença hasta hoy» i que incitava a interessar-se per «las ideas y el talante de aquellos bondadosos revolucionarios y "federales de toda la vida", que fueron, pongamos por caso, Alberto Llanas y Robert Robert».

Al seu torn, *El Noticiero Universal* també dedicà una entrevista als autors, signada per Antonio Figueruelo, i un article d'opinió de Galindo, en el qual postil·lava que «hojear los dos volúmenes de esta *Història de la premsa catalana* es revivir un pasado a veces turbulento y otros plácido, alternando en períodos

11. En l'edició del 6 d'octubre de 1966, *La Vanguardia Española* publicà aquestes cinc peces dedicades a *Història de la premsa catalana*: s/s, «En turno de agradecimiento» (p. 5); Ángel Carmona Ristol, «Humor heroico y periodistas del país» (p. 48); Arturo Llopis, «Leer y retener. La prensa catalana ya tiene historia» (p. 49); José Tarín-Iglesias, «Tres siglos de prensa catalana» (p. 55), i José Ramón Masoliver, «De una empresa de romanos. Nueva y general historia de cuatro siglos» (p. 58). Prèviament el mateix rotatiu havia publicat una entrevista a Tasis, conservada també en l'expedient de censura: Ll. S. B., «Conversación con… Rafael Tasis», *La Vanguardia Española* (18 d'agost de1966), p. 36.

de sosiego y de lucha, pero que derivan siempre hacia una constante marcha adelante».[12] A *Tele/Exprés*, Sempronio en parlà en una columna a primera pàgina en què assegurava que l'obra tenia l'encert de recollir «cuanto de importante ha ocurrido en Cataluña, a la par que gran parte de lo que llamaríamos su vida privada […] todas las grandes figuras intelectuales, todas, sin excepción han sido nuestros colegas».[13]

Curosament il·lustrada, la *Història de la premsa catalana* tingué un notable impacte mediàtic, en un context en què la cultura i la literatura del país patien moltes dificultats per aconseguir una mínima visibilitat pública. En una carta adreçada a Carles Fontserè i la seva dona Terry Broch, i datada a Barcelona el 21 d'octubre de 1966, Tasis expressava la seva satisfacció per la bona rebuda que havia tingut la feina feta: «La publicació de la *Història de la premsa* ha estat realment un esdeveniment, i un dia a *La Vanguardia* van publicar cinc articles, dos d'ells de plana sencera, per a parlar del llibre. I malgrat el seu preu elevadíssim, es ven com a bresques».

Entre altres testimonis epistolars sobre l'obra, en què diversos amics (Josep Carner Ribalta, Vicenç Riera Llorca, Joan Sallarès o Miquel dels Sants Salarich) el felicitaven per l'èxit aconseguit, val la pena destacar la carta que Joan Sales, editor d'El Club dels Novel·listes, adreçà a Tasis, el mateix 21 d'octubre de 1966:

> La *Història de la premsa* fa caure literalment d'esquena […], fa un efecte extraordinari. I em sembla que apareix en un moment oportuníssim, fent recordar tot el que havia estat la premsa catalana abans del Glorioso Alzamiento de Camisas.
>
> Tipogràficament, una meravella. En Bruguera s'està cobrint de glòria i fent-se creditor de l'agraïment de tot Catalunya.
>
> És un llibre importantíssim sota tots els punts de vista.

12. Vegeu Antonio Figueruelo, «*Historia de la prensa catalana*, nuevo libro en la calle: "Actualmente se venden cien mil diarios menos que en 1930"», *El Noticiero Universal* (29 de setembre de 1966, p. 18), i Galindo [Vicenç Bernades], «Una Historia. Homenaje a la prensa», *El Noticiero Universal* (4 d'octubre de 1966, p. 9).

13. Sempronio [Andreu Avel·lí Artís i Tomàs], «La prensa catalana», *Tele/Exprés*, núm. 636 (29 de setembre de 1966, p. 1); a la pàgina 3 del mateix exemplar es publicà una fotografia en què Joan Torrent i Rafel Tasis lliuraven els dos volums de l'obra a Carles Sentís, director de *Tele/Exprés*, i a Sempronio, un dels seus periodistes més rellevants.

En el retrat pòstum que escrigué sobre Tasis per a *Xaloc* (Mèxic) pel Nadal de 1966, Domènec Guansé (2015: 359), un bon amic de l'escriptor barceloní, també es feu eco de l'acollida d'*Història de la premsa catalana*, molt excepcional en unes publicacions, les barcelonines d'expressió castellana, no gaire sensibles a la cultura indígena:

> Aquesta obra ha estat sobretot com una campanada que ha despertat fins i tot els morts i els ha fet descobrir el que tan amagat es tenia: la forma com el pensament i la llengua catalana s'expandien per tot Catalunya abans que la llibertat hi fos obliterada. I cal observar que mai, ni ara ni abans d'ara, una obra escrita en català i amb esperit catalanista no havia produït un impacte tan fort en la premsa barcelonina redactada en llengua castellana.

Des d'una òptica més acadèmica, a les pàgines de *Serra d'Or* el crític i historiador de la literatura Joaquim Molas (1975: 40) sintetitzà amb quatre paraules el valor d'*Història de la premsa catalana*: «És l'inventari seriós d'un passat ric, la denúncia punyent d'una actualitat raquítica i la promesa d'un futur que tots plegats hem de guanyar a pols». Després de subratllar-ne l'interès cívic i científic, Molas n'analitzà minuciosament els dèficits metodològics i documentals, justificables en bona part per les condicions en què hagueren de treballar Torrent i Tasis. Malgrat això, conclogué que l'obra era, fet i fet, «un dels llibres més erudits i més apassionants d'aquests darrers anys […], una pedrera indispensable de notícies interessants i de motius punyents de reflexió i d'estímul, no sols per al lector mitjà, sinó també per a l'erudit i l'home públic» (Molas, 1975: 47).[14]

14. Més recentment, Jaume Guillamet; Marcel Mauri (2015: 9), editors del *Catàleg històric general de la premsa en català*, han admès que el Torrent; Tasis, tot i no ser pròpiament un catàleg, «és molt interessant per a la recerca a Catalunya, ja que abraça el període posterior a 1925, on acaba Givanel, i aporta articles descriptius i valoratius de molt interès pel que fa a la comprensió de la importància i significació de les publicacions».

A manera de corol·lari

Història de la premsa catalana despertà les suspicàcies dels responsables de la censura, que s'adonaren de seguida del perill que suposava una obra de referència necessària com aquesta, pensada sobretot per oferir un balanç de realitzacions, entaular línies de continuïtat i promoure la revifada de les publicacions en català. El fil històric que establí Tasis i les anàlisis dels diaris, setmanaris i revistes que hi feu anaven molt més enllà d'un simple inventari o catàleg, atès que traçaven l'evolució del pensament en múltiples àmbits, però sobretot en el del catalanisme polític. D'aquí venen les considerables «tachaduras» dels censors que retallaren o obligaren a reescriure força fragments suspectes per la interpretació que podien tenir coetàniament, ja que, al seu entendre, atemptaven contra el *dogma franquista*. En efecte, la història de la premsa catalana —molt vinculada als corrents polítics del catalanisme— tenia la virtualitat d'avivar les cendres de les reivindicacions autonomistes, independentistes i/o republicanes, i, de manera més o menys subtil, plantejar referents, perseverances o paral·lelismes històrics per al present. Analitzat en detall l'efecte de la censura, es reforça la convicció que, malgrat els obstacles, Tasis acomplí els dos grans objectius de l'obra: d'una banda, deixar constància del patrimoni periodístic català, reflex dels canvis sociohistòrics i via de transmissió dels corrents de pensament d'aquí i d'arreu, i, de l'altra, contribuir a la represa de la premsa catalana que, el 1965, creia immediata, però que fins a l'aparició del diari *Avui*, el dia de Sant Jordi de 1976, no fou una realitat.

Bibliografia

Arimany, Miquel (1967). *Símbol vivent. Biografia de Rafael Tasis*. Barcelona: Miquel Arimany.

Clotet, Jaume; Torra, Quim [ed.] (2010). *Les millors obres de la literatura catalana (comentades pel censor)*. Barcelona: A Contra Vent.

Feldman, Sharon G.; Foguet, Francesc (2016). *Els límits del silenci. La censura del teatre català durant el franquisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Gassol, Olívia; Sopena, Mireia (2017). «La cultura catalana, asediada. Un balance crítico de los estudios sobre la censura franquista». *Represura*, núm. 2, p. 95-138.

Guansé, Domènec (2015). «Rafael Tasis». A: *Retrats de l'exili*. Edició i introducció de Montserrat Corretger i Francesc Foguet. Martorell: Adesiara, p. 351-360.

Guillamet, Jaume; Mauri, Marcel [ed.] (2015). *Catàleg històric general de la premsa en català*. Vol. 1. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Molas, Joaquim (1975). «Una història de la premsa catalana». A: *Lectures crítiques*. Barcelona: Edicions 62, p. 40-47.

Torrent, Joan (1966, 30 de desembre). «Tasis, recordat pel seu col·laborador». *Tele/Estel*, núm. 24, p. 30.

Torrent, Joan; Tasis, Rafael (1966*a*). *Història de la premsa catalana*. Vol. 1. Barcelona: Bruguera.

— (1966*b*). *Història de la premsa catalana*. Vol. 2. Barcelona: Bruguera.

Diez, Xavier (2019). *Una història crítica de les esquerres*. Lleida: Edicions El Jonc, 435 p.

Una de les conclusions a les quals arriba Xavier Diez en l'estudi objecte de comentari és que cal definir un «relat cultural» que recompongui una fonamentada manca de perspectiva ideològica global caracteritzada per no definir preses de decisions adreçades a bastir un model social —economicopolític— altre que el dominant. I de referents n'hi ha. La gestió institucional de la socialdemocràcia present margina, o tergiversa, el retorn a la radicalitat, fonament del qual partien les esquerres? ¿Cal admetre una mesocratització de sectors dominants de la classe treballadora (la «classe en si» —condició objectiva— no es correspon amb la «classe per a si» —consciència de situació d'opressió), que comporta l'assumpció de la idealitat compensatòria vers l'univers de fins burgesos? Cal parlar d'esquerra, o, per contra, cal qüestionar-ne una reducció institucionalista, i pensar en un altre model organitzatiu que recuperi el control de la producció i distribució dels recursos?

De fet, bastir —com a peremptòria línia de treball— una «revolució teòrica» orientada a replantejar l'evolució immediata del que se'n diu «esquerra política» compta, en l'assaig d'aquest historiador, amb elements de reflexió de vàlua, que tenen com a denominador comú identificar estructures de dominació (pròpies de les metamorfosis capitalistes) i d'alliberament (resposta als mecanismes d'anul·lació del subjecte polític).

No és fàcil bastir marcs de referència que expliquin l'evolució de concepcions que, d'ençà de la Revolució Industrial —la gran transformació—, malden per a proposar paratges alternatius al panorama ideològic (cultural) i polític sorgit del capitalisme industrial. La pedra de toc industrialista ho canvià tot, car posà les bases, com remarca Diez, d'una «arquitectura legal» legitimadora de la sobreexplotació de la mà d'obra (p. 16). I és a partir del capgirament social que se'n deriva que és on pren tot el sentit la narració de fets polítics, culturals i socials desenvolupats a *Una història crítica de les esquerres.* Cal valorar, en aquest sentit, l'ús reiterat de referents literaris i cinematogràfics a fi de contextualitzar metodològicament actituds col·lectives, modes i comportaments en clau de relació unitària entre ètica i estètica contemporànies.[1]

1. Amb tot caldria, potser, reformular afirmacions com ara la següent: «Així el marxisme aspira a ser un tot, un paquet multiusos, un alfa i omega que aporti la salvació del món» (p. 42).

El títol de l'obra aclareix que no estem davant un manual més d'història del que es concep com a moviment obrer. L'objectiu de l'autor ha estat bastir un model interpretatiu dels moviments socials, culturals i les formacions polítiques que han sorgit com a resposta al regne del capital. És així com la primera part del text —«genealogia de les esquerres»— determina la dinàmica essencial de la formació del capital industrial i, per tant, de la socialització de l'explotació de la força de treball. Una dinàmica que es veu contrapuntada per l'articulació de xarxes de resistència que aboquen a l'organització de l'Associació Internacional dels Treballadors (1864-1876), primera fita organitzava de la classe obrera internacional, *contraposada* ideològicament a l'Aliança Internacional per la Democràcia Socialista anarquista liderada per M. Bakunin (p. 49).

Aquesta part de l'obra, que explica les contradiccions del neoliberalisme d'ençà dels anys noranta del segle passat (el capítol «Els mals dels temps presents: el neoliberalisme colonial» és una manera de començar a llegir l'assaig) ofereix, en conseqüència, elements —«els set pecats de les esquerres»—, on Diez projecta aquest paral·lelisme religiós a les assignatures pendents —unificades en un distanciament entre teoria i pràctica, traduït en un supremacisme teorètic, allunyat de la base militant— que l'autor associa implícitament a un tipus d'esquerra limitada pel convencionalisme legalista (identificació entre legalitat i racionalitat).

El seguiment de fets associatius, econòmics i polítics de la primera part del text planteja el període 1945-1973, que explica l'influx de la potenciació dels drets socials elementals dels treballadors a través de la política social i econòmica de l'Estat del benestar. Amb tot, l'autor de la recerca no s'està de demanar oportunament si aquesta etapa no ha estat idealitzada (identificació acrítica entre Estat del benestar i societat del benestar) des de la mateixa esquerra. Així, cal no perdre de vista el vincle entre una concepció socialdemòcrata i un cert catolicisme social conciliar a fi de legitimar una lluita ideològica contra el que es concebia com a «socialisme real» (p. 128).

La idealització, doncs, es produí perquè el context de suposat progrés social (el progrés acrític com a mite), palesat entre els anys cinquanta i els anys setanta, fou, en part, una concessió de les elits europees —dependent econòmicament del Pla de regeneració nord-americà Marshall— davant l'àrea d'influència del bloc soviètic. El context de polítiques socialdemòcrates s'emmarcava

en l'origen de la Guerra Freda (1947) (p. 133). Cal subratllar aquest aspecte perquè l'emergència socialdemòcrata (fonamentalment l'alemanya) fou un ariet fonamental en la lluita contra la irradiació del comunisme, i així, un ferm aliat occidental dels Estats Units i dels organismes mundials de comerç a l'hora de proposar un irònic capitalisme *intel·ligent*.[2]

Tot amb tot, cal no bandejar l'espai temporal sorgit arran de 1945 atesa la primera contradicció interna que aquell *benestar* visqué arran de la revolta social en clau de revolució cultural del Maig del 68, conjuntura que no es produí automàticament, sinó que es formalitzà en el decurs de la dècada dels anys seixanta. Aquesta etapa s'ha d'estudiar detalladament des d'un abast fonamentalment cultural per a copsar aportacions substancials —la gran teoria, com destaca Xavier Diez— en la construcció d'un model de crítica ideològica policèntrica a l'encara avui hegemònic capitalisme consumista (p. 170-188).

Allò qüestionat als anys seixanta i setanta fou el mecanisme de control —el biopoder, al·ludit per l'assagista— i noves formes d'extorsió capitalista, amb ramificacions imperialistes de lluita contra els moviments d'alliberament nacional (Algèria i Vietnam). L'al·lusió a la Fracció Armada de l'Exèrcit Roig (RAF) i a les Brigades Roges (BR) hi és obligada, aspecte que ha de merèixer molta més atenció en l'àmbit de la historiografia pertocant a l'estudi de l'organització i les formes de lluita urbana revolucionària. El trànsit del temps polític i cultural de 1960 a 1970 mereixeria una monografia independent atesa la riquesa d'orientacions pluridisciplinàries de cara a rellegir el marxisme i comprendre l'emergència de corrents culturals (Internacional Situacionista), existencialistes i revolucionaris.[3]

2. Cal no oblidar que el PSOE, a partir de la segona meitat dels anys seixanta, però fonamentalment arran del Congrés de Suresnes (1974) comptà amb el suport econòmic de l'SPD alemany, a través de la Fundació Friedrich Ebert (1925). Les conseqüències d'aquest suport feren del socialisme espanyol un alfil fonamental —després de la mort del general Franco— en l'organització dels mecanismes de poder que dugueren la substitució de la ruptura democràtica per la imposició del refomisme borbònic, del seu pannacionalisme consubstancial —modernizat i hegemonitzat pel PSOE sota el *policia amic* de l'«Espanya plural»— i les dilatades conseqüències repressives que se n'han derivat. Per a contextualitzar aquest gir és fonamental Juan Andrade (2015), *El PCE y el PSOE en (la) transición. La evolución ideológica de la izquierda durante el proceso de cambio político*. Madrid, Siglo XXI.

3. A mode d'exemple, el paralel·lisme explicitat al volum (molt ben trobat) en al·lusió a la recepció de les obres del «jove Marx» als any seixanta com a element de crítica a la

Diez, doncs, aprofundeix en les aportacions i els dèficits d'aquella revolta urbana (no tan sols parisenca), de la qual cal assenyalar la significativa aportació per a constatar que una certa concepció —actual— del materialisme economicista és del tot insuficient per a conceptuar una estratègia radical d'oposició al mode de producció capitalista. De fet, la crítica raonada al mecanicisme és un element no menor per a constatar una causa pendent en el si de l'esquerra en la conjuntura present. Potser en aquest context caldria haver desenvolupat, per bé que hi són indicades (p. 178-179), les aportacions (l'«home unidimensional») de l'Escola de Frankfurt.

Tot aquest plantejament historicopolític i cultural duu a aprofundir en les causes per les quals la socialització de la ideologia neoliberal vigent ha de comptar amb una resposta —si és que es vol hegemònica— que qüestioni el model d'home econòmic, individualista, establert, com destaca Diez, en el context que explica les hipòtesis del sociòleg Christian Laval (p. 189-149) (sense oblidar, però, les aportacions bàsiques de la «societat de l'espectacle» formulada per Guy Debord). Així, segons l'historiador, la recuperació del republicanisme —entès com a lloc comú de concepcions alliberadores partidàries de la no-dominació simbolitzat en la tríada llibertat-igualtat-fraternitat— pot esdevenir un referent (un pal de paller aglutinador) per a bastir una hegemonia alternativa al model de societat capitalista fonamentada en la substitució de la vigent economia especulativa per l'economia productiva, articulada al voltant de la lògica cooperativista, és a dir, distributiva.

El corol·lari de la reflexió de Diez no aboca a un pessimisme acrític: insisteix que si hom vol «una altra democràcia», l'esquerra ha de començar per reconèixer causes defensades que no són més que conseqüències (tot l'apartat de l'assaig adreçat a criticar la «dispersió de tendències», fonamentada en les lluites sectorials com el feminisme i l'ecologisme) del socialdarwinisme, o estratègia de reproducció de l'exclusió (l'antinòmia 'dins'/'fora') als recursos bàsics: «l'individualisme fragmentat de les nostres preocupacions» (p. 314).

De la lectura de l'estudi s'extreu la necessitat de rellegir els referents clàssics revolucionaris, que d'ençà dels orígens del capitalisme reflexionaren (crítica a l'economia política) a fi de contribuir a una eixida transformado-

societat de consum i de control cultural, o consolidació de l'alienació, en correlació amb el valor de les obres marxianes d'abans d'*El Capital* pel que feia a la crítica de la societat eixida de la Revolució industrial (p. 178). Cada època fa una lectura de Marx.

ra respecte d'un sistema fonamentat en les relacions socials de producció com a equivalent de ser representació social en forma de domini cultural i polític. La mundialització capitalista demana l'autocrítica al tacticisme practicat per l'esquerra reformista i la falsa il·lusió de superació de contradiccions que tramet (p. 320).

També se'n deriva que un moviment social d'esquerres, o una organització que se'n proclami, només té sentit si es concreta en una formació social. No existeix esquerra sense nació. Per bé que no s'hi dediqui un apartat explícit, Diez al·ludeix al nacionalisme d'Estat concebut, ben adequadament, com a interferència cultural (i de mentalitat) alienant que, entre el vuit-cents i el nou-cents, obstaculitzava la consciència de classe (p. 78), aspecte fonamental a desenvolupar. La qüestió nacional com a variable estructural —com es mostra al Principat des de 2007— que interpel·la l'estratègia de l'esquerra nacionalista (espanyola) com a pol fonamental de la modernització del nacionalisme banal, o quotidià, i, per contra, la necessària identificació de l'esquerra nacional amb la sobirania de la nació sense Estat.

L'assaig suposa una crítica constructiva del sentit de les interpretacions que secularment i actual maldaven —i malden— per a assolir un gir transformador. Altrament el bagatge polític i intel·lectual de tradicions seculars de lluita contra l'explotació i la minorització esdevindrà arqueologia. L'aportació de Xavier Diez (continuada amb una «història crítica de les esquerres als Països Catalans»?) ens n'alerta de manera clara i concisa, malgrat Fukuyama, els seus previsibles aliats socialdemòcrates i, en conseqüència, les quatre columnes legitimades pel *socialisme* liberal, ben establertes per l'autor d'*Anatomia d'una ruptura (Espanya, Catalunya, 1975-2014)*: individualisme, multiculturalisme, cosmopolitisme i societat oberta (p. 232-233). Contra l'anomia, la història no té fi.

Xavier Ferré Trill
Universitat Rovira i Virgili
xavier.ferre@urv.cat

Bolòs, Jordi; Hurtado, Víctor (2018). *Atles del comtat de Barcelona (801-993)*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.

Amb aquest volum, desè dels «Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia», s'acaba una col·lecció que va començar l'any 1998, i que han realitzat íntegrament Jordi Bolòs i Víctor Hurtado, amb la col·laboració inestimable dels responsables de l'edi-

torial Rafael Dalmau. Els Atles estan estretament associats a la *Catalunya carolíngia*, el projecte d'edició de tots els documents catalans d'abans de l'any 1000 agrupats per comtats, que Ramon d'Abadal va concebre fa cent anys i que la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans ha patrocinat des de l'any 1920. Pel que fa a l'aspecte documental, la *Catalunya carolíngia* està pràcticament acabada. Només resta per publicar el volum VIII dedicat als comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga, que ja està en procés de correcció. Els documents reunits en els diferents volums de la *Catalunya carolíngia* han estat precisament la base informativa necessària per a la confecció dels Atles de Bolòs i Hurtado. Recordem la seqüència d'aparició dels volums de la seva col·lecció, tots editats per Rafael Dalmau:

Atles del comtat de Besalú (785-988), 1998, 95 p.

Atles dels comtats d'Empúries i Peralada (780-991), 1999, 93 p.

Atles del comtat de Girona (785-993), 2000, 101 p.

Atles del comtat d'Osona (798-993), 2001, 125 p.

Atles del comtat de Manresa (798-993), 2004, 109 p.

Atles del comtat d'Urgell (v 788 - 993), 2006, 143 p.

Atles dels comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet (759-991), 2009, 151 p.

Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v 806 - v 998), 2012, 167 p.

Atles dels comtats de Cerdanya i Berga (v 788 - 990), 2015, 159 p.

Atles del comtat de Barcelona (801-993), 2018, 198 p.

És una satisfacció que, després de vint anys de l'aparició de l'*Atles del comtat de Besalú*, primer volum de la col·lecció, aquesta gran obra hagi arribat a la fi. La satisfacció és justifica per la utilitat de la col·lecció, la qualitat tècnica, el rigor científic i l'erudició esmerçada, i també perquè és el necessari complement de la *Catalunya carolíngia*, justament quan aquesta obra cabdal també s'acaba, una obra que, pels milers de documents que conté, palesa la fidelitat dels catalans de fa mil anys al dret escrit i la paraula donada.

Bolòs i Hurtado van adoptar en el primer volum de la seva col·lecció una metodologia de treball i exposició gràfica i textual dels resultats que han mantingut durant els anys. La col·lecció presenta, doncs, una unitat formal, d'estructura i disposició dels materials, de combinació de centenars de mapes, fotografia de paisatges i monuments en color, plànols i explicacions escrites; materials riquíssims, a través dels quals s'observen les diferències de contingut,

pròpies de la geografia i història de cada comtat. Tenint en compte aquest matís, la presentació que tot seguit farem del darrer volum de la col·lecció servirà per prendre consciència del contingut global i del valor de conjunt de la col·lecció.

L'*Atles del comtat de Barcelona* comença amb un pròleg general que fa la història de la col·lecció mateixa, del que hi havia de cartografia històrica al país els anys vuitanta, quan Bolòs i Hurtado van posar-se a treballar en aquest domini, dels projectes que tenien, dels resultats assolits i de la situació actual de la cartografia històrica a Catalunya i a Europa. El balanç és positiu, i els autors poden sentir-se orgullosos, i n'estan, del treball fet, que es pot resumir dient que, en aquest terreny, han situat Catalunya al nivell dels països avançats d'Europa. És clar que, com sempre, el que en aquests països s'ha fet en cartografia històrica, amb tot l'ajut públic necessari, en el si de grans institucions de recerca, aquí s'ha realitzat exclusivament amb el sacrifici i treball personal dels autors, i la voluntat i el compromís de l'editor amb la cultura, i de tots ells amb el país.

Segueix a continuació, com en tots el volums de la col·lecció, un pròleg molt breu i específic dedicat al comtat concret objecte de l'Atles, en aquest cas el de Barcelona. En aquest pròleg és valora la documentació conservada, com a font històrica fonamental per a la confecció dels mapes, i es destaca el paper de Barcelona i els seus comtes en aquella època. Després, com en tots els volums de la col·lecció, els materials s'estructuren en quatre grans parts.

La primera té valor introductori i està dedicada al medi geogràfic i a la història política i eclesiàstica. En ella es fa palesa l'eficàcia de combinar la representació cartogràfica amb el discurs escrit, fins al punt, diríem, que l'Atles sembla fer aquí la funció d'una síntesi històrico-geogràfica especialment atractiva pel joc de les imatges. Després de precisar els límits del comtat, i d'explicar-ne la morfologia, amb atenció especial als deltes del Llobregat i del Besòs, el clima i la vegetació, comencen els mapes més pròpiament històrics, des de l'antiguitat tardana fins a l'assalt d'Almansur a Barcelona l'any 985. En ells ja s'observa la generosa erudició dels autors, que sintetitzen bé i representen cartogràficament la història política del comtat en època carolíngia. A destacar el mapa que il·lustra l'expansió per la marca del Penedès amb la xarxa de castells. Aquesta part va seguida d'una cronologia que posa en paral·lel els esdeveniments polítics més importants ocorreguts al comtat de Barcelona, als altres comtats catalans i a Europa.

Una segona part, que per als especialistes i estudiosos de l'alta edat mitjana a Catalunya és sens dubte la més important, la formen el mapa toponímic general, a escala 1:100.000, en el qual es recullen en diferents fulls i se situen sobre el terreny la quasi totalitat dels 1.685 noms de lloc que afloren en els documents dels segles IX i X al comtat de Barcelona, i sis mapes dedicats a mostrar l'origen dels topònims. Es tracta de mapes de topònims preromans, topònims creats en època romana, topònims amb nom germànic, topònims àrabs, topònims d'interès històric especial i advocacions. La tria i qualificació dels topònims és una tasca difícil, que requereix especials coneixements de filologia, però que és molt important perquè mostra en aquest cas la forma al·luvial o sedimentària a través de la qual es va anar construint la identitat cultural dels catalans durant l'antiguitat i l'alta edat mitjana. El complement necessari del gran mapa toponímic general és l'índex que apareix al final del volum on figura la qualificació de cada lloc (vilա, castell, casa, vilar), la primera data en què és mencionat, el nom actual, el municipi i la comarca. Ja ho hem dit: una eina de treball imprescindible per als estudiosos d'aquesta època.

Els mapes dedicats a representar les activitats econòmiques no hi podien faltar. Formen, com en tota la col·lecció, el tercer bloc de mapes del volum. Tot i que és molt difícil, per no dir impossible, avaluar la importància de cadascuna de les activitats productives i comercials que d'una manera o altra afloren en la documentació de l'època, i més difícil encara representar-les cartogràficament, Bolòs i Hurtado ho intenten, i se'n surten força bé. Representen sobre els mapes, i en la mesura del possible, tot el que han trobat als documents sobre boscos, pastures, ramaderia, pesca, terres de conreu, fruiters, zones de regadiu, pous, plantes industrials, molins, forns, trulls, fargues, mercats, vies, ponts, ports, etc. Els mapes, no pas fàcils de llegir, estan farcits de signes d'activitat, però també hi ha erms i terres verges: boscos, pastures, matollars, herbassars i roqueteres. És impossible quantificar-ho, però, i si l'espai no cultivat fos el dominant, fos omnipresent en aquella època? Llavors la seva existència com a terra deserta i, doncs, pública podria ser la clau per explicar en gran mesura la història social i política del període. Aquest és un dels grans beneficis del treball de Bolòs i Hurtado: que permet imaginar mirant. Ajuda a repensar el passat. Els mapes econòmics generals es complementen amb un llarg nombre d'estudis de cas, de mapes concrets de llocs, termes, zones, valls i comarques, que permeten aprofundir en el coneixe-

ment cartogràfic de la història viscuda pels catalans de mil anys enrere.

Els mapes de la quarta i darrera part del volum també són importants. Situen sobre el terreny els dominis, en el sentit de llocs on els governants o potestats tenien béns i drets, i d'on extreien els recursos per viure, mantenir la seva posició i exercir els seus poders i funcions. Bolòs i Hurtado diferencien amb mapes específics entre dominis comtals, vescomtals, senyorials i de l'Església (episcopals, monacals i de parròquies). Parlen de dominis i no de senyories, i fan bé. Aquella societat estava en una fase de transició al feudalisme, i en els dominis es podia observar encara la doble naturalesa originària del poder sobre la terra i els homes: la pública i la patrimonial, que es fondran en les senyories. En aquest sentit és important fixar-se en les vil·les com a demarcacions fiscals que formen els dominis, i adonar-se de la importància dels límits de les vil·les i de la rellevància dels erms en el seu interior. La relectura dels documents i la consulta d'aquests mapes ajudaran els investigadors a avançar, creiem, en un més bon coneixement del poder i la societat d'aquella època.

Dins d'aquest darrer bloc, en el mapa dedicat a demarcacions, sembla haver-hi una barreja, en si mateixa il·lustrativa, de vil·les i termes castrals. I és que aquí, al comtat de Barcelona, més que en altres, coexisteixen aquests dos tipus de demarcacions: una demarcació antiga de vil·les de fundació o refundació carolíngia al nord-est, i una més nova de castells al sud-oest, més enllà del Llobregat, ben explicable si tenim en compte que Barcelona és un comtat fronter. La documentació presenta aquesta frontera com a deserta, però segurament no ho era. Passava simplement que els comtes i els seus vassalls no hi reconeixien o no hi volien reconèixer drets preexistents. En tot cas, aquest mapa de demarcacions, juntament amb el de la marca del Penedès, que s'endinsa en el segle xi, són útils per explicar l'encastellament de la frontera.

Per no oblidar res, els autors insereixen un mapa heterogeni que il·lustra aspectes diversos d'història social, un mapa de cenobis, cel·les i religiositat, i alguns mapes dedicats a monestirs concrets. En aquest sentit, remarcarem la importància del mapa dedicat al domini de Sant Pere de les Puelles, reconstruït judicialment l'any 992, arran d'un judici de *reparatio* d'escriptures perdudes arran de l'assalt d'Almansur. La inclusió d'un mapa amb la toponímia del domini de Sant Cugat, que va estudiar Xavier Bou en la seva tesi de llicenciatura, és també un encert.

En fi, aquesta col·lecció d'Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia

és i serà una eina d'imprescindible consulta durant molts anys, segurament durant generacions, pels estudiosos dels orígens de Catalunya. Felicitats, doncs, als autors i a l'editor per haver enllestit una obra de tan alt nivell científic, una obra que està a l'altura de la riquesa documental del nostre país, però que és més pròpia de països independents o d'estats dotats de poderoses infraestructures culturals que d'un país petit i dependent com el nostre, on molt del que es fa es fa per la voluntat de ser dels seus ciutadans.

Josep M. Salrach
Institut d'Estudis Catalans
josep.salrach@upf.edu

Vernet Borràs, Joan (2019). *Els debats polítics i socials a la premsa de Reus durant el Sexenni Democràtic (1868-1874)*. Pròleg de Josep M. Roig Rosich. Reus: Edicions del Centre de Lectura, 261 p.

No és gens fàcil d'establir un model d'anàlisi pel que fa al context ideològic d'un període històric determinat. La premsa és un recurs fonamental per a concretar posicionaments davant conjuntures polítiques. Sens dubte, doncs, que el Sexenni (1868-1874) —que marcà una delimitació quant a la irrupció d'un nou tipus de premsa, progressivament de més abast—, considerat per les bases republicanes com a revolucionari, ofereix motius de reflexió de base per a situar polítiques dutes a terme —en un moment de crisi objectiva d'un règim monàrquic— a través del polièdric republicanisme vuitcentista.

La recerca sistemàtica de Vernet Borràs (Vandellòs, 1942), que compta amb un altre estudi homònim aplicat a la pobla de la Selva del Camp,[4] aporta —altre cop la història local com a pedra de toc per als estudis d'abast general— una visió general de la dinàmica política reflectida en els debats de la premsa local en el marc del Sexenni Democràtic. Es tracta d'un estudi exhaustiu de totes les publicacions reusenques del moment, que concreta actituds ideològiques davant qüestions sorgides en un cicle polític lampedusià (canvi continuista).

El que evidencia primordialment l'estudi que ens ocupa —degudament introduït pel panorama de publicacions entre 1856 i 1868, i les conseqüents restriccions de lliber-

4. Joan Vernet i Borràs (2013), *Aspectes i processos electorals a la Selva del Camp durant el Sexenni Democràtic: (1868-1874)*. La Selva del Camp, Ajuntament de la Selva del Camp, 176 p.

tat d'opinió que s'hi establiren— és la configuració, en clau de missatge periodístic, d'un doble espai polític hegemònic adscrit a les elits, que no superà el turnisme que articulà el parlamentarisme de la Restauració. Explica el perquè de la crisi final del republicanisme, atesa la substitució de l'organització popular (Juntes Revolucionàries) per una estratègia institucional.

L'obrerisme reusenc, tan ben contextualitzat per Albert Arnavat, situat a l'entorn de l'Associació Internacional de Treballadors, tenia una dinàmica autònoma, per bé que volia ser instrumentalitzada en ocasions decisives pels conservadors locals del *Diario de Reus*, a fi de causar una crisi interna en el si de l'espai republicà.

Ara bé, el que cal destacar de la recerca de Joan Vernet és el bastiment d'una tipologia que contextualitza ideològicament cada capçalera que pren part en els debats polítics de l'època analitzada.

Premsa —conservadora, republicana possibilista i federal, ateneista i satírica—, que constitueix el marc de socialització d'idees que abastaven sectors limitats de població, atès l'analfabetisme hegemònic imperant. Amb tot, aquest paisatge informatiu permet d'ultrapassar el missatge dels diaris i revistes i copsar, amb detall, la concepció de la realitat i la formulació de codis culturals que caracteritzaven cada àmbit de debat polític. Aquest *sistema* d'opinió bastit pel conjunt d'aquestes capçaleres permet, d'altra banda, formular un model de cultures polítiques extrapolables al conjunt de sectors conservadors, monàrquics i republicans del Principat.

Amb la lectura de la capçalera principal dels republicans federals, *La Redención del Pueblo*, hom pot fer-se cabal de quins eren els referents fonamentals: més reforma que no pas revolució. Josep Güell i Mercadé, cappare d'aquesta publicació, representa el lideratge dels republicans reusencs. La part contrària, la conservadora i monàrquica, resta ben delimitada amb iniciatives periodístiques —*El Crepúsculo* (1868-1869)— de Marià Pons, del qual caldria una biografia. I com a rerefons, dues plataformes cabdals: *Diario de Reus*, amb dues etapes de publicació (1844 i 1859), i la revista *El Eco del Centro de Lectura* —i el portaveu liberal *El Porvenir*—, per bé que modulada en part per idees que orbitaven entorn dels republicans. Güell i Pons són els principals representants dels dos camps polítics contendents: republicans i conservadors (sota diverses concepcions tàctiques).

Vernet aporta, doncs, no únicament un estudi aprofundit de cada publicació, sinó que hi estableix àmbits d'influència. Podem dir que els debats polítics detallats al capítol sisè

de la recerca són un reflex de tot un ambient que resta ben detallat a través de la premsa, que alhora esdevé mitjà i objecte d'estudi.

L'obra recull dos darrers capítols que, tal vegada, demanarien una recerca autònoma: a) la percepció de la polaritat entre Reus i Tarragona, reflex d'una mentalitat que competia per l'hegemonia provincial, i b) la concepció sociolingüística del conjunt de la premsa dels republicans —de Güell i Mercadé (per bé que hi mostra una evolució vers el 1900). Aquesta matriu es definia davant la Renaixença, en certa polèmica amb Antoni de Bofarull i el liberal Víctor Balaguer.

Ara bé, no ha d'estranyar gens la relació, establerta pels republicans, entre ús de la llengua (català) i la formació d'una idealitat que se'n derivava, entesa com a contrària a l'avenç —vinculada a una associació entre orígens de la Renaixença (singularitzada en els Jocs Florals) i l'historicisme, o el passatisme. El republicanisme reusenc de l'època, a l'alba de primeres associacions patriòtiques com la Jove Catalunya (1870), assumia un nítid patriotisme espanyol (més que no pas espanyolisme), fonamentat en una certa crítica a la identitat entre 'Espanya' i 'Castella', i a la reivindicació, com a referent territorial federal, dels models d'organització territorials preexistents (p. e: l'Antiga Corona d'Aragó, rememorada en el Pacte de Tortosa de 1869).[5] No hi ha, doncs, cap marge per a la «sorpresa»: caldria esperar fins als republicans titllats d'intransigents, acabdillats per Valentí Almirall i el *Diari Catalá* (1879-1881) per a localitzar un republicanisme associat a la vindicació política de Catalunya, enllà del provincialisme.

Aquest estudi, que d'ara endavant esdevindrà referent en la temàtica que s'hi analitza, evidencia amb claredat —i com concreta el seu autor—, que la premsa d'aleshores explicitava posicionaments tàctics molt condicionats pels cicles electorals (eleccions de 1869 i 1873) i establia fonamentalment un patró de discurs ideològic. Discurs que Joan Vernet hauria de continuar estudiant a l'hora de determinar-hi influències de corrents de pensament europeus.

Com a complement, la recerca aporta dos blocs d'annexos, plenament justificats: d'una banda, la reproducció (raonada) d'una llista d'impressors i la periodització rigorosa de tota la premsa analitzada; de l'altra, la documentació adreçada a donar a conèixer epístoles entre direccions de capçaleres de signe polític

5. És en aquest context teòric que cal situar l'article «territorial» de *La Redención del Pueblo* de 1871 reproduït per Vernet a les pàgines 229 i 230 del seu llibre citat.

contrari i informes (inèdits) sobre la premsa republicana a Reus, del tot útils per a conèixer escletxes al voltant de redactors.

Xavier Ferré Trill
Universitat Rovira i Virgili
xavier.ferre@urv.cat

Esculies, Joan (2018). *Ernest Lluch. Biografia d'un intel·lectual agitador*. Barcelona: RBA - La Magrana, 461 p.

La figura i la personalitat d'Ernest Lluch han entrat plenament en la història arran de la seva tràgica mort, causada per l'assassinat a trets de pistola per un miserable sicari d'ETA. Eren, si fa no fa, dos quarts de deu del vespre del 21 de novembre de l'any 1999, al garatge de casa seva, en tornar del despatx al Departament d'Història Econòmica de la Universitat de Barcelona on treballava. L'impacte d'aquest esdeveniment tràgic va ésser enorme tant a nivell català com espanyol i, encara, mundial. L'atrocitat comesa contra Ernest Lluch va produir en tothom una reacció d'incredulitat, en saber-se les primeres notícies, i d'immensa consternació quan la notícia es va anar confirmant aquella nit terrible.

Ernest Lluch, segons el biògraf Joan Esculies (p. 251), «necessitava ser un personatge públic». Ho va arribar a ésser, certament, però tal vegada de l'única manera que no hagués volgut a cap preu. Hauria estat molt injust, tanmateix, que el seu assassinat hagués estat per damunt de tot allò que resta d'ell en la memòria col·lectiva. Perquè va fer una enorme quantitat de coses en àmbits molt diversos i, a més, va deixar una obra escrita realment monumental, de vegades reiterativa però també plena d'intuïcions i àdhuc d'encerts molt remarcables.

La biografia d'Ernest Lluch feta per Joan Esculies arriba en un moment força estratègic, ja que, per causa de la seva mort prematura, encara hi ha molta gent, probablement molts i molts centenars de persones, que el varen conèixer i que el varen tractar amb freqüència. Tots ells —tots nosaltres— en sabem no una, sinó moltíssimes coses de l'activitat i àdhuc del pensament d'Ernest Lluch, per bé que es tractava d'un personatge polièdric i activíssim. Va ésser un polític, un economista i un historiador però també moltes altres coses, com ara musicòleg, periodista i —ai las—, home d'acció. Tot plegat, un home difícilment classificable.

El seu biògraf, en canvi, com explica ell mateix, no el va conèixer personalment. Això que en altres casos

suposaria un autèntic handicap, constitueix un factor positiu per a la qualitat del volum que comentem gràcies a la manca de prejudicis d'Esculies i, també, gràcies a l'esforç immens que ha desenvolupat per a sentir i recollir veus i comentaris de molts amics, coneguts i saludats del seu biografiat. L'esforç realitzat és en aquest aspecte realment extraordinari.

Potser per aquest mateix motiu i, sens dubte, per la professionalitat exemplar de l'autor, el llibre arriba molt a fons en l'anàlisi d'un personatge tan complex, contradictori i polèmic. Sense deixar-se endur de la clàssica desaforada admiració que acaba tenint gairebé qualsevol biògraf del personatge de qui en segueix la traça, Joan Esculies no estalvia reserves i àdhuc observacions crítiques. Tots aquells que hem llegit el llibre, i que coneguérem Ernest Lluch, coincidim a trobar-hi aquell home singular que vàrem tractar molt ben descrit i, a més, hi hem descobert moltes coses que no sabíem. Vull remarcar el comentari que comparteixo amb diversos amics i col·legues en el sentit que era molt bona persona, molt més que no se li va reconèixer en vida. Per aquests i altres motius, cal remarcar l'esforç de l'historiador i biògraf Joan Esculies. El seu treball suposa una aportació bàsica, imprescindible, per a arribar a la complexa i polifacètica personalitat d'Ernest Lluch.

Vaig tenir moltes ocasions de compartir vida i afanys amb Ernest Lluch i, per això, crec que el vaig conèixer bastant bé.[6] Coincidíem a la feina dins d'una editorial, a la divisió d'enciclopèdies i diccionaris de la qual era director Jordi Rubió i Balaguer i caps de la nostra secció Joaquim Marco i Francesc Vicens. Allà treballaven també gent com Josep Maria Carreras, Montserrat Colldeforns, Ramon Garrabou, Lluís Izquierdo, Raimon Obiols, Montserrat Roig, Lluís Maristany, Josep Maria Salrach, Carme Riera i molts altres. En realitat, va ésser un refugi de llicenciats joves i estudiants avançats i antifranquistes que el sistema universitari de la dictadura franquista havia exclòs de la carrera acadèmica. Posteriorment, l'any 1970, vàrem incorporar-nos tots dos, per camins prou diferents, a la docència i a la recerca en Història Econòmica, ell a la Universitat de València i jo a la Universitat Autònoma de Barcelona.

També col·laboràvem tots dos en diversos projectes, com les revistes *Recerques* i *L'Avenç*, a banda de les publicacions científiques de la nostra disciplina acadèmica. Ja ocupant un ministeri al govern d'Espanya, l'havia

6. Per desfer malentesos, no obstant, afegiré que el Jordi Maluquer que s'esmenta sovint al volum no soc jo, sinó un il·lustre parent, escriptor, periodista i crític musical.

trobat amb certa freqüència a la Biblioteca Nacional de Madrid, a darrera hora de la tarda regirant llibres i papers antics. Una imatge, de ben segur, insòlita dins l'administració espanyola. L'Ernest sempre tenia per a mi, com per a moltíssims altres col·legues, una nota d'investigació, una referència bibliogràfica o una pista de treball, que et lliurava com qui no vol la cosa i sense esperar mai res a canvi. Essent rector de la Universidad Internacional Menéndez Pelayo, entre el 6 i el 10 d'agost de 1990, em va convidar a dirigir un curs sobre «La herencia de los imperios ibéricos. El papel histórico de España y Portugal en América», en què vaig poder comptar amb professors de gran prestigi internacional, entre els quals Tulio Halperín Donghi (Universitat de Califòrnia, Berkeley), Carlos Marichal (El Colegio de México) o Marco Palacios (Universidad Nacional de Bogotá). Ell hi va assistir sempre. Els darrers anys de la seva vida celebràvem junts, amb Montserrat Lamarca i Maria Reis Fontanals, així com amb Jordi Nadal i Fina Domènech, la darrera nit de l'any. Pel sopar de l'any 1999, absolutament consternats, només vàrem ésser cinc…

Com a conseqüència dels capricis de la fortuna, en el sorteig que realitzava a l'efecte el Ministerio em va tocar formar part del Tribunal que havia d'assignar per oposició una càtedra de la Universitat de Barcelona amb el perfil d'Història de les Doctrines Econòmiques. Encara que no sigui molt ortodox —atès que cinc de les set persones que conegueren aquells fets directament ja no són en aquest món—, en consideració a la singularitat del cas, n'explicaré alguns detalls. L'Ernest era el candidat indiscutible i universal per a aquella docència, però era aleshores titular d'un Ministerio del govern de Madrid. Tots aquells a qui Lluch ens va consultar l'assumpte li vàrem demanar que realitzés el concurs. Altrament, la Universitat de Barcelona hauria perdut l'oportunitat de recuperar el més destacat especialista català de qualsevol temps en l'àrea de coneixement relativa a la història del pensament econòmic. Hauria estat un dany irreparable. I per a ell, un sacrifici absurd.

A més, Ernest Lluch ja tenia reconeguda la condició de catedràtic d'universitat com a conseqüència de l'assimilació automàtica dels antics professors agregats a la condició de titular de càtedra. Ningú altre podia acreditar un mèrit semblant. Era, doncs, l'únic candidat real, tant pels mèrits científics com, encara, per la mateixa situació administrativa. El concurs es va celebrar el dissabte 5 d'abril de l'any 1986 —no pas el dia 9 (Esculies, p. 242). Els altres quatre membres del

tribunal —no temo un desmentit de Pedro Schwartz i tots els altres són ja difunts— tenien idees polítiques molt distintes de les que corresponien a l'Ernest i al govern del PSOE. Més encara, eren coneguts de tothom aleshores els enfrontaments acadèmics i científics amb Lluch de dos professors d'universitats madrilenyes membres del tribunal i especialistes en història del pensament econòmic.

Encara que públicament es va atacar el tribunal per convocar el concurs a Madrid, donant per fet que es tractava d'una servitud cap al ministre Ernest Lluch, el cert és que es va celebrar allà perquè tots els membres del tribunal excepte jo mateix, eren catedràtics de dues universitats de la capital. No obstant això, tots cinc jutges vàrem estar d'acord que ningú no mereixia disputar-li la plaça, que Ernest Lluch tenia moralment guanyada de molt temps enrere. A l'únic candidat rival, que era especialista en Història Medieval i no presentava ni un sol treball d'Història de les Doctrines Econòmiques, se li va fer notar la manca de preparació específica i va abandonar el concurs amb grans crits. Personalment, tinc el convenciment que aquell incident, tan abusivament aprofitat per alguns diaris i per determinats «amics íntims» del ministre Ernest Lluch, va tenir molt a veure amb l'acabament sobtat i definitiu de la seva carrera política.

La posició de Lluch en diversos temes polítics va ésser molt polèmica. El prou especial protagonisme que va assumir en arribar al País Valencià, on va deixar una gran petjada, va suscitar hostilitats enormes. Tocant a Catalunya, el seu posicionament favorable a la LOAPA li va provocar molts enemics, sobretot perquè sempre abans s'havia mostrat d'un catalanisme incondicional. El mateix Lluch em va explicar que, havent deixat el govern de Felipe González, va patir una agressió física a un carrer de València a compte de la seva actitud en aquest assumpte. La veritat és que, fent memòria, gairebé ningú no va aconseguir entendre si aquella actitud responia al convenciment que l'esmentada llei tindria conseqüències positives per al país. Gosaria dir que no.

En fi, petiteses i misèries que sovint persegueixen aquells que gosen desafiar les convencions i que, alguna vegada, poden assumir actituds poc meditades o bé un xic imprudents. Entre les moltes i molt grans virtuts d'Ernest Lluch, tal vegada no figurava sempre la prudència. En tot cas, el llibre d'Esculies ofereix al lector materials abundantíssims i molt depurats perquè se'n faci una interpretació pròpia. Els historiadors hi trobaran,

a més, molts elements per a entendre la Catalunya de la segona meitat del segle xx. No és pas un retret, sinó una simple observació: el llibre d'Esculies és un gran estudi biogràfic, però no una anàlisi de l'obra científica i intel·lectual d'Ernest Lluch. Es tracta, tal vegada, d'un esforç que caldrà fer des de distints àmbits acadèmics.

De tota manera, la feina prioritària consistia a salvar-ne la memòria. Això és ja aconseguit amb molta dignitat i amb una notable qualitat. Una aportació, sens dubte, molt important que mereix les felicitacions a l'autor, a la Fundació Ernest Lluch, als membres del jurat que va distingir-la amb el Premi Gaziel de Biografies i Memòries 2018 i també a l'editorial La Magrana i al grup RBA Libros.

Jordi Maluquer de Motes i Bernet
Universitat Autònoma de Barcelona
Jordi.Maluquer@uab.cat

Guillamet Lloveras, Jaume [ed.] (2014). *El desafiament català. Un relat internacional de la transició*. Barcelona: L'Avenç, 200 p.

Guillamet Lloveras, Jaume; Mauri-Ríos, Marcel; Rodríguez-Martínez, Ruth; Salgado, Francesc; Reckling, Tobias, i Tulloch, Christopher (2016). *Las sombras de la transición. El relato crítico de los corresponsales extranjeros, 1975-1978*. València: Publicacions de la Universitat de València, 294 p.

Guillamet Lloveras, Jaume [ed.] (2018). *La transición de la prensa. El comportamiento político de diarios y periodistas*. València: Publicacions de la Universitat de València, 354 p.

Durant la darrera dècada, el Grup de Recerca en Periodisme (GRP) de la Universitat Pompeu Fabra ha treballat en tres projectes d'investigació competitius sobre història de la premsa, finançats pel Ministeri d'Economia i Competitivitat. Aquests projectes, coordinats pel catedràtic de Periodisme i historiador Jaume Guillamet Lloveras, s'han centrat a examinar el paper clau de periodistes, mitjans de comunicació i corresponsals estrangers durant la transició democràtica espanyola. Tres llibres publicats sobre aquesta línia de recerca —*El desafiament català. Un relat internacional de la transició* (2014); *Las sombras de la transición. El relato crítico de los corresponsales extranjeros, 1975-1978* (2016); i *La transición de la prensa. El comportamiento político de diarios*

y periodistas (2018)— ofereixen una completa radiografia sobre el paper del periodisme en el procés de canvi polític que segueix a la mort del general Francisco Franco.

La primera d'aquestes obres, *El desafiament català. Un relat internacional de la transició*, mostra una visió inèdita de la transició a Catalunya. Els autors, Jaume Guillamet, Marcel Mauri, Ruth Rodríguez Martínez, Francesc Salgado i Christopher Tulloch presenten un relat històric basat en documents periodístics, construït a partir de gairebé tres-centes cròniques i editorials d'alguns dels principals diaris de França, Itàlia, Regne Unit i Estats Units, que componen un mosaic de la transició democràtica a Catalunya des d'una perspectiva internacional.

El *desafiament català* al qual es refereixen els autors parteix de dos reptes diferents, però relacionats. D'una banda, el que sorgeix contra el govern encapçalat per Carlos Arias Navarro que, dos mesos i mig després de la mort de Franco, segueix sense donar mostres de l'esperat canvi. Un desafiament materialitzat a Barcelona, els diumenges 1 i 8 de febrer de 1976, en sengles manifestacions multitudinàries durament reprimides per la Policia Armada —brutalitat de la qual va deixar gràfica constància el periodista i fotògraf Manuel Armengol— i que va originar l'editorial del diari *Le Monde* «Le défi Catalan», publicat en portada el 10 de febrer i que dona títol al llibre. Per altra banda, es fa referència al desafiament que suposava per a Catalunya la contribució a l'establiment de la democràcia en el conjunt d'Espanya, alhora que s'havia d'aconseguir el reconeixement de la seva singularitat nacional, el restabliment de la Generalitat de Catalunya i la recuperació de l'autonomia perduda després de la Guerra Civil.

El relat proposat per *El desafiament català* arrenca a finals d'octubre de 1975 amb l'arribada a Barcelona de l'excorresponsal de guerra Malcom W. Browne, enviat per *The New York Times* en plena incertesa per la sort que correrà el país després de la mort del general Franco, que ja es preveia propera. Al llarg dels seus sis capítols, el llibre descriu les fites i les peculiaritats de la transició a Catalunya: el caràcter d'avantguarda democràtica del Principat dins de l'Estat, la inicial unitat de l'oposició, el sorprenent panorama polític sorgit de les eleccions de juny de 1977, el camí cap a la recuperació de la Generalitat i l'autonomia, la violència desplegada per col·lectius d'extrema esquerra, d'extrema dreta i pels Cossos i Forces de Seguretat de l'Estat, i el cert desencantament que s'estendrà en els mesos previs al referèndum consti-

tucional del 6 de desembre de 1978, quan ja s'ha complert un any del restabliment de la Generalitat.

Resums, frases textuals i fragments extensos de textos de *Le Monde, La Repubblica, The Times, The Daily Telegraph, The Guardian, The Financial Times* i *The New York Times,* interpretats pels cinc investigadors i entreteixits amb el relat cronològic dels esdeveniments del període, porten al lector de la mà per aquest recorregut. En aquesta crònica, els reporters estrangers van mostrar el paper d'actor col·lectiu que Catalunya va protagonitzar en la transició, el valor i l'oportunitat de la unitat de l'oposició democràtica catalana —que va collocar en el mateix bàndol banquers i comunistes— la importància que, des de l'exterior, es concedia als resultats de les primeres votacions democràtiques en anys, i el suport pragmàtic i crític que gran part de la premsa estrangera va atorgar a la transició. Com es recull en una de les principals conclusions de l'obra, «La premsa internacional es mira Catalunya com un actor del canvi polític, i no tan sols com un dels espais en què té lloc. I ho fa amb un suport explícit al reconeixement que la seva personalitat política ha de rebre en la democràcia que ha de succeir la dictadura de Franco».

El segon llibre, *Las sombras de la transición. El relato crítico de los corresponsales extranjeros, 1975-1978*, editat per Publicacions de la Universitat de València, se centra en el paper desenvolupat pels corresponsals estrangers en la cobertura informativa de la transició espanyola, i la major neutralitat, llibertat i enfocament crític, malgrat la vigilància oficial de la premsa estrangera respecte la nacional. A partir de l'actualitat política d'un país que avançava de la dictadura cap a la democràcia i que es postulava com a membre de la CEE i de l'OTAN, *Las sombras de la transición* ofereix un relat a través dels principals diaris europeus i nord-americans que van seguir aquesta etapa de la història espanyola amb major intensitat. A través d'un treball intensiu d'hemeroteca, s'examinen de manera sistemàtica més de 10.000 articles escrits pels corresponsals de tretze grans rotatius: *Le Monde* i *Le Figaro* (França), *Corriere della Sera*, *La Stampa* i *La Repubblica* (Itàlia), *Frankfurter Allgemeine Zeitung* i *Suddeutsche Zeitung* (República Federal Alemanya), *The Daily Telegraph*, *The Times*, *The Guardian* i *Financial Times* (Regne Unit) i *The New York Times* i *The Washington Post* (Estats Units).

D'aquesta forma, el llibre aborda el valor històric de la cobertura mediàtica cap a la democràcia espanyola mitjançant el suport dels principals periòdics internacionals. El relat resultant posa en valor, com a

testimoniatge històric, la intensa cobertura dels seus corresponsals. Uns corresponsals que van aportar, sobre el terreny i amb gran interès, una doble mirada pragmàtica i crítica sobre aquests moments tan rellevants: pragmàtica perquè van donar suport a les fites i els passos endavant que es produeixen en aquest procés de canvi cap a la llibertat; i crítica perquè van fer notar tots els condicionants, obstacles, conductes obstructives i les contradiccions polítiques del procés de democratització d'Espanya. És per aquest motiu que precisament, el títol del llibre també posi èmfasi en les *ombres* i febleses d'aquest procés polític. Entre els episodis que relaten els corresponsals estrangers, cal destacar la mort de Franco i el terrorisme per part d'ETA, però també les morts per part d'escamots de la dreta —com l'atemptat contra els advocats laboralistes d'Atocha—, la legalització del Partit Comunista d'Espanya (PCE) i les dificultats i els reptes per arribar a les eleccions municipals de 1979. L'obra està coordinada per Jaume Guillamet i compta amb els treballs de Marcel Mauri, Ruth Rodríguez, Francesc Salgado i Christopher Tulloch (UPF), així com de Tobias Reckling (Universitat de Viena).

Si *Las sombras de la transición* aborda la mirada externa per part dels corresponsals, la tercera obra, *La transición de la prensa. El comportamiento político de diarios y periodistas*, aprofundeix de forma clara en la conducta informativa i política observada pels principals diaris nacionals i periodistes durant la transició. Per una part, s'analitzen els rotatius que ja es publicaven des d'abans de la Guerra Civil, com *La Vanguardia Española* de Barcelona, *ABC*, *Informaciones* i *Ya* de Madrid, així com els dos principals òrgans del Moviment Nacional a la capital, el matutí *Arriba* i el vespertí sindical *Pueblo*, i el franquista *El Alcázar*. D'altra banda, s'examinen els nous periòdics apareguts en els mesos posteriors a la mort de Franco, com *Avui* a Barcelona, *El País* i *Diario 16* a Madrid, *Deia* a Bilbao i *Egin* a Hernani (Guipúscoa). El llibre aporta una anàlisi introductòria de les condicions polítiques, legals, judicials i professionals en què es va produir la transició de la premsa, així com reflexions de periodistes i polítics sobre el comportament i la relació entre els uns i els altres.

La importància que tenia el paper en aquella època s'explica perquè era l'únic espai que gaudia d'una certa llibertat, tot i que no total. La televisió i la ràdio estaven controlades pel govern, i la premsa, per tant, era el lloc on la informació i les opinions diferents a les oficials es podien vehicular. De l'estudi es desprèn, per

exemple, que les publicacions que ja existien durant el franquisme tenien tendència a donar suport electoral en exclusiva a Adolfo Suárez o a Alianza Popular; mentre que les noves, a les forces d'oposició, encara que en cap d'elles el suport era directe a un partit en concret. L'obra es completa amb un epíleg sobre els límits i excessos de l'anomenat «parlament de paper». Aquesta obra, coordinada per Jaume Guillamet, compta amb les aportacions d'un grup d'onze investigadors de la UPF (Carles Pont, Marcel Mauri, Ruth Rodríguez, Christopher Tulloch, Francesc Salgado, Anna Nogué, David Caminada i Rita Luis), així com de la Universidad de Sevilla (Jezabel Martínez Fábregas) i de la Universidad Carlos III de Madrid (Josep M. Sanmartí).

En conjunt, els tres llibres aporten una mirada exhaustiva sobre la transició espanyola als ulls de la premsa nacional i internacional. En termes generals, cal concloure que el relat periodístic de la premsa estrangera va ser més independent i crític que el de la premsa espanyola, més condicionada per la seva vinculació al règim franquista i la vigència de la llei de Premsa fins a l'aprovació de la Constitució de 1978. També cal assenyalar l'actitud més oberta de les revistes polítiques i els nous diaris sortits el 1976. Tot i aquestes diferències, és indubtable que ambdós tipus de premsa van tenir un rol imprescindible en el procés de canvi polític. Les tres obres que ens ocupen són un valuós testimoni historiogràfic per reexaminar, passats quaranta anys, els relats i comportaments que, des de dins i des de fora, la premsa va mostrar en aquell moment tan transcendent de la nostra història recent.

Xavier Ramon Vegas
Universitat Pompeu Fabra
xavier.ramon@upf.edu

Guillamet Lloveras, Jaume; Moreno Chacón, Manuel; Teixidor Colomer, Anna, i Testart Guri, Albert (2009). *Història de la premsa de Figueres (1809-1980)*. Figueres: Ajuntament de Figueres - Diputació de Girona, 588 p.

La celebració dels dos-cents anys de l'edició del periòdic *Gazeta de Figueras* (1809) va servir per publicar el llibre *Història de la premsa de Figueres*, coeditat entre l'Ajuntament de Figueres i la Diputació de Girona. L'exhaustivitat de l'obra, que inclou prop de dos segles de premsa, és un reflex del rigor del coordinador i primer firmant del volum, el professor

figuerenc Jaume Guillamet. L'autor ha publicat nombrosos llibres sobre la història de la premsa a Catalunya i ha contribuït notablement en recerques d'importants obres que abracen els avatars de la premsa catalana, espanyola i mundial.

El llibre, que neix de la beca Ciutat de Figueres de l'any 2004, és l'estudi més complet de la reeixida premsa de la capital empordanesa, encara que abans se n'havien fet algunes aproximacions en format breu. L'any 1948 Juan Guillamet publica un article titulat «Apuntes para la historia del periodismo local» al setmanari *Vida Parroquial*, i l'any 1954, Montserrat Soler fa una catalogació cronològica de les publicacions publicades a Figueres fins a l'any 1949, que publica a la revista *Biblioteconomia.* La premsa figuerenca també té un lloc destacat en diferents obres completes, d'entre les quals destaquem les de Joan Givanel (*Bibliografia catalana. Premsa*, 1932); de Rafael Tasis i Joan Torrent (*Història de la premsa catalana*, 1966); i de Jaume Guillamet (*La premsa comarcal. Un model català de periodisme popular*, 1983).

El valor de l'obra que ens ocupa és que és un catàleg històric general de la premsa de la ciutat de Figueres. Les 194 publicacions referenciades tenen una fitxa històrica hemerogràfica i un complet article de presentació i explicació. El llibre es divideix en vuit grans períodes: I) Els orígens (1809-1868); II) El Sexenni Democràtic (1868-1874); III) La Restauració (1875-1923); IV) La Dictadura de Primo de Rivera (1923-1931); V) La Segona República (1931-1936); VI) La Guerra Civil (1936-1939); VII) El franquisme (1939-1975); VIII) La transició a la democràcia i l'autonomia (1975-1980). De cada període se'n fa un acurat estudi introductori en què se'n destaca els trets característics més rellevants.

El capítol final del llibre *Història de la premsa de Figueres* fa una anàlisi del naixement i desenvolupament de la premsa a la ciutat amb les singularitats i les característiques que li són pròpies. Semblantment, es posa en valor el fet que la premsa figuerenca ha contribuït notablement a la història de la premsa a Catalunya.

Els quatre autors han fet recerca en diferents hemeroteques, arxius i biblioteques per a la localització i sistematització de les publicacions de cada període que han analitzat i descrit en el llibre. I han optat per un criteri generós d'incloure tots els periòdics dels quals hi ha referències en les publicacions, fins i tot algunes de periodicitat anual, mecanoscrites o manuscrites. L'encertada decisió es va prendre per «abastar l'esforç de creació de publicacions periòdiques», indiquen els mateixos autors.

Les prop de dues-centes publicacions indexades s'han classificat per la tipologia dels periòdics amb unes categories bàsiques pel que fa al contingut (informatiu, polític, oficial, cultural, religiós, humorístic, agrícola, esportiu, escolar, professional, sindical i sardanista). I, en funció dels corrents pròpies de cada època, també s'ha tingut en compte l'orientació política i religiosa de cada publicació.

L'any 1809 el corregidor Tomàs Puig va posar la llavor del periodisme figuerenc amb la primera *Gazeta de Figueras* i, com demostra el llibre, no va ser una anècdota aïllada. La capitalitat de la ciutat pel que fa a la gran i rica iniciativa editorial periòdica, malgrat no ser cap de província, es manté fins als nostres dies amb un dinamisme periodístic envejable si es compara amb ciutats semblants i sovint superiors en població a Catalunya.

L'estudi de Guillamet, Moreno, Teixidor i Testart arriba fins al 1980, el de les primeres eleccions al Parlament de Catalunya; caldrà que aquests autors o altres, amb noves recerques, ampliïn el creixement mediàtic que ha experimentat la capital de l'Alt Empordà en aquests darrers quaranta anys. A més de l'important nombre de capçaleres periòdiques, fora bo conèixer les iniciatives en ràdio, televisió i plataformes digitals per estudiar-les i sistematitzar-les en una nova obra que inevitablement haurà de referenciar l'excel·lent recerca que recull el llibre *Història de la premsa de Figueres (1809-1980)*.

Carles Pont Sorribes
Universitat Pompeu Fabra
carles.pont@upf.edu

Arnabat, Ramon; Jané, Òscar, i Santacana, Carles (coord.) (2019). *La Segona República. Balanç historiogràfic des dels estudis locals*. Catarroja – Barcelona: Editorial Afers, 305 p.

Aquest llibre que inicia una nova col·lecció —«Historiografia local»— d'Editorial Afers recull les aportacions de la I Jornada sobre historiografia local celebrada a Lleida el 18 de novembre de 2017. Aquesta jornada va ser el punt de sortida d'un projecte impulsat per la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i l'Institut Ramon Muntaner —entitats coeditores i responsables de la col·lecció— amb el suport explícit de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, Fundació Pública de la Diputació de Lleida, que vol ser de llarga durada, o millor dit de celebració regular biennal. El projecte pretén plantejar un estat de la qüestió de l'aportació realitzada a la historiografia general des de la recerca local

i comarcal a partir d'una extensa relació bibliogràfica d'estudis —llibres o articles— sobre un període i una temàtica concrets que es plantejaran, cada dos anys, en la convocatòria de cada jornada. Una relació prèviament analitzada per àmbits encarregats a ponents, historiadors i historiadores especialistes en cada temàtica.

El període històric tractat en la primera jornada de l'any 2017 fou la Segona República dividida en nou àmbits concrets, cada un d'ells amb una persona responsable d'articular l'anàlisi de les aportacions historiogràfiques de les darreres dècades a partir d'una corresponent i extensa bibliografia de les mateixes. Els àmbits foren els següents: «El corrents polítics» per Carles Santacana; «L'organització del poder local a les Illes Balears durant la Segona República» per Arnau Company; «Aportacions sobre les dones i la Segona República» per Meritxell Ferré; «Els estudis d'història de la premsa local a la Segona República» per Josep M. Figueres; «Segona República. Transmissió / Moviment d'idees» per Antonio Calzado; «La cultura de l'etapa republicana. Darreres aportacions i algunes reflexions més» per Enric Pujol; «Ateneus republicans (1931-1938). Context, balanç historiogràfic i línies de recerca» per Ramon Arnabat i Xavier Ferré; «L'ensenyament. Estat de la qüestió» per Cèlia Cañellas; i finalment «Conflictivitat social, obrera i pagesa a la Catalunya republicana. Apunts, balanç i perspectives» per Manel López.

L'objectiu de la jornada i del projecte és aportar coneixement «generat pels estudis fets utilitzant la dimensió local que haurien de permetre matisacions prou rellevants als discursos sobre l'evolució històrica de la societat catalana», tal com s'indica en la presentació introductòria. Ben mirat, del que es tracta és de reconèixer i/o donar a conèixer les aportacions de la historiografia local i comarcal produïdes durant el darrer terç del segle xx i les gairebé dues dècades del segle actual, tenint present que no es poden obviar, ni molt menys menystenir. L'anàlisi de la producció d'estudis històrics continguts en monografies o articles de revistes, en bona part editades pels centres i instituts d'estudis, va paral·lel al mateix interès evolutiu i canviant cap a temes determinats sobre la Segona República a partir de la denominada transició democràtica, ben mirat a partir dels interessos i les visions que del passat es tenen des de cada present. Aquests estudis configurats a partir de les realitats locals han anat propiciant la percepció de la complexitat i la diversitat social i política de la Segona República, amb un conjunt de situacions molt diferenciades, no sols entre ciutat i camp, sinó entre pobles i

comarques. Carles Santacana presenta els anys vuitanta com l'inici de tot plegat indicant que «tot allò que volgués ser renovador havia de passar per una història local que fugia del localisme. I aquesta història local no havia de defugir les etapes més conflictives…».

Si bé la major part d'àmbits se centren a analitzar el desenvolupament de la Segona República a Catalunya, es van fer encàrrecs específics per a les Balears i el país Valencià. En el primer cas, Arnau Company indica que «l'àmbit del poder local és fonamental per poder treballar i analitzar el grau de republicanització que es produí arreu dels municipis de les Illes Balears…», sobretot per comprovar el grau de resistència dels sectors dominants. I en aquest cas i en d'altres, el municipi és evidentment un marc d'anàlisi excel·lent. En l'àmbit de la història de les dones, Meritxell Ferré apunta que la majoria de publicacions sobre el tema «són investigacions de caire local i de gènere, un recull d'històries de vida de les dones que van viure els anys de la Segona República, que pretenen construir la realitat i les trajectòries vitals d'unes dones en un context local…». En aquest sentit, la història oral ha tingut un paper destacat en molts projectes de recerca iniciats per diversos arxius i centres d'estudis que, en alguns casos, es van poder realitzar gràcies a la línia de subvencions del Memorial Democràtic.

En el cas de la premsa local i comarcal, la seva importància rau en bona part en el fet que els «diaris locals són, generalment, els primers en tiratge i influència en cada ciutat catalana…», tal com apunta Josep M. Figueres, que així mateix destaca la importància dels setmanaris locals. I en les mancances que encara s'apunten en aquest àmbit, els estudis sobre la premsa constaten que són imprescindibles, entre altres coses, per entendre les lluites polítiques, ideològiques, socials i culturals del món local i comarcal. Les mancances que s'observen en els estudis sobre la Segona República queden reflectides en algun àmbit, com és el cas del País Valencià en la transmissió i el moviment d'ideas encarregat a Antonio Calzado, que constata «la vasta escassetat d'articles, comunicacions o monografies centrats en la Segona República», així com el desconeixement de les contribucions que en els darrers anys s'han aportat des de les institucions, els centres i instituts d'estudis i les petites editorials. Al mateix temps que insisteix en l'interès investigador per a aquest període transcendental, recomana la continuïtat en els esforços de dignificació i renovació metodològica sense perdre «la sensibilitat i compromís amb la terra i la seua gent». Sens dubte, els ba-

lanços, entre altres coses, serveixen per detectar buits i per reforçar propostes que convindria mantenir coordinades entre els àmbits territorials a través dels centres i instituts d'estudis i les respectives universitats.

En l'àmbit de la cultura, Enric Pujol, que fa una radiografia molt extensa i condensada de tots els àmbits, com a colofó del que examina i mirant cap al futur, proposa «estimular visions territorialment més àmplies que la d'una població o comarca…». Una altra proposta seria acotar temàticament més els futurs congressos i jornades tot conservant la territorialitat de les terres de parla catalana. Ramon Arnabat i Xavier Ferré, que tracten el tema dels ateneus republicans, fan balanç de les obres publicades establint cinc grups: «1) històries generals que inclouen el moviment associatiu republicà; 2) monografies generals sobre el moviment ateneístic i associatiu; 3) monografies locals/comarcals sobre la Segona República que inclouen estudis del món associatiu; 4) monografies sobre associacionisme/ateneisme durant l'època republicana: i 5) monografies d'ateneus que inclouen el període republicà». Sobre l'ensenyament, Cèlia Cañellas també convida de cara al futur a «estimular estudis que superessin l'estricte localisme municipal…». Ho proposa després de fer balanç del tema acotant els següents aspectes: la voluntat de bastir un sistema educatiu públic; la laïcització escolar; els principis de l'escola nova i la formació del magisteri; la catalanització; l'ensenyament secundari i l'especialitat; el Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU); i, finalment, fa una breu ullada a altres terres de parla catalana. La conflictivitat a la Catalunya republicana que tanca els àmbits de les actes de la jornada, analitzada per Manel López Esteve, inclou una frase de Josep Fontana que val la pena reproduir per remarcar la importància que cal donar als estudis històrics sobre el període de la Segona República: «Em sembla molt bé que l'esforç dels joves historiadors estigui traient a la llum els crims del franquisme […] Però jo voldria que no oblidéssiu, en estudiar els crims del franquisme, que el major de tots va ser, justament, el d'haver destruït aquesta gran esperança col·lectiva de la Segona República espanyola». Manel López assenyala que els estudis sobre la conflictivitat social del període republicà van ser molt primerencs. Es refereix evidentment a la qüestió agrària, l'obrerisme i els conflictes laborals. Indica que a principis del segle actual, malgrat mancances i buits, s'havia estudiat prou per tenir una comprensió millor de les reivindicacions pageses al voltant dels contractes de conreus, l'accés a la propietat de la terra, la re-

organització de la patronal agrària, la relació entre el conflicte, la mobilització social i la capacitat d'organització de la pagesia pobra, etc. Així mateix s'havia avançat en la comprensió de les variades formes d'organització i acció del moviment obrer i en la relació existent entre la crisi econòmica, la conflictivitat social i la radicalització política. Avenços que s'havien desenvolupat en gran mesura a partir de la història local.

Aquest llibre fa una aportació bàsica a tenir en compte a l'hora d'iniciar o continuar recerques d'aquest període, tant per l'extensíssima bibliografia que relaciona temàticament com per l'anàlisi molt documentada que cada ponent va fer de l'àmbit respectiu. Sens dubte, és un transvasament d'informació i d'anàlisi biogràfica des de les històries d'àmbit local a les generals, i també a l'inrevés. Una pràctica que esdevé imprescindible per encarar qualsevol període històric, aquest en particular per les complexitats i diversitats que se succeïren en un període temporal breu, intensament viscut en el món local. Una eina que demana veure com s'incrementaran propostes similars en jornades futures.

Josep Santesmases i Ollé
Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana
santesmases@telefonica.net

Tortella, Gabriel; García Ruiz, José Luis; Núñez, Clara Eugenia i Quiroga, Gloria (2016). *Cataluña en España. Historia y mito*. Madrid: Gadir Editorial, 538 p.

Gabriel Tortella és, sense cap mena de dubte, un dels grans noms de la història econòmica espanyola, avalat per un currículum brillant i pel reconeixement general dels científics i acadèmics de la seva disciplina. Els seus col·laboradors en aquest assaig són també professionals de prestigi i amb obra contrastada, malgrat la seva relativa joventut. D'entrada, cal agrair l'esforç d'aquests excel·lents experts per a documentar-se sobre mil anys d'història de Catalunya i elaborar tota una interpretació global que vol ésser nova. Un cop que el lector n'examina els continguts, però, aquesta primera impressió positiva va essent modificada amb dubtes, de primer, i amb autèntica sorpresa, més endavant.

L'obra, segons expliquen de bell antuvi els seus autors, està inspirada «en temas de candente actualidad», la qual cosa vol dir —ras i curt— en els conflictes polítics dels darrers anys a l'entorn de l'anomenada «qüestió catalana» i es dirigeix gairebé exclusivament a rebatre allò que ells qualifiquen d'interpretació mítica i nacio-

nalista de la història de Catalunya. Es tracta, per tant, d'un text polèmic expressament adreçat a rebutjar les premisses i les conclusions dels treballs d'altres historiadors. És a dir, una autèntica «lletra de batalla». Segurament, el destinatari principal, per ésser el més citat, és Josep Fontana, intel·lectual i militant marxista durant gairebé seixanta anys, mort el mes d'agost de 2018, que molt difícilment podria classificar-se com a practicant d'una historiografia «mítica i nacionalista».

L'obra de Tortella i els seus col·laboradors vol demostrar que Catalunya és Espanya i a fe que ho aconsegueix. El secret és en la concepció d'Espanya que utilitza i que deixa perfectament definida des de la primera línia de la pàgina 1. Vegem-ho: «España es una designación geográfica que se refiere a una península europea (la península Ibérica) de forma aproximadamente cuadrangular y compacta». Descrita en aquests termes, Espanya ha existit sempre i seguirà existint sempre, llevat d'un gran daltabaix de dimensions tel·lúriques. Qualsevol territori pertanyent a l'esmentada península ha estat, és i serà espanyol per tota la nit del temps. Així doncs, Espanya existiria, sense discussió, en forma de «unidad de destino en lo universal».

Ara bé, més que «destino en lo universal», la fórmula es transforma en autèntic «desatino en lo universal». En efecte, segons la definició d'Espanya dels autors, presa literalment, no en formen part els territoris africans —i no europeus— de l'Estat; és a dir, Ceuta i Melilla i les Illes Canàries. Tampoc formen part de l'Espanya dels nostres autors la Vall d'Aran i les Illes Balears perquè no integren pas la península Ibèrica. Van, tal vegada, de separatistes?

No és aquesta l'única singularitat de la seva definició d'allò que és Espanya. La simple veritat és que la península Ibèrica es troba ocupada actualment, i des de fa molts anys, per cinc estats europeus: Espanya —que és el més gran—, Portugal, Andorra, França (Alta Cerdanya) i Gran Bretanya (Gibraltar). Si l'element de pertinença a un espai ben delimitat fos el criteri definidor de la natura dels territoris, Catalunya no seria espanyola sinó francoespanyola, puix que la Vall d'Aran, l'Alta Cerdanya, el Rosselló, el Vallespir i el Conflent es troben en territori extrapeninsular, del costat dels Pirineus septentrionals que ocupa molt majoritàriament l'Estat francès. «El primer dia que visitem els envoltants de Perpinyà ens va sorgir aquesta pregunta que no vàrem parar de fer-nos durant tot el viatge: *som a França o a Catalunya?*», es pregunten els bloguers Rachele i Gábor, així com, de ben segur, molts altres viatgers i bloguers.

Abans, àdhuc, d'aquesta pintoresca aproximació al concepte d'Espanya, els nostres autors assenyalen allò que els sembla a ells un conjunt d'estranys fenòmens historiogràfics que demostrarien que la historiografia carregada d'ideologia pot deformar els fets per tal d'emmotllar-los a un marc preconcebut. Reprodueixo literalment l'afirmació més llampant al respecte: «El ejemplo más palmario (aunque sin duda no el más grave) es la práctica de cambiar la numeración de los reyes de Aragón en favor de la que hubieran tenido si solo hubieran sido condes de Barcelona» (p. ii). En altres passatges del text els autors al·ludeixen a aquest mateix assumpte i denuncien com a incorrecta i confusionària la numeració de la historiografia *catalanista* que converteix Pedro III d'Aragó en un fals Pere II, o transforma Pedro IV d'Aragó en un no menys fictici Pere III.

Aquesta vegada —ai las!— els autors no han fet pas una bona tria. El tema de la utilització d'ordinals en la historiografia per tal de distingir personatges d'un mateix nom (pontífexs, reis, comtes…) apareix al nostre país per primera vegada justament de la mà del rei Pere el Cerimoniós (1319-1387) que va emprar l'expressió *Pere terç* en més d'una dotzena d'ocasions i, en canvi, ni una sola vegada les expressions Pere IV o Pedro IV.

És ben fàcil comprovar-ho. En efecte, el rei Pere el Cerimoniós, un brillant personatge molt injustament tractat per alguna historiografia, va signar com a *Pere terç rey d'Aragó* el text de les *Ordinacions fetes per lo Senyor en Pere terç rey d'Aragó sobre lo regiment de tots los officials de la sua cort.* En aragonès va emprar l'expressió *Senyor Don Pedro tercero Rey d'Aragón*. Ell mateix, excel·lent historiador i cronista, autor de textos diversos, va redactar la frase «aquesta és la libreria del rey en Pere III en diferència dels reys altres que han aquí nom Pere», quan va regalar la seva biblioteca al monestir de Poblet. Si s'admet el criteri de Tortella i collaboradors, s'hauria d'acceptar també que aquell rei Pere el Cerimoniós i els seus successors foren els fundadors de la historiografia catalanista. Confesso que resto completament perplex.

A banda d'aquestes subtileses, els nostres autors formulen moltes afirmacions que resulten francament sorprenents. Segons ells, el rei Martí l'Humà (1356-1410), que va governar entre 1396 i 1410, va decretar «la fi de la jurisdicció senyorial», la qual cosa li hauria motivat l'enemistat de la noblesa però hauria provocat «la gradual transició de la societat feudal a la moderna». Si això fos cert, si en ple segle xv un monarca de la casa reial de la Corona d'Aragó hagués decretat l'abolició de la jurisdicció senyorial,

ens trobaríem davant d'un cas d'anticipació extraordinària a la història mundial. Catalunya, primera terra lliure del feudalisme a Europa!

Som davant d'una troballa sensacional de la moderna historiografia? En temo que no pas del tot. Fins ara, ningú no en sabia res. Ni una sola paraula. No he trobat cap ni una referència a aquest misteriós assumpte en els treballs de trenta-sis especialistes en aquest regnat que es reuneixen al volum editat per M. Teresa Ferrer i Mayol, *Martí l'Humà, el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'interregne i el Compromís de Casp* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015). No es tracta pas de simples afeccionats, sinó dels millors especialistes en el tema. No cal dir res més.

Les observacions que anoto als paràgrafs precedents no fan referència a petits detalls, sinó a temes d'un gruix molt gran. Tanmateix, no passen de la pàgina 24 del llibre, que en té més de 500. Tal vegada s'hauria d'escriure un altre llibre de dimensions similars per recollir i comentar altres observacions, sempre —aquestes sí— carregades de prejudicis, tòpics i afirmacions improvisades, sovint sense haver consultat no ja els articles especialitzats de centenars d'historiadors espanyols i estrangers sinó, encara, obres de referència i d'ús general ben conegudes del gran públic.

Hi hauria molt a dir sobre les parts dedicades a la història econòmica contemporània, única per a la qual els autors aprofundeixen en la historiografia convencional. Però no disposo de l'espai necessari. Tanmateix, voldria assenyalar que l'enfocament de les relacions econòmiques entre industrialització de Catalunya i política econòmica espanyola resulta poc original i gens convincent. Si el proteccionisme aranzelari va provocar la Revolució Industrial, perquè aquesta es va produir exclusivament a Catalunya i no a la resta dels territoris de l'Estat? És que, per ventura, no s'aplicava el proteccionisme aranzelari a tota la península, als arxipèlags i, àdhuc, a les colònies de les Antilles i les Filipines?

Tampoc no és gens convincent la idea implícita en el sentit que la industrialització de Catalunya va ésser impulsada decididament per l'Estat espanyol. Ben al contrari, es tracta d'un cas en què les mancances provocades pel trist paper de l'administració pública central ho dificulta tot i ho bloqueja gairebé tot. La contribució de l'Estat a la industrialització catalana va ésser quasi nul·la, si no directament negativa. No es pot estar d'acord amb afirmacions com «el Estado franquista invirtió masivamente en Cataluña» (p. 266). L'exemple de les autopistes és realment sagnant: les han pagat ge-

nerosament els residents a Catalunya amb els peatges de cada dia.

Els retards clamorosos a nivell de les infraestructures físiques (ports, ferrocarrils, carreteres…) o de la formació de capital humà (escoles, hospitals, ensenyament superior, formació professional…) s'arrosseguen durant els segles xix, xx i xxi, tal com poden comprovar els ciutadans cada dia de la seva vida al sistema de ferrocarrils de rodalies o als eixos bàsics del transport. Basta llegir les queixes públiques de les grans institucions econòmiques que no es distingeixen pas per fer costat al sobiranisme polític.

Penso, modestament, que aquesta obra no arribarà a figurar entre les aportacions destacades dels seus autors al coneixement històric. El llibre de Tortella i col·laboradors suscita fàcilment en el lector desprevingut crítiques i rebuig. Això darrer no seria en opinió meva, emperò, una bona reacció. De segur que és molt més útil mirar-s'ho amb cura, valorar-ho de forma ponderada i equànime i aprofitar les idees i les aportacions que puguin passar pel garbell d'una crítica serena i imparcial. Una feina prou complicada…

Jordi Maluquer de Motes i Bernet
Universitat Autònoma de Barcelona
Jordi.Maluquer@uab.cat

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

PIERRE RICHÉ (1921-2019)

Gaspar Feliu[1]
Institut d'Estudis Catalans
Societat Catalana d'Estudis Històrics

El proppassat 6 de maig morí a París Pierre Riché, un dels grans historiadors francesos de la segona meitat del segle xx, especialista en l'alta edat mitjana i més en concret dels aspectes culturals, familiars i eclesiàstics d'aquesta. El centre principal d'investigació de Riché va ser la transmissió de la cultura antiga al món medieval, fet que de retruc el portà a estudiar l'educació a l'alta edat mitjana a través de l'estudi d'alguns dels personatges més influents del món cultural i social medieval, com sant Bernat, Gregori el Gran, Abbó de Fleury i Gerbert d'Orlhac. S'interessà, d'altra banda, per l'educació i la socialització de les dones i els infants; en aquest aspecte, és bàsic el seu estudi sobre la carta de Duoda al seu fill Guillem.

En realitat, Duoda (esposa de Bernat de Septimània i mare de Guillem de Septimània) i Gerbert d'Orlhac (el futur papa Silvestre II, educat a Vic i Ripoll), dos personatges forasters, però que tenim com a nostres, lligaven Pierre Riché a Catalunya. També ho feien circumstàncies personals de bon record: l'any 1951 hi conegué la seva futura esposa durant un viatge organitzat pels estudiants catòlics francesos a les esglésies romàniques dels Pirineus, de la Grassa a Vic, completat amb una escapada a Mallorca rere les petges de Chopin i George Sand. Cinquanta anys més tard, el 2001, participà de manera destacada en el congrés sobre Gerbert d'Orlhac celebrat a Vic, i havia mantingut contactes amb alguns investigadors catalans. Val a dir, però, que no tingué una relació continuada amb el món acadèmic català ni espanyol: quan fa balanç dels seus contactes professionals, que s'estenien del Canadà al Japó, ni tan sols esmenta les relacions

1. E-mail: gaspar.feliu@hotmail.com

que hi podia haver tingut. Segurament ni el règim polític ni els escolarques que dominaven el panorama acadèmic no l'atreien gaire. Tot i això, Riché ha estat un autor conegut i reconegut pels especialistes catalans de l'alta edat mitjana.

Pierre Riché havia nascut a París en el si d'una família modesta, tot i que la seva mare era mestra; pogué estudiar el batxillerat gràcies a una beca. En esclatar la Segona Guerra Mundial, davant l'avanç alemany, la família marxà cap al sud, prop de Tolosa, però l'any 1941 ja havien tornat a París, on Riché s'examinà de batxillerat i després dels dos cursos preparatoris que eren de rigor, entrà a la Sorbona. La seva llicenciatura en història gairebé va coincidir amb el final de la guerra. En aquell moment ja havia decidir decantar-se per l'estudi de l'alta edat mitjana. L'any 1948 passà l'agregació per a professors de batxillerat i anà a exercir a Constantina, a l'interior d'Algèria; la seva estada no el portà de moment a qüestionar el colonialisme francès, però sí que quedà esborronat per les seves misèries. Hi estigué només un any i marxà a Le Mans; mentrestant, intentava treballar en la seva tesi d'estat, que volia ser la continuació del llibre del seu mestre Henri-Irénée Marrou sobre l'educació a l'antiguitat: el tema elegit fou el pas de l'educació antiga a la medieval, però la càrrega docent i l'allunyament de les grans biblioteques no el permetien avançar gaire, fins que l'any 1951 decidí deixar l'ensenyament mitjà per l'universitari. Obtingué de primer una plaça d'adjunt a la recerca al CNRS, i el 1953 una altra d'ajudant d'Història Medieval a la Sorbona. Aquell mateix any publicà el seu primer llibre, dins la coneguda col·lecció «Que sais-je?», una obra dedicada a les invasions bàrbares, de la qual se'n feren deu edicions. L'any 1957 pogué accedir a una plaça de professor universitari a Tunis, antiga colònia francesa independent des de tres anys abans, però que mantenia bones relacions de col·laboració amb l'antiga metròpoli. La càrrega docent no era excessiva i Riché hi pogué acabar la tesi d'estat, que entre 1945 i 1962 havia necessitat tres directors, Halphen, Perrin i Renouard, tres noms de gran pes en la historiografia francesa de la part central del segle xx. La tesi va ser defensada l'any 1962, quan ja feia dos anys que Riché havia tornat a França i exercia a Rennes. El llibre (només es podien defensar tesis publicades) tingué un gran èxit: se'n van fer quatre edicions i es va traduir a sis idiomes. Com a tesi complementària i amb la finalitat d'il·lustrar l'educació de l'aristocràcia, Riché va presentar la carta de Duoda al seu fill Guillem. Tot i que el document havia estat publicat sense gaire rigor al segle xix, el coneixement d'un manuscrit trobat a Barcelona va permetre presentar una nova versió, més completa, i els comentaris de Riché, que qualificava el document com «un manual

d'educació carolingi», van significar el descobriment de Duoda com una dona lletrada en un segle que ho era tan poc i la va convertir en una precursora del feminisme, tot i que Riché posava sobretot en valor el coneixement que la carta permetia obtenir sobre els comportaments i ideals de l'alta noblesa de l'època. A més a més, a Rennes formà part d'un grup de professors que emprengueren una àmplia renovació de la vida universitària, de manera que els set anys que passà a Bretanya, profitosos i plàcids, li van deixar un gran record: de fet, hi tornava de vacances sempre que podia i hi establí la seva segona residència: a l'illa de Bréhat. L'etapa següent va ser ben diferent: el desig de tornar a París el dugué a acceptar una plaça a la nova universitat de Nanterre l'any 1967; de fet, la universitat era tan nova que no estava ni acabada. Es trobà així a l'ull de l'huracà dels fets de Maig del 68 des de dos punts: Nanterre i la Cité Universitaire, on exercia de director de la Casa de l'Índia; el càrrec no tenia sou, però permetia disposar d'un pis prou ampli, que significava un estalvi important en una ciutat de lloguers cars. Contra el que es podria suposar, Riché considerava positiva la revolta, que va permetre la reforma d'un sistema universitari fortament jerarquitzat i anquilosat. De fet, en les seves memòries es mostra orgullós d'haver contribuït al pas a una universitat més democràtica, participativa i renovada pedagògicament, on treballà fins a la seva jubilació el 1989, a l'edat de 68 anys. Els anys de Nanterre, Riché va publicar grans obres de síntesi, com *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien* (1973), *Écoles et enseignement dans le haut Moyen Âge* (1979), de la qual es van fer quatre edicions, la darrera l'any 2000, i *Les Carolingiens. Une famille qui fit l'Europe* (1983), llibre reeditat el 1997; *Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mille* (1987), i el mateix any de la seva jubilació, dues obres: *Les grandeurs de l'an Mille,* contra la idea de foscor i cataclisme que s'associa sovint amb la xifra, i *Césaire d'Arles,* un pas enrere en la seva cronologia d'investigació més habitual, en record d'aquest bisbe i teòleg dels temps de les invasions bàrbares; hi podem afegir, per la llarga preparació que exigí, l'edició, en dos volums, de les cartes de Gerbert d'Orlhac, publicades en col·laboració amb Jean-Pierre Callu, obra que aparegué l'any 1993.

Jubilació no significà de cap manera un cessament de la seva activitat. Per centrar-nos només en les publicacions principals, el 1995 aparegué *Éducation et culture dans l'Occident barbare; s. VIe–VIIIe*; l'any 2003, *Henri-Irénée Marrou, historien engagé,* dedicat a qui fou el seu principal mestre; l'any 2004, *Abbon de Fleury, un moine savant et combatif;* el 2005, *La vie des enfants au Moyen Âge* (amb Danièle Alexandre-Bidon); l'any 2006, també dos llibres, *Des nains sur les*

épaules des géants: maître et élèves au Moyen Âge, i *Grandeur et faiblesse de l'Église au Moyen Âge. L*'any 2008 publicà les seves interessantíssimes memòries: *C'était un autre millénaire, souvenir d'un professeur, de la communale à Nanterre,* una gran passejada per la història medieval i per la història viscuda, que permet una visió àmplia de la seva obra i de la seva tasca d'historiador, així com reflexions molt interessants sobre els esdeveniments i els canvis socials al llarg gairebé d'un segle. Però les memòries no serien la seva darrera obra: l'any 2013 tornà encara sobre l'any mil, per destacar-ne més si calia els aspectes positius de l'època: *Les lumières de l'an mille.*

Riché no va ser només investigador i autor de llibres importants: també animà llocs de trobada i intercanvi d'idees, i hi participà molt activament. Entre els primers destaca el Centre de Recherches sur l'antiquité tardive et le Haut Moyen Âge (amb André Chastagnol), un centre pluridisciplinari que posava en relleu les continuïtats entre els dos períodes; el centre organitzava col·loquis i publicava *cahiers* sobre temes determinats. També va participar en la fundació del Centre de Recherches monastiques de Landévennec, a Bretanya. Com a participant, va ser assidu a les setmanes d'Spoleto, mantingué contactes intensos amb l'École Française de Rome i acudia gairebé sempre a les reunions setmanals de la Société d'Antiquaires de France, que presidí durant un temps.

Riché no va ser només un gran historiador, va ser també una gran persona i un observador atent i gens passiu de gairebé un segle de la història de França, en especial d'alguns moments crucials que va viure molt de prop. És veritat que la Segona Guerra Mundial no sembla haver-lo implicat més enllà de les dificultats dels temps, des de l'obtenció de queviures al perill de ser enviat com a obrer a Alemanya; de fet, aquests van ser anys de formació i canvis personals, amb un relatiu aïllament del món exterior. El Riché jove, potser per oposició al pare, de tendències socialistes, va militar en la dreta autoritària catòlica i fins i tot en l'antisemitisme; la guerra es va endur l'antisemitisme, fins al punt que en plena contesa va buscar un company de curs, jueu, a qui havia fet objecte de burles i menyspreus per a demanar-li perdó. Després va cercar com a director del seu treball de fi de carrera Louis Halphen, també jueu, que havia passat la guerra en la clandestinitat, el qual acceptà dirigir-li un estudi sobre sant Bernat; uns anys més tard Riché fundà i animà un centre d'estudis judeocristians.

Riché es mantingué sempre catòlic, però a partir de la guerra el seu catolicisme va deixar de ser bàsicament polític i es feu més religiós; s'inscrigué en les joventuts estudiantils cristianes i participà en els cercles universitaris renovadors,

gairebé podíem dir purificadors, impulsats pel futur cardenal Danielou, a l'hora que s'implicava a fons en l'escoltisme. Aquest catolicisme obert l'acompanyà sempre més i el feu ser crític amb les manifestacions religioses més tradicionals, com la Setmana Santa de Sevilla, que qualificava de «folklore paganoreligiós»; es posicionà també en favor de l'ensenyament públic com a preferible a l'anomenada escola lliure (que a França venia a voler dir catòlica), i contra el predomini de l'Església en la vida pública de Bretanya o del Canadà; s'anà mostrant cada vegada més en desacord amb la jerarquia eclesiàstica i criticava diverses decisions de Pius XII, Joan Pau II i Benet XVI. En realitat, els seus principals referents són pensadors catòlics poc estimats per l'Església oficial, com Teilhard de Charden, Yves Congar i Marie-Dominique Chenu.

Com a observador i fins a un cert punt actor, Riché es posicionà en favor de la independència d'Algèria, que visqué des de Tunis; des d'on amb altres ensenyants, prengué partit contra la revolta militar i fins i tot contra el triomf d'aquesta, que representava la imposició del general De Gaulle com a primer ministre de França. Tot i que l'actuació d'aquest va resultar contrària al que esperaven els que el catapultaren al poder, això no ho podien saber els signants del manifest: si De Gaulle hagués fet el que esperaven d'ell els militars revoltats i els *pied noirs,* l'acte de coratge dels ensenyants els podia haver costat molt car. També davant dels fets de Maig del 68, que no cal recordar-ho, van començar a la seva universitat de Nanterre, Riché es mostrà comprensiu amb les reivindicacions dels estudiants i els anys següents lluità per la renovació de les estructures de la universitat francesa, en favor d'una major opcionalitat, un augment de la pluridisciplinarietat i, sobretot, la millora de les relacions entre professors i alumnes.

En definitiva, la vida i l'obra de Pierre Riché es poden condensar en dues frases que el defineixen, una com a professor universitari i l'altra com a persona: com a professor, la seva divisa, presa en préstec de Beda el Venerable: «He passat tota la vida aprenent, ensenyant i escrivint»; com a persona, la definició que va fer del seu amic i primer president de la Universitat de Nanterre, René Rémond: «Gran professor i gran historiador, cristià, home de fe i home lliure».

Amb el record del seu mestratge i l'agraïment pels seus llibres i el seu testimoni, descansi en pau!

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics
ISSN: 0213-6791. ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995.
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Núm. XXX (2019), p. 339-346

MICHEL VOVELLE (1933-2018) I GUY BOIS (1934-2019): RECORD I HOMENATGE

Josep M. Salrach[1]
Institut d'Estudis Catalans
Societat Catalana d'Estudis Històrics

En pocs mesos el que subscriu ha perdut dos grans amics i la historiografia francesa dos dels seus mestres. Malgrat les diferències, Vovelle i Bois van tenir en comú la militància política, van practicar des de perspectives diferents l'anàlisi marxista de la història i van tenir reconeixement internacional. Ambdós van teixir amistats i complicitats intel·lectuals i científiques amb historiadors catalans, i van col·laborar amb la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

Michel Vovelle

Michel Vovelle va morir el 6 d'octubre de 2018 a Aix-en-Provence a l'edat de vuitanta-cinc anys. Havia nascut el 1933 a Gallardon, al nord-est de Chartres. Professor d'Història Moderna a la Facultat de Lletres de la Universitat d'Aix-en-Provence des del 1961, va passar després, el 1983, a la Universitat de París I, on va ser professor d'Història de la Revolució Francesa, i va succeir Albert Soboul en la direcció de l'Institut Històric de la Revolució. Tot i que es reconeixia deixeble d'Ernest Labrousse, Vovelle no es va dedicar a la historia econòmica com el seu mestre, sinó a la història política i de les mentalitats, que va obrir a l'anàlisi marxista i de la qual va ser un dels capdavanters. Conegut inicialment com a historiador de la mort (*Vision de la mort et de l'au-delà en Provence du XVe au XIXe d'après les autels des âmes du purgatoire,* 1970 —escrita

1. E-mail: josep.salrach@upf.edu

amb Gaby Vovelle, la seva primera esposa—; *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, 1978; *La Mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, 1983), va treballar també molt aviat sobre la Revolució (*Religion et Révolution: la déchristianisation de l'an II*, 1976) de la qual acabaria convertint-se en gran especialista (*La Révolution française. Images et récit*, 5 vol., 1986; *La Découverte de la politique*, 1992; *Combats pour la Révolution française*, 1993). Va practicar la microhistòria en obres com *L'irrésistible ascension de Joseph Sec, bourgeois d'Aix,* 1975; *Théodore Desorgues ou la désorganisation: Aix-Paris, 1763-1808*, 1985; *La Révolution au village. Une communauté gardoise de 1750 à 1815: Saint Jean de Maruéjols*, 2013. Ja retirat (1993) i pensant en les netes i el net que li han donat les seves filles Sylvie i Claire, va escriure *La Révolution française expliquée à ma petite fille* (2006). Vovelle és autor de més de trenta-cinc obres amb títols traduïts a una desena de llengües, entre les quals l'espanyol: *La caída de la monarquía 1787-1792* (1979); *Ideologías y mentalidades* (1985); *La mentalidad revolucionaria* (1989); *Introducción a la historia de la Revolución Francesa* (2000).

Membre del Partit Comunista Francès des de 1956, Jean-Pierre Chevènement, que el 1983 era ministre de la Recerca del govern de François Mitterrand, el nomenà coordinador de la Commemoració Científica del Bicentenari de la Revolució Francesa, segurament el principal dels molts càrrecs que va acumular aquells anys, entre el quals el de president de la Societat d'Estudis Robespierristes (1985-1994), director de la revista dels *Annales historiques de la Révolution française*, president de la Comissió Internacional d'Història de la Revolució Francesa, etc. Recollint el testimoni d'Albert Soboul i Ernest Labrousse es convertí llavors en el cap de fila de la historiografia marxista a França. Vovelle ha deixat testimoni de l'experiència dels anys d'organització de la Commemoració Científica del Bicentenari (1983-1989) en el llibre *La Bataille du bicentenaire de la Révolution française* (2017). En ell, i des d'una perspectiva més àmplia, que tracta els conflictes polítics i universitaris dels anys 1981-1993, explica com la Commemoració va topar amb oposició a la dreta i a l'esquerra. A la dreta es va congriar un moviment contrari, universitari i mediàtic, al capdavant del qual hi havia el diari *Le Figaro*, la Universitat de París IV i els Arxius Nacionals sota la direcció de Jean Favier. A l'esquerra, l'oposició estava dividida entre la vella escola de Soboul (mort el 1982) i els revisionistes. Encara que l'escola de Soboul considerava Vovelle un jove oportunista exponent d'un perillós marxisme heterodox, i Vovelle veia Soboul com a símbol d'un passat envellit, no hi hagué ruptura. Més complicada va ser la relació amb els revisionistes que encapçalava Fran-

çois Furet, filòsof historiador que refutava la causalitat social de la Revolució en nom de la contingència, i que considerava el procés revolucionari un moviment regressiu a causa dels excessos o *relliscades* populars. Les idees revisionistes, que es van estendre per la premsa d'esquerres, atacaven de front els grans principis de la filosofia marxista (el determinisme històric, la lluita de classes, la necessitat de la ruptura revolucionària), i qüestionaven la lectura que des de la universitat es feia de la Revolució com a fruit del conflicte entre una burgesia capitalista en ascens i una aristocràcia feudal fossilitzada en els seus privilegis. Entre uns i altres, Michel Vovelle i altres, com Claude Mazauric, intentaven renovar el camp marxista des de dins.

Fidel al PCF, «al mateix temps que herètic convençut», deia, el 1996 va ser elegit president de la Societat d'Amics de *L'Humanité*, i el 2012 va ser un dels mil intel·lectuals que en aquest diari van demanar el vot per a Jean-Luc Mélenchon en les eleccions presidencials.

La vinculació de Vovelle amb Catalunya es va establir a través de Pierre Vilar l'any 1979 quan, responent a una consulta de Josep Maria Salrach sobre qui podria dirigir el volum de l'edat moderna de la *Història universal* que l'editorial Salvat li havia encarregat, Vilar va recomanar Michel Vovelle. I va ser un encert extraordinari perquè aquest volum, escrit per historiadors francesos escollits per Vovelle, i traduïts per Carlos Martínez Shaw, il·lustrat amb imatges seleccionades pel mateix Vovelle, i amb peus d'il·lustració redactats per ell, és amb diferència el millor de la col·lecció. De la col·laboració editorial en derivà una amistat molt forta amb qui escriu aquestes ratlles, i que es va fer extensiva a altres historiadors catalans, particularment Lluís Roura de la UAB, que va fer un sabàtic a París on va treballar en contacte amb Michel Vovelle. Les vingudes de Vovelle a Barcelona es van fer llavors freqüents, i van incloure seminaris a la UAB, un llarg curs sobre la Revolució Francesa a la UPF, una entrevista a *L'Avenç* feta per Josep Maria Muñoz i la participació en un cicle de conferències sobre la Revolució organitzat per la SCEH entre febrer i maig de 1989. Aquestes conferències, impartides per Jean-Paul Bertaud, Michel Vovelle, François Furet i Colin Lucas es van aplegar en el llibre *La Revolució Francesa: quatre interpretacions*, publicat el 1990 a Barcelona per L'Avenç - SCEH, en el número 3 de la col·lecció «Còrsia».

Les anècdotes i els records personals de Michel Vovelle i de la seva segona esposa, Monique (Rebotier de soltera), lligats també al record de Mercè Aventín, esposa del signant, són moltes i no és aquest el lloc adequat per explicar-les.

Direm només que a Michel Vovelle li agradava recordar que quan tenia cinc anys i era un dels petits escolars dels seu pare Gaëtan, mestre en un petit poble rural, un dia de 1938 o 1939 va veure com entraven a classe per incorporar-s'hi uns nens espanyols refugiats de la guerra que no sabien francès, i el pare, per facilitar-los l'acolliment, els va invitar a cantar alguna cançó del seu país. Sense pensar-s'ho els nens van alçar el puny i van entonar: «Amunt els damnats de la terra, amunt els qui pateixen fam, la força pel dret és vençuda, s'acosta el bell temps de la pau…». Cantaven *La Internacional*.

Vovelle era un home afable, acollidor, amant del diàleg i molt intel·ligent, que estimava l'art i la música, i llegia molt. Tenia el do de l'escriptura i del discurs fluid, i sabia jugar amb les paraules, amb les quals construïa imatges suggerents. En el diàleg feia bromes subtils, a vegades amb un punt de malícia, que interpretava com a dolenteries i per això les acompanyava de gestos facials expressius. A classe comunicava fàcilment amb els estudiants, barrejava la dissertació amb l'exposició i el comentari d'imatges adients, i no s'estava de recórrer al cant com van constatar sorpresos els estudiants de la UPF el dia que a classe els va cantar l'*Himne de l'Ésser Suprem* escrit pel poeta revolucionari Théodore Desorgues amb música de François-Joseph Gossec.

Guy Bois

Guy Bois va morir el passat 8 de juny a l'edat de vuitanta-quatre anys. Nascut a Fes el 1934, fill d'un pare funcionari colonial, va fer els estudis de secundària a Rabat abans d'anar a París a l'Institut d'Estudis Polítics. La vocació política que l'acompanyaria tota la vida i la capacitat d'oratòria que desplegaria en les activitats públiques tenen segurament aquí, a Sciences Po, com es diu popularment, el seu bressol. Guy Bois es va afiliar llavors al Partit Comunista Francès (1954) i a la Unió d'Estudiants Comunistes (1956). Acabada la diplomatura de l'IEP el 1956, i havent fet un curs de llicenciatura a la Sorbona (1957), va preparar l'agregació d'història amb l'ajut i supervisió de Michel Vovelle, i va passar el concurs el 1959. Com feien llavors molts futurs professors universitaris francesos, va començar la seva carrera d'ensenyant a secundària, al liceu de Châlons-sur-Marne (1959-1960), després va ser *assistant* a la Facultat de Lletres de Tunis (1961-1962) i professor al liceu Carnot de París (1964-1965), fins que, volent preparar una tesi d'Estat, va entrar a la Sorbona com a

assistant d'Història Medieval (1965-1968) i *maître-assistant* (1968-1969), i va passar després al Centre National de la Recherche Scientifique (1969-1972). Aquells anys, sota la direcció d'Édouard Perroy, professor de la Sorbona (1950-1971), autor d'un cèlebre article sobre la crisi del segle xiv, Bois va preparar una tesi sobre la crisi del feudalisme a Normandia, que es va llegir a la Sorbona l'any 1973 davant d'un tribunal presidit per Pierre Vilar, i del qual formà part encara Perroy, ja molt malalt (va morir el 1974). Aquesta tesi, considerada una obra mestra de l'anàlisi marxista, publicada poc després per les Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, amb el títol *Crise du féodalisme: économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du XIVe siècle au milieu du XVIe siècle* (1976), va convertir Guy Bois en un referent inexcusable de tota l'esquerra historiogràfica europea, cosa que explica la seva participació en el Debat Brenner obert precisament a partir de 1976. Llegida la tesi, va entrar a la Universitat del Franc Comtat, a Besançon, com a *maître de conférences* i després professor d'Història Medieval (1973-1988). Bois va acabar la seva carrera universitària com a professor de la Universitat de París VII, actualment Universitat de París Diderot (1988-1997).

Com a marxista, Bois concebia la història com a història del moviment social, i considerava els humans històricament organitzats en sistemes socials; per això el seu interès va centrar-se a observar com es produïa el pas d'un sistema a un altre. Més que una transició hi veia un pas o passatge, perquè en l'anàlisi causal observava i subratllava la coherència interna dels sistemes socials, la seva estructura i la lògica, deia, de la seva dinàmica de creixement i de decreixement, d'expansió i de crisi. Més que de desestructuració dels sistemes parlava de desestructuracions estructurants, en el sentit que en la seva pròpia dinàmica veia els elements impulsors del canvi: dins del vell hi ha el nou, subratllava. En la dinàmica interna de creixement del feudalisme, ell hi observava el funcionament d'una llei o tendència al declivi de la taxa de sostracció que, al seu entendre, arrossegava inexorablement el sistema cap a la crisi. En aquesta visió, el punt de ruptura, quan el nou predomina sobre el vell, pot ser tan curt en el temps com un pas. Aquesta concepció de la història —que va anar definint i solidificant mentre elaborava la tesi, considerada, dins de la historiografia marxista, una peça essencial en l'estudi del pas del feudalisme al capitalisme— Bois la va traslladar també a la reflexió sobre el pas del sistema antic al feudalisme.

Coneixedor de la tesi d'André Déléage *(La vie rurale en Bourgogne jusqu'au début du XIe siècle* [1941]), un dels principals deixebles de Marc Bloch, mort en

combat durant la Segona Guerra Mundial, i de les recerques de Georges Duby, Pierre Toubert, Jean-Pierre Poly i Pierre Bonnassie, que situen el canvi feudal al voltant de l'any 1000, Bois s'identificà amb aquesta cronologia de ruptura. Fidel, però, a la seva idea de la coherència interna dels sistemes socials, subratllava més que ningú la continuïtat dels elements identificadors del sistema antic durant l'alta edat mitjana fins a finals del segle x. Precisament això, malgrat les afinitats, va fer impossible que ell i Bonnassie es posessin d'acord sobre un llibre dedicat a l'època carolíngia que havien de fer conjuntament. Mentre l'un situava clarament la societat carolíngia en el sistema antic, l'altre hi veia elements prefeudals.

Havent fet del poblet de Lournand, a la Borgonya, prop de Cluny, la seva segona residència; coneixent la riquesa dels documents d'aquesta abadia, i havent après a llegir sobre el terreny els canvis històrics del paisatge, Guy Bois va pensar a escriure una obra de microhistòria en tres volums, que hauria de servir per exemplificar les seves idees sobre els canvis dels sistemes socials. Es tractaria d'una història de Lournand de la qual el primer volum tractaria del pas del sistema antic al feudalisme, el segon del pas del feudalisme al capitalisme i el tercer dels temps més recents, que considerava de crisi del capitalisme. Només va escriure el primer volum, *La mutation de l'an mil. Lournand, village mâconnais de l'Antiquité au féodalisme* (1989), aparegut quan en la historiografia francesa ja s'havia iniciat, encapçalada per Dominique Barthélemy, l'ofensiva contra els historiadors del canvi feudal. El llibre, en què Bois defensava la supervivència de l'esclavitud rural fins a la ratlla de l'any 1000, l'existència de pagesos ciutadans que pagaven impostos i eren propietaris de la terra que treballaven i la presència de poders públics que defensaven aquesta estructura ensems que en vivien, va generar una forta polèmica, incentivada pel fet que Bois era un historiador radical de combat que, segons Duby, no refusava la polèmica sinó que la buscava. «L'enemic se l'ha de prendre a l'assalt», acostumava a dir. Duby havia escrit en el pròleg que el llibre era un monument que costaria molt de demolir, i a això es van aplicar no pas pocs. Es van escriure ressenyes, algunes críticament constructives (per exemple les de Bonnassie i Wickham), però altres d'ofensives, escrites amb voluntat demolidora, que prenien el llibre pel que no era (una recerca erudita), i intentaven desacreditar-lo assenyalant errors de lectura dels documents. Restant-li importància, Vovelle en deia accidents del camí. Va ser tot un exemple del que no s'ha de fer en un debat historiogràfic.

Bois ja no escriuria els altres volums sobre Lournand que havia pensat escriure, però va seguir pensant el que pensava de l'època carolíngia i del canvi

feudal; per això es va alegrar quan Jean Durliat, que estava a les antípodes del materialisme històric, va publicar el seu llibre *Les finances publiques de Dioclétien aux Carolingiens, 284-889* (1990), i per això va dissertar sobre la mutació feudal en la ponència de clausura del III Congrés d'Estudis Medievals celebrat a Lleó el 1991, i va tancar el 2012 les jornades d'homenatge que la Universitat de París Diderot li va dedicar (*Que reste-t-il des crises? Deux journées avec Guy Bois*, 23-24 de març de 2012) amb una exposició sobre la vil·la carolíngia, que seguia considerant un espai nutrici i una demarcació fiscal.

Bois va sentir sempre la vocació per la política, que va fer compatible amb l'ensenyament i l'estudi de la història. Militant comunista, va tenir càrrecs de responsabilitat en el govern municipal d'Antony (1977-1983), prop de París, on residia, i en el moviment sindical universitari. Convençut de la necessitat de la unitat de les esquerres, a finals dels setanta no va amagar les crítiques a la direcció del Partit Comunista, que considerava fossilitzat i a la defensiva, preocupat només per la supervivència. Va ser llavors que va publicar, amb Étienne Balibar, Georges Labica i Jean-Pierre Lefebvre, el llibre *Ouvrons la fenêtre camarades !* (1979). Especialment bel·ligerant amb les tesis de la direcció del Partit que posaven en qüestió l'estratègia del Programa Comú amb els socialistes, en va ser expulsat el març de 1981. Això no va impedir, ben al contrari, que participés activament en la dinàmica unitària que va portar a la victòria de François Mitterrand el maig de 1981. Llavors va intentar, amb altres, que «un comunista crític» entrés al govern al costat de socialistes i comunistes, però Lionel Jospin s'hi va oposar. Retirat de la política activa, el 2002 formà part encara del comitè estratègic que sostenia la candidatura a la presidència de la república de Jean-Pierre Chevènement. Sostenia llavors una posició antimundialista que exposà en el seu llibre *Une nouvelle servitude: essai sur la mondialisation* (2003). Entremig no havia abandonat del tot la història medieval, particularment la crisi del feudalisme amb la qual havia nascut com a historiador de combat, i hi va tornar per mostrar que aquella crisi tenia paral·lelismes amb la crisi del capitalisme en què vivim. Ens referim al llibre *La grande dépression médiévale: XIVe-XVe siècles. Le précédent d'un crise systémique* (2000).

Guy Bois va tenir una especial relació amb Catalunya. La connexió es va establir a través de Manuel Sánchez, que a finals dels setanta i principis dels vuitanta el convertí en un dels autors de referència a les seves classes i que, quan qui signa li va encarregar de dirigir el volum de la baixa edat mitjana de la *Història universal* Salvat, va proposar incorporar-lo a la redacció. No va ser fàcil,

però Bois va acabar redactant dos capítols d'aquest volum. Va començar aquí una relació professional que acabaria essent de gran amistat, i que s'estendria entre els medievalistes dels Països Catalans. Alguns (Josep M. Salrach, Antoni Furió, Ferran Garcia-Oliver) farien llargues estades i estudis a París sota la seva direcció (Ferran Garcia-Oliver ho ha explicat al seu *París particular*, 1993), i Bois vindria per impartir seminaris i donar conferències a Barcelona (a la UB, el CSIC i l'IEC) i València (la UV), faria la conferència de clausura del Congrés d'Història Agrària de 1986 organitzat per Emili Giralt, participaria en L'Espai Viscut, col·loqui internacional d'història local celebrat a València el 1988, i col·laboraria amb Mercè Aventín i Josep M. Salrach en un dossier sobre *Vila i mercat a l'època medieval* (*L'Avenç*, núm. 188, 1995). Potser el millor testimoni de la connexió de Bois amb Catalunya, però, és la seva col·laboració amb la SCEH, que es materialitzà en un seminari de tres sessions titulat *La crise du féodalisme en Europe à la fin du Moyen Âge*, que Bois va impartir a la Sala Prat de la Riba, plena de gom a gom, els dies 5, 6 i 7 de març de 1986. Traduït el text de les tres sessions al català, la SCEH en va fer una edició el mateix any 1986, i dos anys després, quan L'Avenç i la SCEH van crear la col·lecció «Còrsia», *La crisi del feudalisme a Europa a la fi de l'edat mitjana* es convertí en el primer títol de la col·lecció.

Guy Bois era un home que traduïa el pensament en acció. Defensava amb fermesa les seves posicions, estimava la confrontació de les idees i es creixia en el debat. Exercia la crítica amb rigor, fins i tot amb duresa, sense fer concessions, cosa que a vegades no era agradable per als companys de professió. Però era solidari, honest i generós. Sabia compartir i ajudar, i com no podia ser altrament, els estudiants l'admiraven. La seva visió, sobretot els darrers anys, sobre la marxa del món i de la història com a professió s'havia tenyit de pessimisme, no pas sense raó.

Serveixin aquestes ratlles per recordar i retre homenatge als amics que hem perdut, però que ens han deixat la riquesa dels seus llibres. Ens acomiadarem d'ells com ho feia Rodney Hilton (mort el 2002), un altre col·laborador de la SCEH, amb qui al seu dia vam connectar precisament a través de Guy Bois: «Amics, fins algun dia en algun lloc!».

1. Descripció. El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica, que es publica des de 1952, dirigida als historiadors interessats en els estudis des de la prehistòria fins a l'actualitat. Publica treballs d'història referents a Catalunya o de temàtica universal que puguin tenir un especial interès metodològic i servir de referent per a treballs específics dels Països Catalans. En conseqüència, s'acceptaran solament treballs que facin aportacions científiques i que es presentin en el format adequat, amb aparell crític i bibliografia. Els treballs seran revisats pel sistema de revisió externa cega. S'accepten articles, articles de resum de tesis doctorals i recensions. Es valora l'interès i l'originalitat de l'obra, així com el rigor científic i lingüístic.

Els articles enviats a la revista no han d'haver estat publicats anteriorment i no s'han de trobar en procés de revisió en cap altra publicació. Es recomana una extensió màxima d'entre 15 i 20 pàgines, excloses les taules i referències.

2. Sistemes d'indexació. Inclòs a CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OAIster, LATINDEX, RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR.

3. Difusió. Amb l'objectiu d'afavorir la difusió i l'intercanvi global de coneixement, la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,* sense haver d'esperar l'edició en paper, proporciona accés lliure immediat als seus continguts digitals als dos portals de l'IEC, per mitjà de les URL http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index; http://publicacions.iec.cat

4. Procés editorial. a) Recepció dels articles. El Consell Editorial acusarà als autors la recepció dels articles que li arribin i posteriorment informarà de l'acceptació o el rebuig de publicació. La recepció de l'article no comporta necessàriament la seva acceptació. b) Revisió interna. El Consell Editorial considerarà el treball per a la publicació després d'una primera valoració editorial consistent a comprovar: 1) l'adequació a l'àmbit temàtic i l'interès de l'article en funció dels criteris editorials de la revista; 2) el compliment dels requisits de presentació formal, exigits per la revista. c) Revisió externa. Un cop l'article s'hagi considerat apte per a la publicació, serà enviat a avaluar per part de dos revisors experts, externs o del Consell Científic, de manera confidencial i anònima (cec), que indicaran si té la categoria científica requerida, si fa aportacions d'interès i originals, i si es presenta amb el rigor científic i en el format adequat. En el cas de judicis dispars entre els dos avaluadors, el treball es remetrà a un tercer avaluador. d) Criteris de selecció de revisors. La selecció dels revisors és competència dels editors de la revista, que tenen en compte els seus mèrits acadèmics, científics i l'experiència professional, incloent-hi especialistes tant d'origen nacional com internacional.

Entre els revisors poden figurar ocasionalment membres del Consell Científic. e) Criteris de política editorial. El Consell Editorial de la revista es reserva el dret d'acceptar o rebutjar els articles a partir dels informes externs, així com d'introduir modificacions d'estil o retallar els textos que sobrepassin l'extensió permesa, amb el compromís de respectar-ne el contingut original. Els factors en què es fonamenta la decisió sobre l'acceptació o el rebuig dels treballs per part dels editors de la revista són els següents: 1) originalitat: text totalment original, informació valuosa, repetició de resultats coneguts; 2) actualitat i novetat; 3) rellevància: aplicabilitat dels resultats per a la resolució de problemes concrets; 4) significació per a l'avenç del coneixement científic; 5) fiabilitat i validesa científica: qualitat metodològica contrastada; 6) presentació: bona redacció, organització (coherència lògica i presentació material). f) Procés de publicació. Una vegada finalitzat el procés d'avaluació, s'enviarà a l'autor principal la notificació d'acceptació o rebuig de la publicació del treball.

5. Responsabilitats ètiques. Els editors de la revista implicats en la publicació de la revista no es fan responsables ni garants de la informació continguda en els articles publicats, fins al màxim permès per la llei. Qualsevol punt de vista expressat en aquesta publicació correspon únicament al punt de vista dels autors, i no és atribuïble, en cap cas, als editors ni a les institucions i les universitats implicades.

6. Tramesa de manuscrits. Els treballs s'han de trametre per via electrònica a la Societat Catalana d'Estudis Històrics (sceh@iec.cat) en arxiu Word, amb lletra Times New Roman cos 12, l'espai interlineat del text a 1,5 i justificat. Les pàgines han d'estar numerades al peu. Cal adjuntar una carta de l'autor de sol·licitud d'avaluació del seu treball amb vista a una possible publicació, que ha de contenir: nom complet de l'autor, la seva adreça electrònica i postal, telèfon; títol de l'article; declaració sobre l'adequació del treball presentat a la revista i descripció de les novetats que el treball aporta; eventualment, l'agraïment a algun projecte o a alguna institució que hagin donat suport a l'article. Si l'autor ho desitja, pot suggerir fins a quatre revisors que consideri adequats per a la revisió del seu treball, així com fins a quatre revisors que preferiria que no intervinguessin en la revisió del seu article. Per això, cal indicar el nom, la institució, el telèfon i el correu electrònic dels revisors proposats per avaluar la seva feina (els àrbitres suggerits no poden pertànyer a la mateixa institució que els autors dels manuscrits).

7. Declaracions. L'enviament d'un manuscrit per ser publicat a la revista exigeix i implica el compromís per part dels autors de: a) Originalitat: que el tre-

ball enviat no s'ha presentat a cap altra revista per a la seva publicació, que ha estat únicament enviat a la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* per a la seva avaluació i publicació (excepció feta de l'eventual publicació d'un resum o com a part d'una conferència publicada o tesi acadèmica o en format *preprint* acadèmic). b) Autoria (declaració que tots els autors han llegit i aprovat el manuscrit i que els requisits per a l'autoria s'han complert). Cadascuna de les persones que figuri com a autor haurà d'haver participat de manera rellevant en el disseny i el desenvolupament de l'article i haurà d'assumir la responsabilitat dels continguts, per la qual cosa cal que estigui d'acord amb la versió definitiva del treball. Així, en general, per figurar com a autor s'han de complir els requisits següents: haver contribuït substancialment a la concepció i el disseny de l'article, a l'adquisició de dades o a l'anàlisi i la interpretació posterior; haver escrit l'esborrany de l'article o haver-ne revisat de manera crítica el contingut intel·lectual, i haver aprovat la versió que finalment es remet). c) Drets d'autor. La propietat intel·lectual dels articles és dels respectius autors. Amb les declaracions que els autors fan en el lliurament dels articles en cedeixen els drets d'edició a la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Així mateix, per a la versió de la revista en línia, donen el seu consentiment a la difusió a través de la llicència Creative Commons, amb la qual s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. «L'obra és subjecta —llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions— a una llicència "Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya" de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca. Per tant, quan l'autor envia la seva col·laboració accepta explícitament aquesta cessió de drets d'edició i publicació. Els drets derivats d'usos legítims o altres limitacions reconegudes per llei no queden afectats per l'autorització damunt dita». d) Si l'article és acceptat per ser publicat a la revista, no es tornarà a publicar en cap altre lloc de la mateixa forma, ni en català ni en cap altra llengua, sense el consentiment per escrit de l'editor i de qui en tingui els drets d'autor. f) Introducció de canvis. S'accepta la introducció de canvis en el contingut, si s'escau, després de la revisió, i de canvis en l'estil del manuscrit, per part del Consell Editorial de la revista.

8. Encapçalament. L'article ha d'anar encapçalat pel títol del treball, al davall, el nom de l'autor o autora seguit de la seva adreça electrònica en nota a peu de pàgina, i al davall, la institució a la qual pertany; al davall, com a segon bloc, hi

ha d'anar un resum i unes paraules clau en l'idioma de l'article, el títol en anglès i el resum i les paraules clau en anglès, segons l'esquema que segueix:

TÍTOL DE L'ARTICLE (El títol ha de fer referència al contingut del text i ha d'aportar el màxim d'informació del tema de què tracta)

Nom i cognoms autor (adreça electrònica en nota a peu de pàgina. Si és més d'un, es posen un sota l'altre, cadascun amb la seva institució al davall)

Institució acadèmica o de recerca

Lliurat el xx de xx de xxxx. Acceptat el xx de xx de xxxx (a omplir pels editors)

Resum (El resum, en l'idioma de l'article, ha d'incloure l'objectiu del treball, la metodologia emprada i una síntesi dels resultats i les conclusions del treball)

Text del resum.

Paraules clau

Quatre a deu paraules clau separades per comes.

Títol en anglès

Abstract

Traducció del text del resum, en anglès.

Keywords

Traducció de les paraules clau, separades per comes, en anglès.

9. Estructura de l'article. El treball ha d'anar subdividit en seccions, que continguin els elements essencials, com introducció, metodologia i materials, resultats i discussió, conclusions, agraïments i bibliografia. Cal dividir l'article en seccions clarament definides i numerades. Les subseccions s'han de numerar: 1.1 (1.1.1, 1.1.2…), 1.2, etc. Es recomana un màxim de tres nivells de titulació. Convé usar aquesta numeració per fer-hi referències. Es poden introduir breus encapçalaments en algunes seccions. Si hi ha apèndixs, s'han d'anomenar A, B, etc.

10. Text. Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

11. Citacions. Les citacions textuals s'han de reduir al mínim i se n'especificarà la procedència amb la cita corresponent. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte al text general. Les citacions textuals dins el text general han d'anar entre cometes baixes i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita i no s'han d'emmarcar entre cometes.

12. Bibliografia. La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) o només de la inicial —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideix en l'autor i l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990*a*», «1990*b*», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: Sales, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; les xifres corresponents al volum i al número, si escau, el dia i el mes de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura p. (tant en singular com en plural). Exemple: Ashtor, Elihayu (1978). «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. XC, núm. 1, p. 3.

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol de la part com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició A, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: Pujades Rúbies, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: Adroher, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues informacions com si fossin llibres i s'ha de posar *A* entre l'una i l'altra. Exemple: Fontana, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: Vilar, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i una distància d'un quadratí del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («1» «2», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura p. Exemple: (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti a les notes —i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article—, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen Bensch (1989), «La primera crisis bancaria de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, es pot posar només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i les pàgines. Exemple de primera menció: Núria Sales (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: Sales (1991), p. 25-32.

13. Il·lustració. Les imatges s'han de lliurar en format JPEG, TIFF o PDF. Resolució: mínim 300 ppi. Les imatges es reproduiran en blanc i negre i s'han de lliurar en blanc i negre. Aniran numerades i citades correlativament al text (Fig. 1., Fig. 2, …). Els peus de figura han d'anar en un arxiu Word a part. També s'hi ha de fer constar els autors. Els gràfics o taules elaborats amb Excel s'han de lliurar en el format original.

Preguem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així podrem estalviar molta feina de composició.

An English version available on
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/about

President: Jaume Sobrequés i Callicó

Vicepresident: Alfred Pérez-Bastardas

Secretari: Santiago Izquierdo i Ballester

Tresorer: Antoni Dalmau i Ribalta

Responsable del Butlletí 2019: Marta Prevosti i Monclús

Vocals:
Josep Maria Figueres i Artigues
Tünde Mikes Jani
Mercè Morales i Montoya
Joaquim Nadal i Farreras
Josep Maria Roig Rosich

Assessors:
Montserrat Duch Plana
Antoni Iglesias Fonseca
Jordi Maluquer de Motes i Bernet
Josep Lluís Martín Berbois

Nota: A diferència dels anys anteriors, no publiquem la llista de socis per causa de les noves disposicions sobre la protecció de dades.

31/01/2018
Sessió acadèmica
Joan Peiró (1887-1942). El llegat d'un anarcosindicalista i cooperativista als 75 anys del seu afusellament, amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Pere Gabriel, Miquel Garau i Josep Puig-Pla

Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

22/03/2018
Sessió acadèmica
La Publicitat: el gran diari intel·lectual de la Catalunya dels anys vint i trenta, amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Maria José Recoder, Josep Maria Figueres i Artigues, Francesc Roca, Josep Murgades, Xavier Ferré Trill, José M. Perceval, Teresa Ferré, Sebastià Serra, Albert Suñé, Daniel Casals, Neus Faura i Enric Marín

Sala de Graus, Universitat Autònoma de Barcelona

Organitzen: Facultat de Ciències de la Comunicació i Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània, UAB; i Societat Catalana d'Estudis Històrics, IEC

18/06/2018
Presentació de llibre
Carme Ballester: compromís, resistència i solitud, amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Josep Maria Solé i Sabaté i Oriol Dueñas

Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Editorial Gregal

26/09/2018

Sessió inaugural

Homenatge a Josep Fontana i Lázaro, amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Joandomènec Ros, Pere Aragonès, Joaquim Albareda i Salvadó i Borja de Riquer

Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

8 i 15/10/2018

Cicle de conferències

Bicentenari de Marx a l'Institut d'Estudis Catalans, amb la intervenció de Joaquim Sempere, Marina Subirats, Joan González, Jaume Guillamet, Núria Benach i Simon Mohun

Sala Pere i Joan Coromines de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Economia, Societat Catalana de Filosofia, Associació Catalana de Sociologia, Societat Catalana de Comunicació i Societat Catalana d'Estudis Històrics. Amb la col·laboració de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC

30/10/2018

Assemblea

Assemblea de socis i sòcies de la SCEH, amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó i Alfred Pérez-Bastardas

Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

27/11/2018

Sessió acadèmica

Pompeu Fabra: de l'exili a la recuperació (1939-1968), amb la intervenció de Lluís Duran, Coloma Lleal i Jordi Manent

Auditori del Museu d'Història de Catalunya, Palau de Mar, Plaça de Pau Vila, 3, 4a planta

Organitzen: Centre d'Història Contemporània de Catalunya i Societat Catalana d'Estudis Històrics

Antoni Rovira i Virgili

Pompeu Fabra

J.V. Foix

Joan Oliver

Mercè Rodoreda

Ferran Soldevila

Max Calmer

Josep Termes

Hi érem, hi som, hi serem!

Lola Badia

Josep Vicent Boira

Josep M. Cadena

Lluís Foix

Joaquim Molas

Aina Moll

Pere Verdaguer

Vicenç Villatoro

© de les fotografies: Pau Barrena (arxiu Sava d'Ou), Pepe Encinas, Antonio Cabrera (arxiu Sava d'Ou), Pere i Cinta, Àlex Rabasseda (arxiu Sava d'Ou) i Revista de Catalunya

1924 2014 90 anys d'història

Revista de Catalunya

La revista on han col·laborat i col·laboren els millors escriptors i intel·lectuals de cada època

Revista de Catalunya és la revista d'alta divulgació fundada per Antoni Rovira i Virgili i reimpulsada per Max Calmer i que enguany fa 90 anys. Una revista de reflexió que analitza el passat i el present de manera pluridisciplinar: història, art, economia, literatura, llengua... i que parla de tot el que passa al nostre domini lingüístic.

Subscriu-t'hi!

Contacta amb nosaltres:
truca al 93 317 92 38
o envia'ns un correu electrònic a
info@revistadecatalunya.cat

www.revistadecatalunya.cat